

Б. М. МОЗОЛЕВСЬКИЙ

ТОВСТА МОГИЛА

Б. М. МОЗОЛЕВСЬКИЙ

ТОВСТА
МОГИЛА

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Інститут археології

Б. М. МОЗОЛЕВСЬКИЙ

ТОВСТА МОГИЛА

Книгу присвячено публікації та науковій інтерпретації матеріалів дослідження скіфського кургану Товста Могила, розкопаного на околиці м. Орджонікідзе Дніпропетровської області 1971 р. Наведено повне описання пам'ятки, аналіз поховальних звичаїв та матеріальної культури, зроблено висновки щодо місця кургану серед одночасних пам'яток Нижнього Подніпров'я. Розрахована на істориків, археологів, музеєзнавців, етнографів, мистецтвознавців, викладачів та студентів вузів, а також на широкий загал аматорів історії нашої Батьківщини.

Відповідальний редактор В. А. ІЛЛІНСЬКА

Рецензенти А. І. МЕЛЮКОВА, Є. В. ЧЕРНЕНКО

Серед пам'яток степової Скіфії особливе місце посідають кургани вищої скіфської знаті, за якими здавна закріпилася назва «царських». Незважаючи на порівняно незначну кількість цих пам'яток, саме вони протягом багатьох десятиріч залишалися чи не єдиним джерелом для вивчення історії скіфського населення причорноморських степів — легендарних скіфів-кочовиків, під впливом яких значною мірою складалася культура і історична доля народів Східної Європи ранньозалізної доби.

Такого виключного значення в джерелознавчій базі скіфознавства «царські» кургани пабули не випадково. Являючи собою справжні скарбниці матеріальної культури скіфського суспільства і відбиваючи найяскравіші риси його соціального ладу, економіки, звичаїв, ідеологічних та релігійних уявлень, вони до того ж збереглися набагато повніше, ніж поховання інших верств скіфського населення, нещадно зруйновані грабіжниками багатьох історичних епох, хоч пограбування не поминуло і «царські» кургани.

Дослідження курганів скіфської знаті у Північному Причорномор'ї почалися з випадкових знахідок і відкриттів ще XVIII ст. 1763 р. генерал-губернатором Новоросійського краю О. П. Мельгуновим в Литій Могилі поблизу Кіровограда було виявлено значний набір скіфських речей. На превеликий жаль, гробниця із слідами снелення в насипу залишилася недослідженою, і в розпорядження істориків надійшли лише розрізнені витвори золотарства, що дістали назву Мельгуновського скарбу [Придик, 1911, с. 1—23].

Поштовхом до розкопок скіфських могил спричинилося відкриття 1830 р. в кургані Куль-Оба поблизу Керчі склепу з багатим похованням представника вищої місцевої знаті, зроблене випадково під час будівельних робіт. Проте поховання було досліджене фахівцями і, незважаючи на часткове його пограбування під час розчистки, досі залишається однією з найкраще вивчених скіфських пам'яток [ДБК, 1, с. XXXII і далі]. Відкриття в Куль-Обі, з одного боку, поклато початок науковим дослідженням північнопричорноморських курганів, з другого — викликало печувану хвилю грабіжницьких розкопок, що загубили величезну кількість могил, вцілілих протягом століть [Брашинский, 1967, с. 54—62].

Вивчення скіфських «царських» поховань фахівцями в Нижньому Подніпров'ї починається з розкопок 1852—1856 рр. найбільшого кургану Скіфії (висота попад 21 м) поблизу с. Олександрополь на Дніпропетровщині — Лугової Могилі, відомої під назвою Олександропольського кургану. Спочатку курган досліджувався досить безсистемно, але зрештою був знесений повністю і ретельно обстежений О. Є. Люценком, який виявив під насипом дві гробниці (центральна мала два входи), поховання коня і кілька грабіжницьких лазів [ДГС, 1, с. 1—25]. До недавнього часу Олександропольський курган був єдиною «царською» пам'яткою, дослідженою повністю. Як не дивно, але цей найбільший і один з найкраще досліджених курганів і досі не посів у науці належного місця.

Редакція історичної та археологічної літератури

№ 10602-115 БЗ-5-2-79 0507000000
М 221(04)-79

© Видавництво «Наукова думка», 1979

В кінці 50-х років минулого століття в Нижньому Подніпров'ї починає розкопки член щойно утвореної Імператорської Археологічної комісії, видатний російський вчений І. Є. Забелін, з іменем якого пов'язана ціла епоха в дослідженні курганів скіфської зплаті. Свою діяльність він розпочав на Правобережжі. Протягом 1859—1861 рр. в околицях с. Томаківка та на суміжних землях Дніпропетровщини ним було розкопано ряд могил, серед яких виділяються шість великих курганів, що, безперечно, належали знатним скіфам: Геремесів (висота 6 м), Краснокутський (8,5 м), Гостра Томаківська Могила з впускним похованням VI ст. до н. е. (близько 5 м), Близниця Слопівська (близько 5 м), Кам'яна Могила (5,7 м) та Близниця Томаківська (4 м) [ДГС, 2, с. 29—73]. Вислідом досліджень І. Є. Забеліна на правому березі Дніпра стали розкопки одного з найбільших і найбагатших скіфських курганів, що увійшов у науку під назвою Чортомлика (19 м), здійснені ним 1862—1863 рр. [ДГС, 2, с. 74—118]. Виявлені під Чортомликом дві гробниці, до однієї з яких відносилося 12 поховань коней з двома «кошухами», збагатили науку не лише видатними витворами античного мистецтва, але й неперевіреними матеріалами з багатьох питань етнографії та історії Скіфії.

Після Чортомлика І. Є. Забелін переносить свої дослідження на Лівобережжя. 1865 р. поблизу с. Новоолександрівка на Херсонщині ним було розкопано курган Козел (14 м) [ОАК за 1865 г., с. X—XI], а 1867—1868 рр. — Велику Цимбалку (15 м), розташовану біля с. Велика Білозірка на Запоріжжі [ОАК за 1867 г., с. XIX—XX; ОАК за 1868 г., с. XIV—XVI; РД, 2, с. 113—116]. Відкриті в центрі обох курганів гробниці виявилися пограбованими, але поблизу них вилізли багаті кіпські поховання, які в Козелі супроводжувалися двома «кошухами», похованими в окремих могилах.

Всі перелічені пам'ятки розкопувалися І. Є. Забеліним наскрізною траншеєю, закладеною зі сходу на захід. Застосування такої методики відбивало незрілість тогочасних уявлень про особливості скіфських пам'яток. Історія розкопок великих скіфських могил доводить, що під більшістю з них міститься не одне, а два, а то й більше поховань, і щоб виявити їх, насип необхідно знести повністю. І. Є. Забелін виявив дві гробниці тільки в Чортомлику. Є всі підстави гадати, що під рештою розкопаних ним могил можна сподіватися на пропущені бокові поховання, а саме вони іноді й уникали пограбування. Під останцями забелінських пам'яток могли залишитися й інші об'єкти, насамперед залишки тризни. Проте таким деталям поховальних споруд, як конструкція насипів, масові залишки тризни, кріпиди, рив, дореволюційні дослідники належної уваги не приділяли.

Застосування наведеної методики розкопок дореволюційними вченими можна пояснити передусім гонитвою археологів за коштовностями, обмеженістю в коштах, що відпускала Археологічна комісія на дослідження, та відсутністю досвіду розкопок, — адже йдеться про піонерів вітчизняної археології, які ще не мали виразного уявлення про характер і значення досліджуваних пам'яток. Досить сказати, що відкриті І. Є. Забеліном у Чортомлику дві надзвичайно багаті гробниці, з яких лише одна зазнала часткового пограбування, були сприйняті ним за одну, до того ж вищівно пограбовану могилу, в чому він залишався впевненим навіть після розкопок багатьох інших пам'яток такого самого типу, публікуючи через кільканадцять років матеріали Чортомлика [ДГС, 2, с. 114]. Але до честі І. Є. Забеліна слід сказати, що для тогочасного рівня знань і практикованої в археології методики його дослідження були надзвичайно ретельними, навіть бездоганними, чого не можна сказати про більшість його сучасників і навіть послідовників.

Велика доба у дослідженні курганів вищої скіфської зплаті на території Нижнього Подніпров'я пов'язується з іменем професора Петербурзького університету М. І. Веселовського. Його енергійність і невтомність справді не мають прикладу у вітчизняній археології. Але методика розкопок М. І. Веселовського була кроком назад навіть у порівнянні з недосконалою методикою І. Є. Забеліна. Замість наскрізної траншеї більшість курганів ним було розкопано так званою глухою канавою, що виводилася лише недалеко за центр насипу. Внаслідок поспішності й недбалості М. І. Веселовського кілька видатних скіфських поховань назавжди були втрачені для науки.

Особливо невдалим виявився перший період діяльності М. І. Веселовського у Нижньому Подніпров'ї, пов'язаний, як і останні розкопки І. Є. Забеліна, з Лівобережжям. Першою значною пам'яткою, розкопаною ним, був курган біля с. Шульгівка (Новомиколаївка) поблизу м. Мелітополя (висота 4 м) з двома багатими, але сильно пограбованими могилами (1889—1891 рр.) [ОАК за 1889 г., с. 17; ОАК за 1890 г., с. 14; ОАК за 1891 г., с. 69]. Того ж року ним було розпочато дослідження двох великих курганів поблизу с. Нижні Сірогози на Херсонщині — Дівої Могили і Огуза. В першому з них (висотою 4 м) виявлено тільки одну пограбовану гробницю. Проте 1896 р. з неї утворився провал до багаті і непограбованої бокової могили. Першими її помітили місцеві селяни. Більшість виявлених ними речей вдалося скупити і передати до Ермітажу. 1897 р. курган повторно дослідив К. Є. Думберг, який повністю зніс насип і відкрив під ним вхід до виявленої селянами бокової могили, причетне до центральної гробниці поховання коля і досить значні залишки тризни, під якими містилася могила рядового скіфського воїна [ОАК за 1891 г., с. 73].

Висота Огуза дослідником не вказана, але, виходячи з її діаметра, можна гадати, що вона становила 18—20 м. Роботи на кургані тривали чотири польових сезони, проте розкопано було лише незначну його частину, де вдалося виявити пограбований кам'яний склеп, збудований у великій ґрунтовій ямі [ОАК за 1891 г., с. 72; ОАК за 1892 г., с. 2; ОАК за 1893 г., с. 7; ОАК за 1894 г., с. 9]. На цьому дослідженні було припинено.

1901 р., внаслідок обвалу старого розкопу, місцевими селянами на Огузі було знайдено кілька золотих речей, що призвело до масових скарбощукацьких розкопок кургану, внаслідок чого до рук селян потрапила велика кількість витворів золотарства, насамперед вуздечкових прикрас [ИАК, 19, с. 168]. Скупити вдалося лише їх частину. Встановити первісне місцезнаходження і призначення знахідок не пощастило. Закладена 1902 р. В. М. Ротом в південно-західній полі кургану траншея призвела тільки до деяких нових знахідок коштовностей, але нічого не додала до розуміння характеру пам'ятки [ОАК за 1903 г., с. 166; ИАК, 19, с. 157]. Розпочаті 1972 р. О. М. Лесковим нові розкопки Огуза з метою його остаточного дослідження також не були доведені до кінця.

Більш вдалим був другий період розкопок М. І. Веселовського в Дніпровському Лівобережжі (1909—1916 рр.), куди він повернувся після своїх видатних відкриттів на Північному Кавказі. 1909—1910 рр. ним було закінчено розкопки Чмиревої Могили (висота 5,7 м) поблизу с. Велика Білозірка на Запоріжжі, розпочаті 1898 р. Ф. К. Брауном. Виявивши під курганом дві гробниці, Ф. К. Браун розкопав лише одну з них, а також дослідив надзвичайно багату могилу з похованнями десяти коней [ОАК за 1898 г., с. 25—29; ИАК, 19, с. 157]. Завдяки розкопкам М. І. Веселовського в боковій гробниці Чмиревої Могили виявлено лише частково пограбоване одне з найбагатших скіфських поховань. До нього ж відносилося і досліджена Ф. К. Брауном кіпська могила [ОАК за

1909—1910 гг., с. 127—135]. Наступного року М. І. Веселовським було розкопано Лемешеву Могилу (висота 8,5 м) поблизу с. Велика Знамянка Запорізької області. Дві її гробниці виявилися пограбованими. Поруч із центральною залишилася тільки могила з трьома похованнями коней [ОАК за 1911 г., с. 33—37].

Найбільший успіх чекав на М. І. Веселовського під час розкопок 1912—1913 рр. славнозвісної Солохи (висота 18 м) — четвертого з п'яти найбільших скіфських курганів (крім перелічених вже Олександрополя, Чортомлика, Огуза і Солохи до них відноситься ще не розкопана Гегелица або Нечайова Могила). Центральне поховання кургану виявилось пограбованим, але тут залишилося багато оригінальних речей, і була цілою пов'язана з ним кіньська могила [ОАК за 1912 г., с. 40]. Бокова ж гробниця Солохи разом з похованнями біля неї п'ятьма кіньми і «конюхом» за своєю збереженістю і багатством входить до трійки найвидатніших скіфських могил — рівнятися з нею можуть лише центральна гробниця Чортомлика і склеп Куль-Оби [ОАК за 1913—1915 гг., с. 104—136].

1914 р. М. І. Веселовським досліджено скіфський курган поблизу с. Верхній Рогачик на Херсонщині (висота 11 м). Виявлені тут дві гробниці були пограбовані, проте в обох трапилися золоті оздобы. На захід від центральної могили знаходилося поховання простого воїна, можливо, «конюха», що дає підстави гадати про існування під останцем кургану і кіньської могили [ОАК за 1913—1915 гг., с. 132—136]. Невдалими були і проведені 1915 р. М. І. Веселовським розкопки кургану поблизу с. Мала Ленетиха на Херсонщині (висота 7,5 м). Всі три його могили пограбовано, лише в насипу пощастило знайти бронзові прикраси «поховального кортежу» [ОАК за 1913—1915 гг., с. 136—138].

Згубність методики розкопок курганів трагедіями не раз викликала занепокоєння і протести вченої громадськості [Ростовцев, 1925, с. 410]. Все гостріше ставилося питання про необхідність повного знесення насипу кургану як єдиної можливості наукового його дослідження. 1916 р. було заплановано перші такі розкопки, для проведення яких Археологічна комісія обрала Мордвинівський курган у Чорній долині на Херсонщині (висота 7 м). Дослідження провадили М. Є. Макаренко і В. В. Саханьов. Протягом сезону їм вдалося зняти половину насипу кургану і дослідити під нею дві гробниці — центральну і бокову. Перша, як і в інших випадках, виявилася пограбованою, друга, з багатим жіночим похованням, залишилася недоторканою [Гермес, № 12, с. 1]. Перша світова війна не дала можливості дослідникам докопати курган, а вся бездоганна документація розкопаної частини пам'ятки безслідно зникла. Такої самої долі зазнали під час Великої Вітчизняної війни і знахідки кургану, передані з Державного Ермітажу до Харківського історичного музею. Завдяки наполегливості О. М. Лєскова 1970 р. Мордвинівський курган, що на той час уже дістав назву Першого, було докопано експедицією Інституту археології АН УРСР, проте суттєвих доповнень до попередніх матеріалів не було виявлено [Лєсков, 1974, с. 48—53].

Дослідження «царських» могил на правому березі Дніпра після розкопок Чортомлика на довгий час припинилися. Лише 1897 р. О. О. Спіцин здійснив розкопки великого кургану (понад 7 м) коло с. Башмачка Солоняцького району на Дніпропетровщині. У вищій середній частині насипу виявлено єдину пограбовану могилу з незначними залишками поховального інвентаря [ШАК, 1, с. 67—79].

Хибність методики дореволюційних розкопок курганів вищої скіфської знаті, ігнорування у більшості випадків документованої фіксації досліджень поєднувалися з обмеженістю видання результатів розкопок. Незважаючи на те що саме матеріали «царських» курганів склали золотий фонд вітчизняного скіфознавства, жоден з них не був не тільки

монографічно досліджений, але й науково опублікований. Короткі повідомлення про розкопки в щорічних звітах Археологічної комісії та деяких інших виданнях відзначаються побіжністю і вибірковістю, внаслідок чого кожен скіфознавець у зв'язку з тим чи іншим питанням змушений відкривати для себе розкопані в минулому кургани заново. До честі І. Є. Заблїна слід зазначити, що найбільш ретельно в уже згаданих двох випусках «Древностей Геродотовой Скифии» були опубліковані кургани, розкопані 1852—1863 рр. на Дніпропетровщині, серед них Чортомлик та Олександрополь. Проте й ці публікації дуже неповні.

Недостатня увага до видання розкопаних пам'яток характерна не тільки для Нижнього Подніпров'я. З величезної кількості курганів, розкопаних на півдні Російської імперії у дореволюційні часи, окремою книгою видано тільки Карагодеуані з більш-менш повним описанням пам'ятки О. С. Лаппо-Данилевським та науковою розвідкою В. М. Мальмберга, основну увагу в якій приділено мистецтвознавчим питанням [МАР, № 13].

Відсутність повних публікацій певною мірою відбилася і на розробці теоретичних питань стосовно «царських» курганів Нижнього Подніпров'я. Увагу дослідників привертало в основному витвори торевтики. Набагато менше розробок присвячено іншим категоріям матеріальної культури. І вже зовсім або майже зовсім було обійдено мовчанням такі питання, як поховальні звичаї та конструкція споруд тощо. Бібліографію з усіх цих питань ми розглянемо у відповідних розділах пропонованої книги.

Підсумок дореволюційного вивчення старожитностей скіфського часу взагалі і скіфських «царських» курганів Нижнього Подніпров'я зокрема підведено у фундаментальних працях М. І. Ростовцева [1918а, 1925]. Правильно продатувавши стенові кургани і визначивши їх особливості й місце серед одночасних пам'яток суміжних територій, М. І. Ростовцев намітив подальші перспективи їх вивчення у зв'язку з більш широкими загальноісторичними проблемами, висунутими на підставі здобутків історичної науки XIX — початку XX ст.

В перші десятиріччя після Великої Жовтневої соціалістичної революції основну увагу скіфознавців було спрямовано на дослідження курганів рядового населення, пошуки і розкопки поселень та городищ. Здійснення цих робіт дало можливість зовсім по-іншому уявити історію скіфського суспільства, його соціально-економічний уклад та побут. Особливо багато поховань рядових скіфів розкопано за останнє десятиріччя у зв'язку з гігантськими новобудовами на півдні України. Але яким би цінним не був здобутий в них матеріал, як би не заслуговував на найбільшню увагу скіфознавців, могили вищої скіфської знаті, як і раніше, у багатьох відношеннях залишаються незамінними джерелами з історії Скіфії.

Внаслідок багатьох обставин повернення до розкопок скіфських «царських» курганів у степу стало можливим лише в останні роки. 1954 р. О. І. Терепожкіним було досліджено курган в м. Мелітополі [Терепожкин, 1955, с. 23; Покровская, 1955, с. 191]. На жаль, насип кургану зруйновано ще до розкопок, і внаслідок забудови його периферії О. І. Терепожкіну вдалося дослідити лише середню частину пам'ятки, де було виявлено дві пограбовані, але надзвичайно багаті гробниці, а також могилу з похованнями двох коней.

1965 р. О. І. Терепожкін здійснив розкопки кургану Страшна Могила (висота 7 м) поблизу м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині. Єдина відкрита тут могила була повністю пограбована. Біля неї вціліло лише поховання коня [Терепожкин и др., 1973, с. 132—138]. У такому самому стані виявлено гробницю в Другому Мордвинівському кургані

(висота 6 м) на Херсонщині, дослідженому 1969 р. О. М. Лєсковим. Як і в попередньому випадку, біля неї залишилася могила з похованням коня [Лєсков, 1974, с. 45—60].

Великим досягненням радянської археології стали розкопки кургану Гайманова Могила (8 м) в Запорізькій області, проведені під керівництвом В. І. Бідзілі у 1969—1970 рр. [Бідзіля, 1971, с. 44—56; Бідзіля, Мозолевський, 1972, с. 118—122]. Під курганом відкрито чотири гробниці та могилу з похованнями двох коней. Незважаючи на пограбування, в кургані виявлено першокласні матеріали до вивчення скіфської матеріальної культури. Насип кургану було знято повністю і вперше зачищено кільце кам'яної кріпиди, що оточувала його. Велику увагу приділено також вивченню залишків трини.

Розкопки скіфських «царських» курганів у роки Радянської влади, незважаючи на їх обмеженість, були позначені істотно новими рисами — прагненням до якнайповнішого вивчення пам'ятки, застосуванням для досліджень потужної сучасної техніки та надійного шахтарського кріплення підземель. Набутий під час цих робіт досвід дає можливість пам'ятити широкі перспективи розкопок курганів вищої скіфської знаті на міцній індустріальній базі, із застосуванням досягнень суміжних наук та найновітнішої методики сучасних археологічних досліджень.

На жаль, і Мелітопольський курган, і Гайманова Могила поки що відомі лише за короткими повідомленнями та попередніми публікаціями. Не просулася вперед за останні півстоліття і справа з публікацією скіфських «царських» курганів, розкопаних у дореволюційний період. Єдиною подією можна вважати вихід книги М. І. Артамонова «Сокровища скіфських курганів в соборі Государственного Эрмитажа» [Артамонов, 1966], в якій опубліковано значну кількість витворів мистецтва із курганів скіфського часу, в тому числі й могил Нижнього Подніпров'я, наведено коротке описання найвидатніших пам'яток. Але це видання внаслідок специфічності його завдань, звичайно, ніякою мірою не може компенсувати наукову публікацію «царських» курганів. Вона залишається однією з найнагальніших проблем вітчизняного скіфознавства.

У відповідності із станом публікації найвидатніших пам'яток Нижнього Подніпров'я знаходиться і справа вивчення старожитностей степової Скіфії. Радянський період знаменувався якісно новим підходом до проблем історії скіфського суспільства. За останні десятиріччя було поставлено і науково вирішено величезне коло питань скіфської історії, вивчено переважну більшість локальних варіантів скіфської культури в лісостеповій смузі Східної Європи, почасти і в Криму. Щодо велетепського масиву скіфських пам'яток Нижнього Подніпров'я, корінної території власне скіфських кочових племен, то їм за цей час присвячено лише поодинокі праці і незначні розвідки. Серед них можна назвати праці Б. М. Гракова, присвячені Кам'янському городищу [1954] та похованням рядових скіфів на Нікопольському курганному полі [1962; 1964], а також спробу вивчення ранньоскіфських пам'яток Степової України, зроблену І. В. Яценко [1959].

З усіх різновидів матеріальної культури степових скіфів поки що вивчалися лише зброя [Мелюкова, 1964] та бойовий обладунок [Черненко, 1968], а також античний імпорт в північнопричорноморських курганах [Овайко, 1966; 1970]. Стосовно інших категорій речей існують лише поодинокі розвідки.

Така неуха до видатних пам'яток Нижнього Подніпров'я значною мірою пояснюється недосконалістю їх дослідження та відсутністю належних публікацій. Тому стає зрозумілою та зацікавленість, яку викликають новітні розкопки скіфських «царських» курганів на півдні України серед археологів усіх напрямків.

1971 р. Орджонікідзевською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом автора проведено дослідження кургану Товста Могила на околиці м. Орджонікідзе Дніпропетровської області.

В роботі експедиції взяли участь Є. В. Черненко (заступник начальника), співробітниця Орджонікідзевського народного музею Г. А. Дерев'янка, Р. Ролле (ФРН), антрополог С. І. Круп, палеозоолог В. І. Бібіков, художник Г. С. Ковчаненко, лаборанти Н. П. Зарайська, Г. Л. Євдокимов, О. М. Загребельний, В. І. Коптєв, С. М. Павлов, Л. М. Гогун, В. О. Білий та ін. Здійснення основних землекопних робіт, проходку і кріплення гробниць проведено бригадою шахтарів Орджонікідзевського ГОКа у складі Д. Л. Боддаренка, І. Я. Косенка та І. І. Кухтія під керівництвом гірничого майстра В. О. Степанова.

Фінансування робіт експедиції та забезпечення їх землерийною і підйомною технікою, автотранспортом, лісоматеріалами і технічним наглядом здійснював Орджонікідзевський гірничо-збагачувальний комбінат.

Неоціненну безкорисливу допомогу експедиції у виконанні її завдань надали керівництво Орджонікідзевського міськкому Компартії України (перший секретар Ю. Д. Крушинський, другий секретар О. П. Лебедько), виконком Орджонікідзевської міської Ради депутатів трудящих (голова О. І. Баранов), а також місцеве відділення республіканського Товариства по охороні пам'яток історії і культури (голова М. А. Запудько).

Орджонікідзевський гірничо-збагачувальний комбінат (директор Герой Соціалістичної Праці Г. Л. Серєда) практично взяв на себе виконання всіх земляних, прохідницьких та опоряджувальних робіт, а також організаційно-побутове забезпечення експедиції. Велику увагу її роботі приділяли заступник директора комбінату Г. Г. Шевченко, головний інженер С. В. Лєсніков, начальник виробничого відділу В. В. Кальченко. Безпосередній нагляд за здійсненням підземних робіт провадився начальником Олександрівської шахти Р. М. Федоровим. Офіційним куратором робіт експедиції був головний маркшейдер комбінату М. І. Ткачєнко. Під його керівництвом було проведено топографічну зйомку Товстої Могили перед розкопками. Працівники маркшейдерського відділу (Б. Г. Фартушний та ін.) надали експедиції великої допомоги і при складанні загального плану Товстої Могили. Значний внесок в роботу експедиції зробили також інші підприємства, установи і заклади м. Орджонікідзе.

Розкопки Товстої Могили, по суті, перетворилися на загальну справу всього населення м. Орджонікідзе. Керівництво експедиції вдячне всім її учасникам і добровільним помічникам за самовіддану працю й активне сприяння дослідженням.

Процес розкопок кургану знято на плівку кінозйомочними колективами Дніпропетровського телебачення (оператор А. А. Сенік) та Української студії документально-хронікальних фільмів (оператори І. М. Бабушкін та О. М. Вертецький), а також кіноаматорами Орджонікідзевського Будинку культури (оператор М. І. Підвойський).

Дійову допомогу експедиції широким висвітленням результатів її досліджень надавали численні друковані органи, радіо і телебачення СРСР, кореспонденти або фотокореспонденти яких знайомилися з розкопками на місці. Особливо слід відзначити змістовні й оперативні матеріали М. Мурзіної («Индустриальное Запорожье»), М. Запудька («Замарганець»), Л. Полякової (Дніпропетровская правда), Ю. Зєрчанінова («Юність»), Л. Шєрстеннікова («Огонек»), Г. Бєльської та В. Бєрєля («Знаєне — сила»), Т. Кравчєнко і М. Успенського («Наука и жизнь»), Л. Скіфа («Комсомолец Запоріжжя»), П. Коломійця («Молодь України»), В. Арсірія («Неделя») та багатьох інших. Великою

честю для колективу експедиції було висвітлення її успіхів центральними органами Радянського Союзу та Української РСР — газетами «Правда», «Известия», «Труд», «Правда Украины», «Радянська Україна», «Робітнича газета» тощо.

Для підведення підсумків роботи експедиції та організації охорони розкопаних нею скарбів Центральним Комітетом Компартії України та Радою Міністрів УРСР було створено спеціальну урядову комісію. Комісія ознайомила з роботою експедиції на місці і дала їй високу оцінку.

Враховуючи попередній досвід дослідження скіфських старожитностей, експедицію було докладено всіх зусиль до якнайповнішого вивчення пам'ятки. Відкриті в кургані матеріали викликали величезний інтерес не лише серед фахівців, але й у широкого кола аматорів історії як у нас в країні, так і за її межами. У зв'язку з цим було зроблено повідомлення про розкопки кургану [Мозолевський, Черненко, 1971; Мозолевський, Черненко, Зарайская, 1972; Мозолевський, 1971б; 1971г; 1971д; 1972а; 1972б; 1972в; 1972г; 1972д], здійснено його попередню публікацію [Мозолевський, 1972е], доповнену у подальшому іншими учасниками експедиції [Rolle, s. 47—77; Leskov, Rolle, 1972, s. 35—52; Библикова, 1974, с. 63—69; Черненко, 1975, с. 152—173]. Автором опубліковано також розвідки з приводу вивчення пекторалі і головного убору жінки з Товстої Могили [Мозолевський, 1978а; 1978б].

Пропонована читачеві праця — перша щодо скіфських «царських» курганів Нижнього Подніпров'я спроба дати не лише повну наукову публікацію пам'ятки, а й класифікацію та аналіз її матеріалів.

Велику допомогу у підготовці цієї книги нам надали співробітники відділу археології раннього залізного віку Інституту археології АН УРСР О. І. Тереновжкін, В. А. Іялінська, Є. В. Черненко, С. С. Безсопова, співробітниця античного відділу Г. С. Русяєва, старший науковий співробітник Державного Ермітажу А. П. Манцевич, співробітники Інституту археології АН СРСР А. І. Мелюкова, Й. Б. Брашпінський, Ю. Г. Виноградов та ін. Користуючись нагодою, автор приносить всім їм щирі подяку. Особливо хочеться подякувати художників і фотографів Г. С. Ковпанька, І. І. Задорожнього, Г. С. Сергієнка, Б. М. Кузнецова та В. І. Клочка, які доклали багато зусиль до ілюстрування праці.

1 ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ

Частина

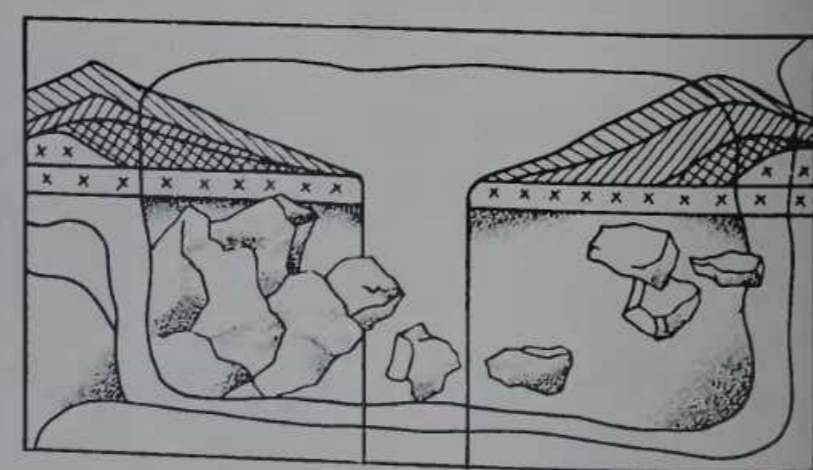
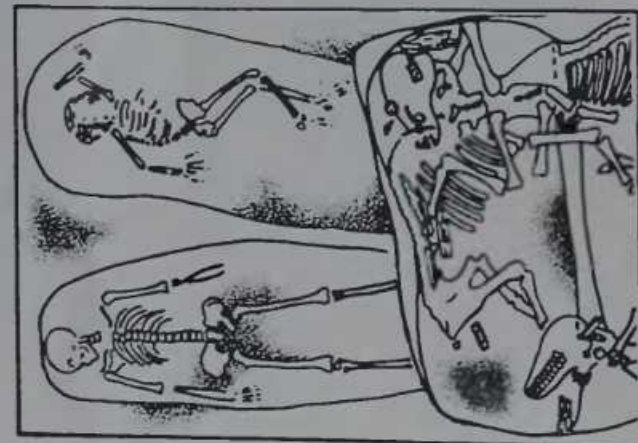
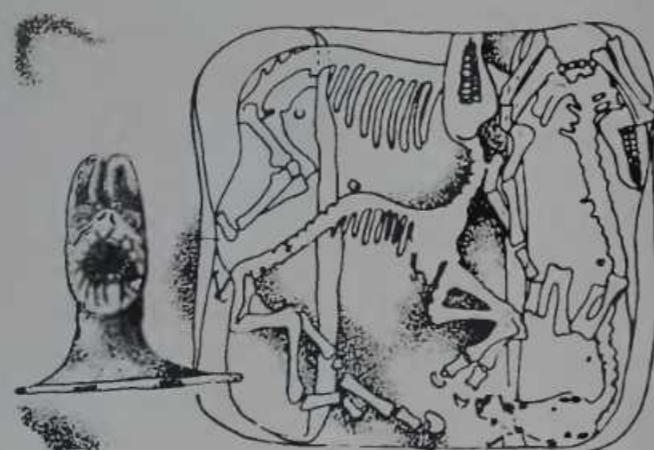
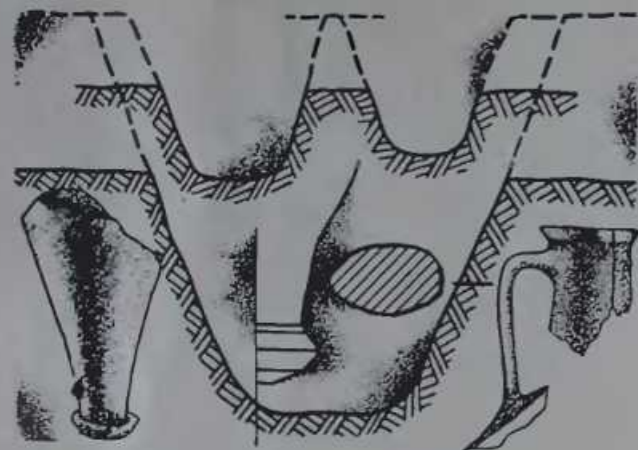
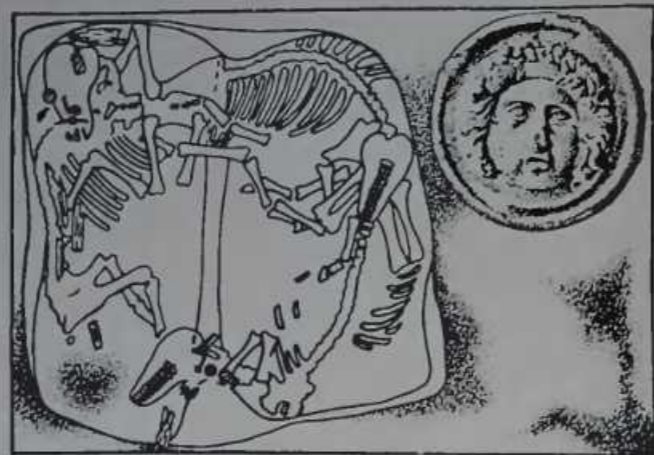
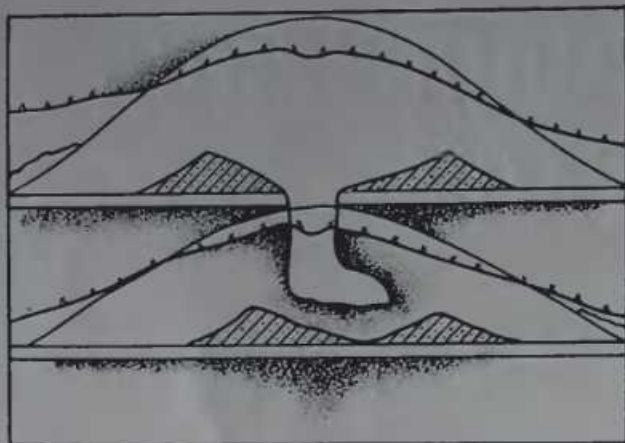

РОЗДІЛ I
НАСИП І РІВ

Насип	16
Рів	17

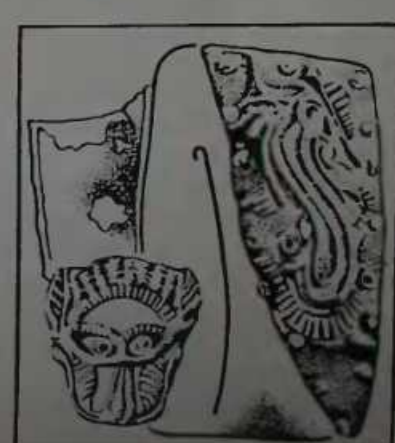
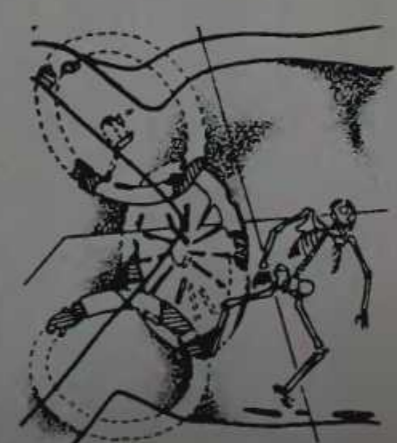
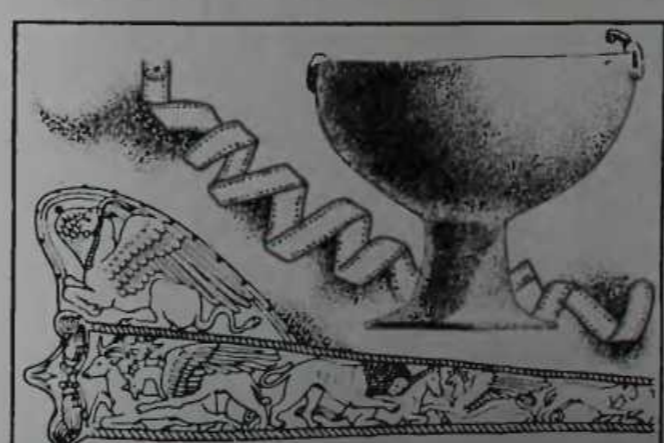
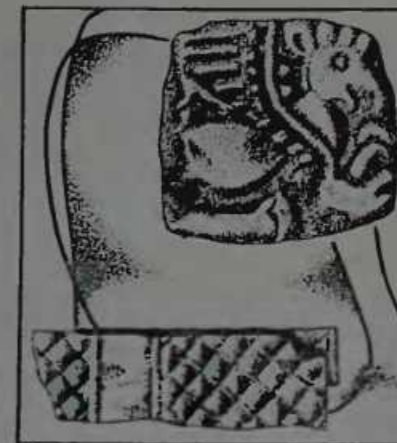
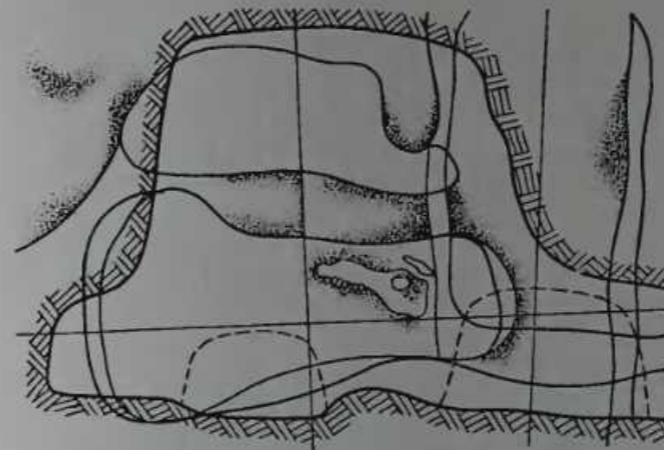
РОЗДІЛ II
КІНСЬКІ МОГИЛИ
І ПОХОВАННЯ «КОНЮХІВ»

Поховання «конюхів»	26
Кінська могила № 1 (північна)	30
Кінська могила № 2 (південна)	38

РОЗДІЛ III
ЦЕНТРАЛЬНА ГРОБНИЦЯ

Вхідна яма	46
Господарські ніші	46
Грабіжницький лаз	49
Дромос	51
Поховальна камера	54
Кам'яний кромлех навколо центральної могили	93

РОЗДІЛ IV
БОКОВА ГРОБНИЦЯ

Вхідна яма № 1	94
Вхідна яма № 2	99
Основна поховальна камера	101

РОЗДІЛ І. НАСИП І РІВ

НАСИП

Курган входив до великої курганної групи, яка налічувала близько 20 насипів різної висоти, що переривистим ланцюжком тяглися з півдня на північ майже 2 км. Товста Могила (назву взято з великомасштабної карти) була найпівнічнішою з них. Вона стояла на узвишші, обмеженому Крутенькою і Свинаревською балками, між селами Крутеньке на сході та Богданівка на заході. Близько 10 км на схід знаходилися залишки кургану Чортюлик.

Могиляник дуже постраждав під час будівництва 50-х років. 1964 р. експедицією О. І. Тереножкина за допомогою ручного бура було досліджено частину курганів могиляника. Переважна більшість їх виявилася скіфськими, і лише поодинокі відносилися до доби бронзи. Цього самого року експедицією розкопано чотири невеликих кургани скіфського часу на південній околиці могиляника, поблизу Богданівської збагачувальної фабрики [Тереножкин та др., 1973, с. 113—186]. Всі вони датуються IV ст. до н. е.

Як і весь могиляник, насип Товстої Могили частково зруйновано під час будівництва залізничного депо. Західна його частина виявилася обрізаною залізницею, вздовж якої у курган вклинювалися глибокі кювети (рис. 1). Через південну і східну доли насипу було прокладено підземні каналізаційні, тепло- і водопровідні, а також підземний електрокабель, що проходив на рівні материкової глини. Весь курган вздовж і впоперек було обилудовано мережами високовольтних передач. Подвійний стовп високовольтної передачі стояв безпосередньо на східному схилі кургану, за 13 м від центру. Кілька стовпів було розміщено навколо насипу.

Під час спорудження депо через північну доли насипу тяглася залізобетонна дорога, згодом покинута і присипана землею. Плани її виявлено над ровом, що оточував курган:

Зі сходу до кургану майже впритул підходили будівлі депо та колії, що вели до нього. Після закінчення будівництва все сміття було згорнуто на східну доли могили, на якій воно лежало висотою до 4—5 м. Насип кургану внаслідок цього виявився сильно витягнутим на схід.

1964 р. О. І. Тереножкин пробурив насип кургану до підстави на південь від центру, проте глиняного викиду, — свідчення належності кургану скіфам, — не знайшов. В лютому 1971 р. нами було організовано поведіння пам'ятки, яке дало позитивні результати. Керівництво Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату, на землях якого знаходився курган, пішло пазустріч клопотанням про необхідність охоронних досліджень пам'ятки.

Розкоп на кургані було закладено по лінії північ — південь. Насип знімався автоскреперами та потужними бульдозерами. Насамперед було знято західну половину пам'ятки. За 6 м на захід від розрізу в нижній частині насипу залишалася бровка шириною 1 і висотою до 1,5 м.

Східна половина насипу також була знята до материка у межах рову, що лише південним своїм кінцем потрапляв під залізницю. Крім рову на підкурганній поверхні виявлено кілька ґрунтових могил (рис. 2). Найбільша з них, основна, містилась у центрі кургану. На схід — південний схід від неї розміщувалися дві підквадратні у плані кінські могили, а поблизу — три поховання «конохів». Весь комплекс могил, пов'язаних із центральною гробницею, був оточений подвійним кам'яним кромлехом. На північний захід від центральної гробниці знаходилася пляма грабіжницького ладу, що вів до неї. У південно-західному секторі кургану розташовувалася впускна бокова могила.

Незважаючи на значне поруйнування по-вітряних часів, Товста Могила мала майже правильну півсферичну форму (рис. 3). Ви-

сота її становила 8,6 м, діаметр 60 м. Насип кургану на всю висоту складався із жирного чорнозему без будь-яких прошарків. Лише в нижній його частині, над стародавнім чорноземом, у розрізі помічалася деяка шаруватість, що йшла паралельно схилу насипу.

Зверху в насипу подекуди траплялися плями білого гліну діаметром 10—15 см, а також дрібні кістки тварин і незначні уламки стінок амфор. Ще більш рідкісними знахід-

РІВ

Насип кургану оточено майже округлим у плані ровом з дуже нерівним, звивистим контуром. Внутрішній його діаметр близько 62 м. Внаслідок навколокурганної забудови приблизно третина рову на південно-західній його ділянці залишилася нерозкопаною (рис. 2). В східній — північно-східній частині рів переривався на 2,1 м. Кінці канави перед розривом заокруглені.

ками були невеликі гранітні або вапнякові камені.

За 16 м на північ і 9 м на захід від центру кургану на глибині 1,5 м від схилу насипу (на 3,5 м вище стародавньої поверхні) виявлено кінський череп.

В розрізах нижньої частини насипу було помічено значні марганцеві осади, що траплялися або дрібними рудними зернами, або у вигляді вузьких вертикальних плівок. Аналіз проб ґрунту з цієї частини насипу, проведений центральною лабораторією збагачення ОГОКа, дійсно засвідчив підвищений вміст марганцю в ґрунті.

Центральну могилу та могили коней і конохів, що супроводжували її, оточував глиняний викид, укладений на стародавній поверхні. Викид із бокової гробниці серпом лежав на південно-західному схилі насипу і був перекритий значним прошарком чорнозему, проте слідів досипки кургану тут не спостерігалось. Уявляється, що цей шар утворився внаслідок розмиву насипу.

1
Товста Могила. Вигляд із заходу.

Контурни рову простежувалися тільки на чистому материка. Здогадки ширина його на рівні стародавньої поверхні змінювалась у межах 2—2,9 м, глибина дорівнювала 1,35—1,6 м і лише біля самого розриву досягала 1,7 м* (рис. 4; 5). Донизу канава звужувалась на клин, дно здебільшого заокруглене.

Весь рів був заповнений твердим чорноземним замивом. На глибині приблизно 0,7—0,8 м в ньому лежали залишки тризни — кістки тварин і уламки амфор, що на розкопаній половині рову виразно групувалися в 11 скупченнях. За їх межами, як і у верхній частині рову, траплялися лише поодинокі кістки та окремі уламки амфор.

* Заміри глибини тут і далі даються від рівня стародавньої поверхні.

Для зручності опишемо скупчення не за порядковими номерами, а у послідовності їх розташування спочатку на південь, а потім на північ від розриву у рові.

Південно-східний відрізок рову. Скупчення № 1 (1—10 м на південь від розриву у рові) виявлено на глибині 0,8—0,85 м (на 0,7 м вище дна). Близьче до розриву на перших 2 м знайдено три кінських черепи, уламок ручки і стінки амфори та ікло дикого кабана. Далі один біля одного лежали ще

трохи вище — три черепи диких кабанів. З 14 до 20 м на різній глибині траплялися лише окремі кістки тварин.

Скупчення № 3 (20—23 м на південь від розриву у рові). На глибині 0,8 м тут виявлено п'ять кінських черепів, які супроводжувалися іншими кістками коня та дрібними уламками амфор, що зустрічалися на глибині 0,7—1,2 м.

Скупчення № 4 розміщувалося відразу за скупченням № 3 (24—28 м на пів-

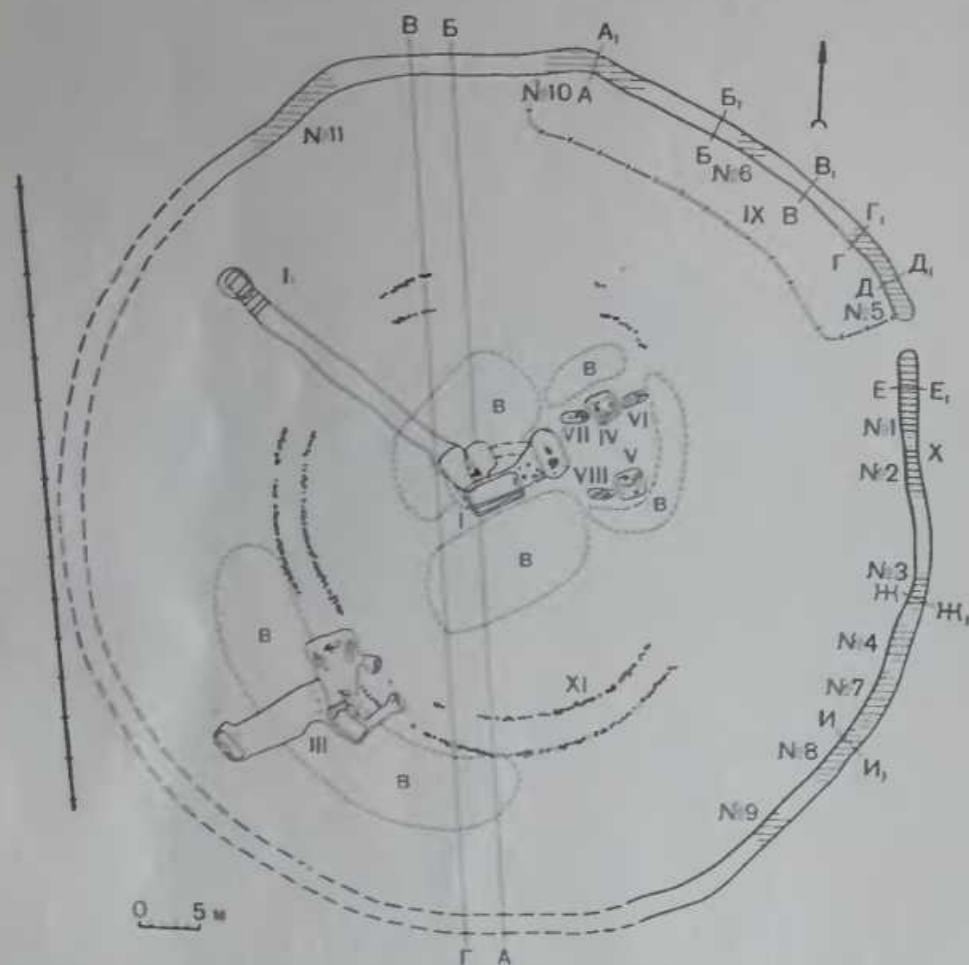
ші лежали вище одна від одної до глибини 0,9 м. Разом з іншими кістками тут виявлено таз дикого кабана. На 28 м трапився череп коня та окремі кістки тварин. Амфори представлені лише дрібними фрагментами.

Скупчення № 7 розташовувалося на 29—32 м на південь від розриву у рові. Подібно до інших скупчень тут на різній глибині траплялися розрізнені уламки кісток тварин та дрібні фрагменти амфор.

том амфориної стінки і дрібним уламком ліпної посудини.

Скупчення № 9 (41—43 м на південь від розриву в рові). На 41 м трапились кістки коня і дикого кабана. Серед перших — грудні хребці та ребра. Кістки кабана належали явно двом особинам — молодому і старому. З кісток молодого знайдено дві щелепи, з кісток старого — щелепу, хребці та ікло.

На 42 м виявлено кілька хребців, ребро та уламок кістки ноги коня, а також фраг-

2
Загальний план кургану:

- I — центральна гробниця;
- II — гробничий лав;
- III — бокова гробниця;
- IV — кінська могила № 1;
- V — кінська могила № 2;
- VI — поховання «конюха» № 1;
- VII — поховання «конюха» № 2;
- VIII — поховання «конюха» № 3;
- IX — площадка із слідами тризни;
- X — рія (заштриховані білячки під номерами — скупчення залишків тризни);
- XI — кремлях; B — екиди з могила.

11 кінських черепів, розміщених по центральній осі рову. Серед них виявлено фрагменти інших кінських кісток, а також уламок черепа оленя з основою рога.

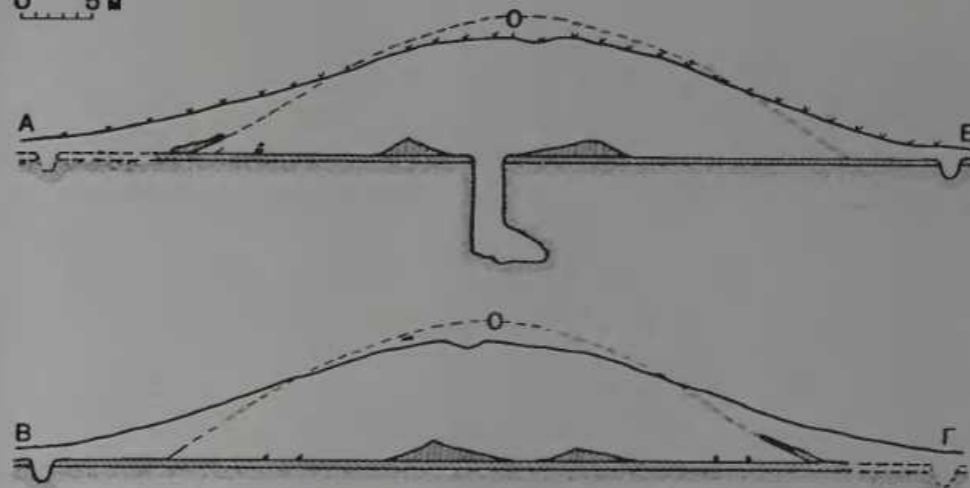
Нижче цього шару траплялися поодинокі кістки тварин і дрібні уламки амфор (4)*. За 2 м на південь від розриву на глибині 1,05 м знайдено круглий гранітний камінь від праці (1) і невразний уламок бронзового предмета (2).

Скупчення № 2 тяглося від 11 до 14 м на південь від розриву рову. На самому дні лежали розрізнені уламки кісток, а

на 24—25 м на глибині 0,8 м виявлено два кінських черепи. На різній глибині тут знайдено окремі кістки тварин, а на глибині 1,1 м — череп дикого кабана із залишками кістяка. На 26—27 м виявлено чотири щелепи дикого кабана. Першу з них знайдено на глибині 1,3 м; ін-

* Тут і далі цифрою в дужках позначено номери знахідок, опис яких наводиться в кінці кожного підрозділу.

0 5 м

3
Загальні розрізи кургану:
1 — поверхня кургану;
2 — старобавені чорнозем;
3 — кремлях; 4 — глиняні екиди із гробниця; 5 — материк;
6 — реконструкція первісного насипу.

На 29 м на глибині 0,9 м виявлено уламок донної частини амфори, а на глибині 1,2 м — щелепу дикого кабана. На 30 м на глибині 1,25 м знайдено два кабанячих ікла.

Найбільша насиченість матеріалами спостерігалася на 31 м. Крім розрізневих кісток на глибині 1,35—1,45 м виявлено п'ять щелеп дикого кабана, серед них одну з іклами.

На 32 м лежала ще одна щелепа дикого кабана.

Скупчення № 8 (35—37 м на південь від розриву в рові). Як і на двох попередніх скупченнях, знахідки залягали в нижній частині рову, проте не на самому дні, а в заміві. На 35 м виявлено щелепу, а під нею — тазові кістки дикого кабана. За 0,4 м від них лежала ще одна щелепа дикого кабана. На цьому самому відрізку виявлено залишки кількох кісток тварин, кістку ноги коня і кісточок рога оленя.

На 36 м знайдено фалангу, два ребра, шийний і грудний хребці коня та фрагменти черепа, різці й ікла дикого кабана, а також уламок амфори. На 37 м — дві кістки ніг, лопатку, два ребра та інші кістки коня. Керамічний матеріал представлено фрагмен-

мент амфориної стінки; на 43 м — кістку ноги коня і уламки черепа оленя.

Далі на південь за скупченням № 9 до кінця розкопаної частини рову траплялися лише поодинокі кістки тварин. Серед них — уламки щелеп ще одного дикого кабана.

Північно-західний відрізок рову. Скупчення № 5 (1—7 м на північ від розриву в рові). Біля самого розриву, майже над дном, знайдено два круглих гранітних каменів від праці (1). На глибині 0,7 м лежали уламки ніжки і стінки амфори, а на глибині 1,1 м — кінські зуби і кістки.

У скупченні кістки тварин залягали на глибині 0,6—0,8 м. Між ними і нижче них, майже до самого дна рову — надзвичайно велика кількість уламків амфор.

На 2 м виявлено п'ять кінських черепів, багато уламків стінок і ручок амфор; на 3 м — чотири кінських черепи, трубчасту кінську кістку та безліч уламків амфор; на 4 м — два кінських черепи і уламки двох-трьох амфор; на 5 м — щелепа і суглобна кістка ноги коня. Серед кераміки — чотири ніжки, верхня частина та велика кількість уламків ручок амфор; на 6 м — череп і су-

глобна кістка коня. Амфори представлені великою кількістю фрагментів стінок і уламком піжки; на 7 м — два черепи коня і амфорні уламки, що залягали, як і все скупчення, на всю глибину заповнення рову.

З 8 по 15 м на північ від розриву знахідки були поодинокі. Серед них слід назвати сулюбну кістку та три хребці коня. Два з них лежали один над одним на 13 м (на глибині 1,3 м). Уламки амфор також траплялися рідко.

Скупчення № 6 (16—18 м на північ від розриву у рові) складалося з окремих кісток та великої кількості кіських черепів, що залягали майже суцільною масою на глибині 0,7—0,8 м. Внаслідок поганої збереженості черепів і твердості ґрунту, в якому вони залягали, розчистити і перелічити їх не було можливості. Вдалося взяти у цілому вигляді лише 98 кіських зубів (значна частина розідалася). За підрахунком останніх, тут мало лежати щонайменше 11 черепів. Серед

4
Розкопки рову.

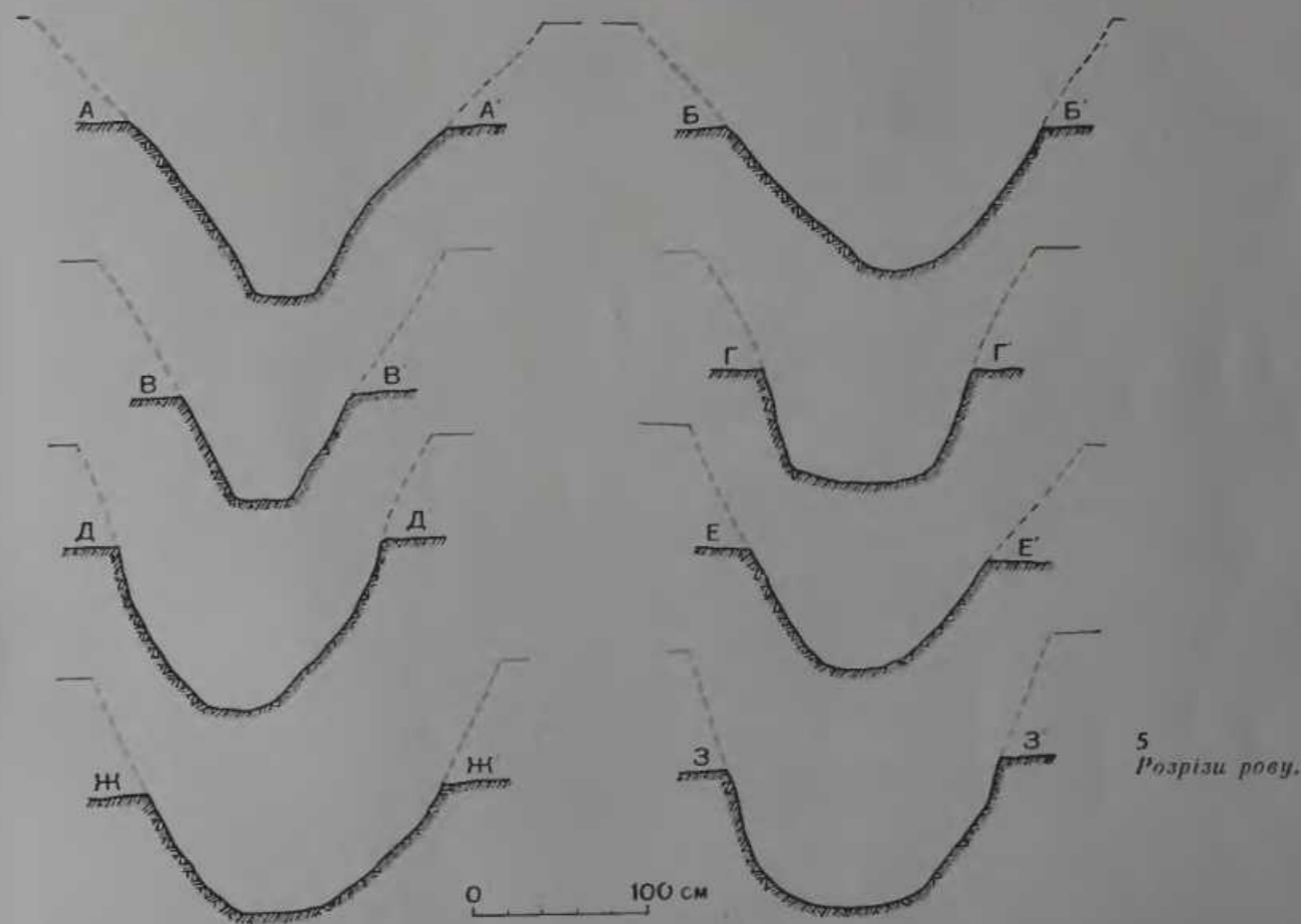
кісток трапилося кілька уламків амфор. За межами скупчення, на 19 м, знайдено кіський хребець.

Скупчення № 10 тяглося з 29 по 35 м на північ від розриву в рові. На 29 м лежала велика кількість уламків амфор, у тому числі ручок і горловин. Серед них — розвал амфори, що повністю реконструюється. Далі на північний захід окремі уламки амфор траплялися уперемін із кістками коней. На 32—35 м серед них лежали кілька

воно було повністю зруйноване механізмами.

Скупчення складалося з окремих фрагментів амфор та великої кількості уламків кісток, що залягали на глибині 0,6—0,8 м. Серед них багато трубчастих кісток, хребців, кісток тазу тощо. В меншій кількості зустрічалися уламки кіських черепів. Гадасмо, що, як і черепи, інші кістки також належали коням.

Отже, фауністичні рентки в північно-східному і північному відрізках рову у всіх чо-

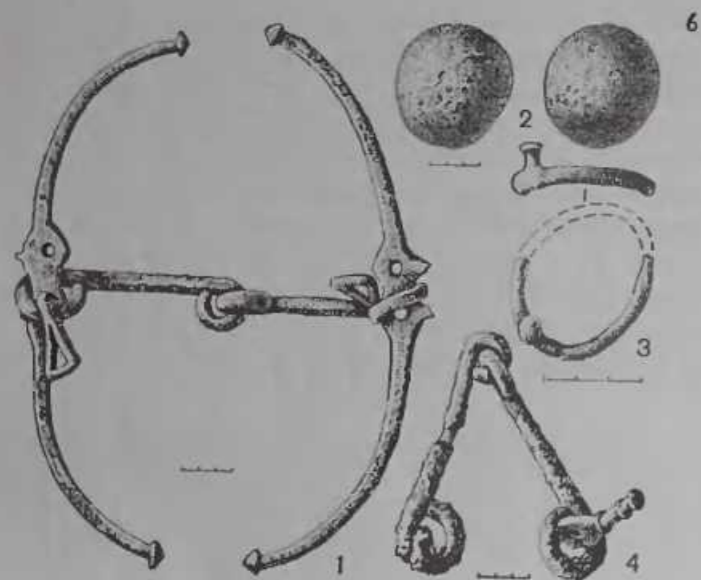
уламків кіських черепів, переважно зуби, та уламок кістки кіської ноги.

З 36 до 52 м на північ від розриву в рові знахідки у замиві були поодинокі.

Скупчення № 11 розташовувалося на 52—60 м на північ від розриву в рові. Це було найбільш насичене кістками скупчення, проте розчистити його, на жаль, не вдалося. Виявлено воно в північно-західному секторі рову під час зняття насипу на єдиному перешийку, через який вивозилася з кургану земля. Передбачалося розчистити скупчення після зняття насипу, але під час робіт

тирьох скупченнях представлені виключно кістками коней, тоді як на східному і південно-східному траплялися також кістки дикого кабана і оленя.

На північ від розриву, з внутрішнього його боку, до рову прилягала площадка, в якій, найвірогідніше, слід вбачати місце, де відбувалася трізна або здійснювалися якісь елементи ритуалу, пов'язані з поминками. Межі площадки визначалися уламками амфор, що лежали на рівні стародавньої поверхні. Ширина її 6, довжина близько 36 м. Перш від розриву 10—12 м площадка

6
Знахідки з насипу і рову.

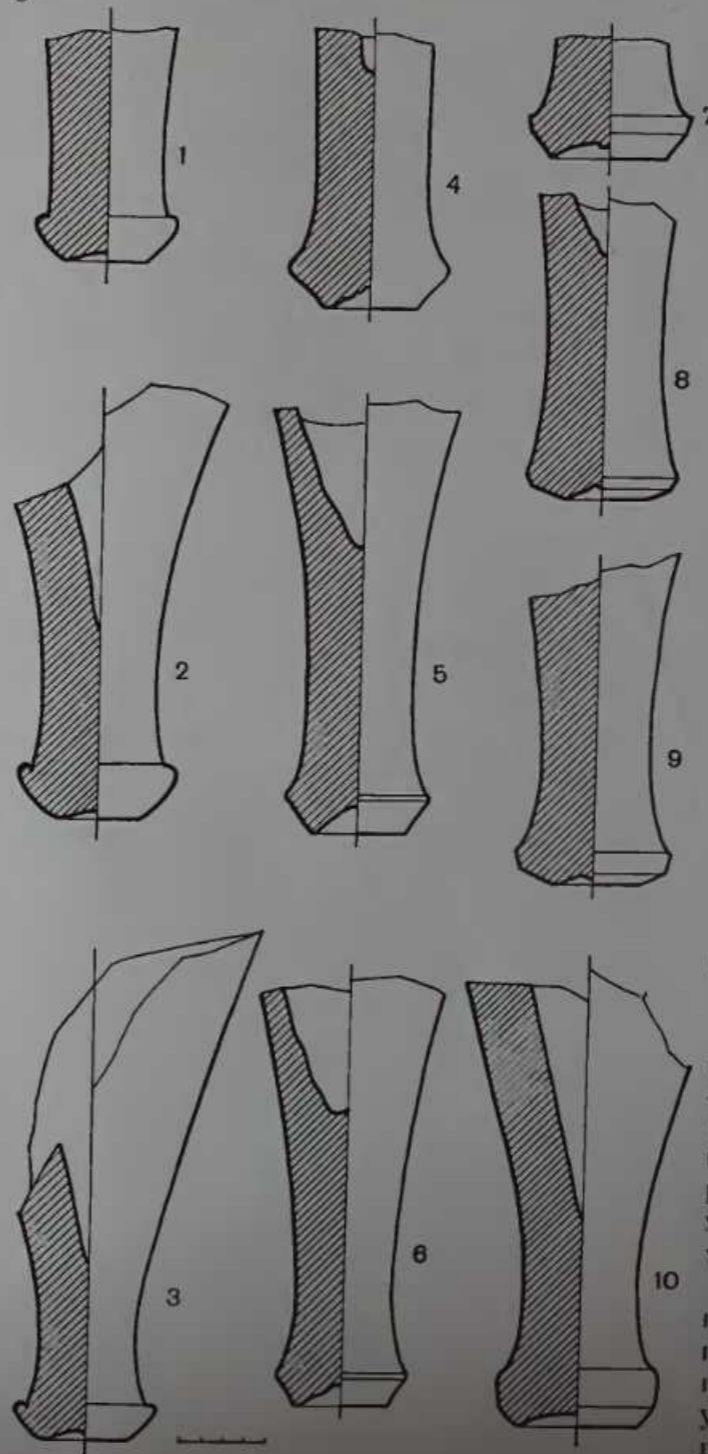

7
Основні форми амфорних ніжок.

8
Ніжки амфор.

були встелені уламками амфор майже поспіль, далі на всьому її протязі більша чи менша їх скученість відзначалася тільки над ровом, на решті площі траплялися лише поодинокі амфорні фрагменти. Серед уламків амфор на всій площі зустрічалися уламки кісток тварин.

Починаючи від розриву на північ вздовж рову на площадці виявлено 13 амфорних ніжок, закопаних у ґрунт на глибину 10—12 см. Вісім ніжок розташовувалися на від-

стані 60—80 см одна від одної, далі — рідше. Імовірно, значна частина уламків амфор на площадці та в рові походить саме від посудин, закопаних уздовж рову.

З внутрішнього боку площадки поблизу південного її рогу на рівні стародавньої поверхні виявлено залізні вудила з великими С-подібними псаліями та пряжками у зовнішніх петлях (3).

Знахідки з рову та місця відправлення поминок:

1. Три ядроподібних камені для праці із сірого граніту діаметром 6—7 см (рис. 6, 2).

2. Незначний уламок круглого бронзового гудзика або ворварки з отвором посередині.

3. Двочленні залізні вудила з псаліями і пряжками у зовнішніх петлях (рис. 6, 1). Ланки вудил виготовлено з круглого у перетині стрижня товщиною близько 0,8—1 см. На одній з ланок кінці закручено в одній площині, на іншій — під кутом майже 90°. Довжина ланок близько 13,5 см, вудил — 25 см.

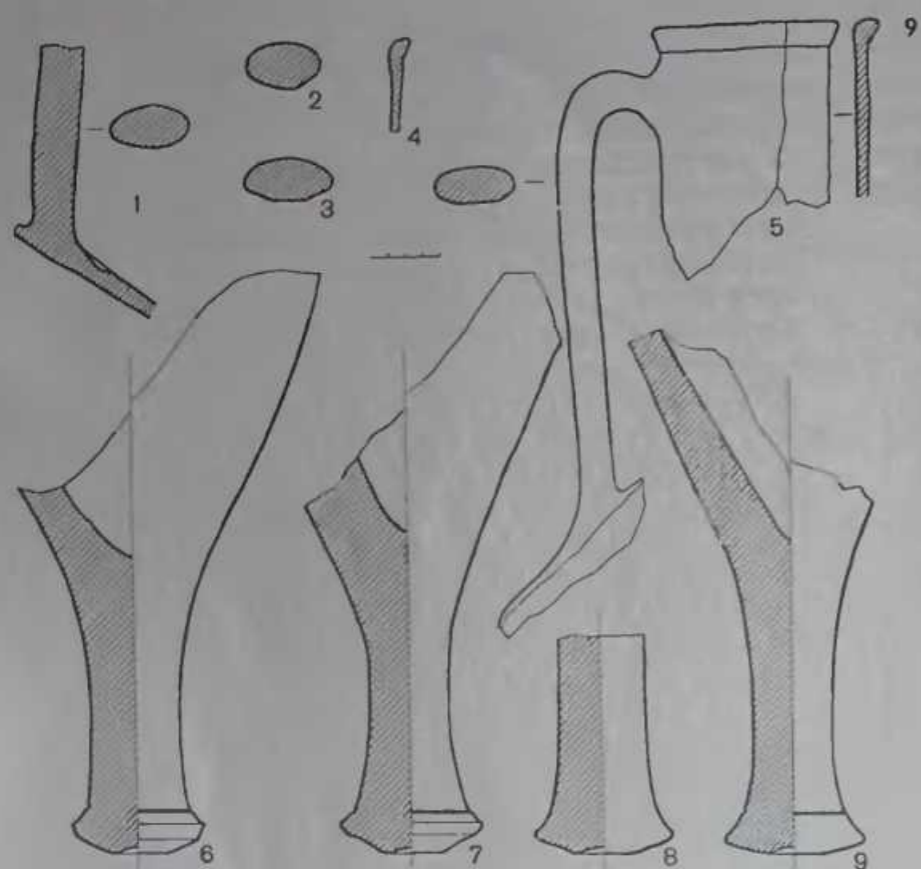
Псалії С-подібної форми дуже великі, з голівками у вигляді конічних грибків на кінцях. Розширена середня частина має форму вісімки з отвором в кожному потовщенні. Внутрішні краї потовщень заокруглені або підтрикуті, від зовнішніх відходять по роздвоєному на кінцях паростку. Чотиригранні стрижні перед голівками переходять в округлі. Довжина псаліїв понад 30 см.

Пряжки, вставлені разом з псаліями у зовнішні петлі вудил, мають форму кільця і з'єднаного з ним під кутом 90° трикутника. Довжина пряжки 5,5 см.

4. Амфори, виявлені у рові та на площадці, де відбувалася тризна, представлені лише уламками. Серед них — амфорні ніжки (24 екз.), фрагменти стінок, ручок і вінець. Серед величезної кількості уламків не зустрінуто жодного клейма чи знака.

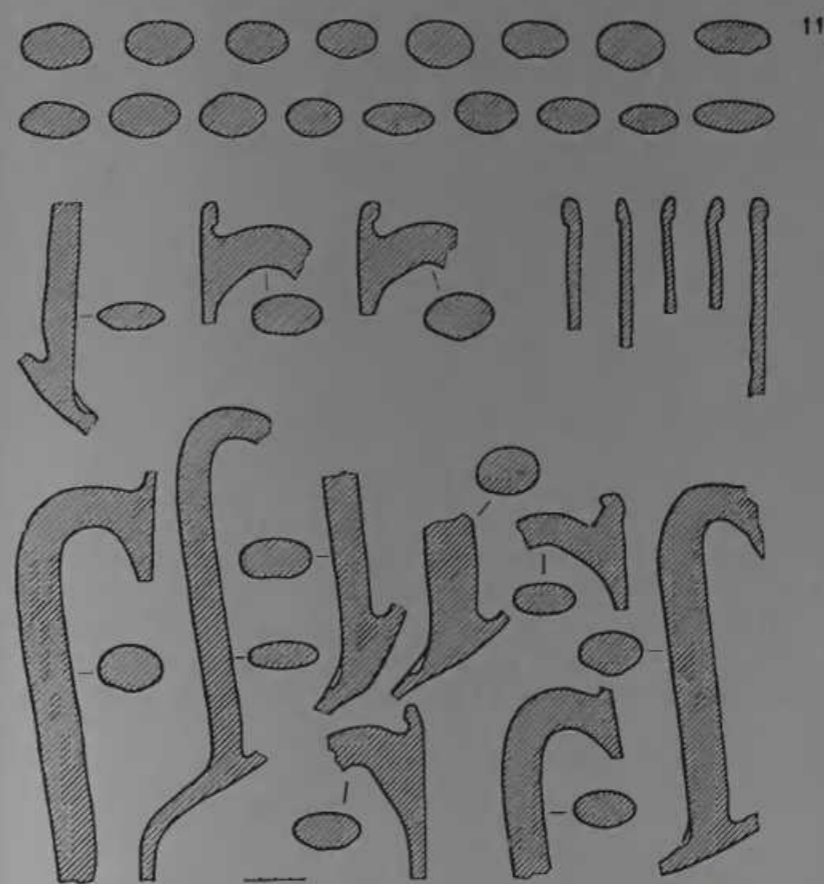
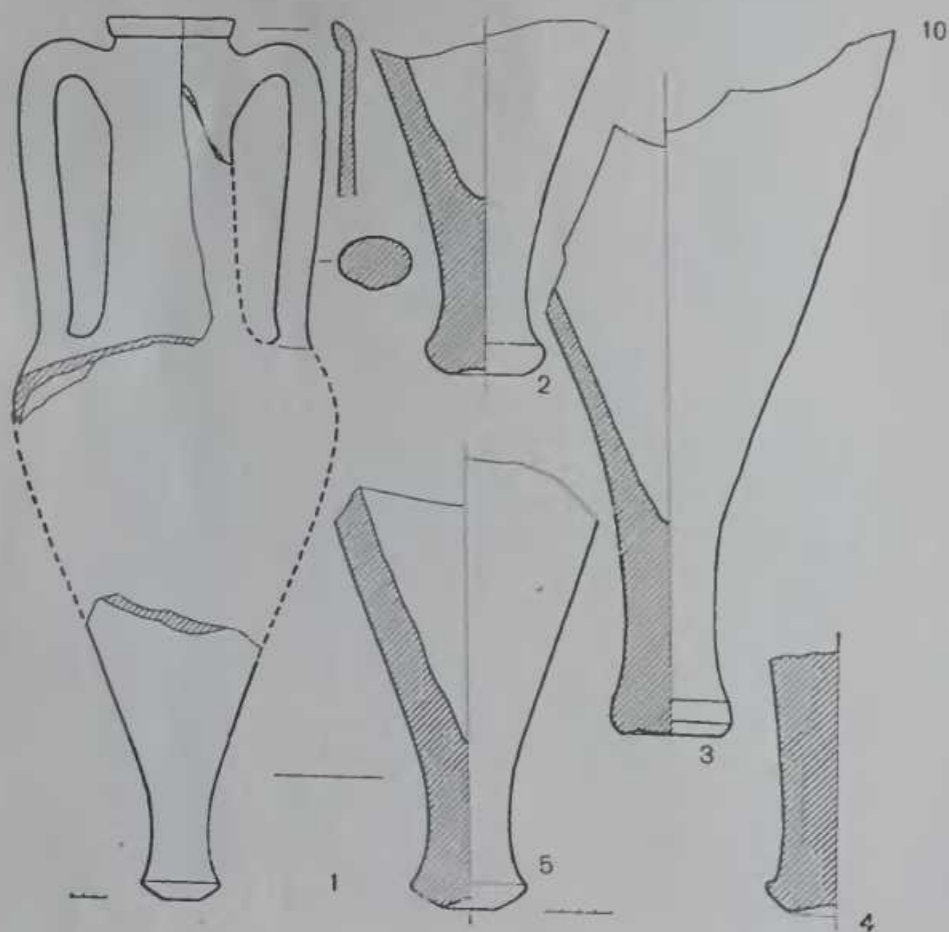
Амфори за формою і складом глини умовно можна поділити на три групи: фасоські, з чаркоподібною ніжкою та ніжками типу нантіканейських (?). І в рові, і на площадці амфори всіх типів зустрічалися упереміш, тому наводимо лише загальну їх характеристику, не вдаючись до місця знахідки.

а) Ніжки фасоських амфор (5 екз.) стрункої циліндричної форми, з підбіконічним розширенням низу (рис. 7, 1, 2; 8, 4—6). Край підосви має скіс до середини, що переходить у глибоку виїмку. На ребрі розширення двох ніжок тягнеться вузький круговий зріз у ви-

9
Уламки амфор з
«чаркоподібними» ніжками.

10
Уламки амфор типу
пантікапейських (?)

11
Форма ручок і вінець а

гляді пояса [порівняй: Зеест, 1960, табл. VII—VIII, 20]. Глина добре відмудена, з дрібними слоюними блискітками. Ніжки з пояском на розширенні черепичного кольору, з дуже великою кількістю блискіток. Три інші ніжки мають світліший, цеглянистий колір, і блискіток в них набагато менше.

Діаметр найбільшого розширення ніжки 6—7,2 см, п'ятки — близько 4,4, висота заглибини на підшві до 1 см.

б) Ніжки амфор типу «чаркоподібних» (7 екз.) вирізняються з усього амфорного матеріалу насамперед особливістю глини. За кольором вона світла, з жовтавим відтінком, у тісті багато слоюних блискіток і кварцевого піску, що падає поверхні уламків шерхатості. Діаметр підшви ніжок 8—8,4 см, висота заглибини 0,3—0,4 см (рис. 7, 9—11;

9, 6—9) [порівняй: Зеест, 1960, табл. X—XI].

За складом глини до амфор цього типу можна віднести кілька уламків та одну цілу ручку з фрагментом вінець (рис. 9, 1—5).

в) Найбільшу групу в колекції (12 екз.) становлять амфорні ніжки червоного, цеглянисто-червоного та оранжевого відтінків з більшим або меншим включенням білих вапнякових часток у глині (рис. 7, 3—8; 8, 1—3, 7—10; 10, 2—5). Форма ніжок досить різноманітна. Одну з них знайдено в розвалі разом з уламками горла та ручок (рис. 10, 1). І за складом глини, і за формою ніжки найпевніше пов'язувати з амфорами кола пантікапейських.

Форму решти амфорних вінець і ручок представлено на рис. 11.

РОЗДІЛ II. КІНСЬКІ МОГИЛИ
І ПОХОВАННЯ «КОНЮХІВ»

Кінські могили і поховання «конюхів», що супроводжували центральну гробницю, розташовувалися за 5 м на схід — північний схід від вхідної ями гробниці і симетрично розміщувалися обабіч довгої осі, що своїм східним кінцем спрямована точно на розрив у рові.

Ближче до ями на північ від довгої осі знаходилася могила «конюха» № 2, на південь — могила «конюха» № 3. Обидві ями орієнтовані в основному так, як і центральна гробниця, відстань між ними становить 5,2—5,4 м. Зі сходу до них примикало по підквадратній кінській могилі (північна № 1, південна № 2), що розміщувалися на відстані 4 м одна від одної. На схід — північний схід від кінської могили № 1 (північної) знаходилося поховання «конюха» № 1, могила якого мала ту саму орієнтацію, що й інші поховання комплексу.

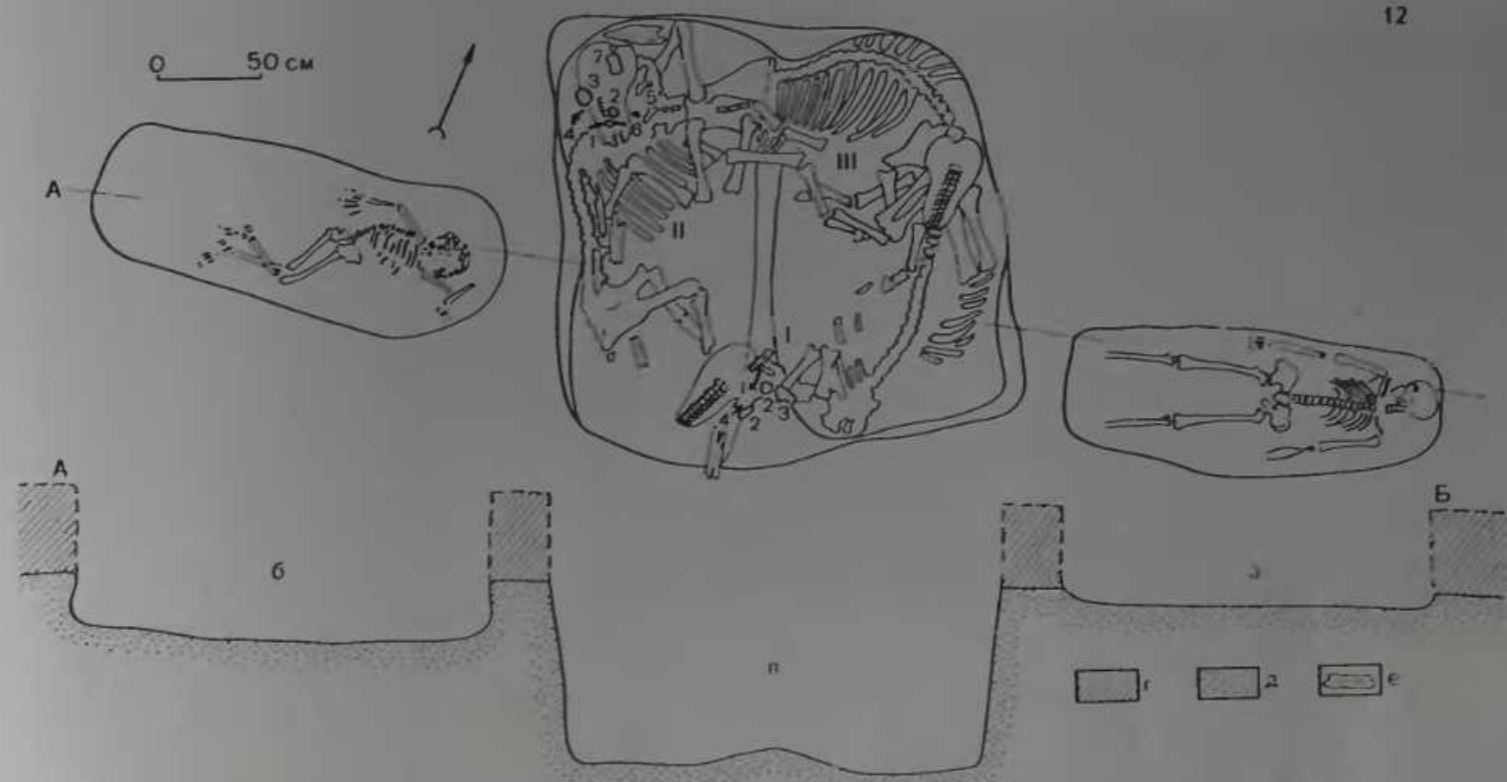
Могили коней і «конюхів» оточено з трьох боків спільним викладом, за винятком південно-західного, з боку вхідної ями центральної гробниці. З півдня і сходу виклад оточував могили серпом довжиною 15 і шириною 2—2,5 м, з півночі — валом, що мав довжину 7 при ширині 2—2,7 м. Товщина викладів 0,6—0,8 м. Західними кінцями вони майже примикали до ватів глини з центральної гробниці. На північному сході, біля могили «конюха» № 1, у викладі був невеликий розрив шириною близько 1,5 м. Він знаходився трохи осторонь від осі «вхідна яма — розрив у рові», порушуючи ним строгу симетрію в розміщенні всіх споруд центрального поховання та їх елементів. Можливо, перекриття прямого проходу до гробниці з боку рову викладом з могили коней і «конюхів» свідчить, що останні споруджувалися вже після похорону в центральній гробниці.

Вздовж південної кінської могили (№ 2) на внутрішньому схилі глиняного викладу з неї лежав кістяк коня без могили, частково зруйнований механізмами.

ПОХОВАННЯ «КОНЮХІВ»

Поховання «конюха» № 1. Могильна яма розмірами 2 × 0,6 — 0,7 м і глибиною 0,5 м за довжиною орієнтована точно по довгій осі вхідної ями центральної гробниці із заходу — південного заходу на схід — північний схід. Могилу виявлено на материк, за 0,1 м від дна, тому характер її стінок не простежено.

Кістяк пеббжчика лежав на дні могили у виростаному стані на спині, головою на

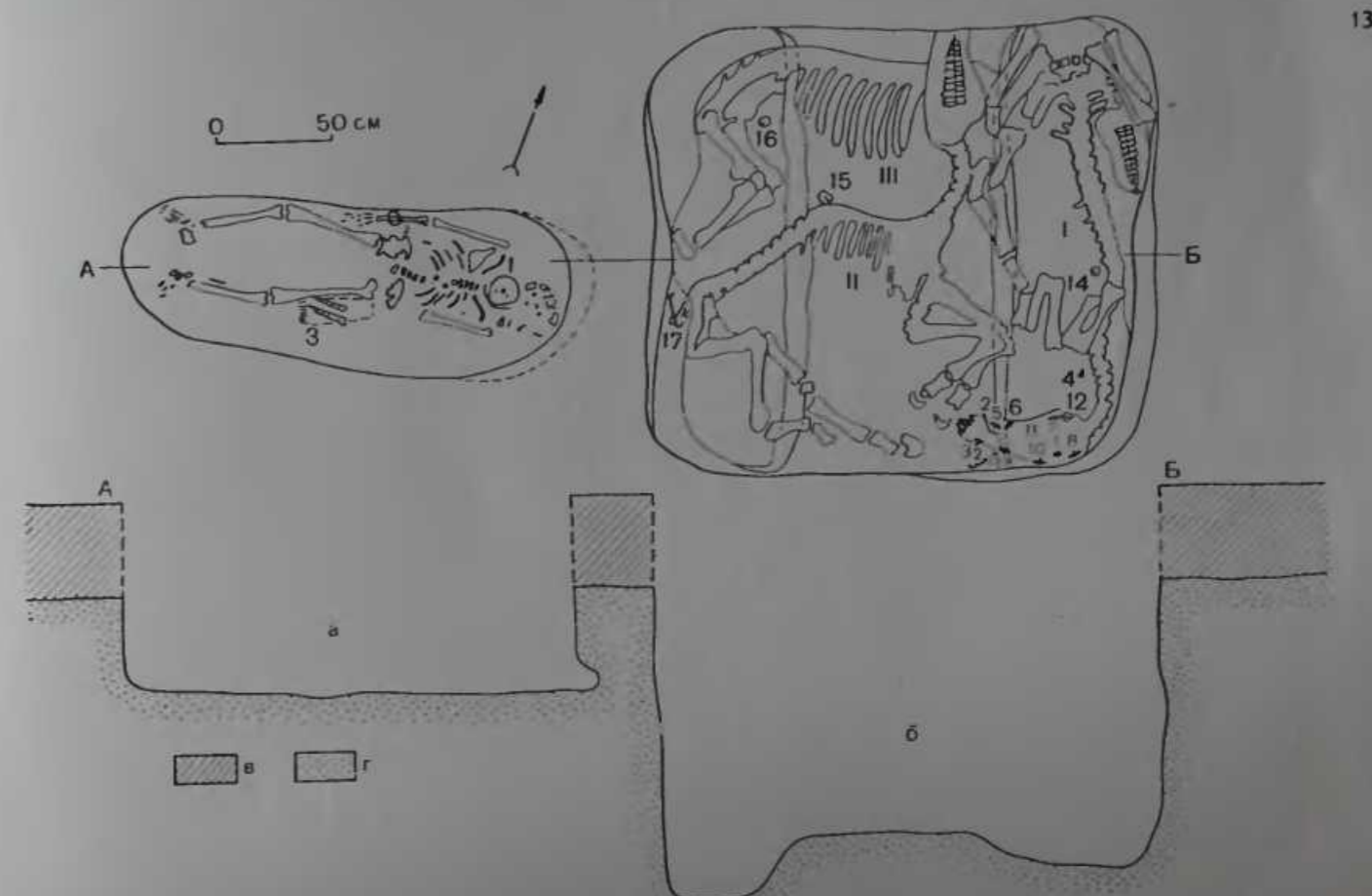

12
Загальний план та розріз північної кінської могили (№ 1) та могили «конюхів» № 1 і 2:

- а — могила «конюха» № 1;
- б — могила «конюха» № 2;
- в — кінська могила № 1. I — кінь № 1 (1 — вудила і псалії); 2 — круглі бляхи; 3 — націчник; 4 — нахратник; II — кінь № 2 (1 — вудила і лівий псалій; 2, 3 — круглі бляхи; 4 — нахратник; 5 — ворварка; 6 — залізне кільце від чумбурного повода; 7 — націчник і нижня ворварка); III — кінь № 3; 8 — стародавній чорнозем; 9 — материк; е — дерсло.

13
Загальний план та розріз південної кінської могили (№ 2) та могили «конюха» № 3:

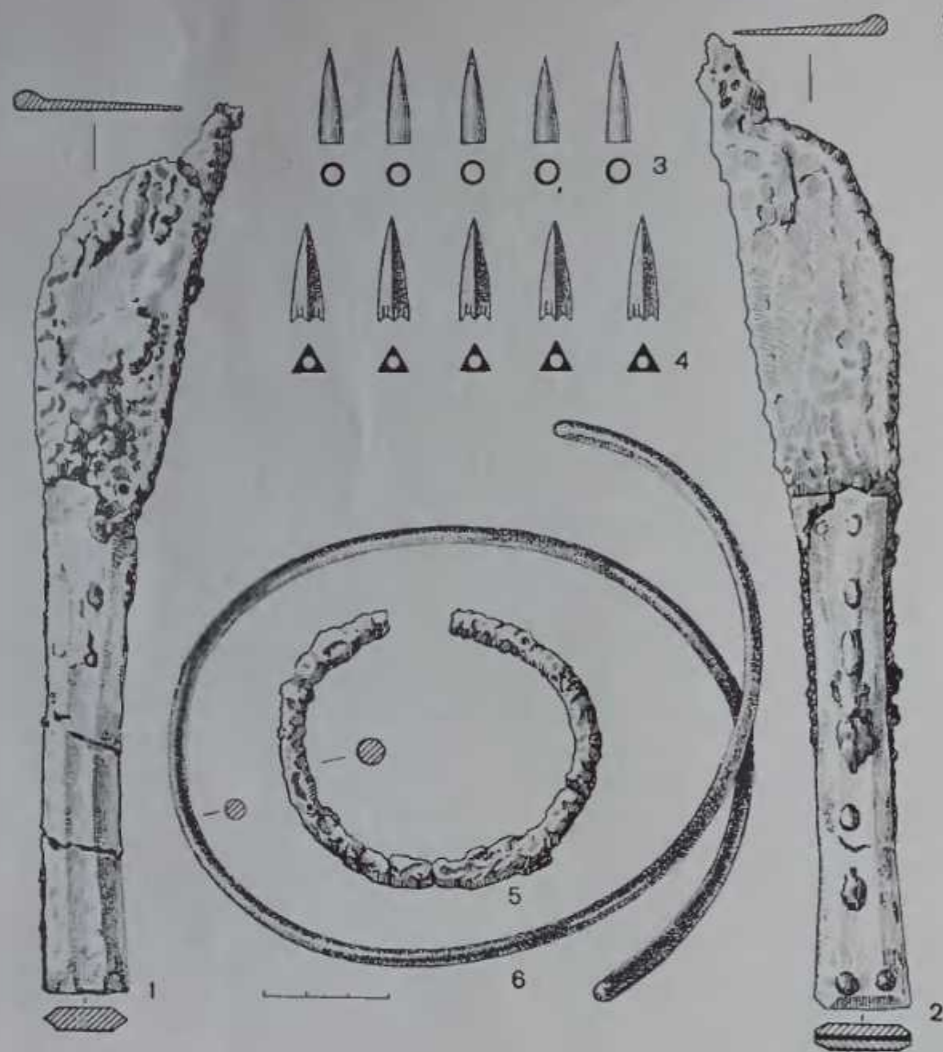
- а — могила «конюха» № 3
- б — гробниця; 2 — брилет; 3 — залишки саргайдика); 4 — кінська могила № 2. I — кінь № 1 (1 — ворварка ліва; 2 — вудила і псалії; 3 — нахратник; 4 — вістря до стрія; 5 — права мала бляха; 6 — права нижня велика бляха; 7 — права верхня велика бляха; 8 — ліва верхня велика бляха; 9 — ліва нижня велика бляха; 10 — лівий націчник; 11 — ворварка права; 12 — правий націчник; 13 — ліва мала бляха; 14 — попружна пряжка); II — кінь № 2 (15 — попружна пряжка); III — кінь № 3 (16 — попружна пряжка; 17 — вудичкові набори № 2 і 3); 18 — стародавній чорнозем; 19 — материк.

14

15

14
Поховання «конюха» № 3.
Залишки сагайдака.

15
Речі з поховання «конюха»
№ 3.

16
Північна кінська могила.
Залишки збруї під кістяком
кони II.

28

схід — північний схід (рис. 12, а). Руки і ноги дещо розкинуті, кисть лівої руки стиснута в кулак. Стопи ніг не збереглися. На дні могили простежувалися сліди жовтавого тліну від підстилки, а під головою і ліворуч від неї — тлін очерету, ймовірно, від подушки.

Поховання «конюха» № 2. Овальна в плані могильна яма розмірами $2,1 \times 0,65 - 0,75$ і глибиною $0,75$ м за довжиною орієнтована майже точно з заходу на схід, під деяким кутом до кінської могили № 1, від якої вона розташовувалась на відстані $0,3$ м, і до довгої осі вхідної ями центральної гробниці (рис. 12, б). До дна могила дещо розширюється за рахунок скошення стін. Дно, як і в інших ямах, нерівне, горбисте.

Кістяк небіжчика (дитина $10-12$ років) лежав ближче до східної стінки ями у скорченому положенні на лівому боці, головою на схід, до кінської могили № 1. Ноги злегка

зігнуті — права трохи більше, ніж ліва. Ліва рука з розчепіреними пальцями відкинута назад, права піднята над головою і зігнута в лікті.

Поховання «конюха» № 3. Поховання знаходилося на відстані $0,3$ м на захід від кінської могили № 2 (рис. 13, а). Овальна в плані могильна яма розмірами $1,9 \times 0,7$ і глибиною $0,85$ м довгою віссю була орієнтована аналогічно могилі «конюха» № 2. Стінки могили дещо скошені в сторони; східна біля дна утворює невелике піноподібне заглиблення висотою і глибиною близько $0,1 - 0,15$ м. Дно нерівне, на $0,05$ м понижується з заходу на схід.

Кістяк небіжчика лежав у довільному стані на спині головою на схід, до кінської могили № 2. Ноги дещо розкинуті у боки. Права рука пряма, витягнута вздовж тіла долонею донизу, ліва — різко зігнута в лікті, кисть її лежить на грудях.

16

29

На шиї небіжчика знаходилась електрова гривня з досить товстого дроту (5), на зап'ясті правої руки — заіржавілий залізний браслет (6). Вздовж лівого стегна кістяка лежали рештки берестяного сагайдака. Збереглася полоска тліну довжиною 30 і шириною 6 см. На дні сагайдака виявлено стос бронзових (7) і кістяних (8) вістрів до стріл, що лежали жалами донизу смугою близько 10,5 см завширшки. Під сагайдаком знайдено два залізних ножі з кістяними руків'ями (9), що були повернуті лезами донизу (рис. 14). Вони лежали під кутом до сагайдака, леза частково заходили під стегно небіжчика.

Знахідки з поховання «конюха» № 3:

5. Круглу електрову (?) гривню діаметром 13,5—14 см виготовлено з округлого у перетині дроту товщиною близько 0,4 см. Заокруглені кінці більш як на третину окружності гривні (на 16 см) заходять один за одиний (рис. 15, 6).

6. Сильно зіпсований корозією залізний браслет діаметром 6,7 см з круглого у перетині стрижня товщиною 0,5—0,6 см. Зберегся в уламках (рис. 15, 5).

7. Бронзові тригранні вістря до стріл (42 екз.) одного типу (рис. 15, 4). Трикутна голівка має більш або менш дугоподібні ребра і сховану втулку. Загострені кінці ребер опущено донизу. В основі граней — заглиблення у формі літери П або двох вертикальних рисочок. Довжина наконечників 2,2—2,3 см.

8. Кулеподібні, циліндроконічні кістяні вістря до стріл (13 екз.) з внутрішньою втулкою і рівно обрізаною основою, двох розмірів: висота 2 і 2,4 см при діаметрі основи 0,5 см (рис. 15, 3).

9. Два залізних ножі з кістяними колодочками (рис. 15, 1, 2). Клинки широкі, лезо пряме, поставлене під кутом до руків'я. Спинка вигнута, Г-подібна у перетині. На кінці клинка — довгі шилоподібні виступи.

Кістяні колодочки у перетині восьмигранні, одна з них переходить у шестигранну. Посередині значно звужуються. Хвостик одного з ножів вставлено в розил колодочки і скріплено з ним трьома заклепками. Існу колодочку складено з двох половинок, хвостик ножа доходить до її кінця. Скріплена п'ятьма заклепками, розміщеними по вертикалі, і двома — по горизонталі.

Довжина ножів 20 і 21,5 см, клинків — 9 і 10,5, колодочок — по 11 см. Найбільша ширина леза 3,7 см.

КІНСЬКА МОГИЛА № 1 (ПІВНІЧНА)

Підквадратна в плані з перівними сторонами і заокругленими кутами могильна яма розмірами вгорі 2—2,25 × 1,9—2,2 м, орієнтована з заходу — південного заходу на схід — північний схід (рис. 12, в). Глибина могили 1,35 м. Північна і південна стінки ями діляться невеликими виступами на дві половини. Внизу виступи переходять в перемичку, що тягнеться по дну, розподіляючи могилу впоперек на два овальних у плані відділення. Зверху перемичка заокруглена, біля двох її ширин, як і ширина виступів на стінках, сягає 0,65 м.

Могила заповнена ґрунтом насипу, що просів після того, як згнило дерев'яне перекриття ями, незначні залишки якого траплялися в засипці у вигляді поздовжніх і поперечних плашок (вербових?).

В могилі виявлено три кістяки копей, що були розміщені вздовж стін по колу, один за одним.

Кінь № 1 відгороджував східний ріг могили. Задня частина кістяка лежала на животі з підігнутими ногами. Перекручена шия знаходилася на перемичці, а голова звисала за неї.

Ліворуч з-під підборіддя коня стирчав великий С-подібний псалій, вставлений в петлю вудил. За ним на шиї, петлею донизу, лежала кругла срібна бляха (12), а трохи далі на схід, також ланцем догори — фігурний срібний націчник, помітний обвалом перекриття могили (18).

Вудила з псаліями (10) знайдено розтягнутими на дні могили під головою коня. Під ними виявлено кругле залізне кільце від поводка (11), круглу срібну бляху з петлею (13) і зім'ятій срібний націчник (19). Зверху, на з'єднанні лівого псалія з вудилами, знайдено ще одну круглу срібну бляху (14), а нижче неї — срібну ворварку (17). Ще дві круглі срібні бляхи стояли на ребрі під південною стінкою ями, петлями одна до одної (15, 16). Поруч з ними лежав срібний нахраник у вигляді голови вухастого звіра (20).

Серед ребер коня виявлено залізну попружну пряжку (21).

Кінь № 2. Кістяк лежав вздовж західної стінки ями головою на північ. Задні ноги злегка зігнуті, передні знаходилися під тудубом. На боці лежала задня нога коня № 3. Голова була звернута на шию.

Поруч з підборіддям коня виявлено кругле залізне кільце (23). Вудила з С-подібними псаліями знаходилися в роті коня (22). Майже всі срібні прикраси вуздечки залишилися на своєму місці. На черені вони лежали петлями донизу, під ним — петлями догори. Вище псалія на черені виявлено малу круглу бляху (24). Біля ока лежав фігурний націчник (29), а на лобі, в зміщеному стані, — велика кругла бляха (26). Під череном, на місці з'єднання псалія з вудилами, знайдено малу круглу бляху (25), вище неї — велику (27). Така сама велика кругла бляха лежала біля з'єднання надлобного ремня з націчником (28). Вище неї знаходилися корозована ворварка (32) і другий націчник (30). Поруч із ханом лежав зім'ятій обвалом нахраник (31).

Під грудьми коня виявлено купу перемішаних деталей нагрудного убору (рис. 16). Ніякого порядку в їх розташуванні простежити не вдалося. Серед них — велика грудка переіражавілого заліза із залишками шкіри (33), дві великі круглі бронзові бляхи із зрізаним верхнім краєм (34), бронзові півмісяці (35) і дзвіночки із залізними билами (36), уламки корозованих залізних ланцюжків (37).

Частково разом з деталями нагрудного убору, частково нижче них, під животом коня, простежено шкіряні й дерев'яні зали-

17
Північна кіньська могила.
Верхня частина прикрас
вуздечкового набору № 3.

ки сідла, в тому числі обкладеної шкірою дерев'яної луки, а також ремінь довжиною 15 см (38). На лівій частині цього ремня петлею донизу лежала опукла бронзова бляха. Остороно від нього знайдено таку саму другу (39). Поблизу виявлено залізну попружну пряжку (40).

Кінь № 3 лежав на животі під північною стінкою могили, головою на схід. Задні ноги підігнуті, ліва була під шиєю коня № 2, права — на його боці. Ліва передня нога підігнута під живіт, права — зігнута в коліні і лежала вздовж хребта коня № 1. Череп знаходився на крупі коня № 1, біля східної стінки ями.

Залишки вуздечки, ймовірно, призначеної для коня № 3, виявлено під крупом коня № 2, на південь від залишків його нагрудного убору і сідла (рис. 16).

Напроти середини західної стінки лежали залізні вудила з С-подібними псаліями, коло них ліва — бронзова пряжка у вигляді кола і трикутника (41, 42). Біля з'єднання вудил з псаліями знаходилися товсті бляхи з розетками, перевернуті догори петлями (43), а поруч з ними — більші, із зображенням жіночого обличчя (44). Одну з них знайдено лицьовою стороною догори (її відламана петля лежала осторонь), іншу — донизу.

Решту вуздечкових прикрас виявлено за 0,15 см на південь від описаної групи (рис. 17) лицьовою стороною догори. На північному кінці скупчення лежали дві круглі бляхи, аналогічні попереднім, але із зображенням голови Геракла у лев'ячій шкурі (45), за ними — два нащічники у вигляді крил (46), що розходилися верхівками, та дві ворварки (47). На південь від правого нащічника знаходився великий валобник із зображенням змісної богині (48). Подібно до всього комплексу він був орієнтований з півночі на південь. Нижній край валобника загнуто догори.

У могилі траплялися невеликі рештки грив, хвостів та шкіри коней з шерстю. Залишки хвостів і грив мали чорний колір, шерсті — брунатний.

У викинутій з могили засипці виявлено безкомплектну кістяну ворварку (49) від одного з вуздечкових наборів.

вудила з псаліями та пряжками (10), залізне кільце для повода (11) і комплект срібних прикрас: п'ять круглих опуклих блях (12—16), ворварка (17), два нащічники (18, 19) й нахрапник (20). Підтвердженням наявності на коні сідла може бути знахідка попружної пряжки (21).

10. Двоцелі залізні вудила з великими С-подібними псаліями і пряжками, що мали вигляд з'єднаних між собою в різних площинах кільця і трикутника, у зовнішніх петлях вудил (рис. 18, 2). Всі деталі вудил за конструкцією і виглядом аналогічні до вудил, виявлених поблизу місця відправлення тризми (знахідка № 3), але зроблені з дещо товщих стрижнів. Довжина псаліїв 28 см.

11. Кругле залізне кільце виготовлене з круглого в перетині стрижня товщиною до 0,7 см. Зовнішній діаметр 2,8 см (рис. 18, 3).

12—16. З п'яти круглих срібних блях повністю збереглася одна, решту виявлено в більших чи менших уламках. Бляхи опуклі, діаметром 5 см (рис. 19, 4). Із зворотного боку до них припаяно петлю з відігнутими назовні кінцями, виготовлену із срібної смужки шириною 0,5 см. Ширина петлі 1,6, висота 1 см. Безперечно, бляхи прикрашали з'єднання вудил з псаліями та місця перехрещення нащічних ремінів з налобним і нахрапним (рис. 20, 2). Необхідна для цього шоста платівка, ймовірно, не збереглася.

17. Срібну ворварку у вигляді зрізаного конуса виявлено в уламках (рис. 19, 3). Діаметр її 2,2, висота 0,8 см.

18, 19. Фігурні платівчасті нащічники мають форму стилізованої задньої лапи звіра із стегном (рис. 19, 2). Обидві прикраси виявлено в уламках, ліва з них зігнута і не піддається випрямленню, значні частини платівок відсутні. Із зворотного боку до платівок знизу і зверху припаяно по невеликій срібній петлі з такої самої смужки, що і на круглих бляхах. Ширина петель 1, висота 1,8 см.

Верхня частина платівки у вигляді стегна звіра розширена, в плані округла. Лапа видовжена і знизу роздвоєна, посередині має овальний у плані виріз. Від нижньої частини стегна зовні відходить відпрямокутний виступ.

Платівки прикрашено лінійно-крапчастим орнаментом. Верхні частини оздоблено спіраллю на три ланки, виведеною прокресленою лінією і паралельною їй лінією з крапок. Спіраль нерівна, відстань між лініями на різних відтинках неоднакова. Орнамент

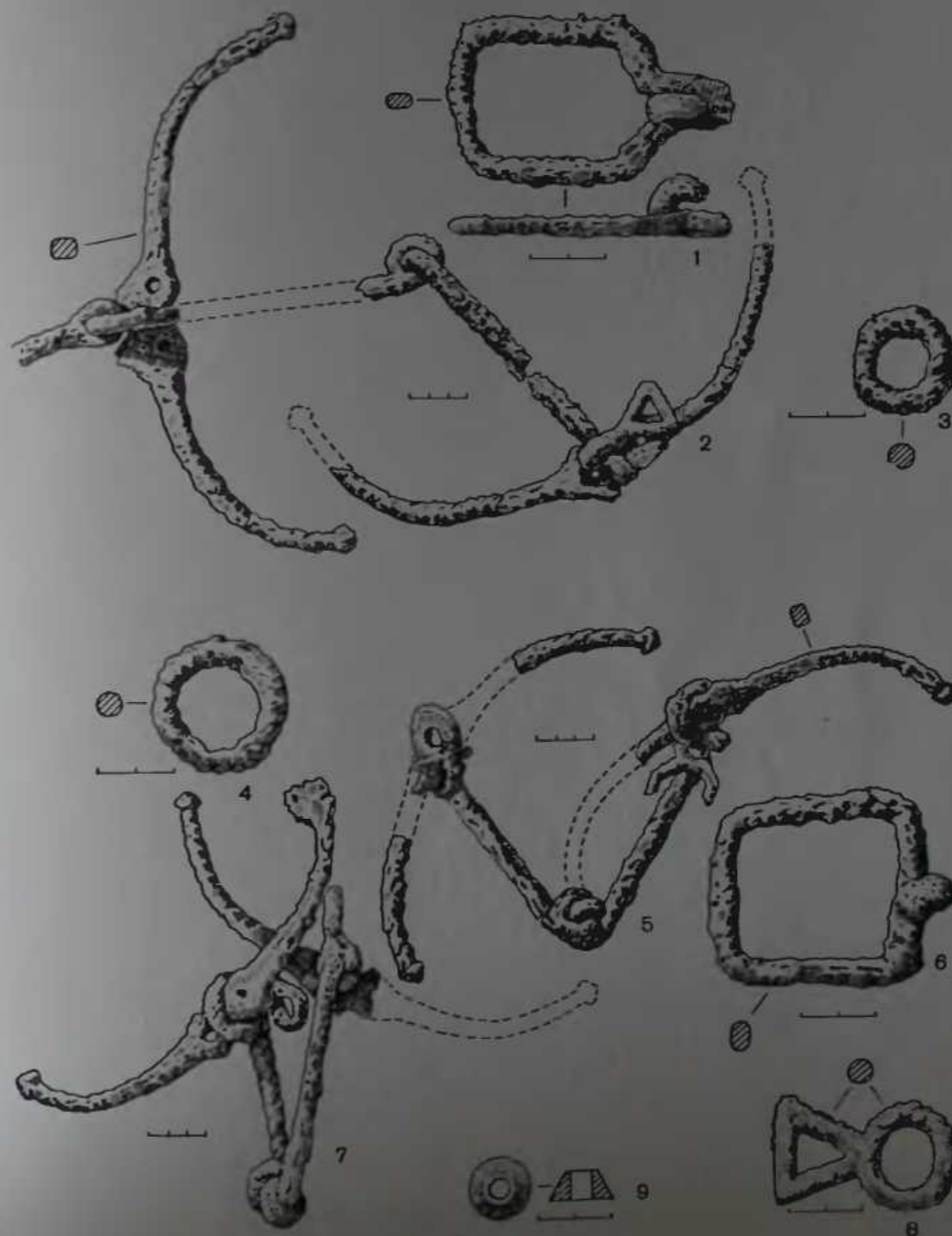
нижніх частин так само складається із прокреслених і крапчастих ліній, що в основному повторюють контури платівок і вирізів у середній їх частині.

Довжина нащічників у збереженому стані 8 см, ширина верхньої частини (з боковим виступом) 6, нижньої — 3 см.

20. Литий срібний нахрапник має вигляд протоми фантастичної істоти, поміщеної на лопаткоподібній основі (рис. 19, 1). Нижній край основи в середній частині заокругле-

ний, від нього по лопатці йдуть догори дві утворені в литві поздовжні заглибини, що майже сходяться одна з одною перед протомою. Остання відділена від лопатки вертикальним пружком.

Голівка звіра сплюснена. В нижній частині шиї знаходиться наскрізний круглий отвір діаметром 0,7 см для ремня. Широкі й довгі вуха звернуті гострими кінцями майже назад, розділені та поставлені раковинами зовні. Під ними зроблено по підтрикутній за-

18
Північна кіньська могила.
Вудила, вуздечкові кільця та
попружні пряжки:
1—2 — кінь № 1; 4—6 — кінь № 2;
7, 8 — кінь № 3; 9 — ворварка
з асидау.

ЗНАХІДКИ З КІНСЬКОЇ МОГИЛИ № 1

а) Спорядження коня № 1 складалося з вуздечки та, ймовірно, сідла з попругою. До складу вуздечки входили залізні

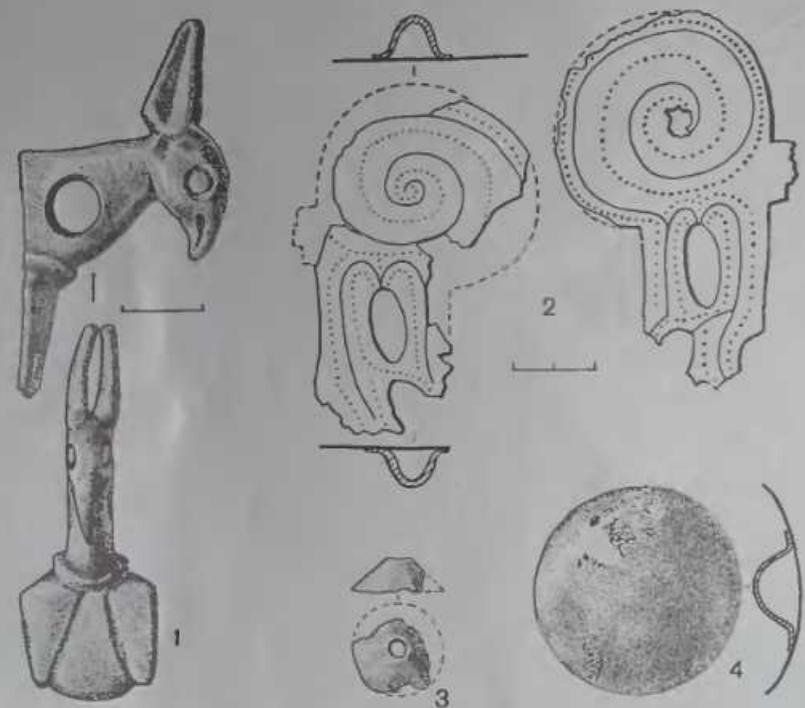
глибині. Вузька хвірка морда звіра закінчується закрученим донизу дзьобом, що продовжує овальну лінію лоба. Великі круглі очі, поставлені з боків, обведені концентричними заглибленнями.

Загальна довжина прикраси (від кінців вух до нижнього краю основи) 4,5 см, висота 2,5, ширина основи 1,7, довжина 2,9 см.

21. *Залізна попружна пряжка* підпрямокутна у плані (рис. 18, 1). Кінці на одному з вузьких боків склепано в довгий поздовж-

вуздечці, як бачимо, аналогічне попередньому.

22. Двоцелні залізні *вудила з великими С-подібними псаліями та пряжками*, що мають вигляд з'єднаних між собою кільця і трикутника, в зовнішніх петлях вудил (рис. 18, 5), аналогічні попереднім. Вудила збереглися цілими, псалії і пряжки в уламках. Довжина псаліїв 23 см. На потовщеннях в середній частині псаліїв, на відзнаку від описаних вище двох пар (знахідки № 3, 10),

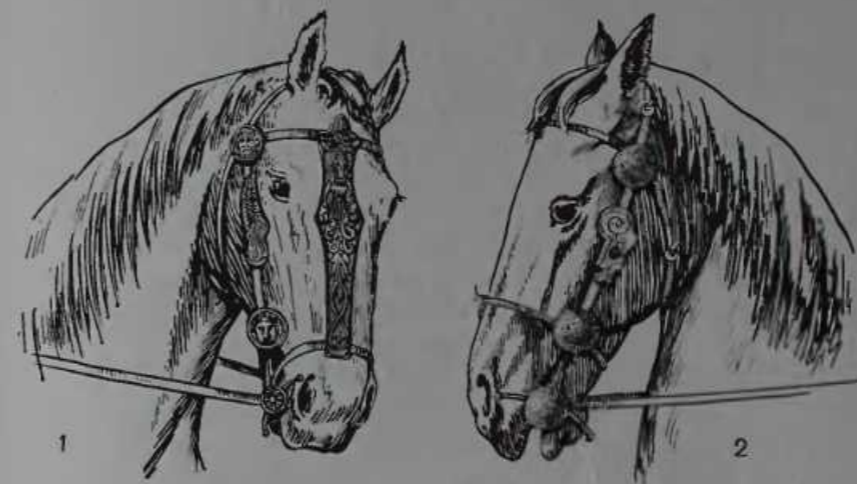
19
Північна кіньська могила.
Вуздечкові прикраси коня № 1.

пошкодженими (рис. 21, 5, 6). Торцеві краї платівок хвилясті, верхній ще й заокруглений. Із зворотного боку — по дві принаймні срібні петлі (збереглися сліди принаю). На одному з нащічників нижня петля відпаялася і пізніше була скріплена з платівкою двома залізними заклепками.

На відміну від решти нащічників, виявлених в кургані, лише нащічник коня № 2 зроблені в односторонньому плані. Візерунок прокреслено від руки. Нижня його частина,

критою пащею (рис. 21, 4). Основу прикраси, відлиту разом з голівкою, становить досить тонка овальна платівка. Середню її частину прикрашено різьбленою п'ятипелюстковою пальметкою, вздовж краю тягнеться рядок дрібних кружків. Вище пальметки такі самі кружки імітують два закручених вусики.

Голівка на високій і тонкій, круглій в перетині ший, в основі її — отвір для ремня діаметром 0,6 см. Довгі гострі вуха істоти

20
Північна кіньська могила.
Реконструкція вуздечок:
1 — кінь № 3; 2 — кінь № 1.

що являє собою самостійний сюжет і займає близько третини платівки, складається з трьох звернутих праворуч гострих гребенів хвиль, в основі яких накреслено по куту. Над гребенями, спинами донизу, зображено по фігурці дельфіна.

Зверху сюжет обмежено рядом звернутих вершинами донизу ов, нанесених подвійними лініями, під якими тягнуться дрібні кружки. Вище них, в звуженій середній частині нащічника, поміщено зигзагоподібний візерунок, що імітує аканфову лозу із закрученими в кільця вусиками.

В основі малюнка верхньої частини платівки — закручений з обох кінців у різних напрямках паросток. Ліву його частину оточено гострими листками, що віялоподібно розходяться, викриваючи всю верхню третину платівки. Вздовж лівого краю посередині зображено вкрите лускою тіло без хвоста. Вище краї платівки на обох нащічниках п'ятому місці обламаний.

Довжина нащічника, що зберігся краще, 9,6 см, ширина вгорі і внизу по 5, посередині — 3,5 см.

31. Литий срібний *нахрапник* зроблено у вигляді голівки фантастичної істоти з роз-

поставлені в площині лоба, раковинами наперед, і децю відтягнуті назад. Очі викарбовано обабіч носа в площині морди. Від вух під бороду звіра опускається рядок косих пасічок, що імітують шийну складку.

Довжина основи наїсса 4,5, ширина 2,5 см. Висота голівки до кінця вух 3,3 см.

32. Ворварка у вигляді зрізаного конуса згорпуга із срібного листа. Діаметр внизу 2,7 см, вгорі — 0,7, висота 0,8 см.

Деталі *нагрудного* убору коня виявлено у вигляді купи корозованих і перемішаних між собою окремих речей, часто погнутих або поламаних. Серед них — грудка заліза із залишками ремня (33), дві великі округлі бронзові бляхи (34), десять бронзових півмісяців (35), дев'ять бронзових дзвіночків та уламки корозованих залізних ланцюжків (37), за допомогою яких бронзові деталі підвешувалися до ремня.

33. На бронзових виробках лежала велика (3 × 6 × 8 см), плоска знизу, *грудка окису заліза*, що походить, можливо, від якоїсь невідомої деталі нагрудника. Зверху до неї прикинула перегибута і вдавнена всередину смужка ремня. У верхній частині по ньому нанесено один за одним п'ять округлих отво-

роздвоєні виступи із зовнішнього боку відсутні. Перед зовнішніми петлями на стрижнях вудил поміщено чотирьохпері залізні шипи для строгого управління конем.

23. *Кругле залізне кільце* діаметром 3,5 см із круглого у перетині стрижня товщиною близько 0,7 см (рис. 18, 4).

24—28. *Круглі срібні бляхи* обох розмірів однакової за конструкцією: опуклі, мають децю загнуті донизу краї (рис. 21, 1, 2). Із зворотного боку до блях принаймні великі дугоподібні петлі, виготовлені з широкої (0,9 см) смужки срібла, ширина петель досягає 2,5, висота 1,1 см. З лицьового боку бляхи оздоблено напівсферичними срібними шпичечками, припаяними посередині. Діаметр менших блях 5,7, більших — близько 8 см.

29, 30. Подовжені платівчасті срібні *нащічники*, як і круглі бляхи, виявлено дуже

рів, що глибоко (до 0,8 см) заходять в метал. Стінки отворів також вкриті шкірою. Діаметр їх близько 0,4 см. Кожний отвір поставлено косо, назустріч сусідньому, так, що в глибині грудки вони між собою, мабуть, сполучалися. Відстань між отворами 0,5 см, між їх парами дещо більша. Знизу смужка облімовує край грудки і має вигляд ребра, оздобленого плавними рубчиками. Не виключено, що останні утворилися на місці зламу другого ряду отворів, аналогічних проколам у верхній частині виробу, тільки поставлених не назустріч один одному, а вертикально. Додамо, що на полосці багато зморшок. Чи є описаний уламок частиною нагрудного ремня, чи він оздоблював якусь масивну залізну деталь нагрудника, незрозуміло.

34. Великі круглі бронзові бляхи діаметром близько 14 см зі зрізаним верхнім краєм, по кутах якого зроблено по отвору для підвішування (рис. 21, 8). Бляхи мають дуже пезначну опуклість, до кінців потоншують. На їх поверхні помітні сліди проковки. Вздовж країв за винятком верхнього, деталі оздоблені густою низкою дрібних заглиблених крапок. Обидві прикраси місцями обламані по краях.

35. Бронзові бляхи у вигляді звернутих виїмкою донизу півмісяців (рис. 21, 8) посередині верхнього краю мають отвір для підвішування. Виготовлені з такого самого листа металу, що й попередні прикраси. Ширина посередині 3,8 см, загальна висота 6,4, відстань між кінцями півмісяця 8,4 см. Лише кілька блях збереглися цілими, решта — зігнуті або обламані.

36. Присадкуваті за формою литі бронзові дзвіночки з вушками мали залізне біло, що кріпилося загнутим у петлю потоншенням верхнім кінцем на залізній перекладинці, пропущеній через спеціальні отвори в стінках дзвіночка (рис. 21, 7). Біло закінчується кулькою і на 1,2 см звисає нижче краю дзвіночка. Ширина дзвіночка 2,5, висота 3 см. Більшість прикрас виявлено обламаними.

37. Залізні ланцюжки для підвішування бронзових деталей до ремня склалися з вісімкоподібних ланок довжиною 3,5—3,7 см (рис. 21, 9). Виявлені лише в уламках і сильно корозованими. Найбільший уламок ланцюжка, що зберігся, складався з трьох ланок.

Реконструкцію нагрудника, зроблену на підставі нагрудних уборів з інших курганів, представлено на рис. 21.

Від сідла коня № 2 на дні могили знайдено залишки дерев'яного тліну і шкіряних деталей, у тому числі ремня (38), на лівій якого лежали дві бронзові бляхи з петлями (39) та залізна попружна пряжка (40).

38. Ширина ремня 2,5 см, довжина уривка 15 см. Виготовлено з двох смужок досить тонкої шкіри, накладених одна на одну. Краї їх загнуті до середини і прошиті — від шову залишилися дірки, розміщені на відстані 0,5 см одна від одної.

Серед решток сідла виявлено пезначні обривки сирових ремінців шириною 0,6 см. Один з них до кінця звужується. Ймовірно, ремінцями було щось прошито чи зв'язано.

39. Дві круглі опуклі бляхи діаметром 6,5 см до країв дещо потовшуються (рис. 21, 3). Із зворотного боку — велика лита петля шириною 1,8 і висотою близько 0,7 см, зроблена з круглої в перетині дужки товщиною 3 мм та горизонтальної основи. Посередині основи знаходиться стрижень, за допомогою якого петля приклепувалася до бляхи.

Зважаючи на місце знахідки, можна припустити, що бляхи знаходились на ремні, який підтримував нагрудник.

40. Прямокутну залізну пряжку від попруги розмірами 5,2 × 6 см виготовлено з прямокутного в перетині стрижня товщиною 0,5 × 0,65 см (рис. 18, 6). На одній з вузьких сторін знаходиться загнутий донизу зламаний гачок.

в) Спорядження коня № 3. Згідно з ним конем ми пов'язуємо вуздечку, залишки якої виявлено під крупом коня № 2.

Вуздекка мала залізні вудила з псаліями і пряжками в зовнішніх петлях (41) та додаткову бронзову пряжку для поводів (42). Комплект вуздечкових прикрас складався з шести круглих оздоб (43—45), двох ворварок (46), двох нащичників (47) та налобника (48). Круглі бляхи на вуздечці розміщувалися так: з'єднання вудил з псаліями прикривалося прикрасами з розетками (43); оздоби із зображенням жіпочого обличчя розміщувалися на перехрещенні нащичних ремнів з пахраним (44); бляхи з головою Геракла (45) — на перехрещенні нащичних ремнів з налобним (рис. 20, 1).

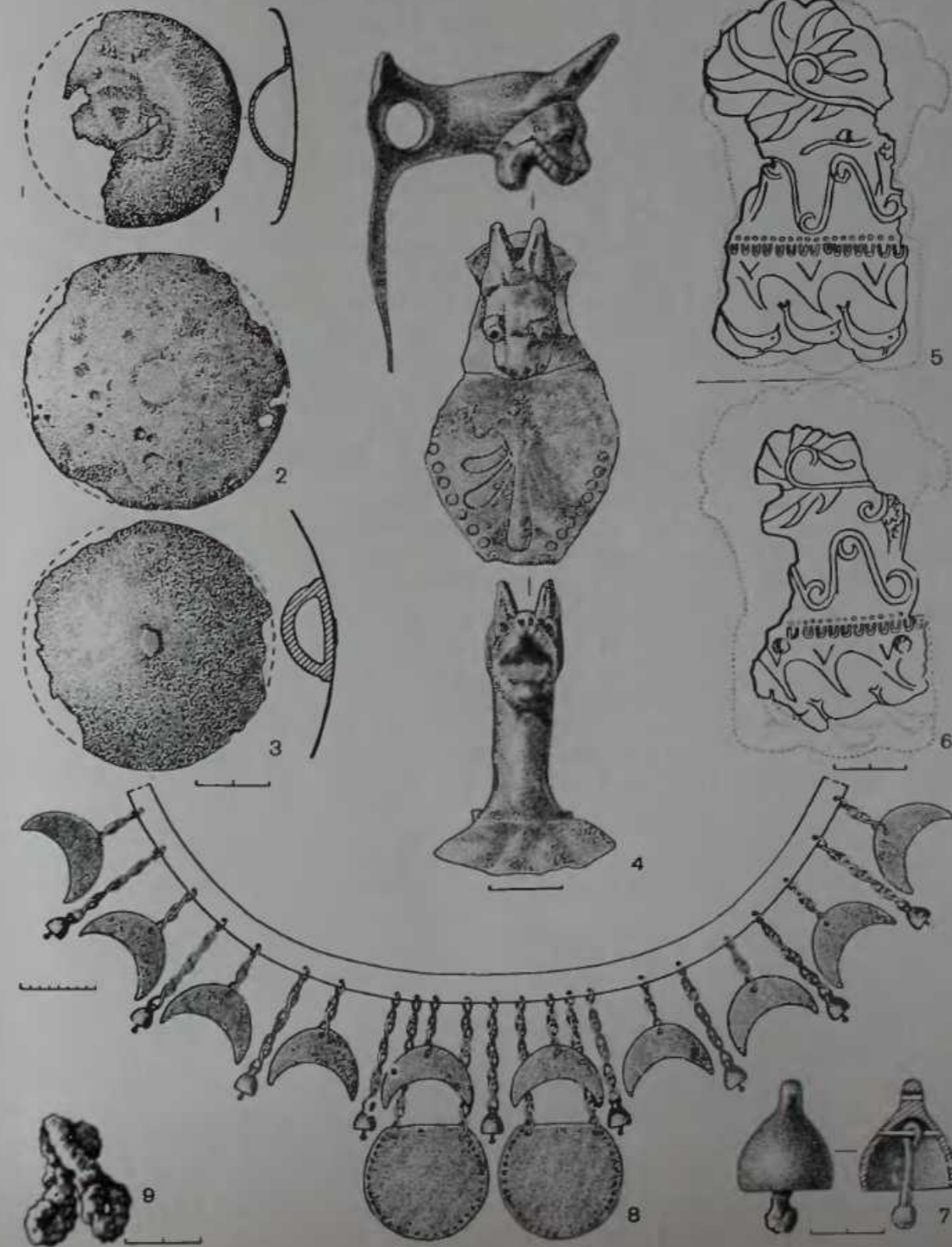
41. Двочленні залізні вудила з великими С-подібними псаліями та пряжками, що мали вигляд двох з'єднаних в різних площинах кільця і трикутника (рис. 18, 7), аналогічні попереднім. Вудила і пряжки збереглися цілими, псалії — в уламках. Довжина останніх

23 см. Роздвоєні виступи на потовщеннях середньої частини псаліїв та шипи для строгого управління на стрижнях вудил відсутні.

42. Бронзова пряжка у вигляді з'єднаних в одній площині кільця та трикутника товщиною 0,5 см (рис. 18, 8). Діаметр кільця 2,7, довжина пряжки в цілому близько 5 см.

43—45 (загальні відомості). Конструкція всіх круглих оздоб однакова, тому наведемо її перед описанням кожного з типів окремо.

Основу виробів становить бронзовий кружок-підкладка із загнутими догори краями, до якого із зворотного боку приклепаю дугоподібну за формою платівчасту петлю. Ширина полоски петлі 0,5 см. З лицьового боку на основі-підкладці знаходився товстий рельєфний шар свинцю, що перетворився на окис. На ньому поміщено срібне окуття, яке обіймає основу знизу. Зверху срібну платівку було плаковано тонкою золотою фольгою

21
Північна кіньська могила.
Вуздеккові та нагрудні
прикраси коня № 2.

(збереглася частково). Найімовірніше, рельєфне зображення спочатку було відбите на свинці, а потім вже окуте сріблом.

43. *Круглі оздоби із зображенням дев'ятипелюсткової розетки* мають дещо підняті краї і значне потовщення до середини (рис. 22, 6, 7). В центрі розетки знаходиться контрастно окреслений опуклий кружок. Діаметр прикрас 3,2 см, найбільша товщина 0,6, ширина петлі 1,6, висота 0,5 см.

44. *Круглі оздоби із зображенням жіночого обличчя у фас* (рис. 22, 1, 2) по краю оточені підтрикутним у перетині пружком, за ним знаходиться ще один, тонший, що безпосередньо оточує зображення. Облямоване кучерявим волоссям обличчя жінки має правильні гречські риси — мидалевидні очі з явленими зіннями, рівний подовжений ніс, що продовжує лінію лоба, припухлі, ледь відкриті уста. Кучеряве волосся трактоване досить дрібними локонами, розчленованими подовжньо на ще менші пасма. На лобі зачіска перехвачена широкою стрічкою, що з обох боків губиться у волосся. Діаметр блях 5, товщина 0,8 см. Ширина петлі 2,2, висота 0,9 см. Збереженість прикрас задовільна. На одній з них відсутня петля, з лицьового боку до неї прикипів іржавий залізний стрижень (від псалія). На другій оздобі срібне окуття місями поцуповане, бронзова основа прикрас потріскалася.

45. *Круглі оздоби із зображенням голови Геракла у фас* (рис. 22, 3), з накинutoю на неї лев'ячою шкурою, збереглися найгірше. Одна з них розсипалася зовсім, друга сильно потріскалася, петля зламана, нижня частина зображення майже повністю зіпсована корозією металу. По краю зображення обведене такими самими пружками, що й на попередніх бляхах. Діаметр оздоб 5 см, товщина 0,9, ширина петлі близько 2 см.

46. *Лійкоподібні за формою ворварки* досить товстостінні, з м'яко вираженою дрібногранчастою поверхнею (рис. 22, 4, 5). Виготовлені із срібла і зовні окуті золотом платівкою, спаяною на боці. Нижній діаметр 2—2,1 см, верхній близько 1,1, висота 0,9 см.

47. 48 (загальні відомості). Націчники і налобник набору викопано в одній техніці. Суцільну дерев'яну основу прикрас, що збереглася досить добре, окуто тонкою срібною платівкою з штапованими зображеннями, краї якої незначно загнуті на зворотний бік. На окуття, авалогічно попереднім прикрасам, набито золоту фольгу. Товщина основи

близько 3 мм. Рельєфні зображення на ній відсутні, разом з тим між нею і окуттям немає і алебастрового заповнення, яке мало б запобігати усуванню рельєфу. Срібна платівка окуття на всіх деталях перетворилася на окисел, що густо вкрив і золоте плакування. Прикраси виявлено зі значними раковинами й обломами. Спосіб кріплення оздоб до ремнів не простежується.

47. *Націчники* мають форму стилізованого крила птаха (рис. 17) і за орнаментом тотожні золотим націчникам з Великої Цимбалки. Довжина крила 18, найбільша ширина 5 см.

48. *Налобник* із зображенням змісної богині (рис. 23). Так само у всьому тотожний золотому налобнику з Великої Цимбалки. Нижня частина платівки загинулася догори і при реставрації розпалася. Верх її також облямований, внаслідок чого встановити довжину прикраси неможливо. Найбільша ширина її посередині 10,6 см.

По краю платівку обведено напівовальним у перетині пружком. Верхня частина зображення збереглася порівняно добре. На голові богині калаф, з якого виростають закручені угорі паростки. На виступі налобника, вище паростків, поміщено одинадцятипелюсткову пальметку. Змісподібні ноги богині, закручені врізнобіч, розміщено в три яруси, нижче них — стилізований рослинний орнамент. Верхня пара ніг закінчується головами левонісних грифонів з рогами, за які богиня тримається опущеними донизу руками, другу і третю роздивитися неможливо. Ймовірно, вони, як і решта деталей, не відрізняються від цимбальських.

49. *Кістяна ворварка* із заповнення моголи має вигляд зрілого конуса діаметром 1,7—0,9 і висотою 0,8 см (рис. 18, 9).

КІНСЬКА МОГИЛА № 2 (ПІВДЕННА)

В плані яма мала підквадратні обриси із заокругленими кутами, сторони рівніші, ніж у кіньської могили № 1 (рис. 13, 6). Розміри угорі 2,2 × 1,95 м. Донизу стінки дещо скошені. Місями на них збереглися сліди обушків і теслоподібних знарядь.

По дну ями з півдня на північ тяглася перемичка. Ширина її угорі 0,8, низу 1,1 м. Ширина західної частини могили 0,6, східної 0,5 м. Західна частина мала глибину 1,77, східна 1,66 м, дно її було скошене на схід.

Висота перемички відносно західної частини 0,27 м, відносно східної — 0,66 м. В нижній частині ями перемичка продовжувалася у вигляді виступів на північній і південній стінах, але не так виразно, як в попередній споруді.

Могила була заповнена ґрунтом просілого насипу. В ньому траплялися залишки дерев'яного перекриття у вигляді подовжніх і поперечних плашок, ширина їх не перевищувала 0,6 см. Місями серед дерев'яного тліну

22
Північна кіньська могила.
Вузничкові прикраси коня № 3.

23
Північна кіньська могила.
Середня частина налобника із
зображенням змісної богині.

зустрічались сліди білого, найімовірніше, очеретяного. Вдовж південної стінки він тягнувся майже поспіль смугою до 0,67 м завширшки.

Як і в попередній ямі, в могилі виявлено три кістяки коней. Один з них лежав вздовж східної стінки, другий — вздовж північної, третій — майже по діагоналі від південно-західного до північно-східного рогу.

Кінь № 1 лежав на спині вздовж східної стінки могили, головою на південь. Ліва задня нога зігнута, права — витягнута вздовж тулуба. Обидві передні ноги зігнуті. Голова знаходилася в південно-східному кутку і була дещо завалена на лівий бік.

На шийних хребцях коня виявлено окислений бронзовий наконечник стріли (50), під животом — залізну попружну пряжку (51).

Від вузнички, якою коня було загнуждано, збереглися металеві деталі. В роті знаходилися залізні вудила з псаліями та пряжками для повода (54). Під нижньою щелепою — кругле залізне кільце (57). Всі вузничкові прикраси виготовлено з золота. Більшість їх збереглася на нерівному місці, що дає можливість повністю реконструювати убір.

Поблизу місця з'єднання вудил з псаліями з обох боків стояли на ребрі малі круглі бляхи з петлею (59, 60). Ліворуч від голови таку бляху частково перекривала кругла вежи-

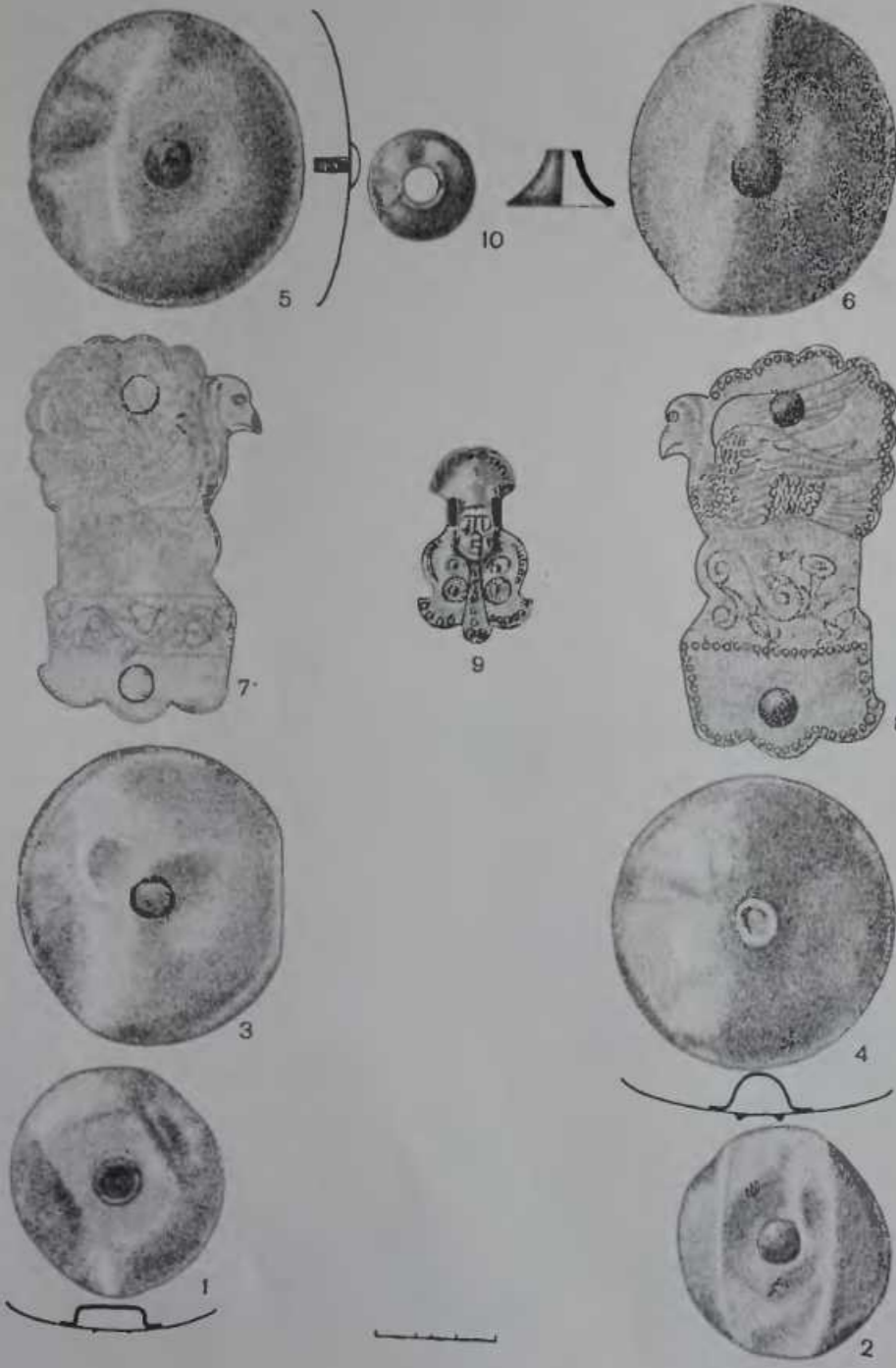

7, 8; 26, 1-6). Довжина платівок 9,5 см, найбільша ширина 6,2, найменша 4 см. Вгорі й унизу бляхи оздоблено напівсферичними срібними шишечками, аналогічними подібним на круглих бляхах. Із зворотного боку платівки мають по дві принаймні петлі із срібної смужки шириною 0,4 см. Форма петель, на відзнаку від попередніх прикрас, дугоподібна, розміри — значно менші (ширина 1,1, висота 0,9 см).

Нижня частина платівок прикрашена карбованим рослинним візерунком, верхня —

зображенням птаха або птаха-гіпокампа. За деталями зображень всі шість націчників значно різняться між собою.

77. *Лівий націчник вуздечкового набору № 1* (рис. 26, 6). Нижню частину платівки обведено замкнутою низкою різьблених кіл діаметром 1,8 мм. Вище неї, на звуженій середній частині, дрібними крапками вибито асиметричний рослинний візерунок у вигляді стебла в'юючої рослини, від якого врізнобіч відходять прямі й закручені вусики, пупинки, листки і дзвіночкоподібна квітка.

25
Штампна кіньська мозаїка.
Вузdechковий набір № 1.

Розширена верхня частина платівки зайнята зображенням голуба, повернутого ліворуч. Як і на решті націчників, спереду платівку обрізано по контуру голови й вола птаха, зверху і ззаду край її хвилястий, підкреслений низкою дрібних різьблених кіл, аналогічних викарбуванню у нижній частині націчника.

Дзьоб голуба без виділеної восковиці, зверху оздоблений чотирма насічками та дугоподібною піздрю. Око має форму кола з крапчастою зівницею. Голова і шия вкриті частими довгими насічками, що імітують пір'я. Крила підняті, хвіст розпущений у вертикальній площині. Тіло, а також довге пір'я крил і хвоста окреслено карбованими лініями. Дрібне пір'я на волі, передній частині звернутого до глядача крила й тулубі передане звернутими в різні сторони дужками.

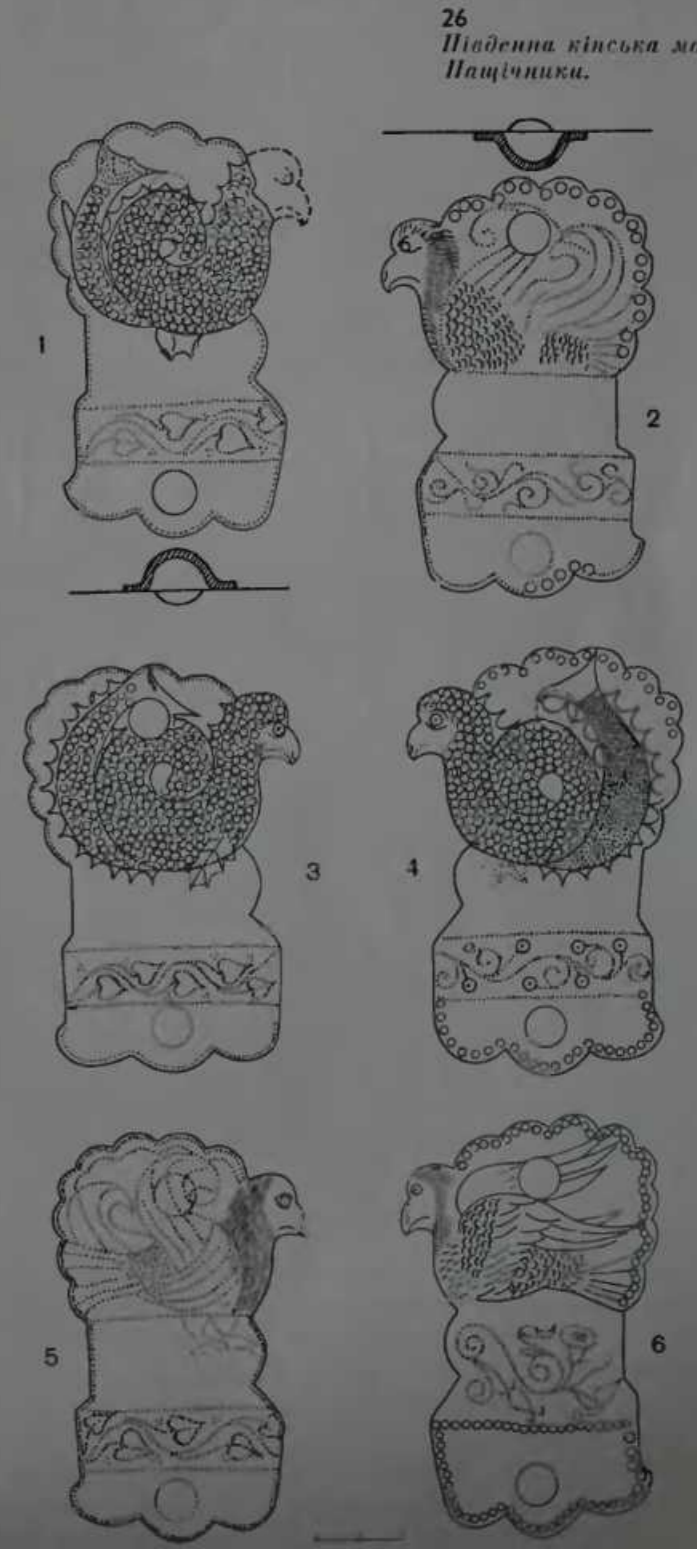
78. *Правий націчник вуздечкового набору № 1* (рис. 26, 5), парний описаному. Вдовж всього краю бляхи, за винятком голови і вола птаха, нанесено ряд дрібних крапок. Крапками викарбовано й всі деталі орнаменту. Рослинний візерунок, розміщений в нижній частині платівки, тягнеться у вигляді пояса, окресленого зверху й знизу паралельними лініями. Малюнок складається з хвилястого стебла, від якого праворуч відходять п'ять серцеподібних листків, на яких у центрі зображено прожилки на довгих хвилястих черешках, та п'ять означених трьома крапками квіток без ніжки. Подібний сюжет, лише з незначними відмінностями в деталях, поміщено і на двох інших правих націчниках (80; 82), тоді як на лівих він кожного разу міняється.

Розширена верхня частина платівки з фігурою голуба відділена від середньої горизонтальною лінією, що обрізує низу вола птаха. Нижче неї схематично зображено ноги. Око птаха підкреслене фігурною галочкою, що імітує повіки. Голова, шия і передня частина вола густо вкриті довгастими насічками, розміщеними в кілька рядів, що імітують пір'я. Тіло, крила і хвіст птаха викарбовано крапками у вигляді орнаментальних ліній. Пір'я на задній частині тіла відтворено густими безладними крапками. Стилізовані крила закручені наперед. Над ними по контуру платівки тягнеться друга хвиляста лінія з крапочок.

79. *Лівий націчник вуздечкового набору № 2* (рис. 26, 4). Знизу платівку обведено різьбленими колами, як і на націчнику 77. Окреслений крапчастими лініями візерунок

в нижній частині бляхи складається з в'юючого стебла, від якого відходять закручені вусики і шість круглих квіток з крапкою посередині.

Зверху під краєм платівки по її контуру нанесено таку саму низку кружків, як і знизу. Дзьоб звернутого ліворуч птаха звичай-

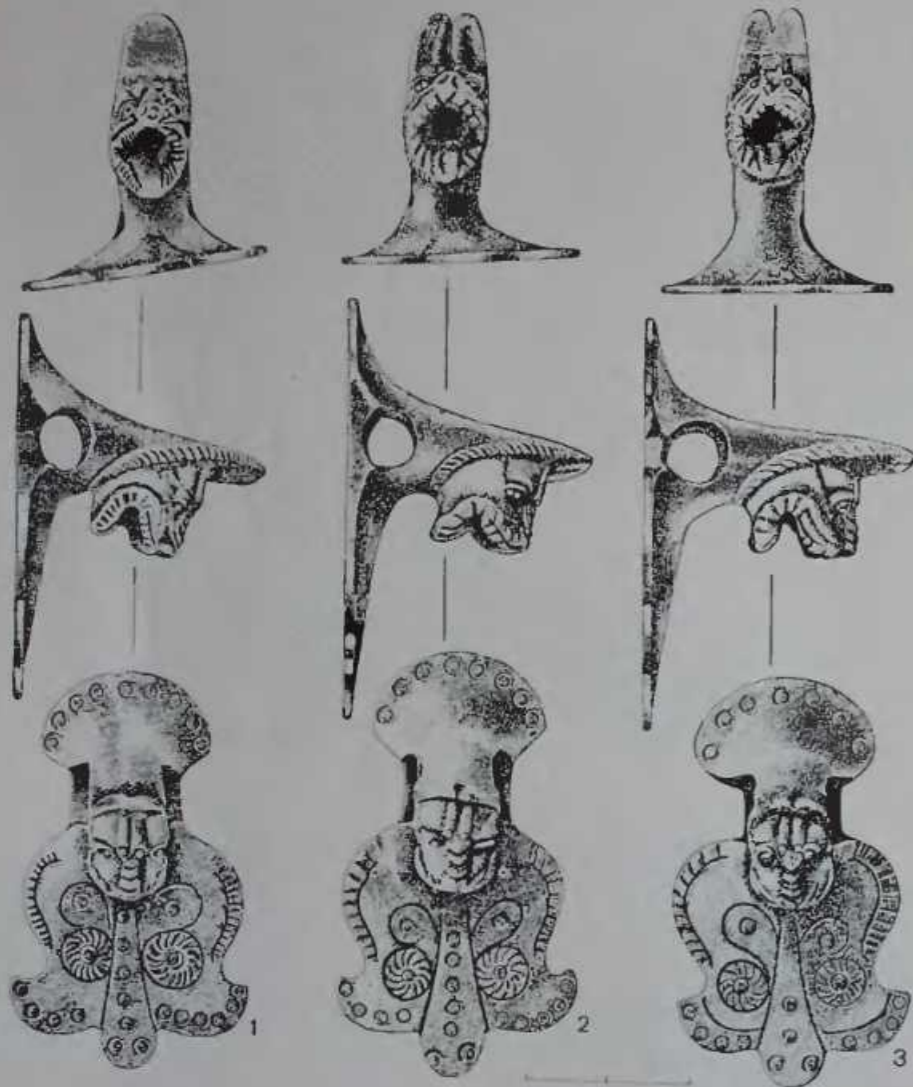

26
Штампна кіньська мозаїка.
Націчники.

ний для всієї серії. Округлене око знизу і зверху обведене дужками. Воно переходить в закручене петлею тіло гіпокампа із сокироподібно розширеним хвостовим плавець. Голова і все тіло істоти вкрите карбованими кружками, що, ймовірно, імітують луску; хвіст, за винятком плавця, — рясними крапками. Зверху хвіст обведене дужками, звернутими догори, знизу ті самі дужки, крім поміщених в середній частині, звернуті до тіла. Три глибокі дужки поміщено і над го-

латівки підкреслено низкою крапок. Рослинний візерунок у нижній частині аналогічний зображеному на нащичнику 78.

Вгорі така сама голова голуба із закрученим хвостом гіпокампа, що й на попередньому нащичнику. Відрізняють їх лише окремі деталі в оформленні. Так, на підборідді птаха нанесено п'ять коротких косих насічок, що імітують дрібне пір'я. Хвіст вкрито не крапками, а, як і все тіло, кружками. Плавець видовжено наперед і не відділено від хвоста;

28

27
Шведська кінська могила.
Нащичники.

28
Шведська кінська могила.
Нащичник.

довою птаха. Неорнаментований плавець відокремлено від хвоста двома поперечними карбованими лініями з рядком крапок між ними. Вниз від тіла гіпокампа йдуть накреслені крапками, у вигляді перевернутої догори літери М, — піжки.

80. Правий нащичник вуздечкового набору № 2 (рис. 26, 3). Знизу і вгорі, від голови птаха до середини зовнішнього боку, край

у верхньому його куті — кілька косих насічок. Замість ланок птаха зображено обведений крапками видовжений листок з прокресленими пальчастими прожилками.

81. Лівий нащичник вуздечкового набору № 3 (рис. 26, 2). Контур нижньої частини платівки обведене крапками, посередній знизу замість них — п'ять карбованих кружків, трохи більших, ніж на нащичниках 77 та 79).

Такими самими кружками обведене і верхній край платівки — від голови голуба до горизонтальної крапчастої лінії, що відокремлює, як і на нащичнику 78, розширену верхню частину платівки від звуженої середньої. Рослинний візерунок у нижній частині складається з в'юшкового стебла з закрученими вусиками, від яких відходять завитки.

Трактування птаха у верхній частині платівки найближче до зображення на нащичнику 78 з додатком деяких деталей з нащичника 77. Знизу тіло птаха обрізане крапчастою лінією. Голова, шия і передня частина вола вкриті в один — три ряди короткими штрихами, що імітують коротке пір'я, бік і задня частина тіла коло хвоста — густими дужками. Розпуцений хвіст і закручені наперед, поставлені одне за одним крила обведене і розчленовано поздовжніми крапчастими лініями.

82. Правий нащичник вуздечкового набору № 3 (рис. 25, 1). За всіма елементами та деталями орнаменту оздоба наближається до нащичника 80, проте обведена крапками по всьому краю, за винятком голови і вола птаха, подібно до нащичника 78.

Голова птаха у верхній частині бляхи обламана. Закручене петлею тіло гіпокампа вкрите карбованими кружками, плавець має виступ посередині і оздоблений певною системою крапчастих ліній. Потилицю і верхню частину тіла окреслено звернутими до низу дужками, знизу на хвості вони відсутні. Замість них тут зображено видовженої форми плавець, відсутній на інших нащичниках. Від тіла істоти посередині платівки вниз відходять схематизовані лапки, викарбовані дужками.

83—88. Широкі лінійкоподібні ворварки згорнуті з більш товстого листа, ніж нащичники і круглі бляхи (до 1 мм). На боці ретельно снаєні. Діаметр основи 2,4, висота 1,4 см (рис. 25, 10).

89—91. Масивні нащичники відліто у вигляді голови фантастичної істоти, поміщеної на звуженій посередині фігурній основі (рис. 25, 9; 27, 1—3; 28). Після литва прикраси дороблено глибоким карбуванням. Незважаючи на спільність образу і однакову конфігурацію, всі три вироби дещо різняться між собою розмірами та окремими деталями, отже, були виготовлені в різних формах.

Основа нащичників у нижній частині має повернуті врізнобіч два підкрилоподібних виступи, між якими донизу відходить виступ у

вигляді краплі, оздоблений різною кількістю карбованих кружків. Чотирма — шістьма подібними кружками оформлено і краї нижньої частини, а сімома — дев'ятьма — верх основи. Обабіч краплеподібного зображення вирізьблено по фігурі у вигляді обведеного зсередини і зовні кружками сегнерова колеса, вгорі над яким знаходиться овал з кружком посередині. По краю дещо розширеної і округленої середньої частини основи нанесено поперечні насічки, підкреслені дугоподібною лінією.

Морда звіра тупа, шия розширюється до низу, в основі її — круглий наскрізний отвір для панізування на ремінь діаметром 0,7—0,8 см. У двох фігурок голова сильно, але різною мірою, перекошена праворуч.

Паща з товстими губами, оформленими поперечними насічками, широко розкрита, з неї низько звисає невеликий язик. Рельєфний ніс перетинають три глибокі зморшки, ніздрі у двох фігурок передано кружками, у однієї — дужками. Кожна фігура має по дві пари очей. Першу з них поставлено обабіч носа, другу — між ними над носом. Нижні очі великі, з товстими повіками, знізня опукла (в одному випадку їх дві). Очі верхньої пари набагато менші.

Довгі вуха істоти стирчать догори; у однієї вони передані спільно і тільки позаду розділені вертикальною заглибиною (рис. 27, 1), в інших відокремлені одне від одного (рис. 27, 2, 3). Вушні раковини пророблені не завжди. З боків вуха оформлено скошеними поперечними насічками, що продовжуються і на рельєфній шийній складці.

Розміри нащичників (довжина, найбільша і найменша ширина основи та висота в см): 1) 4,7; 2,8; 1,3; 3; 2) 4,9; 3; 1,2; 3; 3) 4,7; 2,8; 1,1; 3,2.

Поховання коня на викиді. Кістяк коня на викиді біля південної кінської могили лежав на животі з підігнутими під тулуб кінцівками, головою на захід — до вхідної ями центральної гробниці. Коня поховано загнуданим. Залізні вудила мали звичайну конструкцію і були споряджені великими С-подібними псаліями та пряжками у вигляді кільця і трикутника, з'єднаних в різних площинах. Прикрас на вуздечці не було. Серед уламків кістяка виявлено майже цілу овальну у плані бронзову попружну пряжку, виготовлену литвом. Над однією з вуздечок її сторін є невеликий виступ з плоскою круглою голівкою на кінці (рис. 6, 3).

РОЗДІЛ III. ЦЕНТРАЛЬНА ГРОБНИЦЯ

Могила складалася з вхідної шахти, двох господарських ніш та основної поховальної камери, з'єднаної з вхідною ямою дромосом. З-під північно-західної долини кургану до гробниці йшов грабіжницький лаз, прокопаний в материк.

ВХІДНА ЯМА

Місцезнаходження і оточення. Прямокутну в плані вхідну яму центральної гробниці орієнтовано з заходу — південного заходу на схід — північний схід. Обабіч її довгих сторін на стародавній поверхні лежали два овальних у плані вали глиняного викиду. Розміри північного валу 13×7 м, висота 1,4; південного — 14×7 при висоті близько 1,2 м. У перетині вали мали форму строгих трикутників, звернутих вершинами догори (рис. 29). Структура викидів на різних відрізках дещо різниться між собою, але принципи залягання глини незмінні. За кілька метрів від ями лежав стародавній чорнозем. Його перекривав шар суглинку, над ним знаходилася бура поверхнева глина, яку перекривала світла глибина, а вгорі — червоноувата глибина, що в цьому районі підстилає світлу. Отже, у нашаруваннях викиду в зворотному порядку відбилася повна стратиграфія верхніх шарів земної поверхні.

За любого способу укладання ґрунту вали не могли довільно набрати такої строго трикутної в перетині форми. Безперечно, їх для цього вирівнювали, але зрозуміти мету цієї дії неможливо, тим більше, що в інших скіфських курганах вершина викидів округлена.

Під викидом стародавня поверхня і материк з усіх боків ями рівномірно просіли на відстані близько 2,5 м. Висота просадки безпосередньо коло ями 0,2 м.

На сході південного валу викиду поблизу ями лежали два гранітні камені поперечником близько 0,5 м.

Конструкція і заповнення. Розміри ями вгорі 4×2 м. Довнизу вона дещо розширювалася. На глибині 2,5—4,5 м довгі стіни шахти в середній частині значно (до 0,15 см) видавалися наперед, нижче поступово вирівнювалися (рис. 30—33). Місцями на них збереглися сліди знарядь, якими коналися могила, у вигляді теслоподібних смуг шириною близько 6 см, із заокругленим нижнім кінцем.

На глибині 7,5 м вздовж південної стінки шахти залишено материкову приступку шириною 0,3—0,6 і висотою 0,2—0,25 м. Горизонтальне дно колодязя знаходилося на глибині 7,7 м. Розміри ями по дну 4,5×2,5 м.

У західній половині північної стінки містилися входи до влаштованих тут ніш, а в східній, займаючи і північно-східний кут ями, — вхід до основної поховальної камери. Західна стінка поблизу дна пробита пошуковим грабіжницьким лазом.

На всю глибину шахту засипано чистим чорноземом. У верхній її частині траплялися поодинокі гранітні камені. На глибині 3,1—3,8 м у західній частині ями вони становили майже суцільний заклад, в східній — лежали більш розріджено (рис. 30). Камені в основному однакової величини — поперечником 0,3—0,7 м. Один з них в західній частині могили мав довжину близько 1,2 м. З глибини 4,5 м і до дна камені в засипці відсутні. Речових знахідок в зановненні ями не було.

ГОСПОДАРСЬКІ НІШІ

Ніші знаходилися під західним відрізком північної стінки вхідної ями і тяглися паралельно одна одній. На верхню частину західної ніші (№ 1) виходив грабіжницький лаз. Після пограбування могили стінка між нішами, що мала ширину 0,2—0,5 м і була пробита пошуковим грабіжницьким лазом,

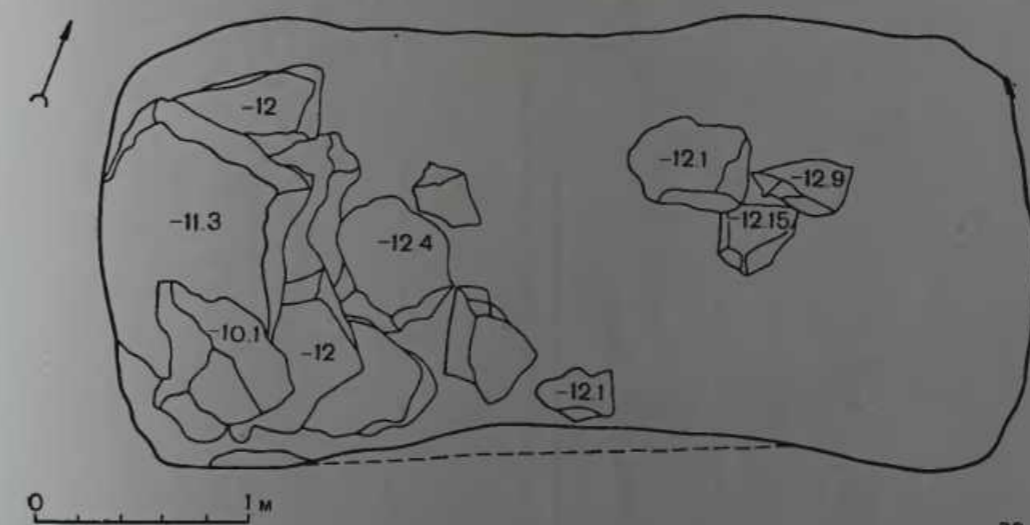
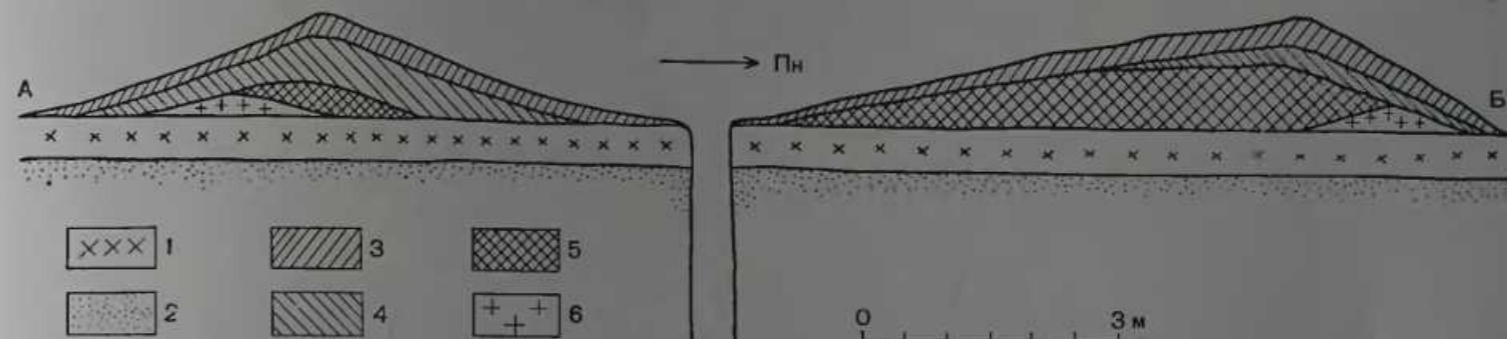
завалилася й потягла за собою склепіння, яке над обома нішами обвалилося на висоту до 3,5 м (рис. 31; 32).

Стінку між нішами простежено лише по дну на висоту до 0,15 см. До остаточної розчистки вони сприймалися навіть за одну.

Ніша № 1 (західна). Вхід до ніші починався з приямка, влаштованого у вхідній ямі. Дно приямка на 0,4 м нижче від дна колодязя (на глибині 8,1 м) — на цьому самому рівні знаходилася й підлога підземелля.

довга вісь її перпендикулярна до поздовжньої осі дромосу. Отже, довжина всього підземелля з півдня на північ 2,8 м, разом з приямком — 3,3 м.

Судячи із залишків стінок, що плавно закруглялися догори й простежені лише у глибині камери, підземелля було невисоким — 0,9—1 м. Майже до самого верху воно було зановнене глиною обвалів. На глибині 7,2 м, тобто за 0,9 м вище дна, під невеликим шаром чорноземного замулу з грабіжницького

29 Розрізи викиду із центральної гробниці:

1 — стародавній чорнозем; 2 — материк; 3 — бура глибина глина; 4 — світла глибина глина; 5 — бура поверхнева глина; 6 — чорнозем.

30 Кам'яний заклад вхідної ями центральної гробниці (цифрами позначено глибину від вершини кургану).

Ширина приямка відповідає ширині входу до підземелля; довжина його до входу 0,5 м. На початку приямка на дні лежали дві великі кістки ніг коня та безладні уламки дерев'яного тліну, ймовірно, від заслінки.

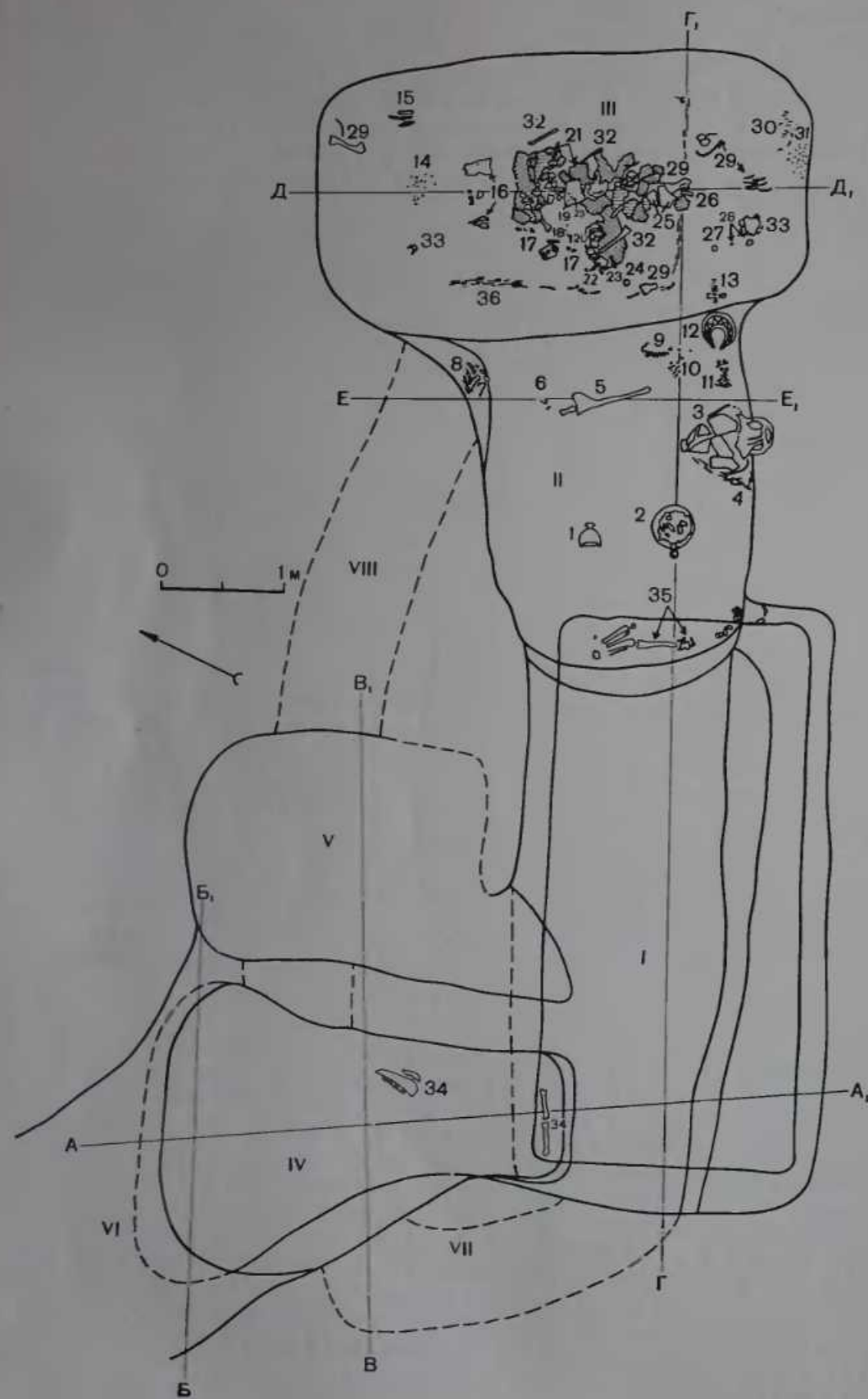
Ширина входу 1 м, висота, внаслідок обвалу, залишилася невідомою. Підземелля складалося з дромосу та камери. На 0,6 м від входу ширина дромосу становила 1 м, далі він поступово розширювався, непомітно переходячи в камеру. Умовна довжина дромосу та його ширина в кінці 1,75 м. Камера в плані овальна, розмірами 2,3×1,05 м,

лазу, по всій площі підземелля траплялися кістки коня — ребра, лопатки, кістки ніг. Деякі з них були в окисах бронзи, що свідчить про перебування їх в казані. Кілька кісток такого самого характеру виявлено і на дні ніші. Посередині дромосу, що вів до камери, лежала ціла черепа коня.

Ніша № 2 (східна). Підземелля, як і попереднє, починалося з приямка підтрикутної у плані форми з прямою західною і скошеною східною стінками. Ширина його 0,85, довжина 0,5 м. Дно приямка і ніші знаходилися на рівні дна ніші № 1.

Ширина входу до підземелля 0,75 м. Західна стінка його пряма, протилежна — круто повертає на схід паралельно північній

стінці вхідної ями. Товщина простінка між нішею і вхідною ямою становила 0,25—0,35 м.

31

31
План центральної гробниці:
I — вхідна яма; II — дромос;
III — поховальна камера;
IV — західна господарська ніша;
V — східна господарська ніша;
VI — основний грабіжницький лаз;
VII, VIII — пошукові грабіжницькі лази. 1 — бронзова посудина; 2 — бронзова грецька миска; 3 — амфора; 4 — залізний гак; 5 — меч; 6 — уламок ножа; 7 — уламки набірної пояса та сагайдачний набір № 4; 8 — ніж; 9, 10 — залишки нагайки; 11 — сагайдачний набір № 3; 12 — пектораль; 13 — сагайдачний набір № 2; 14 — зосередження золотих платівок; 15 — підтоки списів та дротиків; 16 — сліди поножі; 17 — ажурні золоті платівки та вістря стріл із сагайдачного набору № 1; 18 — колодочка ножа; 19 — золота фольга від оздоблення панцира; 20 — вухокрутка; 21 — уламки панцира; 22 — золота пронизка; 23 — колодочка ножа; 24 — насадка руків'я булави; 25 — уламки амфор; 26 — окупі золотом залізі напітрубки; 27, 28 — уламки кіліка; 29 — кістки від жертвеної їжі; 30 — бронзові платівки від набірної пояса; 31 — зосередження напівсферичних золотих платівок з петлями; 32 — залишки кістяка основного небіжчика; 33 — залишки черепа основного небіжчика; 34 — кістки тварин у ніші; 35 — залишки кістяка слуги.

32
Розрізи вхідної ями і господарських ніш центральної гробниці:
1 — стародавній чорнозем;
2 — материк; 3 — реконструкція. Умовні позначення на подальших розрізах підземних споруд ті самі.

48

В плані ніша мала підовальні контури. Довжина її з півдня на північ 2,35, ширина зі сходу на захід 1,75 м. Про висоту підземелля внаслідок обвалів судити важко, можливо, воно було дещо вищим від ніші № 1 (до 1,1 м). Ні в засипці, ні на дні приміщення знахідок не виявлено.

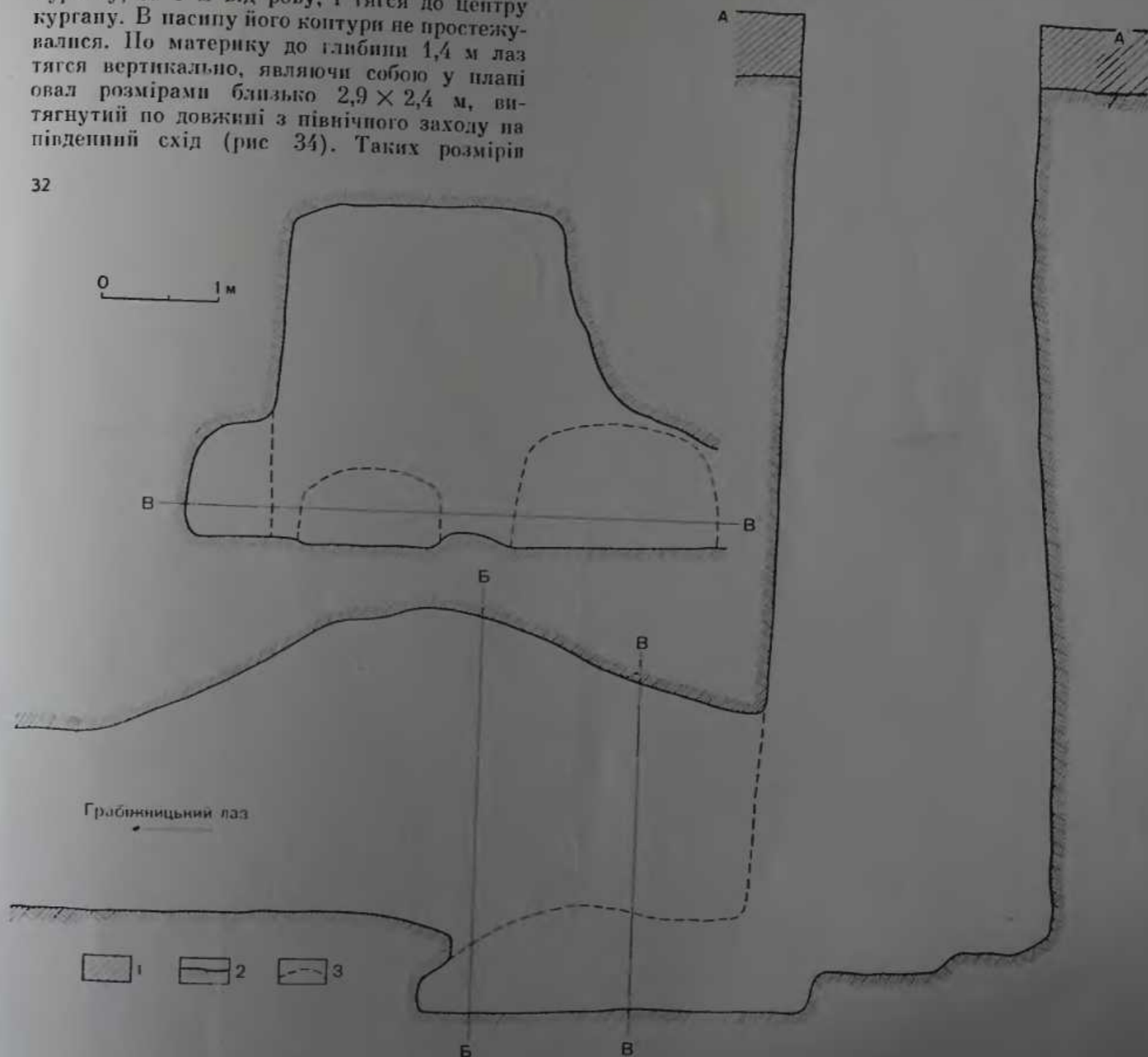
ГРАБІЖНИЦЬКИЙ ЛАЗ

Лаз починався з-під північно-західної поли кургану, за 5 м від рову, і тягся до центру кургану. В пасипу його контури не простежувалися. По материк до глибини 1,4 м лаз тягся вертикально, являючи собою у плані овал розмірами близько 2,9 × 2,4 м, витягнутий по довжині з північного заходу на південний схід (рис 34). Таких розмірів

колодязь набув за рахунок обвалів стін — в давнину він був набагато меншим. З глибини 1,4 до 3,25 м дно ходу мало вигляд чотирьох послідовних материкових приступок шириною від 0,4 до 0,9 м і висотою 0,35, 0,5, 0,45 і 0,4 м. Ширина лазу 1,6—1,8 м. Похиле скління його на початку значно обвалилося, висота його становила 1,3—1,5 м.

Від останньої приступки до глибини 5,6 м, тобто на відстань близько 10 м, дно лазу було досить крутим, далі до самого кінця на-

32

49

Хід його набагато зменшується. Вся середня частина лазу збереглася не порушеною. Склепіння у вигляді заокругленої арки паралельне дну. Ширина лазу така сама, як і на початку, висота 0,9 м. На стелі й частково на стінах добре помітні сліди теслоподібного знаряддя шириною близько 6 см.

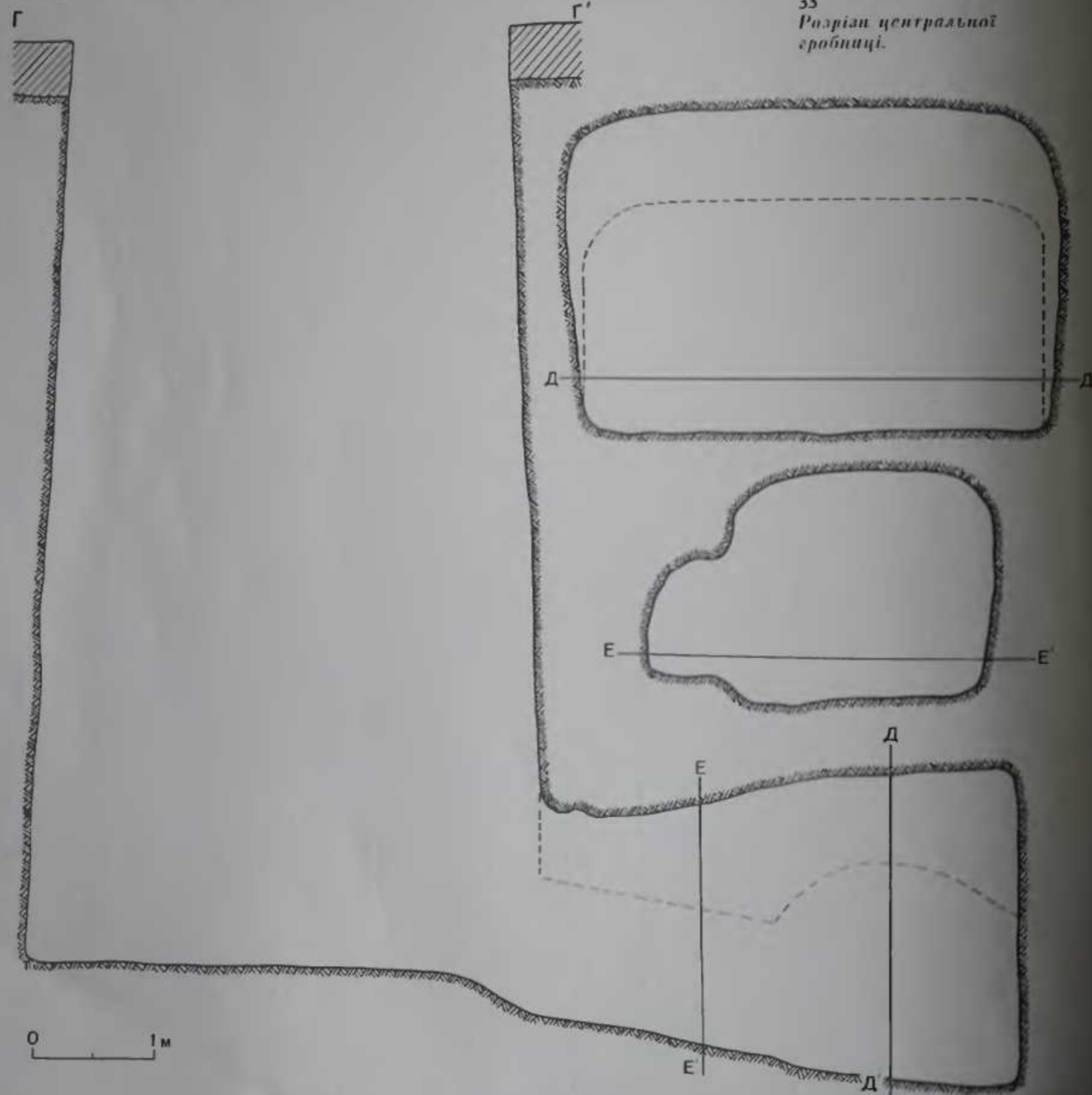
В останній третині склепіння обвалене. Обвал поступово збільшується в міру наближення до могили — на відстані 22 м від початку, сучасна висота лазу досягла 2,7 м.

Хід виїшов поверх господарської піші № 1. Пернад глибини лазу і комори становив 0,65 м.

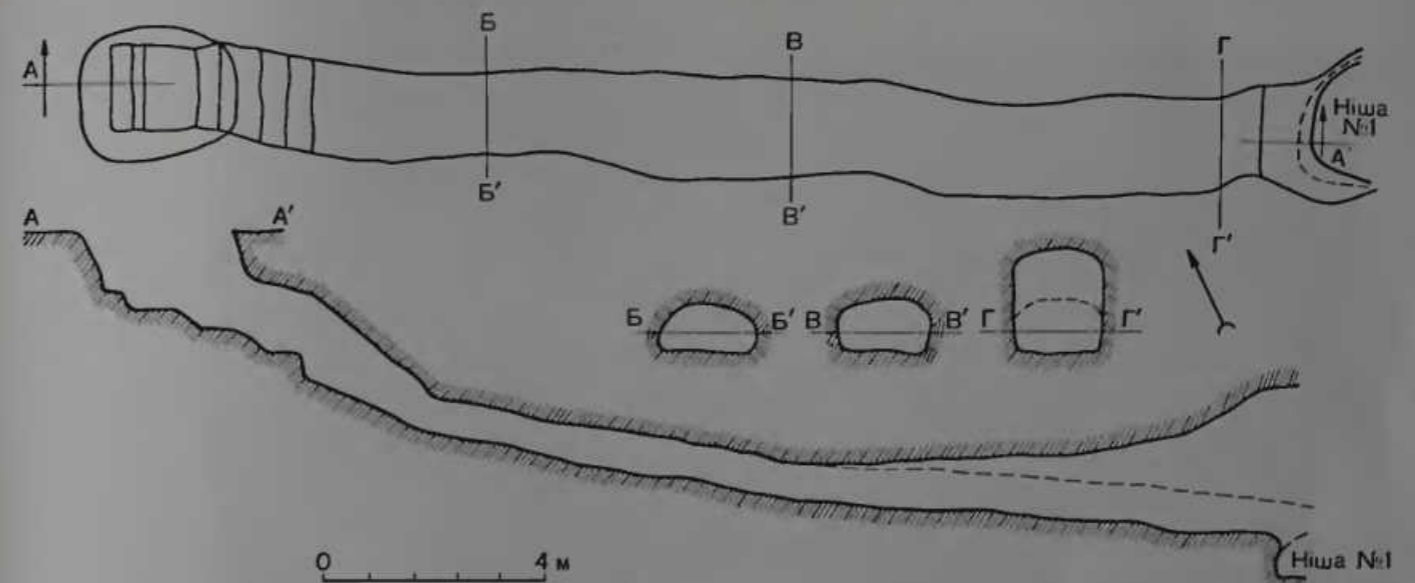
Зановнення лазу на різних відрізках було неоднаковим. На відстані 8—10 м від початку на всю висоту він був цілком забитий чорноземним заливом, перемішаним з глиняно обвалів. На приступках і трохи нижче від них під замком знаходився шар глини товщиною 10—20 см, вивнесеної грабіжниками з могили. В глині виявлено дрібні

уламки набірного залізного панцира (102), кілька уламків вузьких бронзових лусочок від портупейного пояса (107), кілька бронзових вістер до стріл (109) та 20 золотих блинок від вбрання. Серед останніх — дві із зображенням голови Медузи-Горгони (93), одна — стилізованого лева (94), три — із зображенням бика (95), три — у вигляді трикутників з псевдозерню і отворами по кутах (96), дев'ять — з петлями на зворотному боці (97), невелика ажурна рубчаста маска з

знайдені тут на висоті 0,9 м від дна. Пограбувавши піші (можливо, спочатку лише першу з них), в пошуках основної поховальної камери грабіжники пробрили західну стінку піші № 1 і через дугонедібний лаз потрапили до вхідної ями з боку її західної стінки. Впевнившись у відсутності тут склена, вони проклали новий лаз у східному напрямку, паралельно північній стіні вхідної ями, і виїшли на поховальну камеру в місці її сполучення з дромосом.

33
Розріз центральної гробниці.

34
План і розріз грабіжницького лазу.

гвіздком в одному з отворів (114) та довгастий клантик золотої фольги (104).

В середній частині хід був майже вільним від обвалів. Дно вкрите тонким шаром чорноземного замиву товщиною 3—5 см, в якому трапилися окремі розрішені кістки тварин та людини. Перші з них іноді були просякнуті окисами бронзи. Серед кісток виявлено ніжку та кілька уламків стінок амфори (122).

Перед господарською пішею № 1 лаз майже повністю було забито обвалом стін та склепіння, що перекривав тонку плівку чорноземного заливку, під яким лежав незначний прошарок глини, вивнесеної грабіжниками з могили. В ньому знайдено два уламки ручок амфори та рубчасту золоту прошивку (101).

Ймовірно, коли грабіжники дісталися до гробниці, перегородка між пішами частково або повністю вже була завалена разом із склепінням. Про це свідчить значна кількість глини, перекиданої грабіжниками в піші № 1; кістки тварин, вибиті з казана,

Ширина і висота цих допоміжних грабіжницьких лазів 0,7—0,8 м. Обидва вони були доверху забиті чорноземом, що натік з основного грабіжницького лазу. Перший допоміжний лаз розкопано повністю. Від розчищення другого, як і південно-східного кутка піші № 2, довелося відмовитися, щоб уникнути обвалу. Лаз досліджено на довжину 0,8 м лише з боку дромосу, знахідок у ньому не було.

ДРОМОС

Вхід до основної поховальної камери займав дві третини східної стінки вхідної шахти в її північній частині (рис. 31). Як і входи до господарських піш, він починався у вхідній ямі з округлого в передній частині приямка глибиною 0,25 м (абсолютна глибина 7,95 м). В лівій частині входу і на південь від нього

го, в південно-східному кутку вхідної ями простежувалися фрагменти дерева. У звіті про розкопки кургану [НА ІА УРСР, № 1971/29] ми беззастережно віднесли їх до залишків воза. Слід визнати необґрунтованість такого твердження: уламки, вірогідніше, походили від дерев'яної заслінки входу, — жоден фрагмент не можна достеменно пов'язати з будь-якою деталлю возки.

На дні приямка виявлено залишки золотого кістяка слуги, покладеного на пра-

вий бік головою на південь, обличчям до склепу. Нижня частина кістяка лежала у приямку, верхня — на приступці, звідки частина кісток по схилу приямка скотилася на дно, утворивши безладну купу ребер, лопаток, хребців, ключиць, кісток рук. Речей з небіжчиком не було.

Ширина входу до підземелля 1,9 м. Верх його значно обвалився. Сучасна висота сягала 2,1 м, проте уявляється, що в давнину вона ледве могла перевищувати 1,4—1,5 м,

35

а можливо, була ще меншою (рис. 33). Стіни дромосу спочатку незначно, а потім все більше розходилися від поздовжньої осі, поступово переходячи в стіни поховальної камери. Ширина дромосу на початку 1,95, наприкінці 2,8 м, довжина разом із приямком 2,75 м. Склепіння протягом всього ходу було обвалене, висота його в сучасному стані 2,1—2,5 м. Дно з незначним ухилом знижувалося у східному напрямку, в бік поховальної камери, досягаючи перед нею глибини 8,2 м.

Майже на всю висоту коридор був засипаний обвалом склепіння і стін. Грабіжники, вийшовши на північно-східний кут дромосу, ймовірно, почали відразу грабувати поховальну камеру, навіть не обстеживши дромосу, — дно його на час пограбування могили, безперечно, лежало під обвалами. Таким чином, речі, поставлені учасниками похорону в дромосі, залишилися на своїх місцях (рис. 35).

За 1 м від початку дромосу, на відстані 0,4 м одна від одної, лежали перевернута догори дном бронзова грецька миска з петельчастю ручкою (123) і збита обвалом склепіння набік груба бронзова посудина на високій кільцевій підставці зі стрижнем всередині (124). Під південною стінкою коридору, приблизно посередині, стояла розбита обвалами велика амфора з трьома ручками (125). Під нею з боку входу знаходився розкладений залізний предмет у вигляді дугоподібно зігнутого стрижня (126). З другого боку на дні проходу виявлено стос бронзових вістер до стріла, що лежали смужкою до 17 см ширини, звернуті вістрями до південної стінки дромосу (127). Стріли, найімовірніше, лежали в сагайдаку (№ 3). Поруч з вістрями виявлено кістяну колодочку ножа (128), безперечно, підвішеного до сагайдака. Залізне лезо ножа знайдено далеко від колодочки, посередині коридору (рис. 34).

З протилежного боку дромосу, прямо по центру вустя грабіжницького лазу і напроти першого сагайдака знайдено залишки другого (№ 4). На підлозі від нього простежувалися сліди блакитної і червоної фарб. Верхні шари бронзових і кістяних вістер до стріла, що лежали в сагайдаку (129), зруйновані грабіжниками, нижні збереглися на місці. Жалами вістря були спрямовані вздовж стінки дромосу, під кутом до поздовжньої осі поховальної камери, і лежали смужкою шириною до 17 см. Поруч з набором виявлено уламки двох (?) португальських

поясів, окутих набірними залізними платівками (130), та два залізних пожі з кістяками колодочками. Один з них лежав зверху набору вістер до стріла (131), другий (132) — під ним (рис. 36).

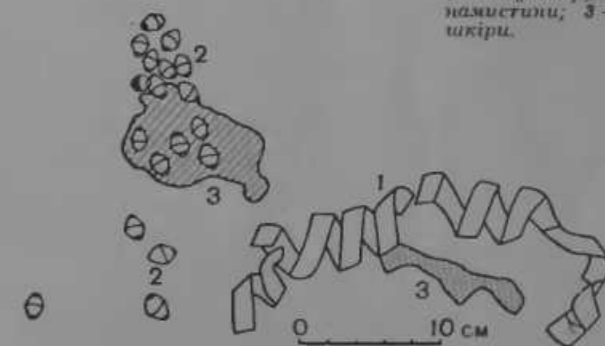
За 0,4—0,5 м до спуску в поховальну камеру посередині дромосу лежав парадний залізний меч (134). Його було покладено поперек камери вістрям на південь і широким виступом для підвищення до пояса на піхвах — в бік поховальної камери (рис. 35).

36

35
Дромос і поховальна камера
центральної гробниці
(знімок із вхідної ями).

36
Дромос центральної гробниці.
Залишки сагайдака № 4.
1 — вістря до стріла; 2 — залізний
між з кістяною колодочкою;
3 — рештки шкіри

37

37
Дромос центральної гробниці.
Залишки пагайки:
1 — окуття руків'я; 2 — золоті
намистини; 3 — пазли тліну від
шкіри.

За вістрям меча, на відстані 0,15 м від спуску в склеп, виявлено скручену золоту стрічку від руків'я пагайки, що лежала по лінії північ — південь. Нижній, північний її кінець був загнутий ліворуч. На південь від другого кінця стрічки, на відстані 4 см від неї, лежали три золоті біконічні намистини, на захід від них компактною купкою — 14 (рис. 37). Ще одну намистину виявлено трохи осторонь, за 6 см на південь від перших (133). Вздовж стрічки та під намистинами простежувалися досить значні

сліди органічного тліну густо-брунатного кольору.

На південь від залишків нагайки і на схід від сагайдака № 3 поблизу південної стінки дромосу коло самого спуску в поховальну камеру знайдено масивну золоту пектораль (135) (рис. 36). Вона лежала на дні лицевим боком догори і нижньою частиною до скелю в шарі в'язкого глинистого мулу, що заповнював поховальну камеру. Грабіжники ходили поруч з нею, а можливо, навіть і по ній, але не знайшли її.

Разом з напрямком первісного пошукового лазу це свідчить, що грабіжники не знали особливостей гробниці. Але пошуки ями скелю насамперед на захід від вхідної ями стверджують, що принципи влаштування скіфських могил був їм добре відомі.

ПОХОВАЛЬНА КАМЕРА

В плані склеп мав форму овала розмірами 4×2,2 м, перпендикулярного до поздовжньої осі дромосу, що виходив у камеру посередній її західної стінки (рис. 31). Від дромосу камера відділялася порізком висотою 5—10 см. Таким чином, дно її біля дромосу починалося на глибині 8,3 м і поступово знижувалося до протилежної стінки майже на 0,2 м, до глибини 8,5 м. Всі стіни скелю обвалилися разом із склепінням, але можна було прослідкувати, що на висоту майже 1 м вони були вертикальними, потім починали плавно переходити в склепіння; виходячи з цих спостережень можна дійти висновку, що висота підземелля дорівнювала 1,6—1,8 м, у всякому разі не перевищувала 2,1 м. На час дослідження висота обвалу досягла 2,9 м.

Камера була заповнена глиною обвалів. Нижня частина заповнює на висоту понад 0,5 м від дна містила розрізнені людські кістки, кістки тварин від жертвної їжі, уламки набірної залізної обладунку, фрагменти амфори, а в північній частині скелю — золоті бляшки.

Весь цей шар глини був просякнутий водою. Під час розчищення камери вода почала прибівати, і для того, щоб її відвести, під північною стінкою скелю довелось викопати глибокий колодязь. Після закінчення досліджень вода в підземеллі піднялася на висоту до 1 м.

Залишки інвентаря та остеологічних матеріалів свідчать, що у склепі лежав один пе-

біжчик. Поховання було повністю зруйноване грабіжниками. Посередній камери на дні простежено залишки дерев'яного настилу, витягнутого вздовж камери. Ширина його 1,5 м, в довжину він зберігся лише в середній частині на 1,85 м. Кістки небіжчика були перемішані з глиною. На дні лишилися тільки деякі з них. Судячи з їх положення, небіжчик лежав вздовж камери у витягнутому стані на спині, головою на південь — південний схід. Череп його знайдено поблизу південної стінки скелю, нижню щелепу — в протилежному боці. Великі кістки рук і одну тазову виявлено на дні могили, але де-що зрушеними убік. На первісному місці залишилися тільки колінні чашечки. Нижче від них на дні камери паралельно одна до одної тяглися дві плями розкладених бронзових попожів (108). За ними, ближче до північної стінки могили, на місці ступнів ніг небіжчика на дні скелю та у засипці виявлено розсіяні напівних золотих платівок. Серед них бляшки із зображенням обличчя Медузи-Горгони (93), стилізованого лева (94), бика, що лежить з повернутою у фас головою (95), та оздоблені псевдозерню трикутники з трьома отворами по кутах (96) або припаяними із зворотного боку петлями (97). Всі типи прикрас аналогічні знахідкам з грабіжницького лазу. Ніякої системи в розташуванні бляшок, виявлених на дні, прослідкувати не вдалося. У цьому ж місці крім перелічених прикрас знайдено два підтримкутні золоті окуття ритона (98) та спіральну золоту обручку із зміїними голівками на кінцях (99).

Одягнутий на небіжчика довгий панцир, що доходив йому майже до колін, був повністю зруйнований грабіжниками (102). Більшу частину його уламків виявлено в засипці. На дні лишилися фрагменти нижньої спинної ділянки, що лежали поперечною смугою шириною 40—50 та довжиною 30 см. Серед уламків обладунку в засипці знайдено досить великий фрагмент з орнаментованим шкіряним покриттям, інкрустованим червоною фарбою і тонкою золотою фольгою (103). Листочки останньої зустрічалися розрізнені як у засипці, так і на дні могили (104). Панцир було обладнано окутими золотом шістьма залізними панівтрубками (105). Вони виявлені у безладному стані, приріжаними до фрагментів панцира.

Серед панцирних уламків на місці живота небіжчика знайдено фрагменти залізного набірної пояса (106) та окремі дугоподіб-

но зігнуті платівки від бронзового (107). Трохи вище, на місці грудної клітки, виявлено кілька напівсферичних золотих бляшок з петлею на зворотному боці (100). Великий розсіп таких саме бляшок різних розмірів знайдено в південно-східному кутку поховальної камери, де вони були перемішані з уламками дугоподібних бронзових платівок від набірної пояса (107). Бляшки траплялись лише у засипці за 10—20 см від дна камери. Більшу частину їх виявлено промивкою ґрунту. Між уламками панцира над грудною кліткою лежали великі уламки стінок амфори (122). Тут знайдено й уламок рубчастої золотої пронизки (101) та дрібні осколки залізних наконечників до списів (117).

Біля лівого стегна небіжчика виявлено кілька бронзових вістер до стріл (109), що, ймовірно, були залишками покладеного тут сагайдака чи горита (сагайдак № 1). Серед них у засипці знайдено п'ять ажурних золотих платівок з рифленням; чотири з них були густо вкриті окисами срібла (110—113). У деяких отворах, панесених по краях платівок, збереглися гострі золоті цвяшки. Ймовірно, бляшки було набито на срібну основу футляра, що лежав біля лівого боку небіжчика і був забраний грабіжниками. Безперечно, йому належала й маленька, в окисах срібла, ажурна маска з цвяшком (114), про яку йшлося вище. Разом із стрілами та ажурними платівками поблизу лівого стегна небіжчика знайдено кістяну колодочку залізного ножа (115), що, вірогідно, входив до комплекту сагайдачного набору № 1, та золоту пронизку (101), аналогічну виявленій у грабіжницькому лазі.

Поруч із зрушеною з місця плечовою кісткою лівої руки небіжчика лежала друга кістяна колодочка залізного ножа (119). Віддаленість його від залишків сагайдака № 1 дає підстави гадати, що він був покладений разом з жертвовною їжею, кістки від якої зустрічалися по всій камері. Кілька з них лежали й неподалік від ножа.

У засипці над кістяком виявлено фрагмент залізного клинка, що, ймовірно, належав одному з описаних вище пожив.

Остороп від колодочки другого ножа лежав незначний уламок бронзової вухокрутки, а на рівні лівого плеча, майже на краю дерев'яного настилу для небіжчика, — кільцева бронзова насадка нижнього кінця руків'я булави, заповнена зотлілою деревною з поздовжніми волокнами (118).

Приблизно на рівні лівого плеча небіжчика знайдено круглу кістяну платівку з бронзовою заклепкою посередній (120). Ліворуч від місця, де мала лежати його голова, на дні могили простежено сліди окису срібний піддон і уламки ручок кіліка (121). На захід від них, на самому краю камери, за 10 см від пекторалі знайдено залишки ще одного сагайдака (сагайдак № 2), представленого стосом бронзових вістер до стріл, що лежали в не порушеному стані смугою шириною близько 16 см і були спрямовані жалами на південь, до стінки могили (116).

Отже, майже всі знахідки виявлено посередній камери або ліворуч від небіжчика. Про знайдені у південно-східному кутку скелю напівсферичні золоті бляшки та бронзові платівки від пояса говорилось вище. В північно-східному кутку камери, за 0,55 м від північної стінки і 0,3 м від східної, на долівці лежали одною смугою уламки залізних підтоків від ратищ списів та дротиків (117), витягнутих, судячи з положення підтоків, вздовж східної стінки скелю, жалами на південь. Уламки останніх траплялися у засипці посередній камери та на місці грудної клітки небіжчика.

У засипці підземелля знайдено багато кісток тварин від жертвовної їжі. Деякі з них лишилися на первісному місці, інші валялися по всій площі підземелля. За підтоками в північно-східному кутку скелю лежала велика кістка ноги та кілька ребер коня. Посередній південного кінця дерев'яного настилу для небіжчика, частково під уламками амфори, частково на розвалі панцира виявлено кіську лопатку, а неподалік від неї на південний схід — ще кілька ребер коня й уламок другої його лопатки.

Напроти середини південної стінки скелю, за 0,32 м від неї, містилося скупчення овечих ребер, що, ймовірно, походять від цілої тушки. Лопатку та кілька уламків трубчастих кісток вівці знайдено на настелі неподалік від насадки з руків'я булави. Кістка овечої ноги незрозуміло яким чином потрапила під набір вістер до стріл сагайдака № 2, що, безперечно, лежав на своєму первісному місці.

Ґрунтуючись на матеріалах з інших скіфських курганів і місцезнаходженні залишків тушки вівці, найвірогідніше припустити, що саме в районі її розташування, тобто за головою небіжчика, і було складено всю жер-

тонну їжу. Проте не виключено, що частина її лежала також в ногах небіжчика, звідки була перекинута грабіжниками в північно-східний куток могили (кістка ноги і ребра коня).

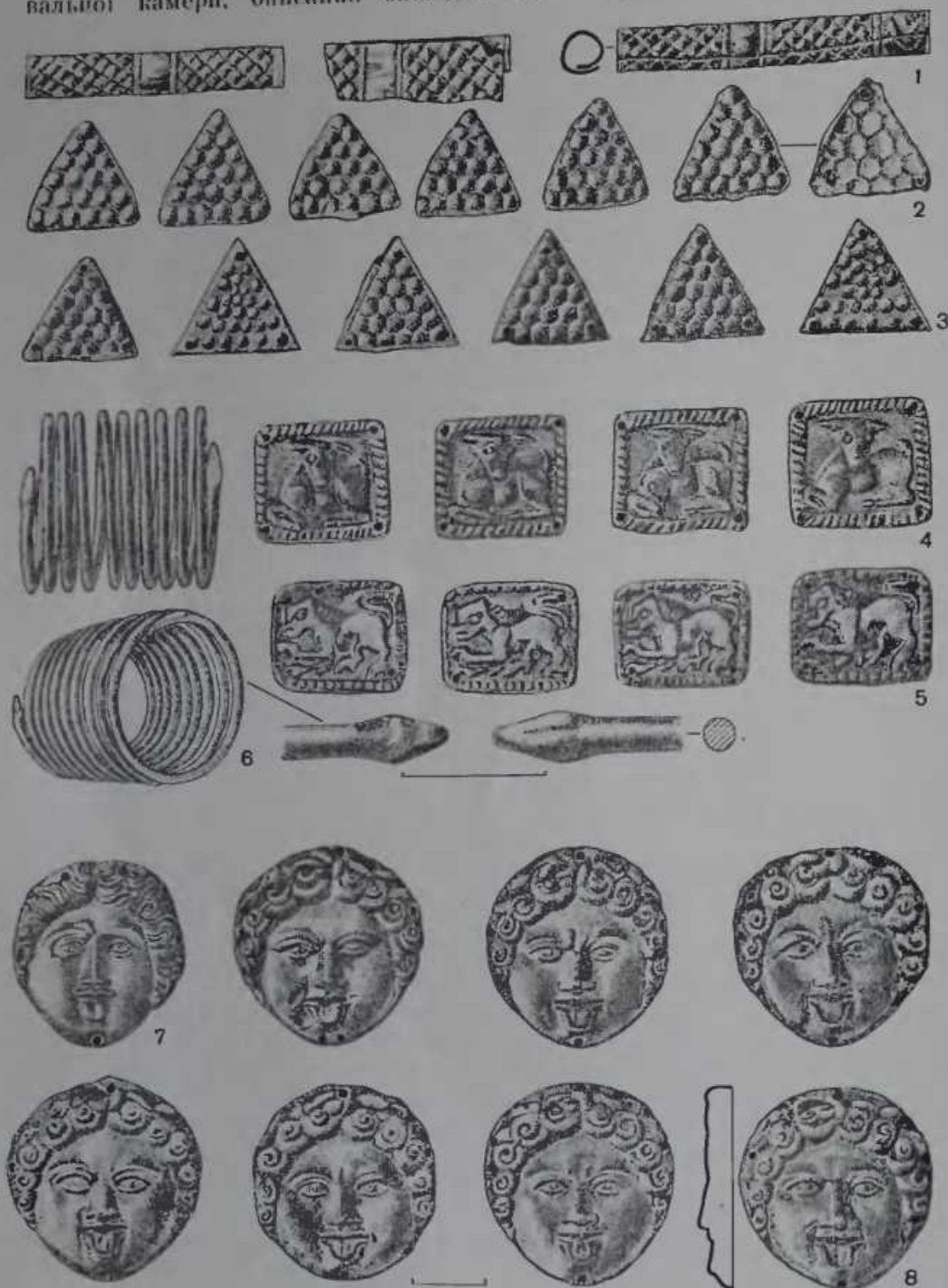
ЗНАХІДКИ З ЦЕНТРАЛЬНОЇ ГРОБНИЦІ

Оскільки немає підстав для сумнівів, що всі речі з грабіжницького лазу походять з поховальної камери, описання знахідок цент-

ральної гробниці ми поділили на дві групи: знахідки з поховальної камери та з дромосу. Кожна з них в свою чергу складається з кількох підрозділів, що об'єднують ту чи іншу категорію речей.

Знахідки з поховальної камери. Золоті прикраси. 93. Опуклі круглі бляшки із зображенням голови *Медузи-Горгони* (8 екз.)

двох типів. Перший з них представлено сімома прикрасами (рис. 38, 8). Волосся *Медузи* офор-

38 Золоті прикраси із центральної гробниці.

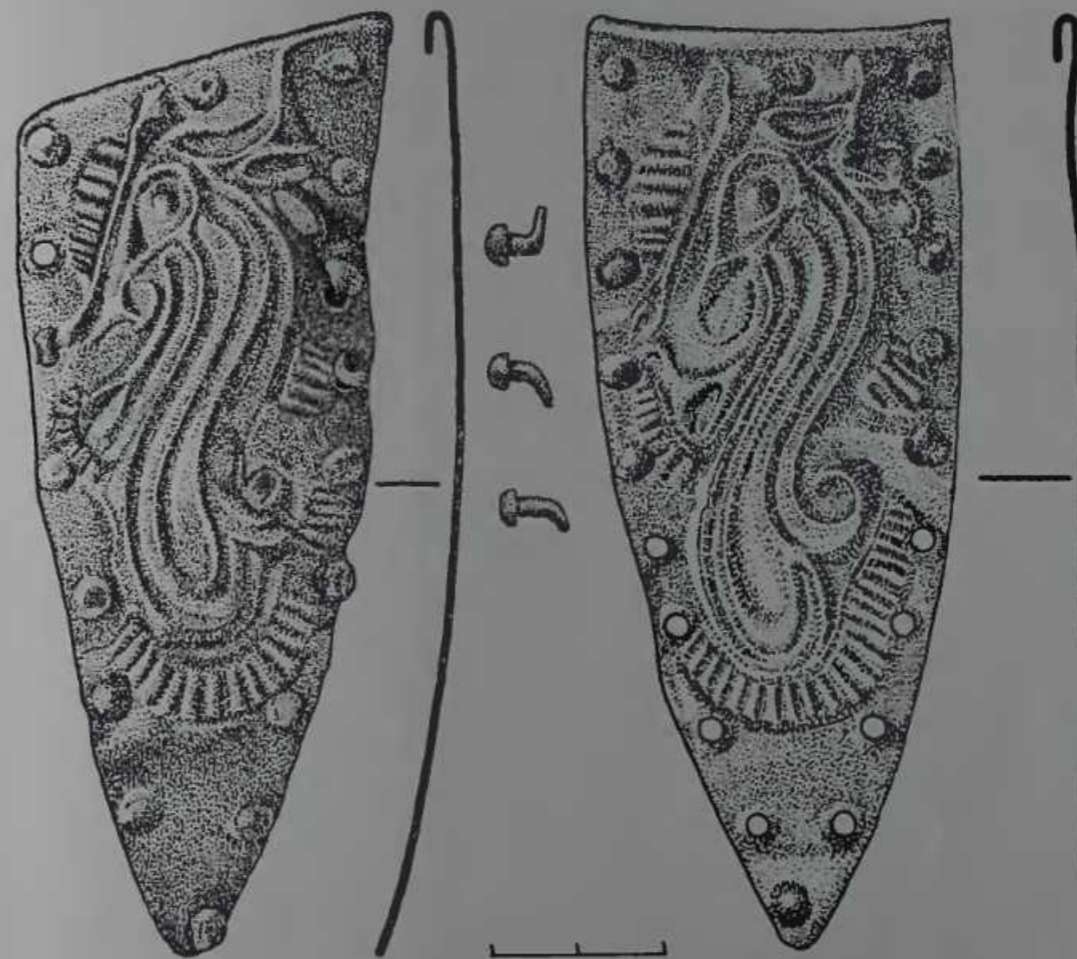
млене десятьма великими закрученими локонами, що зменшуються до низу. Вище них з голови виростають голівки змії, направлені в різні боки.

Другий тип представлено бляшкою, що відрізняється від описаних більшою чіткістю деталей (рис. 38, 7). Розділене посередині проділом волосся трактоване тонкими змійками.

Бляшки першого типу мають по чотири отвори для нашивання, пробитих з лицьово-

лави. По краю зображення обведено рамкою з опуклин, вибитих із зворотного боку і дороблених насічками. В кожному куту — по отвору для нашивання. На п'яти бляшках вони пробиті з лицьового боку, на одній — із зворотного.

95. Прямокутні бляшки із зображенням лежачого бика з повернутою в фас головою (13 екз.), розмірами $1,6 \times 1,9$ см (рис. 38, 4). Тулуб бика зображено в профіль ліворуч з підіпнутими кішцівками, по-

39 Центральна гробниця. Окуття ригони.

го боку. На одній бляшці вище — додатковий отвір, проколотий асередині. На бляшці другого типу — п'ять отворів. Нижній з них проколото асередині, решта — з лицьового боку.

Розміри бляшок першого типу $2,5 \times 2,7$, другого — $2,5 \times 2,5$ см.

94. Бляшки із зображенням стилізованого лева (6 екз.) прямокутної форми, з помітно заокругленими кутами (рис. 38, 5). Розміри їх $1,5 \times 2$ см. Зображений з повернутою ліворуч головою звір злегка присідає на задні

вертута до глядача голова знаходиться майже посередині бляхи. Роги прямі, невеличкі, поставлені горизонтально.

Зображення різняться між собою чіткістю окремих деталей, але відбиті явно одним штампом. По краю малюнок обведено пружком з насічками у вигляді перекрученої мотузки, краї блях відігнута до низу. В кожному з кутів прикраси — по отвору для нашивання, пробитому з лицьового боку. На деяких бляшках отвір розірвано разом з краєм оздобн і поруч з ним зроблено поглиблення.

96. Трикутні бляшки з пунсонними опуклинами (13 екз.), як правило, мають гострі кути. Краї злегка відігнуті донизу. В кожному кутку — отвір для нашивання, пробитий із зворотного боку (рис. 38, 3). Золото з блискучим відтінком. Довжина сторони трикутника 1,7 см.

97. Трикутні бляшки з пунсонними опуклинами (56 екз.). В кожному куті мали не по отвору, а дротяну петлю, припаяну із зворотного боку (рис. 38, 2). Краї платівок

сильно відігнуті донизу, кути згладжені. Золото жовтавого відтінку. Довжина сторони бляшки близько 1,65 см. Одна з бляшок спаяна навскіє з двох частин, накладених одна на одну.

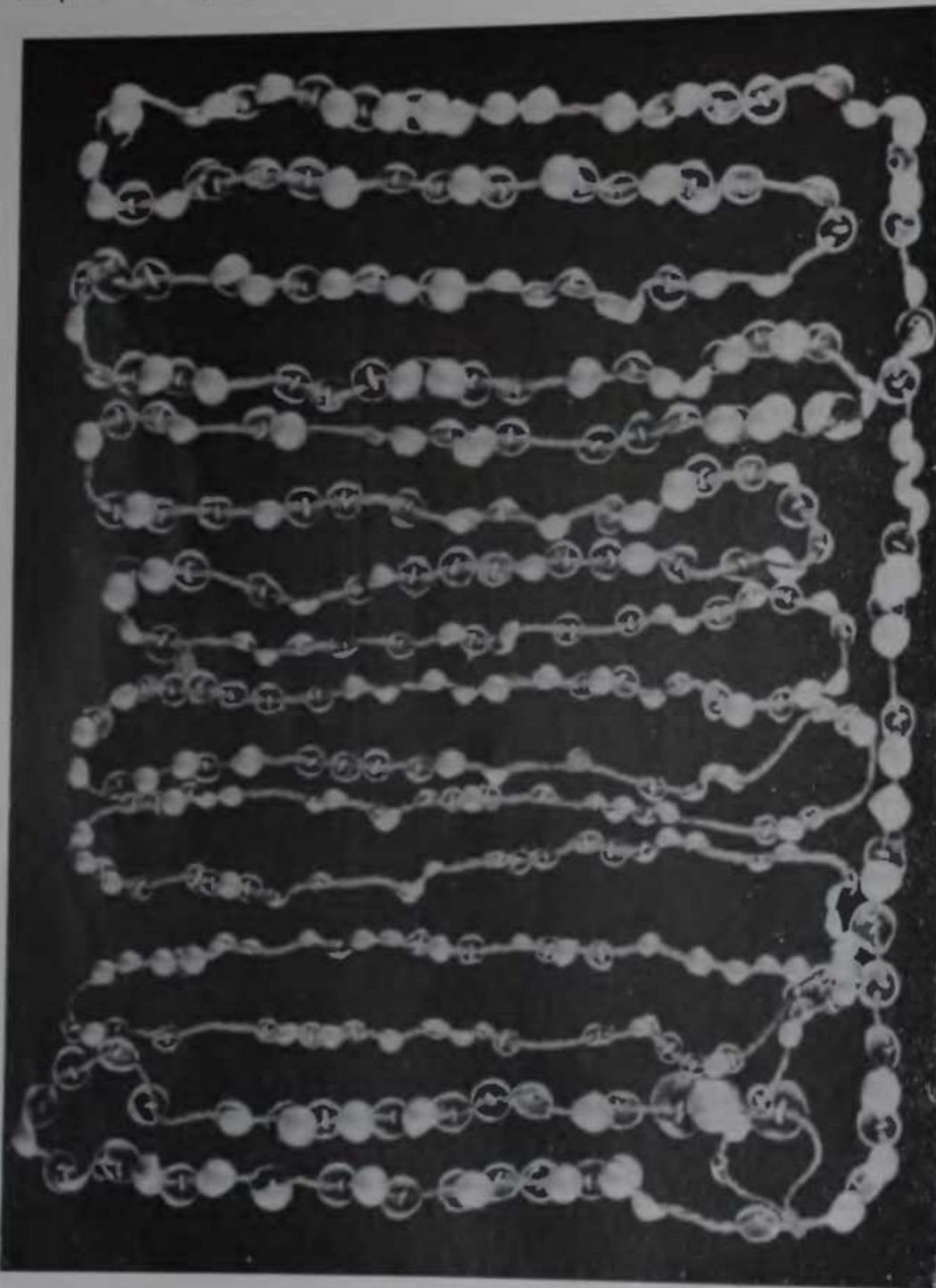
98. Підтрикутні *окуття ритона* (дві платівки) відносно вертикальної осі зігнуті дугоподібно (рис. 39). Бокові краї злегка опуклі, верхній на 0,5 см загнуто до середини; в одному випадку він прямий, в другому — сильно скошений. Вздовж країв зроб-

лено ряси отвори для набивання на риг. У більшості отворів збереглися золоті цвячки (28 на 37 отворів). Стрижні останніх пунсонів, згорнуті з платівки, сплюснені кінці загнуті під прямим кутом. Зверху до стрижнів припаяно напівсферичні платівчасті голівки діаметром близько 0,5 см. Довжина прямої частини цвяха, отже, і товщина рогу близько 4 мм.

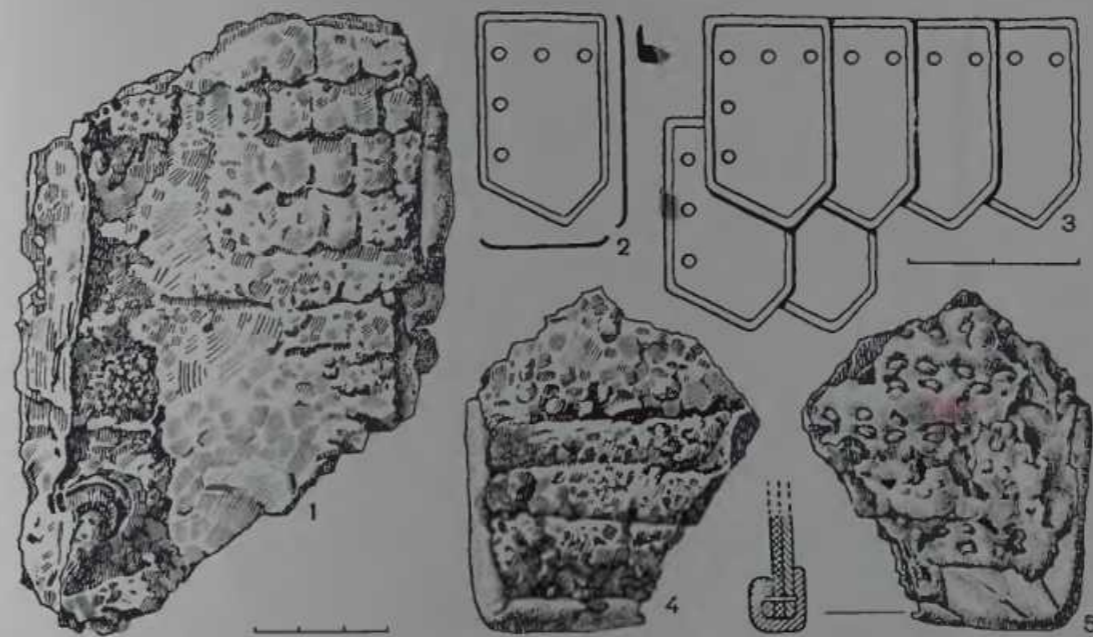
Платівки оздоблено виштампованим зсередини зображенням стилізованого гіпокам-

лена підромбічними рубчиками, на кінцях — також концентричні пружки. Діаметр трубок 5—5,5 мм, довжина однієї з них 3,7, другої 4,2 см, довжина уламка третьої 2,6 см.

Бойовий обладунок зброя та ознаки владн. 102—105. Уламки залізного набірної панцира (рис. 41—44). Основну частину уламків знайдено посередині поховальної камери — у засипці й частково на дні. Внаслідок поганої збереженості обладунку форму його встановити неможливо.

40
Центральна гробниця.
Напівсферичні золоті бляшки
з петлями.

41
Центральна гробниця.
Уламки панцира.

на. Судячи з певних відмін в розмірах і передачі окремих деталей, малюнок на кожній платівці нанесено за допомогою різних штампів. Довжина платівок 10,5, ширина 4,5 см.

99. Спиральна дротяна обручка у вигляді пружини на десять витків (рис. 38, 6). Обидва кінці оформлено сплюсненими змінними голівками. На дроті тягнеться тонка спіральна лінія. Товщина дроту близько 0,17 мм, зовнішній діаметр обручки 2,4, внутрішній — близько 2,06, висота 1,8 см.

100. Напівсферичні бляшки з припаяною знизу дротяною золостою петлею (398 екз.). За діаметром можна поділити на чотири групи: три екземпляри — 0,8 см, 178—0,5, 46—0,45, 174—0,35 см (рис. 40).

101. Трубчасті прошивки (дві цілі й одна в уламках), згорнуті із золотого листка (рис. 38, 7). Гладку середню частину шириною 0,4 см з обох боків обведено концентричними пружками. Решта поверхні оздоб-

Найімовірніше, він відноситься до типу панцирів з наплічниками і розрізом на боці, про які дає уявлення панцир кіннотника з соловського гребеня.

Панцир набрано з довгастих платівок з прямим верхнім і загостреним нижнім краями (рис. 41, 1, 2). Всі платівки однакової форми і розмірів (2,5 × 1,5 см). Для нашивання на основу в платівці пробито п'ять отворів — три вздовж верхнього краю і два вздовж лівого вертикального. Кожна ліва платівка перекриває сусідню праву на третину ширини останньої (рис. 41, 3). Ряди набору пришиті так, що платівки верхнього ряду перекривають платівки нижнього майже на половину їх висоти, розташовуючись при цьому в шахматному порядку. До шкіряної основи платівки пришивалися залізним дротом (рис. 41, 5). На деяких уламках із зворотного боку замість шкіряної основи збереглися відбитки тканини з перехресним плетінням (сорочка?).

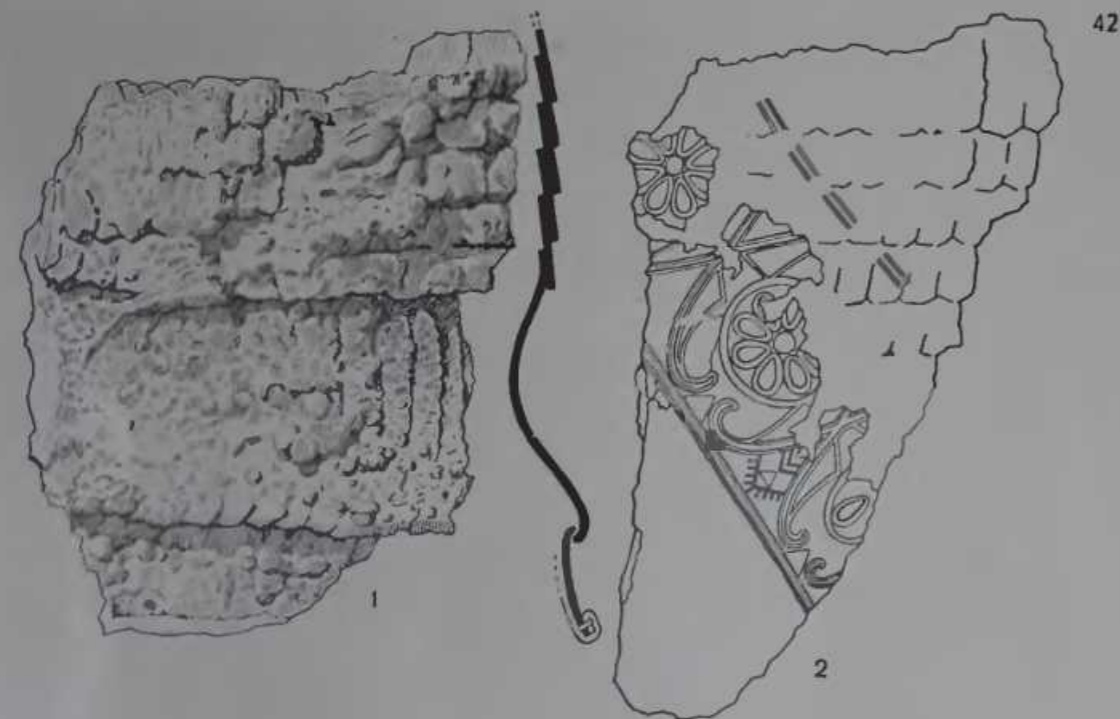
Знизу панцир закінчувався двома рядами вузких платівок (близько 1 см), зігнутих на зразок покриття бойових поясів (рис. 42, 1). Довжина платівок передостаннього ряду 7, останнього — 2,5 см. Цей ряд набору знизу обшити шкірою, що зовні утворює пружок шириною близько 0,7 см. Систему отворів на платівках обох рядів прослідкувати важко. Серед уламків панцира виявлено фрагменти панлічників, обшитих по краях шкірою у вигляді пружка (рис. 41, 4, 5).

Кілька фрагментів вкрито товстою шкірою. На одному з них по шкірі відтиснуто складний рослинно-геометричний орнамент, оздоблений червоною фарбою та інкрустований тонкою золотою фольгою (рис. 42, 2; 43). Уламок відтрикутний у плані і дугоподібно зігнутий майже по вертикалі. Довжина його 15, ширина до 10 см. Візерунок фрагментований. Вдовж смуги розміщено три окреслених подвійним колом кружки, в яких зображено восьминелюсткову розетку з круг-

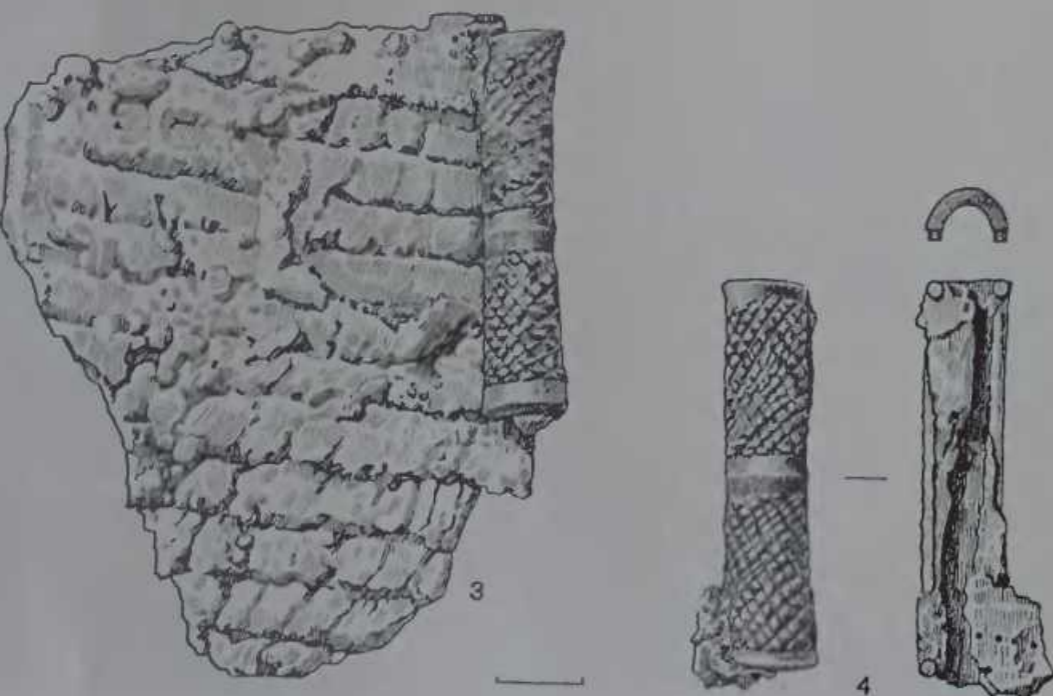
лою серединкою, інкрустованою золотою фольгою (рис. 44). Петлюстки розетки вирізьблені подвійними лініями і оздоблені червоною золотою фольгою і червоною фарбою. Кожний кружок з квіткою оточено системою рослинно-геометричного орнаменту, також інкрустованою червоною фарбою і фольгою. Серед уламків панцира вдалося зібрати 38 обрізків фольги різної форми (рис. 44). Виходячи з цього є підстави гадати, що на інших частинах панцира візерунок був відмінним від описаного. Віднести наведений орнаментований уламок до якоїсь певної частини панцира, на жаль, важко.

На відзнаку від інших панцирів з наплічниками, краї бокових розрізів яких обшити шкірою, панцир з Товстої Могили по розрізу, ймовірно, був споряджений залізними напівтрубками, окутими зовні золотою платівкою. В гробниці виявлено шість таких напівтрубок, що одним боком прикипили до панцирних фрагментів і розміщені поперек рядів набору (рис. 42, 3, 4).

Довжина деталей 8,7, ширина 1,9 см, товщина 3—4 мм. До кінців вони дещо розширюються. Краї окуття мають вигляд гладенького зрізаного зовні пружка шириною 0,4 см. Посередині поміщено відтрикутний у перетині пружок шириною 1 см, що так само має гладку поверхню. Решта площі окуття вкрита рельєфним сітчастим орнаментом. Платівка окуття загинається через довгі краї напівтрубок. На кожному кінці довгих сто-

42

42

Центральна гробниця.
Уламки панцира.

43

Центральна гробниця. Уламок
панцира з орнаментом.

44

Центральна гробниця.
Реконструкція малюнка
на панцирі. Вгорі — золота
фольга від його інкрустації:
1 — золота; 2 — червона фарба

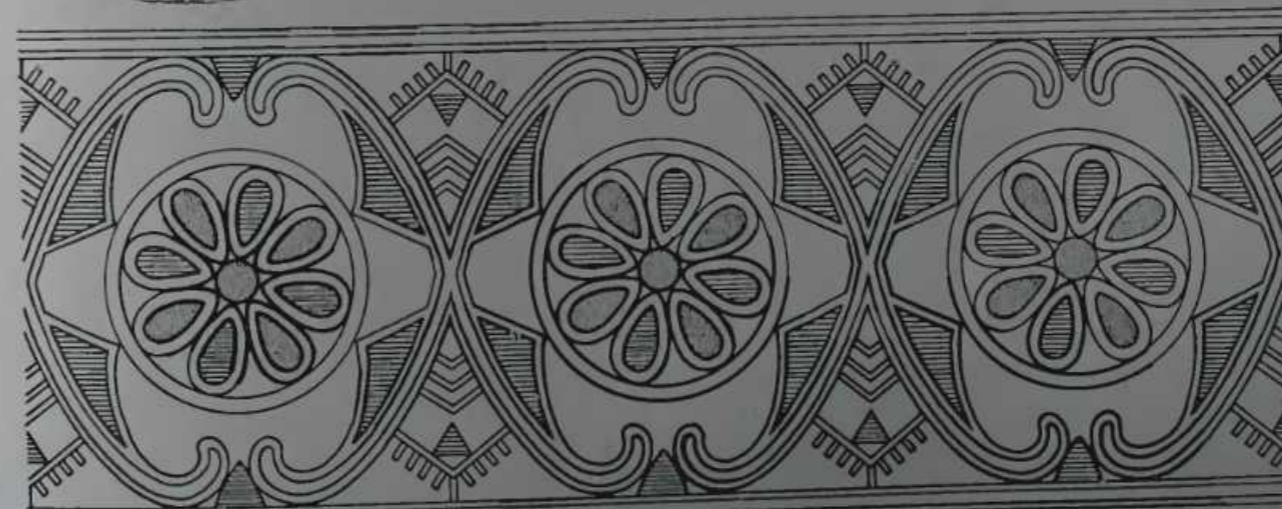
60

43

44

1

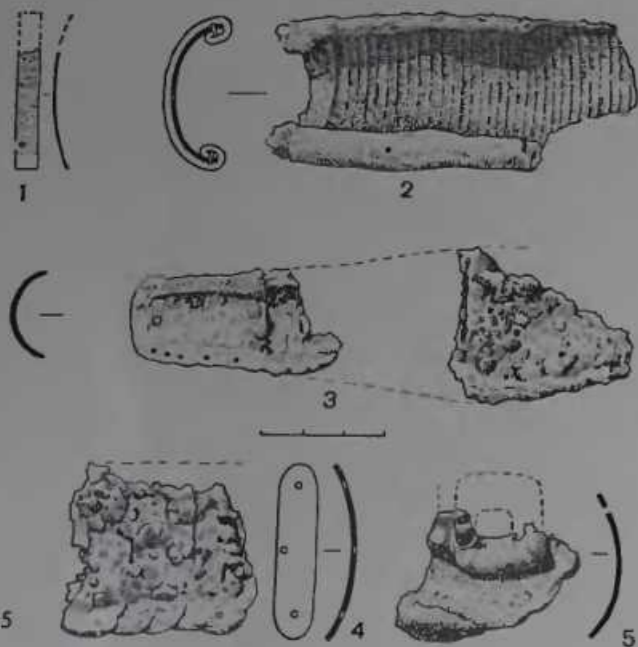
2

61

рію із зворотного боку містяться круглі у перетині залізні виступи товщиною до 1,5 мм. Кінці їх зламани, тому первісну довжину стрижнів встановити неможливо. Пенню, саме за допомогою цих виступів панівтрубки з'єднували між собою краї розрізу панцира по боках. Проте панювати на такому призначенні панівтрубок важко.

106. Дрібні уламки португійського пояса з платівчастим залізним покриттям дугоподібної форми. Краї набору обламани, тому

45

довжину платівок та кількість отворів на кінцях не встановлено. Ширина їх 1 см. Серед уламків виявлено кілька фрагментів, набраних з вузких платівок (0,7 см), що, можливо, походять від другого пояса.

107. Дугоподібно зігнуті бронзові платівки від набору португійського пояса (рис. 45, 1). Збереглися лише в уламках. За формою платівки прямокутні, шириною 0,5 см. Довжину можна встановити лише здогадно (3,7 см). Біля кінців, ближче до одного з довгих країв, — по отвору для нашивання на основу.

108. Від *попозів*, одягнених на ноги небіжчика, на дні могили залишилися смуги окису бронзи шириною 10 і довжиною 16 см.

109—115. Залишки *горита* чи *сагайдаки* № 1, що лежав коло лівого боку небіжчика, представлені бронзовими вістрями до стріл, шістьма ажурними золотими платівками, що, ймовірно, прикрашали срібну основу футляра, та залізним ножем з кістяною колодочкою.

109. 23 бронзових вістрей до стріл, зібраних біля лівого стегна небіжчика і частково в грабіжницькому лазі, діляться на чотири типи (рис. 46, 6—9): а) сім трилопатевих з виступаючою втулкою та злегка вигнутими в нижній частині лопатями, що закінчуються гострими шипами (рис. 46, 6). Висота шести з них 3,3—3,5, сьомого — 4,2 см; б) вісім тригранних з обрізаною втулкою. Ребра опускаються нижче неї і мають вигляд шипів (рис. 46, 7). В нижній частині граней — прямокутне заглиблення. Висота 3 см; в) сім тригранних з дещо виступаючою втулкою, оформленою на гранях прямокутними вирізами з вертикальними заглибинами вздовж них (рис. 46, 9). Ребра у нижній третині паралельні. Висота 2,3 см; г) одне трилопатеве з довгою втулкою і невеликою головкою із загостреними в шипи кінцями лопатей (рис. 46, 8). Висота 2,6 см.

110. Ціла і уламок тонкої ажурної золотої платівки у вигляді маски звіра (рис. 47, 4, 6). На морді звіра — великі розкосі очі із круглими зіницями. Довгий ніс опускається до кінця бляхи. До голови притиснуті вертикальні вуха з косими складками на них. Вздовж носа, на щоках — по вирізу, за яки-

45
Центральна гробниця. Уламки португійських поясів:
1 — бронза; 2—5 — залізо.

ми щоки оформлено поперечними зморшками. На лобі вище очей — третій виріз, оформлений зверху і знизу поперечних рубчиків. Знизу під очима — простий дугоподібний пружок. Лоб звіра вище вирізу прикрашено великими вертикальними рубчиками, оздобленими в свою чергу дрібними поперечними. Знизу морду тварини від вуха до вуха обведено по краю кантиком. Розміри цілої бляхи 4,5 × 2,2 — 4 см. По краю зроблено вісім отворів для нашивання на основу. Уламок другої бляхи представлено верхньою частиною голови звіра.

111. Тонка ажурна золота платівка у вигляді маски звіра аналогічна попередній, але відрізняється від них дещо меншими розмірами (3,6 × 1,7 — 3,4 см), більш сплюсненими пропорціями і деякими відмінностями в оформленні деталей (рис. 47, 5). По краю — шість отворів для нашивання на основу.

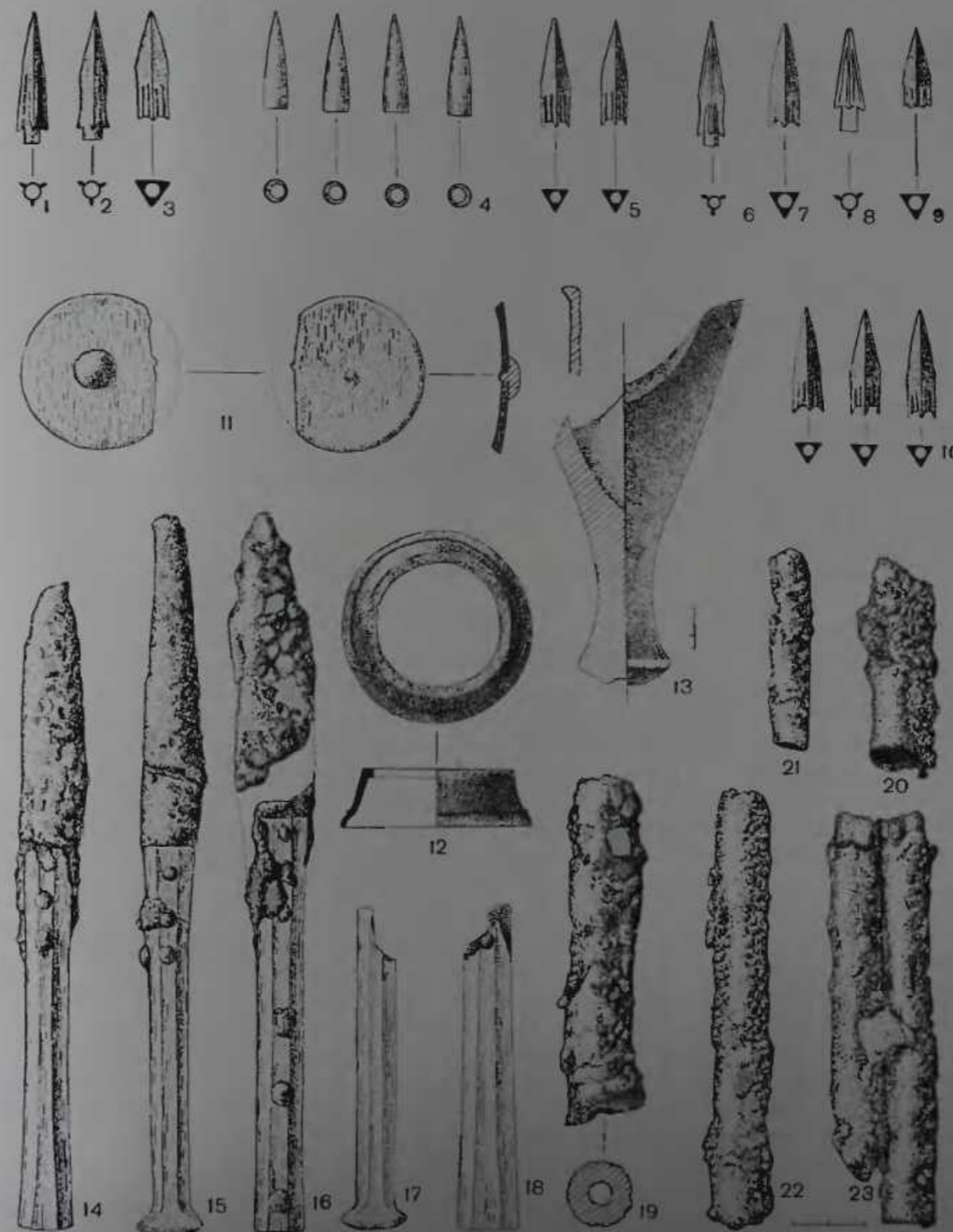
112. Тонка ажурна золота платівка у вигляді фігури звернутого праворуч орлино-

головного грифона (рис. 47, 3), деталі якого оформлено рифленням. По краях платівки пробито 13 отворів для нашивання на основу. Довжина бляшки 6,7, висота до 3,5 см.

113. Золота платівка у вигляді задньої частини звіра, повернутого праворуч (рис. 47, 1). Ймовірно, мала наріцу собі із зображенням передньої частини тіла. За конфігурацією деталь подібна до зображення цієї самої частини тіла на попередній бляшці, але прорізи і рифлення на ній відсутні.

Довжина прикраси 2,7, висота 3,1 см. На відміну від описаних вище зооморфних платівок бляшка без окисів срібла, тому належність її до оздоб горита умовна.

114. Маленька (близько 1,5 × 1,5 см) опукла ажурна бляшка у вигляді гостромордої, підтрикутної в плані, маски звіра з прорізаними овальними очима та сокриподібним вирізом на лобі (рис. 47, 2). Вище вирізу та на щоках — косі зморшки. По кутах бляшки — три отвори для нашивання на основу.

46
Центральна гробниця.
Знахідки зброї та побутових речей.

В одному з них зберігся гострий золотий цвяхок з чотирикутним в перетині стрижнем і тонкою плоскою головкою.

115. Вишукана цільна кістяна колодочка залізного ножа із розширенням і заокругленням у формі лева сокири нижнім кінцем (рис. 46, 17). Верх обламаний. У перетині колодочка восьмигранна, шириною 1 і товщиною 0,9 см. У верхній частині — залізна заклепка від кріплення хвостика клинка з колодочкою.

47
Центральна гробниця. Ажурні золоті платівки від горита.

116. Сагайдак № 2. Бронзові вістря до стріл із сагайдака (70 екз.) лежали кількома шарами смугою завширшки 16 см. Всі наконечники однотипні — тригранні зі схованою втулкою і загостреними знизу в шини ребрами (рис. 46, 5). Біля основи граней двома вертикальними заглибинами намічено втулку. Висота вістрів 3—3,2 см. Одне з них має висоту 2,2 см.

117. Списки і дротики. З північно-східного кутка склену походять шість уламків трубчастих залізних підтоків списів чи дротиків з дерев'яним тліном всередині (рис. 46, 21—23). Внутрішній діаметр трубок близько 1 см. Два підтоки скінчилися між собою боками. Серед трубок — уламок залізного стрижня діаметром 0,8 і довжиною 5,2 см. Довжина уламків підтоків від 5,5 до 12 см.

У засинці камери виявлено уламки двох втулок наконечників до списів чи дротиків

та вістря до списа (рис. 46, 19, 20). Зовнішній діаметр втулок знизу 2,6 см, товщина стінок 5—6 мм. На одному з уламків добре зберігся фрагмент тканини із складним плетінням. Вістря до списа, судячи з його уламків, мало витягнуте лізоподібне у перетині перо. Максимальна ширина уламка 3, товщина 0,7 см.

118. Кільцева бронзова насадка нижнього кінця дерев'яного руків'я булси з уламком останнього в ній (рис. 46, 12). Виготовлена

у формі плавного розтруба з концентричним рельєфним пружком зовні. Звужений край насадки зсередини має кругове потовщення. Висота кільця 1,2 см, діаметр 3,9 та 5,2 см.

Інші речі. 119. Уламок досить ошатної, восьмигранної у перетині, розширеної і потовщеної донизу цільної кістяної колодочки залізного ножа із заклепкою у верхній частині (рис. 46, 18). Ширина 1,3—1,6 см, товщина 0,4—0,8, довжина уламка 8,7 см.

У засинці камери знайдено також загострений кінець залізного клинка, що належав одному із знайдених у склені ножів. Лезо пряме, спинка горбкувата, Г-подібна у перетині. Ширина уламка 1,7, довжина 5,7 см.

120. Злегка опукла кругла кістяна платівка із скопченим донизу краєм (рис. 46, 11). Зверху посередині збереглася бронзова заклепка з масивною головкою на тонкому стрижні, пронущеному через отвір у платівці. Діаметр платівки 4,1, заклепки 1 см. Тов-

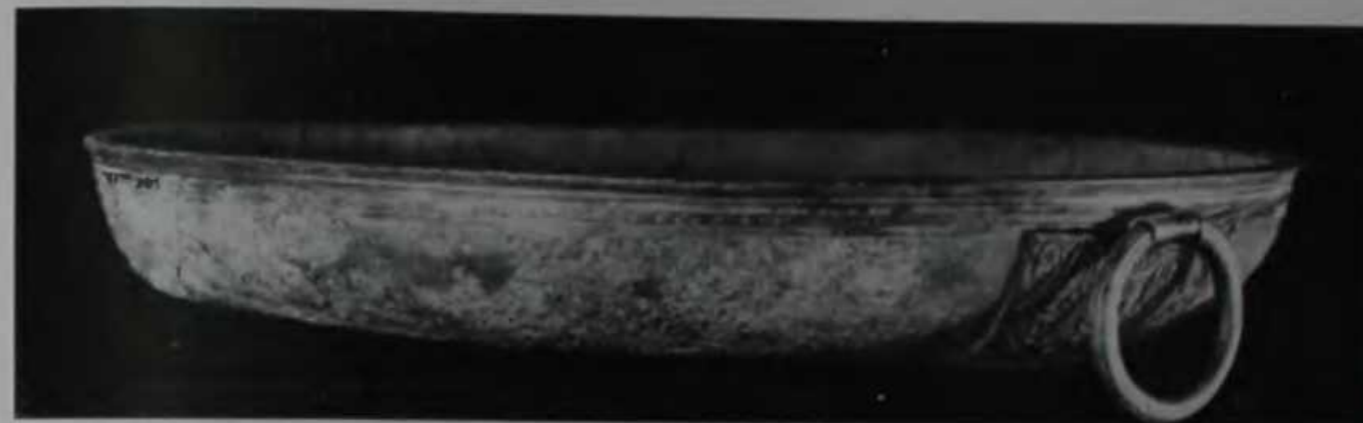
щина платівки посередині 2, на кінцях до 3 мм.

121. Уламок срібного кільцевого, розтрубоподібного у перетині піддона кіліка висотою близько 0,6 та діаметром 2,5—3,5 см і три фрагменти фігурних ручок від нього із загнутим до середини петельчастим верхнім краєм. Одна з ручок реконструюється повністю. Довжина її 4,1, ширина вгорі 2,8 см.

122. Ніжка, уламки стінок та горла з вінцями, ймовірно, однієї амфори, виявлені в

горла під вінцями. Судячи з глини амфори, можливо, відносилась до типу Солохи II.

Знахідки з дромосу. Господарські речі. 123. Бронзова антична миска являє собою невисоку посудину з плоским дном, що плавно переходить в розширені догори стінки (рис. 48; 49, 1). Вінця мають в перетині форму перевернутого вершинною до низу трикутника з увігнутими сторонами, зовні підкреслені подвійною концентричною лінією. Деяко вище — такий самий концент-

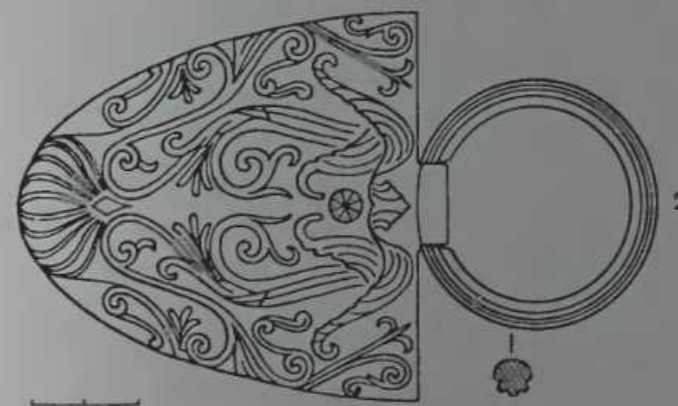

48
Центральна гробниця.
Бронзова антична миска.

49

49
Центральна гробниця.
Бронзова антична миска (1)
і накладка з ручкою від
неї (2).

2

поховальній камері та грабіжницькому лазі (рис. 46, 13). Глина рожевого відтінку, в тісті домішки білих (ваннякових?) часток і дрібних блискіток слюди. Нижня частина амфори звужується на конус до високої циліндричної ніжки з широкою, заокругленою знизу п'яткою. На піддоні — мілке округле заглиблення. Діаметр п'ятки 7, заглиблення 2,7 см. Вінця зверху злегка заокруглені, з боків фігурно скошені донизу й закінчуються чітким поріжком. Ручка прикріплена до

ричний поясок із трьох заглиблених ліній. Діаметр вінця 32,4, висота миски 4,3 см. Посудина має круглу рухома ручку діаметром 4,7 см, прикріплену під вінцями за допомогою орнаментованої бронзової накладки у вигляді плавно перегнутого від дна на стінку посудини напівовала, посередині рівної верхньої сторони якого знаходиться широка платівчаста петля (рис. 49, 2). Ширина накладки 7,3, довжина 7,5 см. Ручка у перетині кругла, товщиною 0,5 см, з боків і низу оздоблена чотирма глибокими поздовжніми заглибинами. Під петлею — різке потовщення, довжина якого відповідає ширині петлі (1,5 см).

Рельєфний орнамент накладки являє собою насичений рослинний візерунок, виконаний разом з нею при литві. Композицію побудовано у двосторонній симетрії. Посередині рівного верхнього краю платівки — п'ять рубчастих листків акафа — два пар-

них і один додатковий. Посередині, між парними листками, — невеликий кружок, поділений радіусами на вісім секторів з крапкою в кожному з них. З обох пар листків відходить по в'юнкому акацієвому паростку з рясними вусиками. В основі декотрих з них — по квітці з трьома видовженими пелюстками. В кінці накладки, між паростками, — десятипелюсткова пальметка.

124. Лита бронзова посудина у вигляді невеликого казанка з розширеною дотори під-

125. Грецька амфора з трьома ручками виготовлена з рожевуватої глини з включенням білих вапнякових часток і блискіток слюди (рис. 51).

Тулуб амфори майже конусоподібний, невисоке горло значно розширюється донизу і переходить у похилі плічка. Масивні вінці зверху плоско зрізані, злегка скошені до країв, а з боків мають скіс донизу. Ніжка кільцеподібна, на місці найбільшого розширення має скошений донизу аріз у вигляді

50
Центральна гробниця,
Бронзова посудина.

пояска, а на підшві — широку заглибину діаметром 3 і глибиною 1,1 см.

Ручки складнопрофільовані, знизу овальні, зверху фігурно силіщені й прикрашені вздовж округлим у перетині пружком. Донизу значно розходяться між собою. На місці з'єднання з плічками — неглибокі пальцеві вдавлення. Довкола горла ручки розміщено асиметрично: дві децю збоку від центру, третя — між ними на більшому проміжку.

Висота амфори 78 см, горла з плічками 27, нижньої частини 47, ніжки 4, вінць 2,2 см. Діаметр плічок 49 см, вінць 13,5, горла зсередини 10, тулуба на місці з'єднання з ніжкою 6, ніжки 7,5, її підшви — 4 см. Висота ручок 16,5 см, ширина 4,4—4,6, товщина 3,2—3,3 см.

126. Уламки дуже королюваного гачкоподібного залізного стрижня довжиною понад 40 см. Верхній кінець виробу прямиий, силіщений, плавної Т-подібної форми; нижній (?) — дугоподібно зігнутий, товстіший і закінчується невеликим лопатеподібним розширенням.

Зброя і ознаки влади. 127. 128. Залишки сагайдака № 3 представлені бронзовими вістрями до стріла і уламками залізного ножа.

127. Бронзові вістря до стріла (III ека.) лежали кількома шарами смугою близько 17 см завширшки. Всі вістря того самого типу (рис. 46, 10), що й у сагайдака № 2 (знахідка 116).

128. Уламок кінчика залізного ножа з кістяною колодочкою. Кінчик шириною 2 см має пряме дило і горбкувату спинку (рис. 46, 16). Колодочка восьмигранна в перетині, складена з двох половинок, склепаних між собою і з клинком шістьма залізни-

ми заклепками. Довжина колодочки 10,7 см, ширина 1,4, товщина до 0,9 см.

129—132. Залишки сагайдака № 4.

129. У втулках деяких вістрей до стріла збереглися уламки ратців, прикрашених червоними поясками шириною 1 мм. До складу сагайдачного набору входило 36 бронзових та чотири кістяних вістрей (рис. 46, 1—4). Бронзові вістря трьох типів: а) 15 трилопате-тевих з виступаючою втулкою і увігнутими в нижній третині ребрами лопатей, кінці

двома вертикальними заглибинами, що доходять майже до середини грані (рис. 46, 3). В нижній частині ребер, як і на вістрях першого типу, є невелика ввігнутість. Висота 3,1 см.

Кістяні вістря куленодібної циліндроконічної форми (рис. 46, 4) із слідами гострого різця у вигляді заглиблених концентричних кружків.

130. Уламки двох (?) португейських поясів із залізним набором (рис. 45, 2—5). Перший

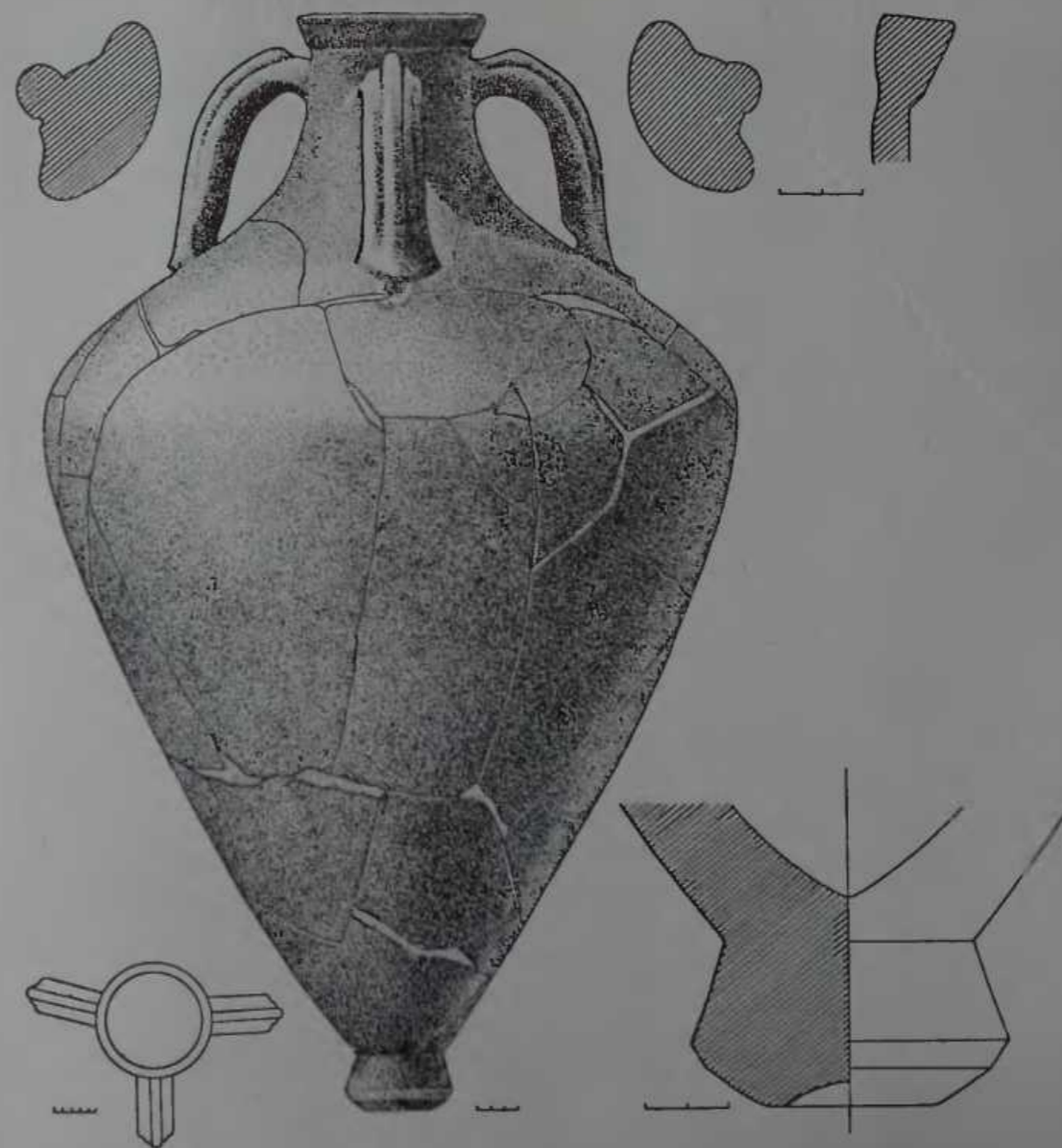

50

овальною в плані чашею на високій ніжці (рис. 50). За висотою краї чаші дуже нерівні. Посередині довгих її сторін припаяно грубі петельчасті ручки з обламаним верхом, дуже нерівні і погнуті. Кінці обох ручок припаяно зовні до стінок чаші, перетнуто через них і ще раз припаяно зсередини.

Посередині посудини підноситься вертикальний бронзовий стрижень з обламаним верхом, приклепанний до дна чаші трьома осторонь від її центру. Дотори він значно потонішується. Висота стрижня 4,8 см, товщина внизу 0,8, вгорі 0,4 см. Дно чаші зсередини приблизно на висоту 3 см чисте, вище — сильно заокруглене, зовні — навпаки, сліди копоті лише знизу. По боках посудини збереглися чіткі сліди тканини з перехресним плетінням.

Загальна висота посудини 14,2—14,7 см, чаші — 8,2—8,9, ніжки — 5,8 см. Діаметр чаші 16,6 × 19,66 см, ніжки внизу — 9,8—10,3, вгорі — 4,3—4,4 см.

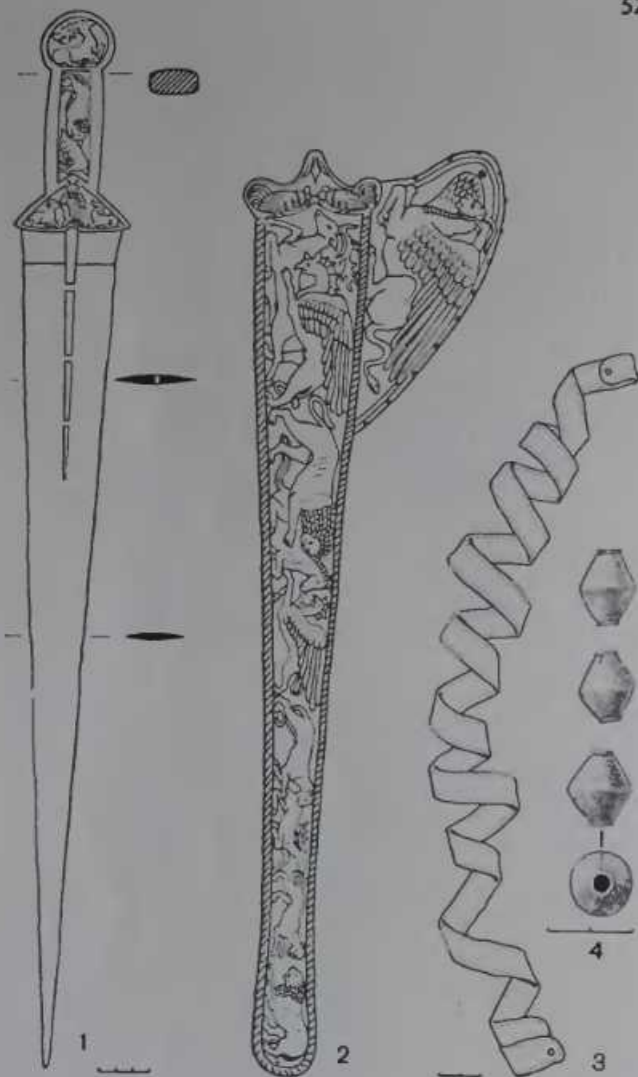
51
Центральна гробниця,
Триручна амфора.

яких загострено в шпиль (рис. 46, 2). Висота 3,5—3,8 см; б) 19 трилопатевої подібної форми, але з піддугоподібними лопатями (рис. 46, 1). Висота 3,4—3,8 см; в) два тригранних із загостреними кінцями ребер та обрізаною втулкою, наміченою по границях

з них вкрито вузькими дугоподібно зігнутими платівками довжиною 3,5 і шириною 0,7 см. До кінця пояс клиноподібно звужується до 2 см. Внаслідок корозії металу кількість і розташування на платівках отворів для нашивання встановити неможливо. На

уламках збереглися фрагменти шкіряної основи, загорнутої через край набору зовні і пришитої у вигляді поздовжніх пружків (рис. 45, 2, 3). Другий пояс вкрито ширшинами (1 см) дугоподібними платівками із заокругленими кінцями (рис. 45, 4, 5). Довжина їх та сама, що й у попередніх. На кінцях платівок та біля середини одного з боків є отвір для панівання на основу. Зовні вздовж країв набору — шкіряні пружки, аналогічні описаним вище.

52

Серед уламків виявлено фрагмент великої середньої залізної платівки з чотирикутним отвором шириною 0,6 см посередині, обшитим шкірою (рис. 45, 5). Платівка призначалася для підвішування до пояса зброї.

131. Уламок залізного ножа з восьмигранною у перетині цільною кістяною колодочкою, звуженою посередині. Спинка клинка злегка горбкувата. Г-подібної в перетині

форми, лезо пряме, заокруглюється до кінця (рис. 46, 14). Хвостик клинка вставлено в розпил колодочки і склеєно з нею трьома заклепками. Ширина клинка 1,7, довжина його уламка 7,2, довжина колодочки 10 см.

132. Залізний ніж з вишуканою кістяною колодочкою. Клинок зберігся майже повністю, за винятком кінчика (рис. 46, 15). Лезо

52

Прорисовка меча та окуття пізов (1, 2) і золоті деталі нагайки (3, 4).

53

Меч та окуття його пізов із зворотного боку.

53

68

пряме, спинка горбкувата. Довжина клинка 8,6, ширина 1,6 см.

Колодочка цільна, восьмигранна у перетині, з сокироподібним нижнім кінцем. З клинком з'єднана трьома заклепками. Довжина 10,2, товщина 0,8 см.

133. Від нагайки збереглися лише золоті оздоби — золота стрічка, що обкручувала руків'я, та 18 намистин. Стрічку виявлено в чотирьох обривках. Ширина її 1,5—1,65 см, довжина у скрученому стані понад 30 см

54

(рис. 52, 3). Стрічку скручено спіраллю на 11 витків. Обидва кінці її заокруглені і мають по отвору для прибивання до руків'я. Вздовж країв нанесено опуклини, вибиті з середини гострим предметом.

Намистини біконічної форми, пустотілі, згорнуті з штампованого золотого листка, спаяного вздовж (рис. 52, 4). Краї з обох боків загнуті у вигляді пружки. Довжина на-

мистини 1,6—1,7 см, діаметр посередині 1,4—1,5, на кінцях 0,5—0,6 см.

134. Парадний меч в окутті золотом піхвах. Меч суцільний, виготовлений із заліза чи сталі, руків'я окуте золотою платівкою (рис. 52, 1; 53). Загальна довжина меча

54

Руків'я меча (зворотний бік).

55

Окуття пізов меча.

55

69

62 см. Ліноподібний у перетині клинок довжиною 49,5 см, у плані має форму сильно витягнутого рівнобедреного трикутника. Ширина клинка вгорі 5,5, найбільша товщина 0,8 см. У верхній частині посередині клинка є клиноподібний поздовжній виріз, розділений трьома перегородками на чотири вирізки. Ширина вирізу біля руків'я близько 0,5 см, довзду він сходиться навівець. Довжина вирізу 15 см, ширина перегородок між відсіками по 0,6 см.

Руків'я меча дещо розширене в середній частині, довжиною 7,4 см, шириною 3—3,5 і товщиною 1,5—2,3 см. Наверхшя в плані овальне, розмірами 3,5 × 4,4 при товщині 1,5 см. Перехрестя має форму трикутника з трохи опуклими боками і виїмкою в основі, утвореною вирізом верхньої частини клинка. Ширина перехрестя 7,2 см, висота 2,7, товщина 1,5 см.

Золоте окуття руків'я на 1,5 см спускається на клинок, огортаючи зсередини край вертикального вирізу. Воно складається з двох половинок, акуратно спаяних по боках (рис. 54).

По краю окуття наверхшя і перехрестя тягнеться плоский рельєфний обідок шириною близько 0,4 см. На руків'ї він розширюється до 0,75 см. Середню частину руків'я, наверхшя і перехрестя оздоблено невисокими штампованими композиціями, однаковими з обох боків. Щоправда, з лицьового боку малюнок чіткіший, рельєф вищий і деталі пророблено набагато краще. Немає сумніву, що рельєф обох платівок відбито за допомогою одного штампа, а деталі композиції потім дороблено вручну. На жаль, кращий за якістю лицьовий бік окуття виявився сильно зруйнованим внаслідок корозії заліза.

Всі зображення виконано в реалістичній манері. Композиційно вони діляться на три самостійних сюжети, нічим не зв'язаних між собою — зображення на наверхшні, руків'ї та перехресті.

На окутті наверхшя розміщено вдало вишану в овал фігуру оленя, повернутого праворуч. Тварина майже сидить на круні з витягнутою вздовж тулуба правою задньою ногою (ліву не показано). Роги трактовано у вигляді широких, закручених наперед лопаток з трьома передніми паростками. Стегно і передню лопатку виділено рельєфом, м'язи не пророблено. Тулуб тварини вкрито досить розрідженими подвійними пасічками.

Вздовж середньої частини руків'я зображено сцену терзання левом цана. Лева

зображено головою праворуч, до перехрестя. Під його черевом — великі розбухлі соски саміці. Виразну коротку гриву передано великими пасмами у вигляді довгастих листків, розділених поздовжньо. Пасма, як і ребра, грубо накреслені різцем.

Незважаючи на грубість фігури в цілому і її деталей зокрема, рухи лева упевнені й точні, образ сповнений відвертої кровожерливості.

Тіло поваленого на коліна цана окреслено м'якими лініями. Шерсть передано дрібними хвилястими пасічками, спрямованими вздовж тулуба у дев'ять-десять рядків.

Сцена, розміщена у трикутнику перехрестя, трифігурна. Посередині її поміщено фігуру Пана, обабіч нього — лежачих цанів. Пан сидить на підвищенні у фас зі схрещеними цанними ногами. Волосся на них передано дрібними хвилястими пасічками. Ногги закінчуються роздвоєними ратцями. До лівої ноги Пана прихилена довга палка. Пан грає на сірінзі, тримаючи її обома руками. Верхня частина голови не вміщала в трикутник, тому її висесено на плоский кант, що оточує перехрестя. Цан ліворуч лежить з підігнутими під себе ногами і високо піднятою головою, звернутою до Пана. Голова правого цана повернута назад. Тіла обох тварин носіть вкриті вовною у вигляді хвилястих пасічок.

Не можна не відмітити різностильовість всіх трьох сюжетів руків'я. Це дає підстави гадати, що на штамп вони були перенесені з оригіналів інших митців, а після штампування грубо дороблені ремісником вручну.

Шихви. Меч було вкрито в дерев'яні піхви, окуті зовні суцільною золотою платівкою. Від дерев'яної основи збереглися лише незначні фрагменти гліну, за якими можна її реконструювати. Піхви виготовлено з чотирьох частин — двох широких плоских щічок і двох торцевих накладок. Щічки повторюють конфігурацію клинка меча, але дещо більші від нього (53 × 5,7 см). Торцеві накладки шириною близько 1,2 см у перетині мають вигляд напівовалів з глибоким пазом для клинка. На жаль, характер з'єднання щічок з накладками простежити не вдалося, але відсутність цвяхків дає підстави гадати, що вони склеювалися між собою і, можливо, зверху були оббиті шкірою. Товщину основи так само не встановлено.

Окуття повторює підтрикутну форму піхов (рис. 52, 2; 53; 55). У нижній частині платівка закінчується овальним розширенням,

верхній край її фігурний — у вигляді трикутного виступу посередині і овальних заокруглень по кутах. Вгорі з правого боку під окуття відходить велика плавко заокруглена до нього лопать, якою було окуто виступ піхов, призначений для підвішування меча до пояса. У дальньому верхньому її куті є круглий отвір діаметром 0,5 см, через який протягувався ремінь.

Довжина окуття 55,1 см, ширина вгорі на місці округлих кутових виступів 8,2, нижче

подібного виступу для підвішування 16,6 см, вздовж трикутника окуття він тягнеться на 14,7, найбільша його ширина 8 см.

Між основою піхов і окуттям лежав товстий шар білої маси, найімовірніше гіпсу, що запобігав псуванню рельєфу, відштампованого на платівці. Товщина шару на рівних місцях близько 2 мм.

Вздовж країв окуття, крім верхнього, проходить невисокий бортик шириною 0,3—0,5 см, оздоблений пасічками, що імітують

56
Художні композиції на окутті піхов меча.

перекручену мотузку. Лопать для підвішування меча оковану простим пружком з поздовжнім поглибленням по ньому.

Краї окуття на 0,5 см загнуті довзду. Вздовж них пробиті рясні отвори, за допомогою яких платівка кріпилася до основи дрібними золотими цвяхками довжиною близько 0,5 см з плоскими головками. Кінці цвяхків надзвичайно гострі, в перетині гранчасті.

Платівку вкрито зображеннями звіриних мотивів (рис. 56).

На лопатеподібному виступі поміщено фігуру левиногодогового грифона, зображеного ліворуч. Передня частина тулуба, з міцно притиснутими до грудей зігнутими в колінах ногами, піднята і ніби тримається в повітрі. Ногги подано збоку і зверху так, що доколінну частину правої ноги розміщено вище лівої. Могутні крила чудовиська підняті і трохи розвернуті до глядача. На відміну від передньої частини тіла крила грифона зображено статично, звір ніби сидить з підігнутими під черево задніми ногами, переданими проекційно. Від крупа назад відходить довгий хвилястий хвіст, що закінчується великою зміїною головою.

Лев'яча голова грифона виширена, ніс в зморшках. Деталі означені дуже контрастно. Над головою підноситься довгий фігурно зігнутий цанний ріг, гофрований поперечни-

пих 5,5, на місці найбільшого звуження (10 см від низу) 3,1, на місці овального розширення 3,7 см. Загальна довжина лопате-

ми насічками. На лапах звіра виступає сухожилля. Пальці пророблені чітко і кінчаються гострим закрученими пазурами. Під черевом тягнеться поздовжня складка. Ребра по боках зображено опукло і разом з тим м'яко. М'язи на стегні виділено рельєфом. Змітна голова на кінці хвоста піднята, ніби змія обороняється чи нападає на когось.

У верхній частині окуття попереку платівки в фігурному обідку профільно зображені два найжачених півні в геральдичній позі, головами один до одного. Між ними, з основи трикутного виступу, звисає рослинний пуп'янок у вигляді гострої підромбічної піки. Півні стоять дзьобом у дзьоб на коротких, ніби напівзігнутих ногах, поставлених одна за одну. Великі рубчасті гребені стирчать догори. Розпушені хвости трактовані кількома великими дугоподібними пір'їнами з насічками. Незважаючи на агресивність, фігурки застигли і мають байдужий вигляд.

Нижче композиції з півнями вздовж платівки розміщено одна за одною чотири сцени боротьби тварин, представлених виключно самцями.

Сцена перша. Олень лежить головою ліворуч, до верху платівки, орлиноголовий грифон нападає на нього ззаду. Придавлена чудовиськом тварина намагається підвестися, спираючись на праву передню ногу, передня ліва і задня права підігнуті під нього, задня ліва різко випрямлена і витягнута назад. Голову оленя з високими гіллястими рогами відтворено на диво спокійною — ні її положення, ні вираз не відповідають тому становищу, в яке потрапила тварина.

Такий самий байдужий вигляд має й грифон, що напав на оленя. Задні його ноги майже зовсім випрямлені й поставлені в неширокому кроці, загнутий петлею хвіст з китицею на кінці вільно звисає між ними. Правої передньої лапи не видно, ліву грифон спокійно поклав на бік оленя і тримає його дзьобом вище лопатки, де утворилася товста складка.

Обидві фігури відтворені дуже рельєфно. Окремі їх частини узагальнено, а деталі вписано так, що вони не розбивають площин, а лише підкреслюють їх.

Сцена друга. Лев нападає на коня ззаду, орлиноголовий грифон — спереду. Як і в попередній сцені, тварини вельми спокійні та байдужі.

Кінь лежить головою праворуч, до низу окуття, спираючись на ліву передню ногу, інші — підігнута під тулуб. Довгий розпуше-

ний хвіст витягнуто назад. Голова тримається прямо.

Поза лева відповідає постаті грифона з попередньої сцени. Найбільше експресії у зображенні грифона, що нападає на коня спереду. Задні його ноги нагружено витягнуті, зігнутими передніми він кидається на тварину, проте морда, з коротким і невиразним, ледь розкритим дзьобом дуже спокійна. Закручений петлею хвіст звіра лежить на колінах витягнутих задніх ніг.

Наступні сцени розміщено на вузькій частині окуття, тому розміри тварин набагато менші й виконані не так ретельно, як в попередніх композиціях.

Сцена третя. Олень лежить головою праворуч, до низу окуття, пантера нападає на нього ззаду. Тулуб оленя знаходиться в тій самій позі, що й в оленя з першої сцени, але круп піднято трохи вище, а голову витягнуто вперед і закинута догори. Роги менш розлогі, ніж в попередньої фігури, на платівці вмістився лише лівий з них, притиснутий до спини, правий виїшов за межі окуття і залишився невідтвореним, за випятком нижньої частини. Все тіло оленя вкрито подвійними насічками.

Пантера стоїть на витягнутих задніх лапах з підібганим хвостом з китицею на кінці, тримаючи оленя за стегно правою передньою лапою і кусаючи його за крупи. Проте і тут таке враження, ніби вона просто доторкнулася до тварини.

Сцена четверта. Пантера стоїть праворуч з піднятим догори оценькуватим хвостом, що закінчується китицею, на зображених у кроці задніх лапах, поставивши долі праву передню і піднявши ліву. Морда її повернута не до лева, який стоїть перед нею, а до глядача. Тіло звіра в таких самих плямах, що і в попередньої пантери.

Позу лева, що стоїть перед пантерою головою до неї, зображено досить природно. Вицирений звір припав на передні лапи і, здається, готовий кинутися на пантеру, яка сонно відбивається лапою, дивлячись убік. Круп лева трохи піднятий, спина вигнута, хвіст напружено згинається донизу, між пружно поставленими одна за одною задніми лапами. Повернута до глядача ліва лопатка розміщена далеко від голови і, таким чином, шия звіра ніби розтягнута, а ліва передня лапа прив'язана до лопатки досить умовно. Гриву звіра трактовано, як і в другій сцені, але менш ретельно. Це саме стоїть й інших деталей фігури.

Як би не оцінювати якість зображень на окутті ніхов в цілому, всі вони, на відміну від композиції окуття руків'я, виконані в одному стилі й, безперечно, належать одному майстрові. Окремі сцени і образи окуття за своєю художньою вартістю досить нерівноцінні. Ймовірно, автор твору був майстром не дуже високого фаху, проте з досить ustalеним поглядом на своє ремесло, сформованим під впливом певних зразків, точніше, певних стильових напрямків античного мистецтва. Йому однаково були чужі як ідеалізація героїчних образів, так і підвищена увага до екстравагантної експресивності чи фотографічного копіювання натури, хоч окремі елементи і того й іншого простежуються в композиції. Головна його мета полягала в зображенні невимушено спокійного, навіть елегантного тіла тварини з широким узагальненням його основних площин. В цьому йому подекуди пощастило досягти досить значних результатів, хоч в цілому композиція не відзначається ні особливою віртуозністю, ні навіть цілісністю.

135. *Пектораль.* Загальна характеристика, технічні дані й техніка виготовлення. *Загальна конструкція.* Прикраса являє собою правильний круг діаметром 30,6 см, що має вигляд майже замкнутого півмісяця (рис. 57). Вага її 145 г, всі деталі виготовлено із золота. Основу виробу становить каркас, виготовлений з чотирьох дугоподібних пустотілих трубок у вигляді джгута, що з'єднуються між собою з обох кінців у орнаментованих обоямах. За допомогою штампів каркас з'єднано із застібками, які в свою чергу складаються із заправленої в обойми плегінки та пустотілих штампованих наконечників.

Основне поле пекторалі трубками каркаса поділено на три півмісяці загальною висотою посередині 12 см. Нижній і верхній з них заповнено впадинами скульптурними сценами, середній — суцільною золотою платівкою, на якій закріплено складний рослинний візерунок із скульптурними фігурками птахів по ньому. Верхня трубка каркаса разом з наконечниками утворює у верхній частині виробу круг діаметром 17 см для одягання на шию. Ззаду пектораль зав'язувалась, напевно, за допомогою ремішків, що пропускalisя через принаєви до наконечників кільця.

Прикраса місцями пошкоджена ще до сходу в могилу. Внаслідок обвалу останньої вона дещо деформувалася і зазнала нових пошкоджень.

Каркас. Трубки, що становлять основу виробу, мають вигляд перекрученого джгута, поглиблення на їх поверхні заповнено псевдозерню. На місцях деформації добре помітно, що стінки трубок платівчасті й розділені спіральними жолобками.

Кожна наступна трубка, рахуючи знизу, тонша від попередньої, разом з тим всі вони потоншують від середини до кінців. Діаметр нижньої трубки посередині 1, біля кінців 0,7 см; другої — 0,7 і 0,5 см, третьої — 0,7 і 0,4 см; четвертої — 0,4 і 0,3 см. Неоднакова й ширина окремих ланок джгута як на різних трубках, так і на кожній з них — подібно до товщини самих трубок до кінців вони стають вужчими. На нижній трубці ширина ланки посередині дорівнює 0,4 см, поблизу кінців — 0,25, на другій — 0,3 і 0,2, на третій — 0,25 і 0,15, на четвертій — 0,18 і 0,12 см. У повній відповідності з товщиною ланок джгутів знаходиться і товщина псевдозерні між ними — вона потоншується знизу догори на трубках і до кінців кожної з них.

Спіраль першої і другої трубок закручено знизу догори ліворуч, третьої і четвертої — праворуч. Відстань спіралі кожної трубки складається з шести опуклих ланок. Природно, що вона змінюється в залежності від ширини ланок.

Щодо техніки виготовлення трубок можна припустити, що спочатку на лист напосилися шість поздовжніх жолобків, які звужувалися до кінців, потім він скручувався і спаявався. Виготовлення трубок шляхом наєння окремих опуклих ланок здається менш вірогідним. Послідовність заповнення поглиблень між ланками джгута псевдозерню могла бути неоднаковою. У зв'язку з цим цікаво зазначити, що з лівого боку на верхній трубці в деяких поглибленнях псевдозернь протягом 5—7 см відсутня. Це наводить на думку, що її напаявали після згорання трубки — на листі цей дефект було помічено і ліквідовано.

В тих місцях, де псевдозернь відслоїлася від трубок, добре помітно, що вона являє собою суцільний поперечно гофрований дріт. Встановити техніку його виготовлення візуально неможливо.

На зворотному боці другої трубки є кілька дрібних дірочок, появу яких можна пояснити пропалюванням її стінок під час наєння. Проте деякі з них мають правильну округлу форму і зовні оконтурені характерним потовщенням, ніби отвори зроблено про-

колом асередини. Конструктивне призначення цих проколів не з'ясовано.

Поверх нижньої трубки припаяно невисокий швелероподібний бордюр. Середню його частину оздоблено роздвожним рядом виконаних у литві ов, опущених вершинами до низу. Бортики бордюру зверху і знизу утворено ланцюжками псевдозерні. Бордюр припаяно до кожної ланки трубки. Висота його близько 4 мм, висота заповненої овами середньої частини і ширина по 2 мм.

Обойми і наконечники (рис. 58). Обойми для кріплення кінців трубок каркаса мають вигляд звужених догори трапецій висотою 2,1 см і шириною внизу 3, вгорі 2,4 см. Товщина обойм 0,75—0,95 см. Вони згорнуті з орнаментованої платівки і із зворотного боку з'єднані золотою штабкою такої самої висоти без орнаменту. Краї платівки наклеєно на штабку зверху і спаяно з нею. Ширина розриву платівки внизу 1,6, вгорі 0,9 см.

З лицьового боку трубки каркаса припаяні до нижнього краю обойми, із зворотного — вдавлені в неї, платівка середнього ярусу припаяна.

Орнамент обойми виконано найтонкою золотого дроту. Основну частину платівки, шириною 1,4 см, орнаментовано рядом схематизованих квіток, що чергуються з одинадцятипелюстковими пальметками, з'єднаними з квітками знизу закрученими в різні біч вусиками. Нижче ярусу з квітками по-

міщено поясок звернутих вершинами догори ов, окреслений зверху і знизу простими і перевитими у вигляді мотузки дротинками. Верхній і нижній краї обойм оздоблено ланцюжками порівняно крупної псевдозерні.

З торця обойму запаяно золотою платівкою, до якої по краях припаяно дві платівчасті петлі. Разом з такою самою петлею

57
Пектораль. Лицьовий та зворотний боки.

57

74

57

75

нижньої обойми застібки вони становлять тричлених завіси, з'єднані круглим у перетині стрижнем з розклеваними торцями. Ширина зовнішніх петель завісів по 0,65 см, середньої 0,8, діаметр близько 0,5 см. Товщина стрижня 0,25 см. Застібки відносно обертаються навколо нього на 180°.

Застібки складаються із золотої плетінки, заправленої з обох боків у обойми, та пустотілого штампованого наконечника у вигляді лев'ячої голови з кільцем у пащі, нерухомо спаяного з верхньою обоймою плетінки.

Нижня обойма прямокутна в плані, знизу закрита платівкою, зверху в неї заправлено нижній кінець плетінки. Висота обойми 0,7 см, ширина 2,8, товщина 0,5 см. Вона згорнута з суцільної платівки і спаяна, ймовірно, на одній з граней, проте сліди спаю заглажені так, що помітити їх неозброєним оком неможливо.

Середня частина обойми орнаментована концентричним пояском наростків акашфа, що складається з восьми закручених спіраллю вусиків. У місцях відгалуження кожного з них поміщено по вузькому стрілочастому листку з ребром посередині, а поверх вусиків — по короткому відростку і листку з овального обідка. Крім стрілочастих листків, всі контури візерунка напаяно з тонкого дроту у вигляді дрібної псевдозерні. Зверху і знизу візерунок обмежено концентричними обідками з двох горизонтальних простих ліній і ланцюжка псевдозерні між ними. В нижній частині обідок напаяно по краю обойми, у верхній — на 1 мм нижче від нього.

Плетінку виготовлено складним плетінням з тонкого золотого дроту. Згинається вона лише в площині некторалі, тобто поздовжньо. Спосіб закріплення її в нижній обоймі не простежується, ймовірно, вона тут припаяна. З верхньою обоймою плетінку з'єднано плоским золотим стрижнем, що протикає вузькі сторони обойми і саму плетінку. Один із стрижнів був зламанний в давнину і загубився, другий залишився на місці. Кінець його загнуто донизу. Внутрішній кінець розклевано у формі лопатки. Довжина плетінки між обоймами 1 см, ширина 1,7, товщина близько 0,5 см.

Верхня обойма плетінки також прямокутна в плані і виготовлена так само, як і нижня. Висота її 1,1 см, ширина 1,8, товщина 0,5 см. Верхній край обойми нерухомо спаяно з наконечником. Орнамент обойми становлять ті самі схематизовані квіти і паль-

метки, з'єднані знизу вусиками, що й на обоймах кінців каркаса некторалі, лише пальметки тут дев'ятицелосткові. Орнаментальний поясок, як і на нижній обоймі плетінки, нанесено вкругову. Знизу він підкреслений обідком з двох простих дротяних ліній та ланцюжка псевдозерні між ними, зверху — обідком псевдозерні і простою лінією, вище якої йде концентричний ланцюжок крупнішої псевдозерні, що опоясує лев'ячу голову наконечника.

Наконечник сильно сплюснений, пустотілий. Верхню його частину відштамповано в горельєфі, до якого знизу припаяно неорнаментовану платівку. Сліди припаяно майже непомітні. Довжина головки 2,5 см, ширина близько 2,2, товщина 1 см. Голову з розкритою пащею відтворено без нижньої щелепи. На верхній губі по обидва боки від носа зображено вуса. Ніс зверху покритий трьома горизонтальними зморшками, над якими знаходяться виразні надбрівні дуги. З лоба на ніс між ними йде довга вертикальна зморшка. Лев з люттю дивиться прямо перед себе. Очі його оточені товстими повіками, хижі зіниці зроблено у вигляді гострих ямок.

Лоб звіра чітко оконтурений гривною, переданою великими пасмами, розміщеними в чотири яруси з поздовжнім проділом посередині, від якого пасма відхилиються ліворуч і праворуч. Вуха у вигляді великих скручених листків щільно притиснуті до голови. Внутрішню поверхню задньої їх частини розмірежують горизонтальні лінії.

Кільця, за допомогою яких нектораль зав'язувалася на потилиці, зроблено у вигляді петель, паралельні кінці яких розклевано і припаяно знизу до платівки під голівкою. Коли дивитися на голівку зверху, відсутність нижньої щелепи зовсім не помічається, навпаки, складається враження, що лев тримає кільце у відкритій пащі. Зовнішній діаметр кільця 1 см, товщина дроту, з якого вони виготовлені, близько 1,5 мм. Права голівка сильно пошкоджена — лоб лева вм'ято в середину горельєфа.

Основне поле. Яруси основного поля некторалі зменшуються догори. Середній являє собою суцільну золоту платівку, припаяну в кількох місцях зверху і знизу до трубок каркаса із зворотного боку. На місцях припаяно поміщено короткі золоті стриженьки, що зміцнювали його. Пайку і в цьому і в інших випадках робили золотом. Ймовірно, внаслідок обвалів у гробниці, в нижній лівій частині платівка відтала від кар-

каса і під впливом пружинної дії останнього між ними утворилася широка щілина. Принай зруйнувався також в багатьох інших місцях.

Нижній і верхній яруси заповнено горельєфними композиціями. На першому з них вони представлені звірними мотивами, на другому — сценами з життя скіфів. Кожну фігурку і кожну річ було відлито окремо, а потім, ймовірно, дороблено карбуванням. Більшість фігурок являють собою половни-

ну скульптуру, проте деякі з них представлені майже повною (насамперед фігурки людей). Майже на всіх скульптурках із зворотного боку посередині є плавна заглибина, зроблена, ймовірно, з метою економії золота або полегшення прикраси (рис. 57). Всі найдрібніші деталі скульптури виконано в

58

Наконечник некторалі.
Вигляд зверху та збоку.

59a

59b

59c

литві. Про мінімальну ручну їх доробку свідчить довершеність всіх деталей із зворотного боку скульптурок.

Кожну фігурку принаймні до каркаса. У більшості випадків принаймні непомітний, але місцями, переважно там, де фігурка трохи не доставала каркаса, він досить грубий, іноді навіть неусвідомлено естетичне враження від композиції. Перед найкращою фігуркою міцно прикручувались до каркаса тонким золотим дротом, гранчастим у перетині. Невеличкі його відрізки збереглися випадково принаймні на зворотному боці деяких скульптурок та каркаса. Один з них, досить довгий, залишився навіть з лицьового боку (на щелепі оленя з нижнього ярусу).

Художній композиції. Нижній ярус. Сцени боротьби звірів пов'язані між собою лише тематично, у композиційному відношенні розпадаються на ряд окремих сюжетів. Іноді вони пов'язані між собою конструктивно, частково перекриваючи одна одну, іноді стоять відокремлено.

В центрі композиції знаходяться три сцени боротьби коня з двома грифонами. На правій (група I) кінь ще тримається на ногах, на лівій уже впав і відбивається від грифонів лежачи (група II), на середній — повністю придушений ними (група III). Праворуч від цих сцен леопард (?) і лев нападають на дикого кабана (група IV), ліворуч — на оленя (група V). Далі до кінців ярусу поміщено собаку, що женеється за зайцем (праворуч — група VI, ліворуч — група VII), перед яким сплять дві звернуті головами один до одного коників-стрибунів (групи VIII та IX).

Група I (рис. 59, а). Як і в решті груп, один з грифонів нападає на коня спереду, другий ззаду. Круп коня піднято догори. Сильно витягнувши голову вперед і схиливши її набік, кінь з люттю ханеє грифона за праву задню лану. Ноги коня підкошені. Довгий хвіст загинається від болю під черевом, грива звисає з ший наліво, підрі сильно роздуті.

Грифон, що наван на коня ззаду, стоячи на лівій задній лані й упираючись правою в коліно коня, обхопив передніми лапами його за круп і довбає в бік. Як і в решті грифонів, розпущені крила підняті догори, шия перекручена. Довгий закручений хвіст замість китиці закінчується потовщенням.

Другий грифон так само стоїть на одній задній лані, за другу його ухонив кінь. Чудовисько намагається звільнитися від нього,

59
Пектораль. Нижній ярус.
Сцени битви коня з
грифонами:
а — група I; б — група II;
в — група III.

60
Пектораль. Нижній ярус.
Фрагмент центральної сцени
битви коня з грифонами.

60

тягнувшись дзьобом через праву передню лану, що знаходиться на гріві коня, до його морди.

Група II (рис. 59, б). Грифон, що нападає на коня ззаду, упирається правою задньою лапою в круп останнього і, схиливши передніми за спину, довбає у загривок. Друге чудовисько стоїть на витягнутих задніх лапах, обхопивши коня за ший, і також довбає його в загривок з другого боку. Кінь напівсидить на крупі, спираючись на витягнуту ліву передню ногу, права, зігнута в коліні й злегка піднята догори, висить в по-

вітрі. Трохи схиливши голову праворуч, кінь хапає переднього грифона за лану вище коліна. Задні ноги і хвіст знаходяться під животом.

Група III (рис. 59, в). Задній грифон сидить на коні, довбаючи його у загривок. Передній, згорбившись, упирається лапами коневі в ноги і широко розкритим дзьобом хапає його за гриву за головою.

Кінь, придавлений грифонами до землі, намагається звільнитися від них. Зігнута в

Грифонів зображено з гострими закрученими дзьобами і шипчастими гребенями на потилиці. Листкоподібні вуха стирчать догори. Від них опускається невелика борідка, передана дрібними пасмами. Дрібне пір'я на піднятних крилах трактоване у вигляді звернутих вершинами назад листків, два ряди довгого оформлено пасічками на зразок ялинки.

Група IV (рис. 61). Лев напав на кабана ззаду і, вчепившись лівою передньою лапою

61
Пектораль. Нижній ярус.
Сцена нападу лева і леопарда
на дикого кабана (група IV).

62
Пектораль. Нижній ярус.
Сцена нападу лева і леопарда
на оленя (група V).

колiні ліва задня нога знаходиться під животом, права — випрямлена, хвіст піднятий догори. Тварина прагне звестися, з натугою смираючись на передні ноги, але грифон пастирив на копито однієї з них, а другу тисне в коліно. Голова коня трохи опущена, рот, з якого випадає язик, широко розкритий, піздрі роздуті (рис. 60).

Фігури тварин всіх трьох груп виконані надзвичайно тонко. Під шкірою коней просвічують не лише м'язи і ребра, але й жили. Гриви їх передано довгими хвилястими пасмами, що звисають на звернутій до глядача бік, хвости — менш дрібними, розміщеними колоскоподібно. Дуже скрупульозно виділено сухорляві ноги тварин з чіткими копитами і різко виділеними бабками, а також напружені голови тварин.

Йому в стегно, гризе за крур. Очі звіра широко розкриті, хижий ніс в поперечних зморшках. Могутню гриву виділено об'ємно у вигляді рясних завитків. По ребру передньої лани і на череві тягнуться смуги густої шерсті.

Кабан намагається вислизнути з-під лева. Права задня його нога зігнута і знаходиться під черевом, ліва різко витягнута назад, передніми він загрибає під себе. З ледь розкритої пащі стирчать закручені ікла, загривок наїжкачений, очі округлилися. Тулуб покрито щетиною у вигляді голчастих пасм. На голові і витягнутому тілі вони напесені горизонтально, вдало підкреслюючи напрямку руху тварини; на передній лопатці, у відповідності з її становником, пасма зображені поперек них — адже попереду несподівано

63
Пектораль. Нижній ярус.
Фрагмент сцени нападу лева
і леопарда на оленя. Вигляд
знизу (а) та збоку (б).

63а

63б

з'явився леопард. По шиї, ребру передньої ноги і череву тягнуться пасма короткої густої щетини.

Прилігши на витягнуті передні лапи, леопард збирається влигнути на кабана спереду. Довгий хвіст з китицею на кінці лежить долі

між задніми ногами. З видиреної пащі стирчить довгий язик, вуха підняті догори. Тіло звіра видискус, під шкірою переливаються тугі м'язи, на шиї під бородою тиснуться досить товста складка. Шкіра покрита округлими плямами, вибитими дрібними крапками.

Група V (рис. 62; 63). Образи леонарда і лева передано такими самими засобами, як і в попередній сцені. Стоячи на трьох лапах з притиснутим до черева хвостом і тримаю-

чи оленя однією передньою, лев вгризається йому в крун. Леонард також тримає тварину за лопатки і, вигнувшись, перегризає її шию. Хвіст піднято догори, хижі очі з гострими зіницями дивляться прямо на глядача.

Олень подався круном назад і ледь тримається на підкошених ногах. Голова його з прямою шиєю різко закинута догори, гіллясті роги притиснуті до спини. Рот тварини розкритий в передсмертній агонії, язик висунувся з нього, око закотилося, короткий

хвіст притиснутий до круна. Шкіра оленя в коротких подвійних насічках, що імітують плями чи пасма шерсті.

В обох останніх сценах майстер не сиривився із правильним розміщенням групи на відведених для них ділянках ярусу: фігурки леонарда і оленя розміщено значно нижче верхньої трубки каркаса, чим певною мірою порушено загальну гармонію композиції. Проте художник сміливо порушив її на догоду гармонії всередині кожної з груп, компенсуючи недостатність мас збільшенням енергії руху.

Група VI (рис. 64). Трохи віднявши гостроморду голову з настовбурченими вухами і відвівши назад довгий хвіст, собака біжить за волохатим зайцем з куцим хвостом і довгими, спрямованими назад вухами. Незважаючи на зменшені розміри фігурки, тіло собаки відтворено надзвичайно пластично, зайця — більш узагальнено. Собака досить сухорлявий, з підтягнутим животом, а під лискучої шкіри просвічують гострі ребра, шерсть зайця трактована рідкими пасмами.

Група VII (рис. 65). Собаку і зайця зображено в тих самих позах, що й праворуч. Піднята права передня нога собаки зігнута. Засць менш волохатий, ніж в попередній сцені, вуха його майже притиснуті до спини.

Групи VIII і IX (рис. 64; 65). Конкистрибувці сидять головами один до одного з піднятими колінками догори ногами. У порівнянні з попередніми образами фігурки їх давеликі. І тіло і голову пророблено ретельно, проте не в скульптурі, а в рельєфі. За свідченням співробітника Інституту зоології АН УРСР кандидата біологічних наук В. М. Єрмоленка, в кожній з груп конкистрибувці представлені самцем і самцею.

Що ж до інших образів нижнього ярусу, то всі хижаків на ньому мають іскраві ознаки чоловічої статі, тоді як стать всіх жертв, за винятком дикого кабана, не означена ніслідком своєрідності їх поз.

Середній ярус (рис. 64—67). Пишний розлітний візерунок поясу має орнаментальний характер. В центрі його знизу розміщено розлогий куц з великим рубчастим листям (рис. 66, а), від якого в обидва боки до кінця ярусу тягнуться хвилясті паростки акафа з великими, закрученими спіраллю дрітними вусиками (рис. 66, б, в). Іноді вони подвійні, іноді одинарні. Основу кожного вусика прикриває невеликий рубчастий листок. Стебло виготовлене з перекрученого гранчастого дроту, вусики — з округлого,

Крім них від стебла відходять лапаті п'яти-дев'ятипелюсткові пальметки і дзвіночкоподібні квітки на довгих вигнутих ніжках з тонкого круглого дроту. Квітки реалістичні, з густими тичинками в чашечках. Чашечки поставлені частіше майже в профіль, іноді — візнями до глядача. Посередній лівої половини композиції стебло додатково споряджено широким чотирипальчастим листком з рубчастими краями і поверхнею, поміщеним на такій самій ніжці, що й дзвіночкоподібні квітки. В правій частині поясу такий листок відсутній, можливо, він загубився. Слід зазначити, що обидві половини і цього і всіх інших ярусів побудовано не на дзеркальній, а лише на смислової симетрії, отже, подібного листка в правій половині композиції могло й не бути.

Сюжет акафного стебла по всій площі поясу доповнено додатковими схематизованими квітками, не зв'язаними з ним конструктивно. Квітки чотирьох типів. Пелюстки їх, як і пелюстки дзвіночкоподібних квіток, по краю оформлено обідками псевдозерні.

Вгорі над акафним куцем посередній ярусу поміщено велику квітку з десятьма досить вузькими пелюстками і ввігнутою круглою серединкою. Праворуч і ліворуч від куца посередній поясу — по три шестипелюсткових квітки, розміри яких, як і відстань між квітами, зменшуються до кінців композиції. Пелюстки їх дуже широкі, округлі. Посередній кожної квітки — маленька чотирипелюсткова із серединкою у вигляді круглої голівки шнильки. І великі, і малі пелюстки інкрустовано блакитною емаллю (збереглася місцями). Виділяючись кольором і маючи строго симетричне розміщення, квітки організують ритмічний малюнок композиції, що при відсутності строгої симетрії обох її частин має неабияке значення.

Додаткові квітки двох других типів розміщено по поясу асиметрично. Перший з них представлено квітками з двома чашечками, розміщеними одна над одною. Нижня з них дев'ятипелюсткова, верхня, менша за розмірами, восьмипелюсткова. Краї чашечок плавно загнуті догори. Серединка, як і в інкрустованих квітках, має вигляд круглої голівки шнильки.

В лівій частині композиції описані квітки поміщено під верхом поясу, до кінця його вони зменшуються за розмірами і кількістю пелюсток; в правій половині їх лише дві (не виключено, що деякі з них загубилися), розміщені вони без системи.

64
Некхораль. Фрагмент правої сторони.

65
Некхораль. Фрагмент лівої сторони.

66
Нектораль. Фрагменти
середнього ярусу.

67

Нектораль. Фігурки птахи
з середнього ярусу.

На звужених кінцевих ділянках ярусу з обох боків є дрібні семи-, п'яти- і чотиричлесткові квіточки, схожі на описані вище, але з однією чашечкою.

В центральній частині композиції по рослиному полю розміщено п'ять литих скульптурок птахів, виліплених в реалістичній манері (рис. 67, *a — d*). Одні з них сидять під акаффовим куцем в центрі, по два, але без дотримання строгої симетрії в розміщенні, обабіч нього. За свідченням орнітологів, птахи представлені різновидом соколинних. Вони мають довгі і гострі, трохи загнуті на кінцях дзьоби. Пальці на лапах також дуже довгі й закінчуються пазурами. Хвостові лопатеподібної форми, крила загострені на кінцях. І довге і коротке пір'я віділено в рельєфі та оздоблено насічками.

Птах під акаффовим куцем сидить, зігнувшись, на одній нозі, іншою тисне до шиї. Одні з птахів в лівій частині композиції перебирає дзьобом пір'я під крилом, другий — на спині. Вгорі над правою половиною акаффового куца птаха зображено із піднятими дотори крилами. Ймовірно, ученившись за гілку, він тисне дзьобом до чогось, що має знаходитися над ним. П'ята фігурка тримається на чашечці дзвіночкової квітки і, здається, в'є з неї росу.

Всі деталі візерунка приналя до платівки-основи. Лише квіти з емаллю прибиті за допомогою пустотілих, круглих в перетині заклепок. Деякі з квіток вільно обертаються навколо них, інші міцно притиснуті до платівки.

Ще до покладення пекторалі в могилу композиція середнього ярусу зазнала значних пошкоджень. Насамперед, ймовірно, згубилося кілька додаткових квіток: в правій частині поясу багато вільних місць, заповнених в лівій саме цими квітами. Від однієї квітки збереглася лише половинка. Праворуч від акаффового куца навколо осовного його стебла закручено кілька тонких дротин, явно обірваних — в інших місцях композиції саме на такому дроті поміщено квіти та інші деталі акаффового сюжету. Стебло тут віділялося від платівки і прикріплене до неї дротиною, край якої дужкою протягнуто в дірочки, проколоті обабіч стебла, і загнуто із зворотного боку.

Сліди ще більшого пошкодження видаються у вічі на лівій половині композиції, приблизно над головою оленя нижнього ярусу. Візерунок тут, ймовірно, було чимось зачеплено і вирвано з «м'ясом», внаслідок чо-

го квітка з емаллю виявилася обламаною, акаффове стебло перерване, довгі дротинні пічки всіх чотирьох дзвіночкової квіток, розміщених тут, обірвані. Тепер на місці пошкодження не вистачає подвійної спіралі вусяка і, здається, однієї-двох додаткових квіток, а також ніжок дзвіночкової квіток. Реставрація дуже груба: акаффове стебло скручене напромаки, квітку з емаллю (без чотиричлесткової середники) прикручено до основи дротиною, як і стебло акаффа праворуч від куца (рис. 66, *a*).

Верхній ярус. В центрі композиції, що є центром пекторалі, поміщено сцену, на якій двоє чоловіків шиють хутряне вбрання, розтягнувши його за рукава (група I). Праворуч і ліворуч від них стоять кінь і корова з малютами (групи II і III), за якими зображено юнаків, зайнятих доїнням овець (групи IV і V). Далі з обох боків поміщено козу з козеням (групи VI і VII). Закінчують композицію фігурки птахів, що розлітаються в різні боки, завершуючи сюжет та весь твір в цілому композиційно і стилістично (групи VIII і IX).

Група I (рис. 68). В руках у чоловіків — майже закінчене верхнє хутряне вбрання. Посередині над ним підноситься виступ. Праворуч від нього, до напівлічної частини вбрання, приналя досить товста нитка, що, можливо, тяглася до руки правого майстра. Полі вбрання з гострими кінцями ззаду розходяться. Понизу воно оздоблене вертикальними рубчиками. Пасма вовни по всьому ширину передано великими і досить грубими розкопаними шмудами.

Угорі над вбранням підвищено горит із вкладеним у нього луком. Другий такий самий горит лежить біля ноги правого майстра. У верхній частині обох футлярів є відділення для стріла. Вони вставлені у нього вістрями дотори (по чотири в кожному). Вістря досить масивні, підромбічні у плані. На нижній частині футлярів відтворено сцену боротьби людини з чудовиськом. Звір стоїть з вигнутою спиною зліва. Чоловік, припавши на коліно, простяг руку до його голови. Другу руку зігнуто в лікті за головою, ніби людина замахується на чудовисько спинаю. Права нога чоловіка переходить у довгий хвилястий хвіст.

Обидва майстри до поясу роздягнуті. На них лише широкі шаровари, заправлені у м'які невисокі чоботи. Останні через підшвику і вище кісточки перев'язані, ймовірно, ремінем. На попереку лівого майстра виді-

ляється якась підв'язка у вигляді складеної трикутником навпів хустки.

Скіф зліва стоїть навколівки, відкинувшись назад. Спиною його на третину розвернуто до глядача, обличчя подано майже в профіль (рис. 69). Майстер тисне рукав убрания лівою рукою, права зігнута у лікті і простягнута до нього. В кулаці затиснуто зігнуте шило чи довгу голку, непомітну для глядача. Довге кучеряве волосся відкинуто назад і перев'язане широкою стрічкою з по-

68
Пектораль. Центральна сцена
верхнього ярусу (група I).

здовжніми складками на шій. Обличчя з густою кучерявою бородою і гусами; вилиці широкі, під очима помітні великі набряклі міхури. Погляд майстра направлено на руку з голкою.

Кравець праворуч сидить на підігнутий лівій нозі, підвівши дотори коліно правої. Рукав убрания він також тисне лівою рукою, тримаючи в правій той самий інструмент, що і його напарник (рис. 70). Затиснута між пальцями та середнім пальцями голка тягнеться вздовж долової. Вказівний палець випростано, і погляд майстра звернуто на колегу, ніби він щось вказує останньому. Обличчя довгасте. Фігурні вуся і бороду трактовано широкими пасмами, довге волосся на голові закручене великими перевитими локнами.

Голови обох фігур завеликі у порівнянні з тілом, проте ця непропорційність вдало маскується позами майстрів.

Група II (рис. 71). Кобила стоїть з трохи відведеним хвостом, нагнувши і повернувши голову, ніби прислухається до лонати, що ссе її, спинаючись на широко розставленій ногі. Під мордою кобили з витягнутою шиєю лежить теля, на яке сторожко оглядається корова, що стоїть попереду.

Група III (рис. 72). Витягнувши вперед і трохи повернувши голову, кінь лівою задньою ногою відбивається під мух. За загальним задумом композиції верхнього ярусу

тут мала бути поміщена кобила, проте тварину відлили без будь-яких ознак статі. Щоб виправити становище, вим'я було віданте окремим монолітом і прикріплене під животом за допомогою стрижня. На правому стегні тварини для кріплення деталі проколото невеличку дірочку. Нижче анального отвору, вже після лиття, було пробито досить великий круглий отвір, що, ймовірно, мав імітувати статева щільність кобили. Під головою коня на боці лежить лонна з повернутою до глядача головою і підігнутими піжками.

Попереду коня стоїть корова, яку ссе теля, що стоїть у тій самій позі, як і лоша з попередньої сцени. Корова повернула голову і оглядається до нього.

Тварини в обох групах трактовано однаково. Фігури коней з довгими гривами і хвостами виліплени так само тонко, як і на нижньому ярусі. На їх животах здуті розгалужені жили. При моделюванні фігур автор

дуже вдало використав фактуру золота: коли по ньому переливається світло, здається, що боки тварин дихають, а в судинах пульсує кров.

Фігурки корів поділено такою самою пластикою. Хвосты з китицями на кінці, по шийтягнеться широка хвиляста складка, по боках просвічують ребра. Вуха стирчать врізпобіч, роги короткі і загнуті досередини. Волосся між ними імітоване широкими хвилястими пасмами, на лобі — ошатва зірочка.

Підрізане спереду волосся рівними пасмами лежить на голові.

Ліворуч юнак також сидить позаду вівці на землі з підігнутими на один бік ногами (рис. 75; 76). Лівою рукою він тримає за ручку амфору, в правій, піднесеній над плечем, у нього, найімовірніше, скручений жмут трав, якою він збирається закоркувати посудину. Повні губи його ледь розкриті, риси обличчя м'які, ніс досить прямий. Волосся, як і в правого кравця, закручене в крупні локони, на лоб з-під них висіє невеликий

Юнак в правій частині композиції (рис. 73; 74), нагнувшись, сидить на підігнутих під себе ногах позаду вівці і зосереджено доїть її у посудину місцевої форми з досить високими розтрубоподібними вінцями. Обличчя його невибагливе і просте (рис. 72).

69
Пектораль. Лівий скіф з
центральної сцени верхнього
ярусу. Профіль і фас.

чубчик. Поверх нього під локони, що лежать обабіч голови, протягнуто стрічку, підє більш на голові не помітну.

Вівці сумирно стоять перед доярками. Ліва з них злегка понурила голову, права, навпаки, трохи підвела її і прислухається до доїння. Тварини мають досить сухорляві ноги та морди. Руно виділене незначним рельєфним потовщенням і передано ряспми кружками, що складаються з обідка й опуклої серединки з крапчастою заглибиною в центрі.

Група VI (рис. 64; 73). Старши на коліно правої передньої ноги, коза, здається, лягас. Вуха поставлені врізпобіч, гострі високі роги (кінці їх виявилися трохи погнутими) стирчать догори. Довнизу висіє довга борода. Козеня перед козою лежить, повернувши назад голову, з виставленою наперед лівою ногою. На його лобі помітні маленькі гострі ріжки.

Група VII (рис. 65; 75). Як і в попередній сцені, коза стоїть на коліні передньої ноги, звернутої до глядача, але задні ноги прямі,

голову піднято так, що роги закинута назад — безперечно, тварина пстас. Козеня стоїть з повернутою назад головою і лівою задньою ногою чухас морду. На фоні досить статично зображених овець фігури кіз і козенят в обох сценах живі і безпосередні.

70
Пектораль. Правий скіф з
центральної сцени верхнього
ярусу. Фас і профіль.

Група VIII (рис. 64; 77, б). Птах того самого виду, що й птахи на середньому ярусі. Голова його витягнута вперед, ноги притиснуті до тіла, крила розправлені врізпобіч і трохи підняті догори — найімовірніше, він літає.

Група IX (рис. 65; 77, а). В кінці лівої частини композиції зображено дику качку. Голова її досить опукла, дзьоб плоский, хвіст порівняно короткий, крила на кінцях помітно заокруглені. Пір'я на тілі і крилах відтворено приблизно так само, як і в інших

птахів. Ноги качки підігнуті, крила розправлені — вона також злітає.

Всі сцени нижнього і верхнього ярусів, таким чином, виконано в яскравій реалістичній манері. У побудові їх композицій, ліпленні образів, узагальненні та урівноваженні площин відчувається рука зрілого самобутнього майстра, близько знайомого з кращими здобутками грецького мистецтва.

Не вдаючись до розгорнутого мистецтвознавчого аналізу, вважаємо за потрібне під-

креслити, що всі чотири образи скіфів, представлених на пекторалі, мають виразні індивідуальні риси, зовсім не характерні для античної скульптури того періоду, до якого можна віднести час створення пекторалі. Імовірно, в подальшому мистецтвознавці знайдуть пояснення цьому незвичному факту, наше ж завдання — звернути на нього увагу.

Особливо яскраво індивідуалізовані образи кравців з центральної сцени. Справа навіть не в тому, що вони мають відмінні зачіски і

71
Пектораль. Фрагмент правої сторони верхнього ярусу (група II).

72
Пектораль. Фрагмент лівої сторони верхнього ярусу (група III).

ти обличчя, по-різному заглиблені в роботу, — їхня індивідуальна несхожість відбита навіть в фігурах і виразі облич. У всій статури скіфа ліворуч, його широкому обличчю з набряклими міхурами під очима відчувається якась прихована хворобливість, заглибле-

73
Пектораль. Фрагмент правої сторони верхнього ярусу (група IV, VI).

74
Пектораль. Фігура скіфа, що доглядає коня. Профільні фас.

75
Пектораль. Фрагмент лівої
сторони верхнього ярусу
(групи V, VII).

76
Пектораль. Фігура скіфа
з амфорою. Фас і профіль.

77
Пектораль. Кінцеві фігурки
птахів з верхнього ярусу:
а — група VIII; б — група IX.

75

76

77 а

77 б

ність у своїй внутрішній світ, можливо, навіть покірність долі. Його очі світяться лагідністю і розумом, що характеризує його як філософа і мудреця, чия мудрість вистраждана целегим досвідом всього життя.

Кравець праворуч навпаки — сповнений рішучості і енергії, його рухи вивірені і точні, як і в самій його позі та погляді в них відчутна незламна воля і невпевненість у собі.

Так само реалістично, навіть дещо натуралістично, з чіткими ознаками індивідуальності відтворено і доярів, обличчя яких проміняться живими людськими пристрастями.

У світлі цих художніх прозрінь відступає на другий план навіть віртуозне володіння законами композиції та неабияка золотарська майстерність автора пекторалі, — безперечно, одного з непересічних художніх талантів свого часу.

КАМ'ЯНИЙ КРОМЛЕХ НАВКОЛО ЦЕНТРАЛЬНОЇ МОГИЛИ

Весь комплекс споруд, пов'язаних з центральною гробницею, по колу було оточено подвійним кам'яним кромлехом, центр якого знаходився приблизно над східним кінцем вхідної ями (рис. 2; 3). Діаметр внутрішнього кола 32, зовнішнього 37 м.

Кола викладено з вапнякових каменів до 0,5 м в поперечнику, що стояли на стародавній поверхні на ребрі один біля одного переважно з нахилом до центру кургану. У південній частині зовнішнє коло складалося з двох, а внутрішнє з трьох ярусів каменів, що лежали один над одним, нахилені до

центру, ніби були складені на схилі пасинку. Проте слідів його наступної досипки над кромлехом не простежувалося ні тут, ні на інших ділянках, де кола склалися лише з одного шару.

На значних відрізках камені в кромлеху були відсутні. Можна припустити, що його зруйновано під час спорудження пасинку.

За 11 м на південь і 10 м на захід від центру кургану за першим кам'яним колом на стародавній поверхні виявлено залізнi вудила з уламком бронзового псалія в одній із зовнішніх його петель (136). Вони лежали точно напроти розрину в рові з протилежного боку. Якщо згадати, що й там знайдено вудила, то, можливо, таке симетричне розміщення їх було не випадковим.

136. Залізнi вудила з уламком псалія (рис. 6, 4). Вудила складаються з двох ланок, виготовлених з круглого в перетині стрижня товщиною 0,8—1 см. Обидва кінці кожної з ланок загнуто в круглі петлі: на одній з ланок вони розміщені в одній площині, на другій — під кутом 90° одна до одної. Внутрішні петлі набагато менші від зовнішніх. Довжина ланок близько 13,5, вудил в цілому 25 см. Діаметр зовнішніх петель зсередини 2, внутрішніх 1,2 см.

Псалій зберігся більш як наполовину. Середню його частину, що має вигляд двох підромбічних потовщень з отвором в кожному, виготовлено із заліза, прямий стрижнеподібний кінець — з бронзи. Стрижень круглий в перетині, прикрашений двома овальними поперечними пружками та плоскою головкою на кінці. Довжина уламка 8,5 см. У другому кінці зберігся лише незначний уламок середньої частини псалія.

Могила знаходилася у південно-західному секторі кургану. Вона складалася з первісної (№ 1) і вторинної (№ 2) вхідних ям та пов'язаних з ними дромосів, окремої поховальної піни для дівчинки-служниці, основної поховальної камери і господарської піни, що відходила від останньої.

ВХІДНА ЯМА № 1

Місцезнаходження і оточення. Шахту прокопано через первісний пасин кургану за 18,5 м на південний захід від вхідної ями центральної гробниці. Вихід з неї півмісяцем лежав на схилі первісного пасину. Ширина його 6 м, довжина близько 30, товщина внизу 0,4 м, догори він потоншує на глині (рис. 78). Глина різних шарів по всій смузі була перемішаною. За кінцем виходу на стародавній поверхні простежувався незначний шар глини, натоптаного під час спорудження могил. Ширина його близько 1,5 м.

Вихід був перекритий шаром чорнозему до 2 м товщиною. Однак слідів досинки кургану над ним не простежувалося. Уявляється, якщо він і досинався у зв'язку з повторним похованням, то незначно і в найближчий час після спорудження первісного пасину, ще до того, як він встиг зарости травою. Зважаючи на болотистий характер ґрунту над виходом, можна припустити, що шар його утворився за рахунок розмиву пасину протягом тисячоліть. Цікаво зазначити, що вихід закінчувався за 6 м до рову, яким було оточено курган. Таку саму ширину мала і площадка зі слідами тризми з протилежного боку споруди. Таким чином, діаметр первісного кургану становив 52 м, а рів знаходився за 6 м від пасину. Враховуючи, що сучасного діаметра курган досі внаслідок розмиву, можна гадати, що колишній він був набагато вищим, але встановити первісну його висоту важко.

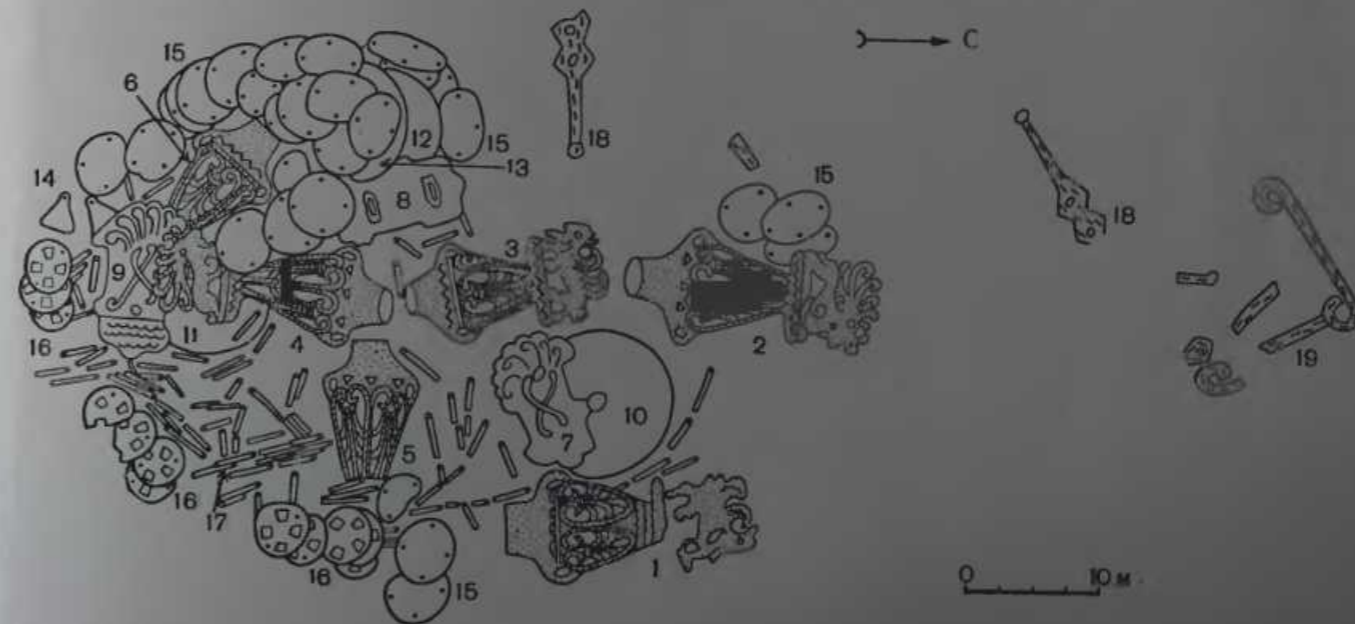
На вершині виходу з могилі, за 2 м від північного кута вхідної ями № 1, виявлено скупчення прикрас так званого поховального кортежу (рис. 79). На північному його кінці, трохи відокремлено від основної купи, лежали зруйновані залізні вудила і псалії (137). Решту знахідок виявлено в компактному скупченні овальної форми розмірами 0,4 × 0,63 м, орієнтованому по довжині з півдня на північ. Площадка, на якій воно містилося, знижувалось на південь.

Зверху на купі рівномірно лежали шість грушоподібних бронзових наверхів, увінчаних фігурками оленів та грифонів (149). Два з них були звернуті втулками один до одного, решта лежали без певної системи.

По південно-східному краю скупчення однією смугою, часто перекриваючи одна одну, тяглися круглі бронзові платівки з чотирма хрестоподібно розміщеними прорізами (145). Вище від них знаходилася купа бронзових прошивок і вузьких колечок (146, 147). Прошивки іноді лежали паралельними рядами одна за одною з обривками товстої нитки між ними. Здається, вони були нашиті на мотузку, скручену потім мотками. Колечок набагато менше, ніж прошивок. Ймовірно, останні у певній послідовності чергувалися з колечками. Оскільки діаметр їх більший, ніж діаметр прошивок, іноді колечки виявлялися нашитими на прошивки.

В протилежному, південно-західному кутку площадки виявлено велике зосередження тонких, злегка опуклих бронзових бляшок з чотирма дірками для нашивання (144). Як і бляшки з прорізами, вони лежали, перекриваючи одна одну, великими скошеними стосами. Найімовірніше припустити, що бляшки були нашиті на стрічку через одну, потім її склали «гармошкою». Значну частину бляшок цього типу виявлено осторонь основного їх зосередження.

Під південною межею описаного скупчення круглих бляшок компактно кучкою ле-

жали бронзові дзвіночки (148). Під наверхівками в центрі скупчення виявлено чотири литих бронзових нахрапники (142). Навколо них, у нижній частині скупчення, знаходилися великі й малі бронзові куздечкові бляхи з петлями (139, 140), бронзові ворварки (143), переїржавілі залізні вудила (137) і псалії (138). По всій площі скупчення без певної системи лежали фігурні бронзові на-

78 Розріз виходу із первісної ями Боквої гробниці.

79 Зосередження прикрас поховального кортежу.

- 1-6 — наверхівки;
- 7-8 — дзвіночки;
- 9-12 — великі круглі куздечкові бляхи;
- 13 — великі куздечкові бляхи з петлями;
- 14 — великі куздечкові бляхи з петлями;
- 15 — дзвіночки;
- 16 — псалії;
- 17 — вудила;
- 18 — ворварки;
- 19 — бляшки.

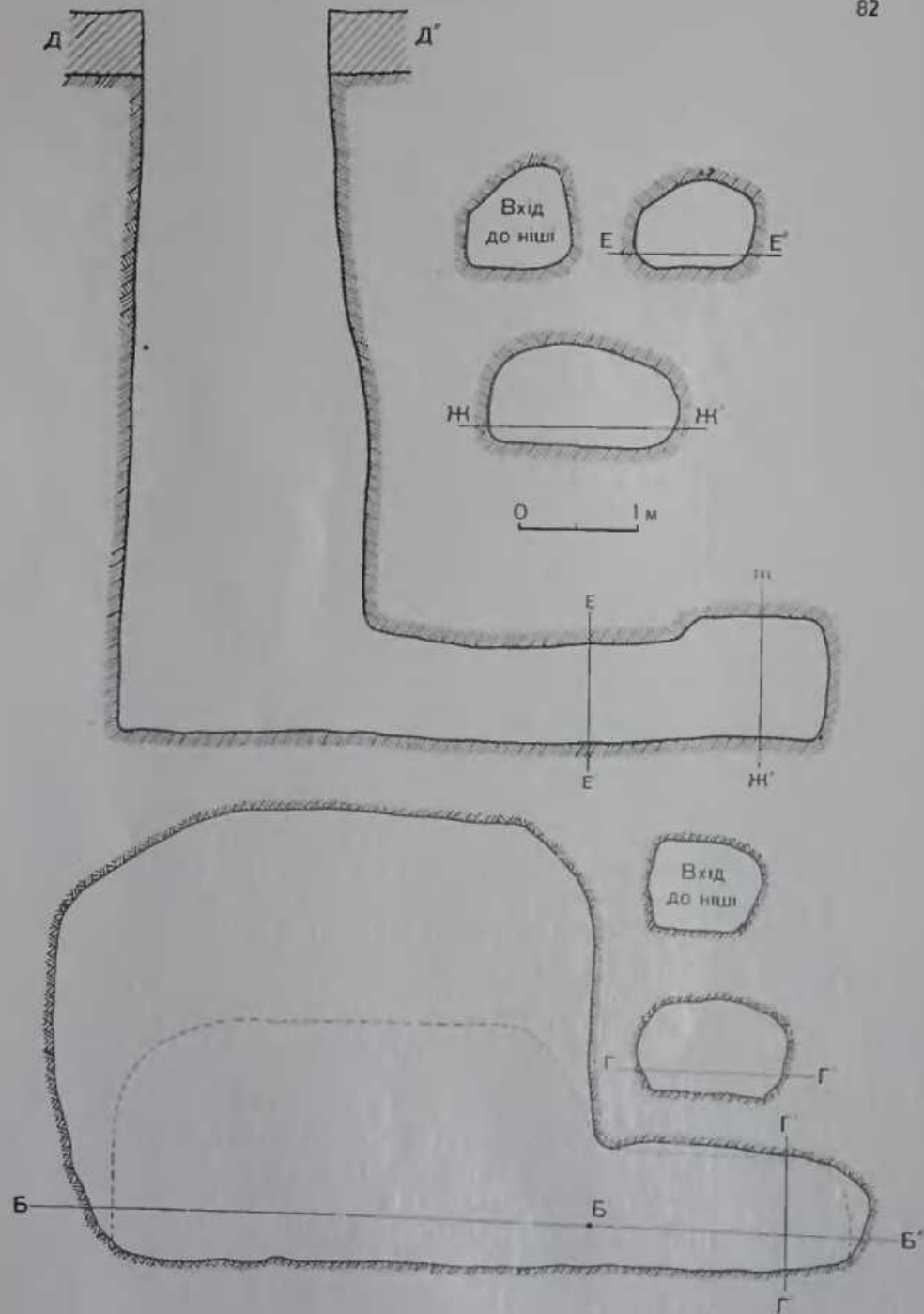

кіця на ширину 2,4 м. Склепіння ходу було обвалене на ту саму висоту, що й на вході. Дно спочатку знижувалося, а через 0,4 м від входу починало поступово підвищуватися. Це підвищення продовжувалося і в поховальній камері, досягаючи біля її північної стінки 5,8 м від рівня стародавньої поверхні.

Вхід до підземелля було перекрито чотирма дерев'яними колесами, обід яких скріплювалися за допомогою чотирьох залізних

обойм (рис. 85). Колеса розміщувалися у шахматному порядку. Колесо № 1 (150) стояло посередній входу з боку поховальної камери, придалене колесами № 2 і 3 (151, 152), які в свою чергу підпирало колесо № 4 (153). Колеса стояли під кутом близько 60° до дна (рис. 80). Дерев'яні деталі коліс зовсім перетліли, залишивши після себе сліди чорного тліну; залізи виявлено в уламках. Залишки трьох перших коліс збереглися краще, четверте простежувалося

82

82
Поперечні розрізи бокової гробниці.

83
Розріз бокової гробниці через вхідну яму та дромос № 2.

98

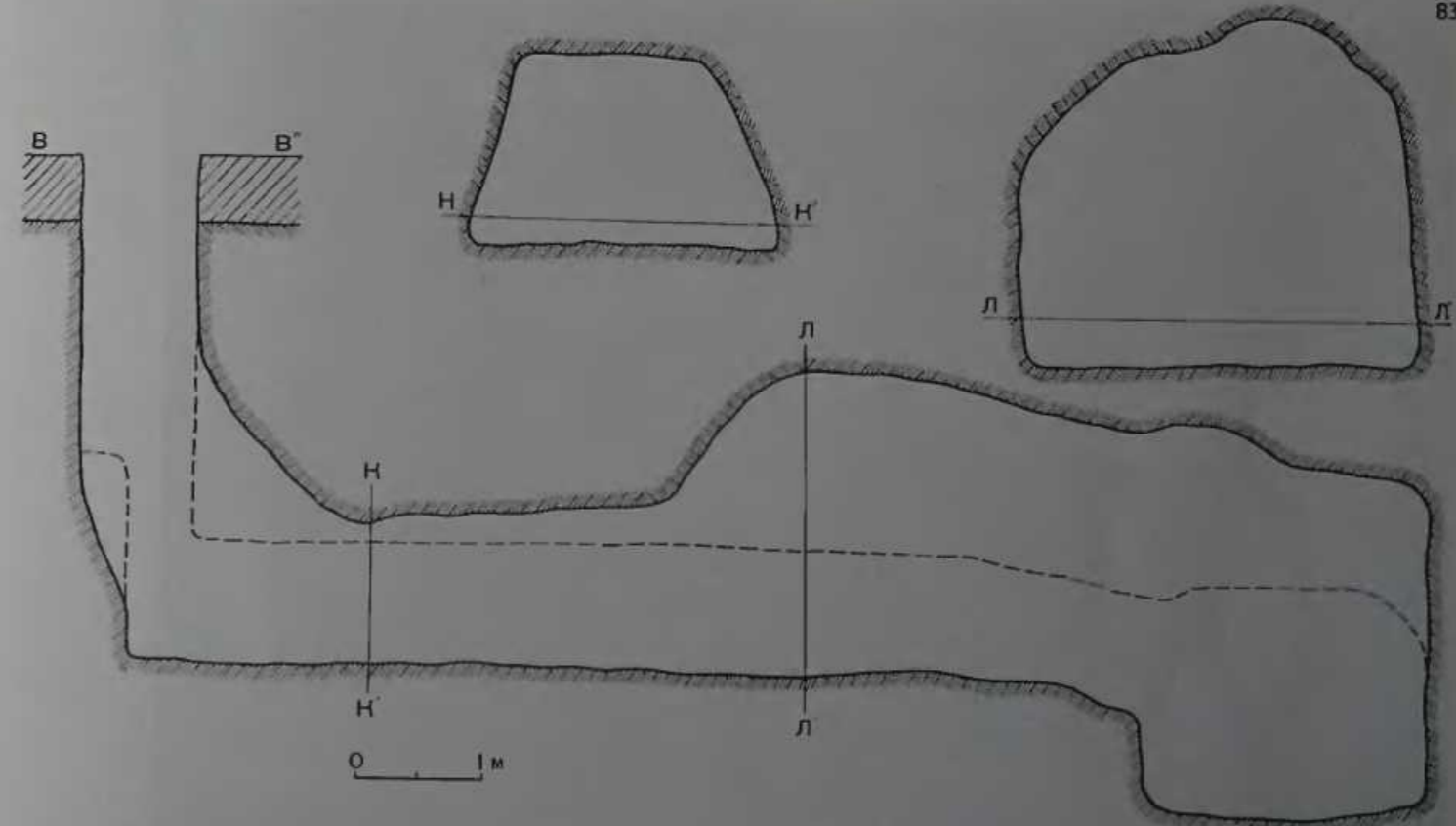
тільки завдяки відбиткам кількох спиць та уламкам двох залізних обойм.

Відразу за колесами поперек дромосу, ближче до його східної стінки, лежали залишки кістяка слуги, якого з метою усунення нумерації умовно названо *похованням «їздового»*. Кістяк лежав на спині головою на північний захід з широко розкинутими руками і ногами. Ліву руку відкинуто більше, праву значно менше. На зап'ясті останньої знаходився залізний браслет (156).

тільки завдяки відбиткам кількох спиць та уламкам двох залізних обойм.

Відразу за колесами поперек дромосу, ближче до його східної стінки, лежали залишки кістяка слуги, якого з метою усунення нумерації умовно названо *похованням «їздового»*. Кістяк лежав на спині головою на північний захід з широко розкинутими руками і ногами. Ліву руку відкинуто більше, праву значно менше. На зап'ясті останньої знаходився залізний браслет (156).

83

Вздовж східної стінки дромосу на відрізок близько 1,3 м тяглася переривчаста смуга дерев'яного тліну, можливо, від бортів поховки, колесами якої було закрито вхід до склепу (?).

ВХІДНА ЯМА № 2

Вхідна яма № 2 розташовувалася за 7 м на захід — південний захід від вхідної ями № 1. Вона була споруджена за межами первісного (і навіть вторинного, коли він був) насипу, згодом, на відстані 3 м від року (на цій ділянці він залишився невідкри-

і він зановишився чорноземом, ймовірно, при розмиві насипу; грунт мав затічний характер. Стіни ями також необвалювалися. З глибини 2,9 м донна південно-західна стінка ями, вертикальна до цього, мала значне (до 0,42 м) скошення до середини колодязя. Можливо, на цьому рівні під нею було влаштовано материкову приступку, яка потім обвалилася. До дна середня частина стінки сильно видається у бік ями. Форма ями по дну, на глибині 4,7 м, трапецієвидна. Довжина її 2,9—3,3, ширина до 1,6 м. Біля дна в чорноземному замиві траплялися два вапнякові камені поперечником 0,3—0,5 м і дощатка крупної тварини.

99

Вхід до підземелля займав майже всю північно-східну стінку ями. Сучасна ширина його 2,45 м. Ймовірно, він дещо розширився внаслідок обвалів стін. Висота входу 1,5, в давнину вона ледве могла перевищувати 1,2 м.

З вхідної ями до склену вів дромос довжиною 7 м, зруйнований обвалами. Ширина ходу 2,35 м. Дромос виходив безпосередньо на коридор, що вів з вхідної ями № 1. Дно його спочатку йшло горизонтально (на від-

В нижній частині дромос № 2 був заповнений чорноземом, що потрапив сюди з вхідної ями. Шар його потовщувався в напрямку останньої. Вище лежала глина обвалів.

На дні дромосу за 0,8—1,5 м до його кінця виявлено рештки чотирьох маточин дерев'яних коліс (154), що лежали поперек ходу на одній лінії. Розміщення коліс не на початку, а в кінці дромосу, перед самим скленом, зовсім незвичне. Колеса були дерев'яними, без будь-яких металевих частин.

різку 1,6 м), далі поступово звужувалось, досягаючи в кінці глибини 5,3 м. Отже, різниця між рівнем обох дромосів становила 0,8 м. Стінка між дромосом № 2 і вхідною ямою № 1 мала товщину лише 0,3 м і під час дослідження обвалилася разом з частиною склепіння дромосу № 1. Взагалі дромос вражав своїми розмірами.

84

Бокова гробниця. Поховальна камера біля вхідної службиці.

100

ОСНОВНА ПОХОВАЛЬНА КАМЕРА

Межа між основною поховальною камерою і дромосом з вхідної ями № 1 досить умовна: поступово розходяться, стіни останнього ценомітно переходять в стіни склену. Дно камери також являє собою пряме продовження підлоги дромосу, без будь-якого переходу від нього. Як і дромос, камера має підтрапецієвидні обриси. Довга вісь її направлена перпендикулярно до поздовжньої осі дромосу, зі сходу на захід. Довжина її на початку 3,5 м, в кінці, вздовж північної стінки, 4,2, умовна ширина 3,5 м. Східна і північна стіни підземелля прямі, західна дуже хвиляста. По ній досить добре простежується ширина первісного склену до його розширення у зв'язку з повторним похованням: вона дорівнювала 1,6 м; довжина камери, ймовірно, не змінилася. Менш виразні сліди первісних контурів камери є й на східній стінці.

Склепіння підземелля обвалилося на висоту до 3,2 м. Первісно вона, ймовірно, становила 2 м. На час дослідження камера майже до самого верху була заповнена глиною обвалів. В східній стінці склену знаходився вхід до господарської ніші.

На дні підземелля виявлено залишки чотирьох поховань. Вздовж дальньої, північної стінки лежало поховання вельможної жінки, поруч з нею, ближче до входу в камеру — багате поховання дитини. В ногах і головах у них знаходилися кістяки слуг (рис. 86). Першого з них, що лежав у ногах знатних небіжчиків, біля входу в господарську нішу, умовно названо «кухаркою», другого, похованого зі зброєю за їх головами, — «своїм-охоронником».

Поховання жінки (рис. 87—89). Небіжниця лежала на спині головою на захід, ймовірно, посередній первісного склену. Руки витягнуті вздовж тіла і покладені долонями донизу. Ліва нога випростана, права зігнута в коліні й відкинута праворуч. Судячи з положення її стопи, первісно вона стояла коліном догори. Таа був перекошений правим боком донизу, хребет також несприродно вигнуто праворуч.

Небіжницю було поховано на дерев'яному настилі розмірами близько 2,25 × 1,15 м, поверх якого простежувалися рештки трави. Під ногами і в головах знаходилися товсті подушки з морської трави. В ширину вони займали весь настил. Довжина верхньої з них 0,8 м, нижньої трохи менша.

85

Голова гробниці. Залишки скелі на стіні у поховальній камері з боку вхідної службиці.

101

(скольгами), ймовірно, від покривала небіжчичі (162). За її головою, на самому краю подушки, були розміщені гуалетні припадежності. Зверху знаходилися дрібні скалки скляного посуду (163). Під ними виявлено кілька сотень пастових намистин, покладених, ймовірно, разками (164). Намисто лежало двома великими скупченнями, одне з яких знаходилося ближче до правого кута настилу, друге — до лівого. За кольором і формою намисто ділиться на кілька груп.

Іноді вдавалося простежити досить значні обривки разка намиста того чи іншого типу. В основному намистини дрібні. В лівому кутку по коду з певними проміжками одна від одної лежали дев'ять великих намистин — одна блакитна, решта — чорні, оздоблені вічками.

86

Основна частина поховальної камери бокової гробниці.

В лівому кутку настилу виявлено грудки білила і рум'ян. Діаметр першої з них близько 12, товщина 2,5 см, другої — 10 см при тій самій товщині. Білила, ймовірно, було виготовлено з крейди, рум'яна — з залізного мінералу. Зверху на грудці білила знайдено кілька уламків залізних шпильок (165), під нею — уламок шиферної (?) платівки з виїмкою для розтирання фарб (166). Поруч з грудкою рум'ян лежав невеликий чотиригранний предмет з пористої маси

87

План поховання жінки та дитини.

Поховання жінки:
1 — гривня; 2 — ліва підвіска;
3 — брочна сережка;
4 — платівки від головного убору; 5 — начільна стрічка;
6 — золоті браслети з правої руки; 7 — намистяний браслет з правої руки; 8 — персні з правої руки; 9 — золотий браслет з лівої руки; 10 — намистяний браслет з лівої руки;
11 — персні з лівої руки;
12 — блиски від шпильки;
13 — срібний келих;
14 — чорнолакова миска;
15 — бронзове люстерко;
16 — рештки шкіри; 17 — уламки скляного посуду; 18 — намисто;
19 — білила; 20 — уламки залізних шпильок; 21 — рум'яна;

22 — предмет із пористої маси;
23 — посудинка для розтирання фарб; 24 — склягами; 25 — камки;
26 — контури дерев'яного настилу; 27 — золоті блиски із чистою поверхнею — лицеві догори, із заштрихованою — перевернуті).

Поховання дитини:
1 — гривня; 2 — сережки;
3 — браслет і перстень;
4 — обручка; 5 — разок налісферичних платівок з петлями; 6 — кілік; 7 — ригон;
8 — келих; 9 — ребро тварини;
10 — сліди албастрового оздоблення саркофага;
11 — дерев'яні циліндрики;
12 — золоті блиски.

87

(167), а також уламок лопатеподібного кінця якоїсь залізної речі (168), можливо, вухокрутки.

В погах небіжчиді, за межами дерев'яного настилу, знаходився розвал товстої колоди (169), між нею і настилом на підлозі простежувалися сліди якоїсь розкладеної срібної речі довжиною 10 см.

Праворуч від голови померлої на настилі стояла чорнолакова грецька миска, розбита обвалом гробниці (170), нижче неї, біля

також ліворуч і нижче ручки дзеркала. Ймовірно, шкіра походить з футляра, в яке було покладено дзеркало.

Головний убір і вбрання жінки були багато обшиті золотими платівками. Всі особисті прикраси, за винятком перев'язок із пастового намиста на зап'ястях, також були золоті.

Череп небіжчиді збитий обвалом стіни і повністю розтрощений. Макілька черепа разом із залишками головного убору дещо змі-

щена ліворуч. Знизу убір облямовувала довга начільна стрічка, оздоблена рослинним орнаментом (173). Ліворуч вона починалася за вухом, праворуч заходила під череп. Вище убір був обшитий платівками двох типів; при описанні ми умовно будемо називати їх

широкими і вузькими (174 і 175). Ліворуч під начільною стрічкою (на рисунку праворуч) під деяким кутом одна до одної лежали дві вузькі платівки, одна лицьовим боком догори, друга — навпаки. Вище від них з цього самого боку вздовж черепа тяглася ще одна

88

плеча — кулиста срібна посудина, повністю зруйнована окисами (171), для якої в підлозі було викопано круглу ямку.

Під лівою лопаткою небіжчиді лежало бронзове дзеркало з залізною ручкою (172). Між ним і лопаткою зберігся подвійний шар товстої шкіри (?), обривки якої зі слідами блакитної і червоної фарб простежувалися

88

Поховання жінки (верхня частина).

89

Поховання жінки (середня частина).

104

89

105

така сама, перекрита двома широкими, звернутими, як і вузька, зворотним боком догори. Обабіч них виявлено два великих обрізки широких платівок і три малих.

З правого боку від начільної стрічки (на рисунку — ліворуч) на плечі лежала широка

платівка: під кутом до неї вздовж голови — така сама друга. Під останньою і на ній лежали дві вузькі, вище них — ще одна. Всі платівки виявлено лицем догори. Під останньою вузькою платівкою знайдено досить довгий обрізок такої самої. Праворуч від

описаних цілих вузьких і широких платівок лежали три досить великих обрізки широких і кілька безформних малих фрагментів платівок обох типів.

На плечах небіжчиді знайдено ще дві широкі платівки. Один з їх верхніх кутів було зрізано і загнута досередини. Цим кінцем обидві платівки були спрямовані зовні. Одна з них лежала лицем догори, друга сильно пом'ята. В різних місцях верхньої частини грудної клітки кістяка виявлено чотири пе-

регнутих навпіл обрізки широких платівок, що, ймовірно, являли собою облямівку верхнього краю головного убору обабіч платівок із загнутими кутами, розміщених, безперечно, посередині убору вгорі. Для того щоб платівки верхнього ряду опинились на грудях, головний убір повинен був стояти принаймні під деяким кутом до підлоги, а не лежати на ній. Саме цей аргумент разом з положенням самого черена і начільної стрічки й переконує нас у тому, що під головою

90

106

91

90
Поговання дитини.91
Фрагмент поговання дитини.

107

небіжці знаходилась висока підставка, рештки якої ми ладні вбачати в смугах алебастру за головою.

Привертає увагу й той факт, що вузькі та широкі платівки лежали упереміш, звернуті догори зворотним боком. Певно, вони обривалися з головного убору після розпаду каркаса. Можливо, він дещо пружинив, внаслідок чого верхні платівки виявилися розкиданими і лежали на кістках рук небіжці.

За головою жінки по неправильному три-

системі. Висота трикутника становила 22, довжина його основи 18 см.

Такі самі бляхи містилися і в лобовій частині черепа. Розташування їх тут було менш струнким, але в основному вони лежали по обідку, звернутому назустріч верхньому, піби на одному з ним колі, проте у дві ряди. Верхній з них знаходився під начільною стрічкою, частково виступаючи з-під неї догори, другий — ширше неї. В цілому тут виявлено 16 платівок цього типу. Ще

92

Ритуальний посуд біля голови дитини.

кутника, зміщеному верхньою ліворуч, лежали великі прямокутні платівки із зображенням грифона, що пасів на коня (176). Вздовж правої сторони трикутника було сім блях, вздовж лівої — п'ять, тринадцять замикала трикутник. В основі його обідком понад самим черепом тяглося ще шість таких самих блях, а дві стояли на ребрі в центрі обідка, звернуті лицьовим боком одна до одної. В основі бляхи примикали одна до одної вузькими боками, в сторонах трикутника — широкими, але деякі з них були дещо перекошені. Дев'ять блях було звернуто лицьовим боком догори, десять — перевернуто. Ті й інші чергувалися без певної

одна з них лежала посередній розвалу черепа. Переважна більшість бляшок звернута лицьовим боком догори, але кілька були перевернуті. В цілому в області голови знайдено 38 платівок.

Обабіч голови небіжці в області скронь, під довгастими платівками від головного убору, виявлено великі підвіски, що складалася з пустотілого медальйона із зображенням сидючої богині та дротявої дужки (185). Вони лежали дужками догори поблизу кінців начільної стрічки, лицьовим боком зовні.

Вище правої з них лежала кругла дротяна сережка (186).

Шю небіжці прикрашала масивна гривня, кінці якої, оздоблені протомами оленя та левиними фігурками, далеко заходили один за один (187).

Вбрання жінки, як і головний убір, було пишню розшито золотими платівками. Внаслідок розкладення тканин і самого трупа, а також наступних обвалів гробниці вони зазнали значного переміщення, але певну систему в їх розташуванні вдалося простежити.

Серед оздоб за розмірами і кількістю виділяються бляшки із зображенням грифона, що шматус коня, такі самі, як і біля голови (176). Ліворуч від хребта їх виявлено 26, праворуч — 30. Бляхи лежали кількома явно переплутаними між собою смугами. Одна з них тягнеться з тими чи іншими проміжками між платівками від плеча до плеча небіжці, друга — від голови до лівої руки і, можливо, продовжується через грудну клітку, а потім вздовж хребта до висті. З правого боку такий рядок відсутній, але тут 10 таких самих платівок невеликими групами розкидано навколо плечової і ліктьової кісток руки. Ще два паралельних ряди спускаються від середини горизонтального ряду і тягнуться вздовж хребта до поясу. Правий з них, більш стрункий, лежить на правій половині грудної клітки, лівий, дещо розкиданий, з правої половини тіла переходить на ліву (знизу дві платівки змістилися і утворюють чотирикутник з двома іншими). Обидва ряди, якщо ми правильно вимітили їх, мають по вісім бляшок. Навпевно, разом з горизонтальним рядом (вісім бляшок) вони становили облямівку бортів верхнього вбрання жінки. Два інших вертикальних ряди (лівий помітніший і правий зовсім розкиданий) могли прикрашати краї намітки від головного убору. Зазначимо, що більшу частину платівок (46 екз.) виявлено лицем догори і лише 10 перевернутими.

Навколо плечових кісток обох рук лежали чотирикутні бляшки із стилізованим зображенням рогатого левиногодого грифона (177). Зліва їх було 13, справа 12. У першому випадку частина їх тяглася більш менш струнким рядком. Можна з певністю твердити, що бляшки було нашито на рукава концентричними або принаймні майже концентричними поясками.

Частково упереміш з цими бляшками, частково вище них по руці, а також серед

ребер триплялися напівсферичні бляшки гудачки з петлею на зворотному боці (183). На лівому плечі їх лібрано 19, на правому 15. Ще 11 таких, але менших за розмірами гудачків виявлено переважно в районі лівої лопатки, навколо дзеркала. Можна гадати, що ними було оздоблено його шкіряний футляр.

Нижче лівого рукава були обшиті, ймовірно, трьома концентричними рядами бляшок. На лівій руці добре простежується верхній

93

Положення зкутоварки.

з них. Він складається з примовитних бляшок із зображенням лева, що шматус лань (178). Бляшки замикаються з виражене коло. Поверх руки вони лежать лицем догори, знизу — перевернутими.

Нижче описаного пояса, мабуть, було ще два, але простежуються вони менш виразно. Дещо стрункіший із них позній. До його складу входить відома бляшка із зображенням лева, що шматус лань (178), а фігурові сфінкса (179) та жінки на остріві (180). В цілому між ліктем і кистю лівої руки на-

явлено 19 бляшок першого типу, три — другого і чотири — третього.

Платівки всіх трьох останніх типів виявлено і навколо літкової кістки правої руки. Як і на лівому рукаві, вони йшли трьома поєсками, але останні читаються гірше. Зверху розміщено бляшки із зображенням лева, що панав на лань (178), нижче — бляшки з фігурою сфінкса (179) та зображенням жінки на птахові (180). Загальна кількість їх відповідно 14, 3 і 5.

94

Зап'ястя лівої руки небіжчиці прикрашав широкий золотий платівчастий браслет з двома позадвжніми ребрами (188), зап'ястя правої — два подібних до нього: один з двома ребрами, другий — з одним (189, 190). Нижній з них більш як наполовину був вдавлений у верхній.

Вище браслетів навколо зап'ястя правої руки знаходилася перев'язь з настового і скляного намиста. До її складу входили також дві золоті намистини, спарені золоті

колючки та наконечник у вигляді лев'ячої голови з кілцем у пащі (191).

На зап'ясті лівої руки була така сама перев'язь та, ймовірно, браслет із скляних намистин, нанизаних на свищеву основу (192); навколо руки виявлено багато порожкоподібної білої маси окису свинцю, а в скляних намистинах залишилися окислені свинцеві трубки.

Всі п'ять пальців лівої руки були унізані золотими переннями з овальними щитками та роз'ємними дужками — по одному на кожному (193). Такі самі перенні знаходилися і на пальцях правої руки. На великому, вказівному та середньому їх було по одному, на безіменному два. Правий мізинець прикрашала невідповідно велика дротяна обручка. За формою і розмірами вона близька до виявленої праворуч від черепа сережки (194).

Ноги жінки були одягнуті в черевички, вишиті у передній частині хрестоподібними бляшками (184). На кожному з них виявлено по вісім таких бляшок. Певної системи в їх розташуванні прослідкувати не вдалося.

Поховання дитини (рис. 87; 90). Небіжчик було поховано, ймовірно, у дерев'яному саркофазі, оздобленому алебастром. Залишки останнього простежувалися як над похованням в засипці, так і по дну могилки. Праворуч від кістяка на підлозі на висоту до 2 см зберігся алебастровий бортик шириною близько 2,5 см. З інших боків тяглися його розвали, що в загальних рисах мали трапецієвидну форму. Ширина гробовниці 0,85 м, довжина розвалу південної позадвжньої стіни 1,2, північної — 1,35 м. Саркофаг стояв строго паралельно до дерев'яного настилу з похованням жінки, за 10 см від нього.

Два верхніх поєски із описаних платівок на правому рукаві, ймовірно, не замикалися. Для заповнення прогалу в них з-під низу рукава у верхній поєсок було вставлено бляшку із зображенням грифона (181), у середній — обрізану, ймовірно, спеціально для вставки платівку з фігурою грифона іншого типу (182). Остання, всупереч загальному принципів нашивання бляшок на рукавах, була прикріплена сторч головою. Обидві платівки лежали у перевернутому стані під великою літковою кісткою.

Від вбрання жінки під деякими бляшками збереглися незначні шматочки тканини, що мали ліловий відтінок. В такій самій колір буди пофарбовані всі кістки верхньої половини кістяка та підлога на місці його розташування.

94

Поховання дитини.

Кістяк дитини лежав на спині головою на захід, з досить значним відхиленням на південь — майже по діагоналі саркофага. Кістки збереглися дуже цілою. Череп був збитий обвалом. Ноги лежали ромбом, кістки їх нижче колін простежувалися лише по тліну. Руки були дещо відкинуті від тіла, кістки лівої нижче зап'ястя відсутні. Загальна довжина кістяка 0,75—0,8 м.

Верхня частина кістяка оточена по овалу невеликими дерев'яними циліндриками з поперечним отвором, що лежали на відстані 10 см один від одного перпендикулярно до кістяка (195). За підрахунками їх мало бути дев'ять, але на час розчистки збереглися тільки шість, частина з них розсипалася вже під час розчистки.

На шії небіжчика знаходилася золота дротяна гривня (196), у вухах — такі самі сережки (197). По шії, майже змикаючись на потилиці, попарно лежали золоті бляшки із зображенням двох квіток (198) та лежачого бика з повернутою в фас головою (199). Перших виявлено дев'ять, других — 11. Частково упереміш з ними, частково ближче до шії під розвалом черепа лежали досить великі глянціні намистини зі слідами тонкої золотої фольги на них (200), що чергувалися з двома такими самими дрібнішими (201). Безперечно, намисто було одягнуте на шню разком. Щодо платівок, то шми, найімовірніше, обшито комір вбрання. Більшість з них виявлено лицем догори, але досить значна частина — перевернутими.

Грудна клітка і кістки рук дитини були густо засипані дрібними золотими платівками двох типів: кружками з розеткою (202) і довгастими опуклими бляшками із схематизованим зображенням обличчя (203). Певної системи в їх розміщенні простежити не вдалося. Починалися вони від рух небіжчика і тяглися по руках аж до зап'ясть. Найбільші скупчення їх знаходилися між руками і грудною кліткою, на місці живота вони відсутні. На зап'ястях обох рук бляшки з розеткою лежали у певній системі. На правому вони утворювали націвовал довжиною близько 10 см, на лівому тяглися двома майже паралельними рядами. Верхній з них складався з чотирьох платівок, нижній — з чотирнадцяти, витягнутих ланцюжком до 14 см у довжину. Безперечно, рядки походять від обшивки кінців рукавів.

Нижче місця, де мала лежати кисть лівої руки небіжчика, виявлено масивну обручку, виготовлену із золотого дроту (204). Пальці

правниці тримали широкий рубчастий золотий браслет (рис. 91), подібний до браслетів жінки, але вдвічі важчий від них і виготовлений, як і більшість прикрас дитини, з високопробного золота (205). На безіменному пальці правниці знаходився мініатюрний золотий перстень з щитком (206).

Праворуч від голови дитини вздовж південного борта саркофага рядком лежали мініатюрні срібні посудини до вина (рис. 92): кілік, ритон з золотим наконечником і ке-

95

Поховання «воїна-охоронника»

ліх (207—209). Кілік і срібний розгруб ритона майже повністю розклалися від окислення, келих зберігся краще. В його горлі виявлено обривки шкіри.

Від кисті правої руки небіжчика догори, вздовж південного борта гробовниці, частково заходячи під ритуальний посуд в уаголі-ві, тягся разком напівсферичних золотих бляшок з петлею (210). Ймовірно, вони були нашиті на якусь стрічку.

Ліворуч від шії небіжчика на дні саркофага лежало невелике ребро тварини, можливо, від жертвової їжі.

Поховання «кухарки» (рис. 80; 93). Кістяк молодшої служниці знаходився у погах основних небіжчиків — проти входу до господарської піни. Ймовірно, його просто було недбало кинуто на підлогу. Небіжчиця лежала на спині головою на північ з широко розкинутими погами, приблизно у тій самій позі, що й «їздовий» (рис. 80; 85; 94). Трохи зігнута ліва рука простягнута вздовж тіла, права — викручена в плечі, кінець її плечової кістки знаходився на лопатці біля

догори. Права лежала вздовж тіла, кінці її пальців були зігнуті під прямим кутом до кисті, ніби вивалилися в долівку. На зап'ясті — бронзовий дротиний браслет (159).

Вздовж правої ноги небіжчиці простежено залишки сагайдака. На його дні, жалами довзду, смужкою близько 13—14 см завширшки, лежали бронзові вістря до стріл (160), праворуч від них — залізний ніж з кістяною колодочкою (161). Вздовж сагайдака під стінкою виступав невисокий зігну-

96

Господарська піна.

тий бортик глини у формі лука зі спущеною тятивою.

Господарська піна (рис. 80; 96) складалася з невеликого прямого дромосу і підовальної в плані камери. Ширина входу до неї становила 0,8 м, такою самою була і його висота. Загальна довжина піни разом з дромосом 1,9 м, ширина камери 1,5, висота 0,9 м. На стелі чітко простежувалися сліди обушкоподібного зняття.

У південному кутку піни на боці лежав невеликий бронзовий казан (211), під північною стінкою на вході — бронзова сковорідка з петельчастою ручкою (212). Поруч з казаном знаходилася тушка передньої час-

тий бортик глини у формі лука зі спущеною тятивою.

Господарська піна (рис. 80; 96) складалася з невеликого прямого дромосу і підовальної в плані камери. Ширина входу до неї становила 0,8 м, такою самою була і його висота. Загальна довжина піни разом з дромосом 1,9 м, ширина камери 1,5, висота 0,9 м. На стелі чітко простежувалися сліди обушкоподібного зняття.

У південному кутку піни на боці лежав невеликий бронзовий казан (211), під північною стінкою на вході — бронзова сковорідка з петельчастою ручкою (212). Поруч з казаном знаходилася тушка передньої час-

тини кося, далі на північ від неї — великі кістки його ніг. Коло обох кун кісток виявлено по залізному пожу з кістяними колодочками (213). Під кістками на підлозі спостерігався тлін від дерев'яних підносів.

ЗНАХІДКИ З БОКОВОЇ ГРОБНИЦІ

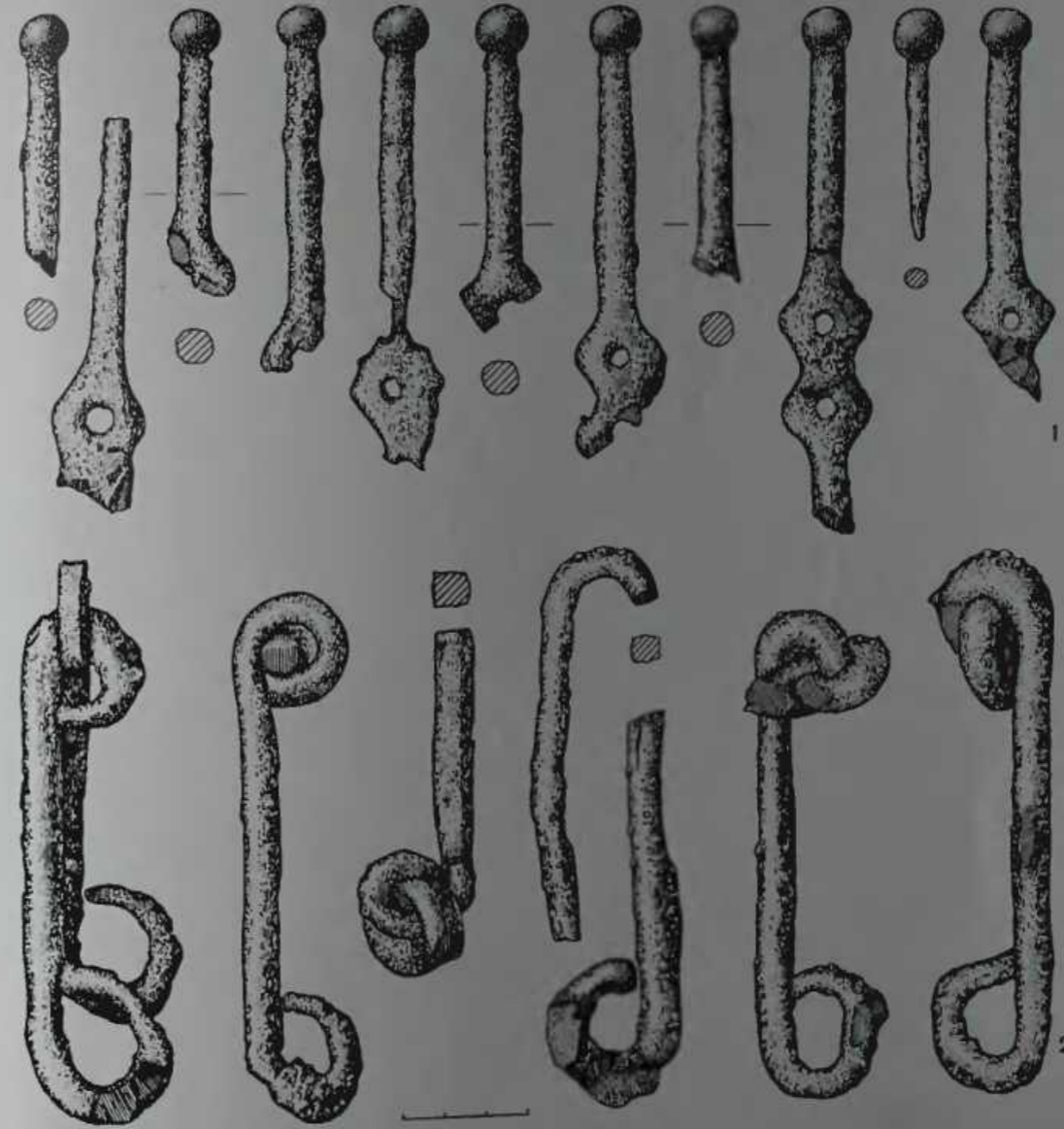
Скупчення речей біля вхідної ями № 1. Деталі вуздечок. 137. Із залізних вуздечок, виявлених з комплектом прикрас похо-

лашки мають довжину 11,5; 12 та 12,7 см.

138. Псалії набору, як і вудила, однотипні (рис. 97, 1). Жоден з них не зберігся повністю і лише п'ять — більш як наполовину; від решти виявлено тільки кінці. Псалії залізи прями з дворомбічним розширенням посередині, спорядженим двома отворами. Стрижні круглі в перетині, закінчуються сферичними бронзовими кульками; три уламки мають такі самі залізи кульки. Всього виявлено 18 кінців, з чого можна ді-

97

Половальний кортеж. Залізи вудила і псалії.

вального кортежу, збереглися три ланки цілих, три в уламках і одні вудила повністю (рис. 97, 2). Всі вони однотипні, виготовлені з підквадратного у перетині стрижня товщиною 0,7—0,9 см, децю сплюсненого і потоншого до кінців. Довжина ланок в цілих вудилах 10,5 та 12 см. Розрізнені цілі

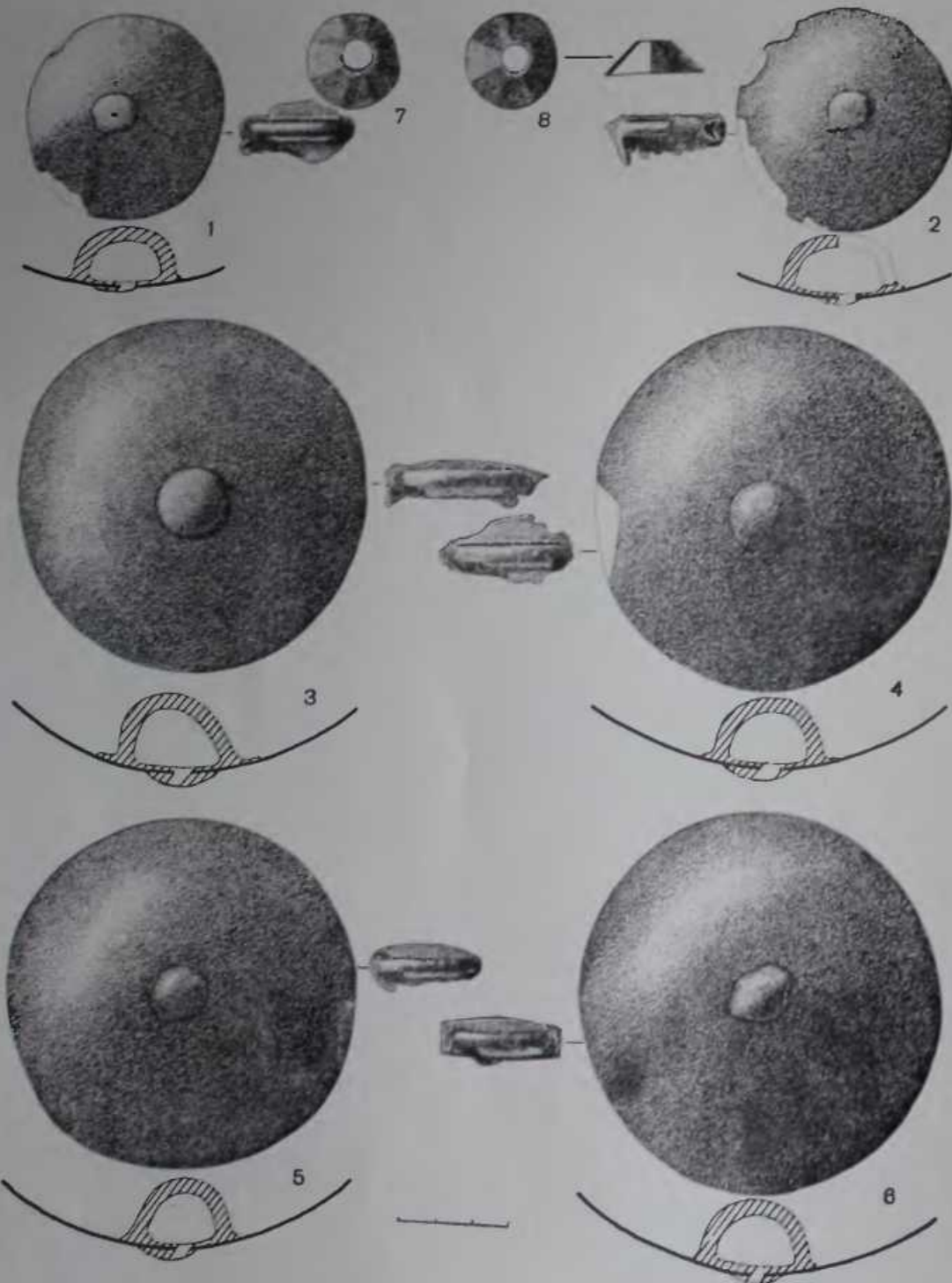
йти висновку, що в наборі було не менше десяти псаліїв, а отже, і п'ятеро вудил. Одні з них лежали окремо на північ від основного зосередження знахідок, четверо — в самому скупченні. Як побачимо далі, вуздечкові прикраси також виразно поділялися на чотири комплекти.

За довжиною у реконструйованому вигляді псалі можна поділити на дві групи: 14—15 і 17—19 см.

139. *Круглі опуклі бронзові бляхи* (4 екз.) діаметром 5,2—5,6 см із зворотного боку мають масивну литу петлю, що складається з плоскої основи і круглої вперетині дужки (рис. 98, 1, 2). Догори від основи відходить масивний короткий стрижень, за допомогою якого петлю приклепаю до бляхи через отвір, зроблений в центрі. На лицьовому

боці бляхи заклепка має вигляд округлої голівки, збитої до одного з боків петлі. Ширина петель 1,9, висота понад 1 см, товщина дужки близько 4 мм. Дві бляхи збереглися майже повністю, дві — фрагментарно.

140. Товсті опуклі, *круглі бронзові бляхи* (16 екз.) діаметром до 9,6 см споряджені такою самою петлею, як і попередні (рис. 98, 3—6). Ширина петель 1,7—2 см, висота до 1,4, діаметр головок від заклепок до 1,8 см. Більшість блях збереглися добре.

98

98 Поховальний кортеж. Круглі опуклі бляхи і ворірки.

99 Поховальний кортеж. Кінські нащічники.

114

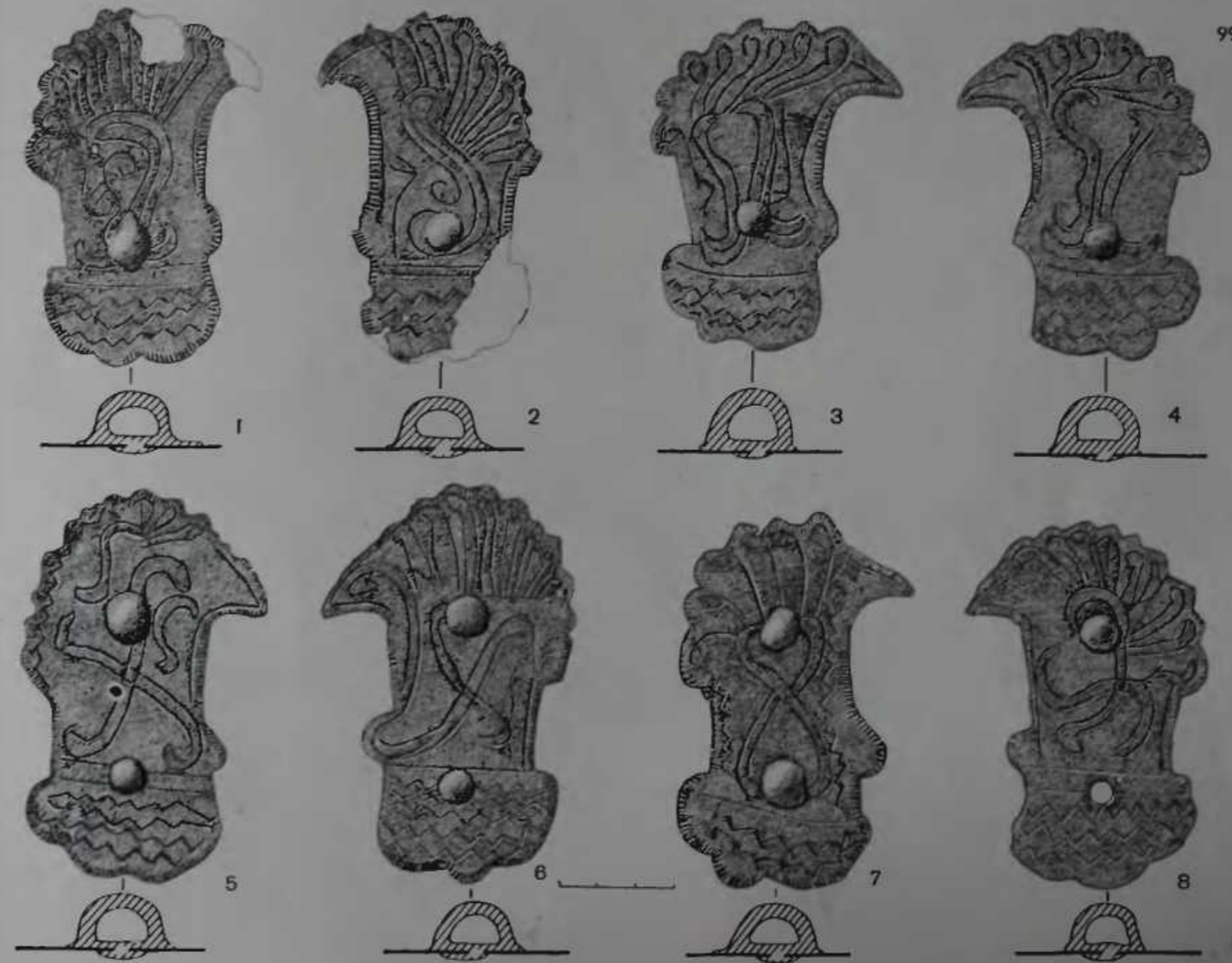
141. Платівчасті бронзові кінські *нащічники* (8 екз.) за формою в загальних обрисах близькі до нащічників з кінської могили № 2 поблизу центральної гробниці (рис. 99, 1—8).

Дві пари платівок (№ 5—8) мають із зворотного боку по дві петлі (рис. 99, 5—8), дві (№ 1—4) — лише одну, розміщену трохи нижче середини (рис. 99, 1—4), що свідчить про кріплення прикрас на вуздечці низом догори. Петлі грубі, литі, за конструк-

цією аналогічні до вушок на круглих опуклих бляхах. З лицьового боку на платівках на місці приклепування вушок — по округлій голівці діаметром 0,9—1 см. Розміри петель 1,3 × 0,7—0,9 см, товщина дужки близько 4 мм.

По краю нащічники оформлено дрібними поперечними насічками. Нижню частину платівок оздоблено недбалими горизонтальними зигзагами. На нащічниках з однією петлею (№ 1—4) викарбовано по три зигзаги, на нащічниках з двома петлями (№ 5—8) — два, три, чотири і п'ять. Зверху візерунок обмежено однією або двома горизонтальними лініями.

Верхню частину, що мала гострий виступ у формі пташиного дзьоба, орнаментовано складним стилізованим візерунком рослинно-тваринного характеру. Незважаючи на

99

спільність елементів, жодна платівка за деталями візерунка не повторює іншу. Форма нащічників природно поєднується з орнаментом, являючи собою в цілому низку рослинно-тваринних перетворень.

Розміри нащічників: № 1 і 2 — 3,8—5,8 × 9,3 см; № 3 і 4 — 3,7—6 × 8,7 см; № 5 і 6 — 4—6 × 10,2 см; № 7 і 8 — 3,7—

Розміри нащічників: № 1 і 2 — 3,8—5,8 × 9,3 см; № 3 і 4 — 3,7—6 × 8,7 см; № 5 і 6 — 4—6 × 10,2 см; № 7 і 8 — 3,7—

Розміри нащічників: № 1 і 2 — 3,8—5,8 × 9,3 см; № 3 і 4 — 3,7—6 × 8,7 см; № 5 і 6 — 4—6 × 10,2 см; № 7 і 8 — 3,7—

115

6,2 x 9,7 см. Кілька пар, таким чином, відраховуються від іншої на лівій деталі форм та візерунка, як й у ринці. Підфарма немає усього, вона, ймовірно, в тонку порадку розміщується й на вуздечках.

142. Шляхисті бронзи накринки (4 екз.) дуже важкі й складні з фігурної основи та скульптурної глибокої фантастичної маси з накрученим розкритим паням (рис. 142, 1-4). Нижня частину основи подібною зображенням глибоко тиску-

ванки на ринці. Голову зображено у вигляді і викривлено. Різноманітні вузла створюють дотури у панямі мурки. Великі вузла той образно виражають масив. На одній з накручених жодної мурки не виступає вузлом, прикрашений дотури рідким масивом. На іншій зображено як мурки кариний і орнаментовані створення.

Довжина основи накринки 4,5-4,7 см, найвища широкі 1,5 см, найбільша 2,2-2,5, середня товщина 0,3 см. За висотою на-

ви, представленої двома довгими вузлами та поперечними від яких мурочки лівими. Вузли ринці, прорізати від яких, крик та інші інші деталі глибоко орнаментовані створення ринки або створення масивом, накринки від вузла.

Голову іншої викладено на круглій у вуздечці шці. Занесу в ній викладено накрученим створ діаметром до 0,3 см для вишук-

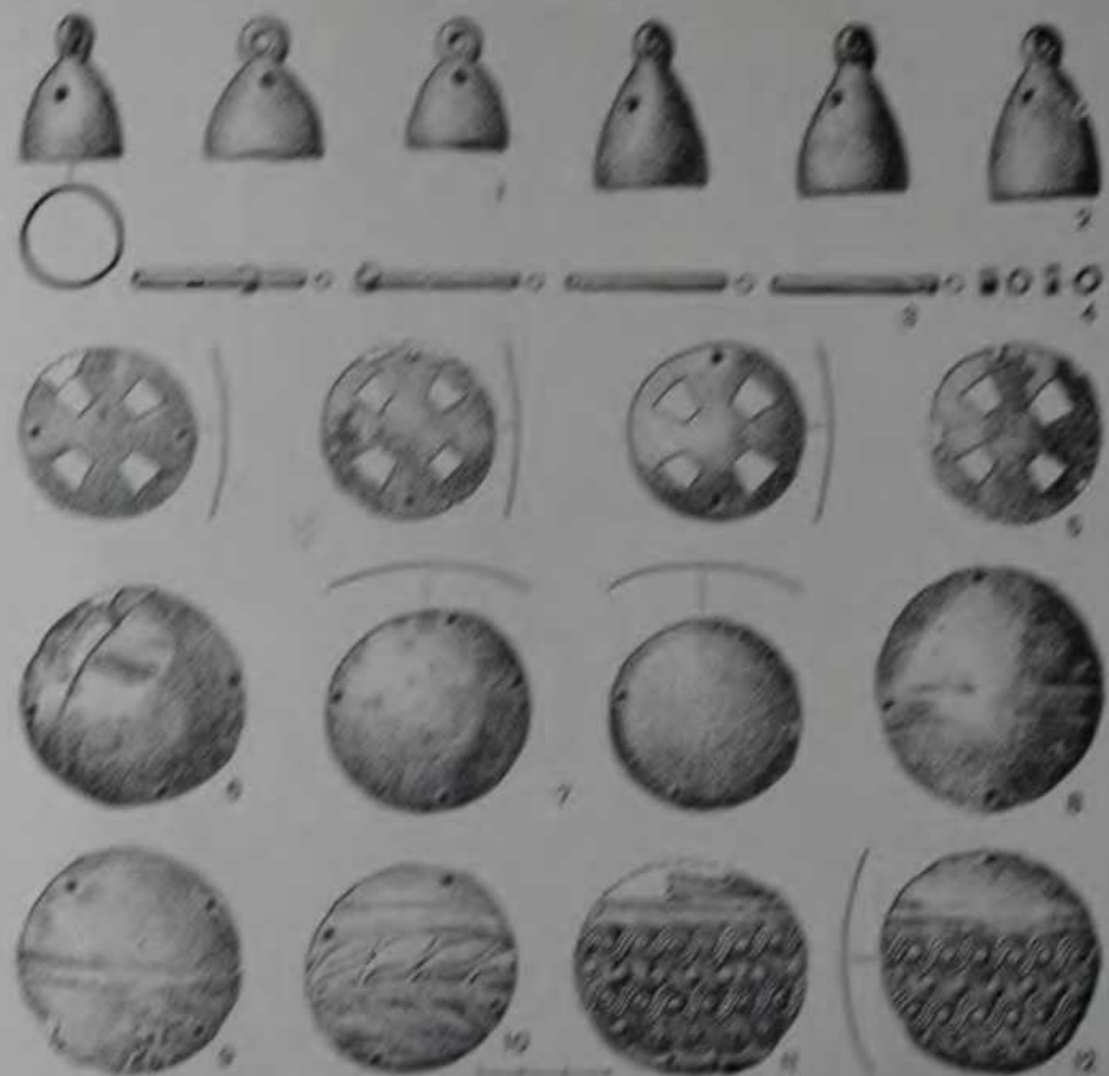
роба різноманітні на світліні (3,5-4,2 см). Накривати дані глибокі, що накрученими були відомі у ринці Африки, а інші зображені кариний.

143. Бронзи вилочки у вигляді різноманітні мурки (11 екз.) з гранчастими вишуканими мурками (рис. 143, 7, 8). Висота 0,8 см, діаметр мурки 2,5, вторі 1 см, товщина стінок 1 мм.

Таким чином, вуздечки викладено цілими діаметри на чотирьох вишуканих. До висотою з них викладено на накручених, два накручених, чотирьох вишуканих мурки і дві мурки. Два вишуканих мали додатково два мурки мурки, вишуканих, найвишуканих, на викладено мурки з масивом. Великі вузла бачки викладено накрученими вишуканих ринці з масивом і накрученими. П'ять вуздечки, що лотила на мурки від викладено створення, викладено на мурки.

20-4,2-4,5, 50-4,7-5 см. Таким чином, викладено бачки вишуканих ринці або мурки накрученими вишуканими діаметром. Викладено більшість викладено мурки діаметр мурки і мурки мурки так як викладено мурки, на викладено мурки мурки мурки найбільшій діаметр.

Всі бачки мають по три чотирьох створення вишуканих мурки для викладено, діаметром 2-3 мм. Створення викладено на викладено бачки, викладено чотири на викладено

145
Подобаний вилочка.
Накручених.

146
Подобаний вилочка. Бронзи
вигладено, викладено та
вигладено бачки.

Створення створення (144-147). 144. Круглі опуклі бачки, викладено з двох вишуканих діаметрів бронзи (рис. 144, 6-12). В вишуканих викладено створення найбільшій вишуканих. 80 бачки викладено цілими або вишуканими мурки як накрученими і бачки 80 — у вигляді вуздечки. Діаметр бачки викладено з мурки 2,3-5 см. Серед 80 вишуканих 12 бачки мають діаметр 2,8-4,2 см,

якому утворилися вишуканих від викладено.

За всіма ознаками, бачки викладено з мурки викладено, а мурки за діаметром мурки 1 мм викладено опуклість. Під час викладено більшість бачки, викладено від мурки, мурки мурки мурки. Можливо, мурки з мурки мурки викладено, був викладено.

20 бачки викладено мають зображення мурки викладено з мурки викладено, що викладено

чить про вторинне використання листа (рис. 101, 6, 8—12). За візерунком ці бляхи можна поділити на п'ять типів:

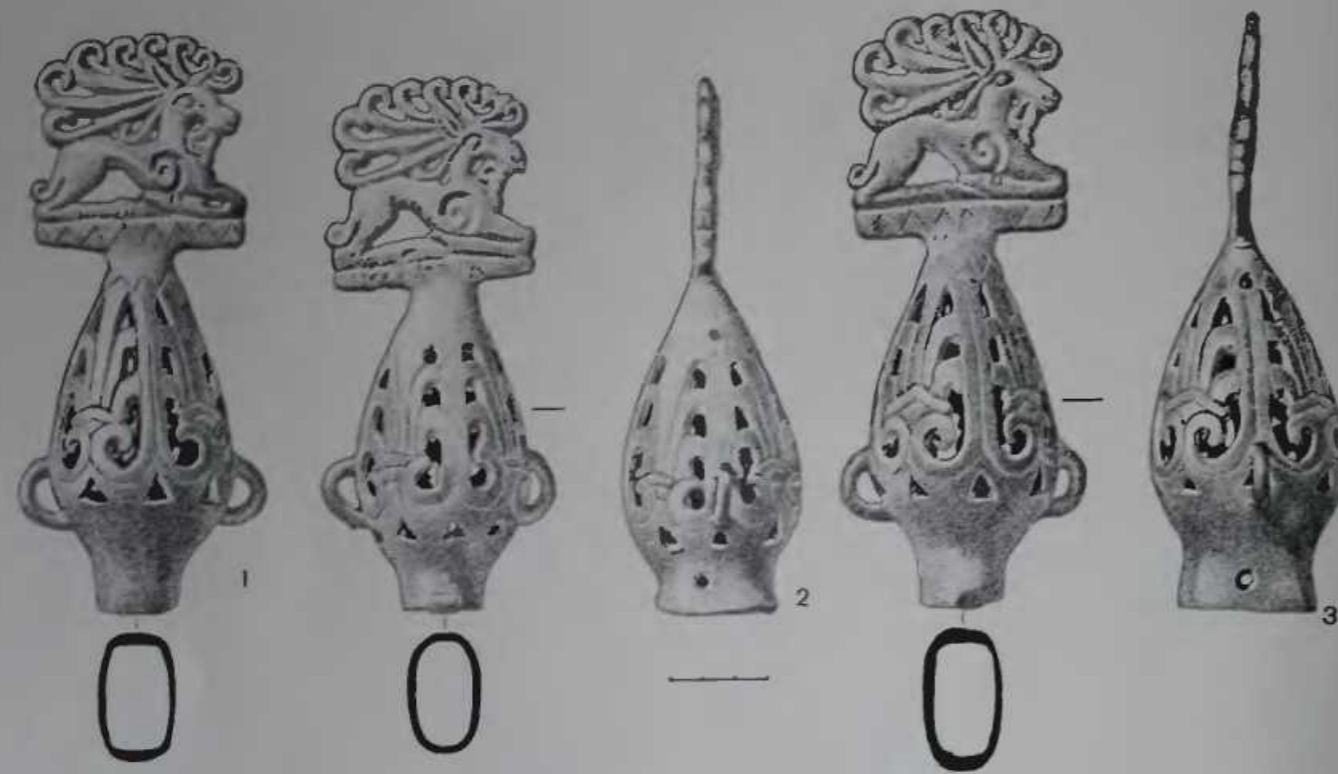
а) сім блях, в тому чи іншому місці прикрашених однією або двома вигнутими рельєфними стрічками шириною близько 0,6 см (рис. 101, 6, 8);

б) три бляхи з такою самою стрічкою, під якою поміщено квітку з круглою серединкою та 12—13 загостреними або округлими пелюстками (рис. 101, 9);

д) дуже пошкоджена корозією бляха з хвилястим орнаментом.

За винятком плетінки, всі інші орнаментальні мотиви виконано в низькому, іноді зовсім невразливому рельєфі. Крім того, складастся враження, що орнамент на бляхах стертий.

Уявляється вірогідним, що бляхи з візерунком і без нього вирізано з одного великого листа, орнаментованого в якійсь частині, можливо, посередині, круговим орнамен-

102
Бронзові навершья з фігуркою оленя.

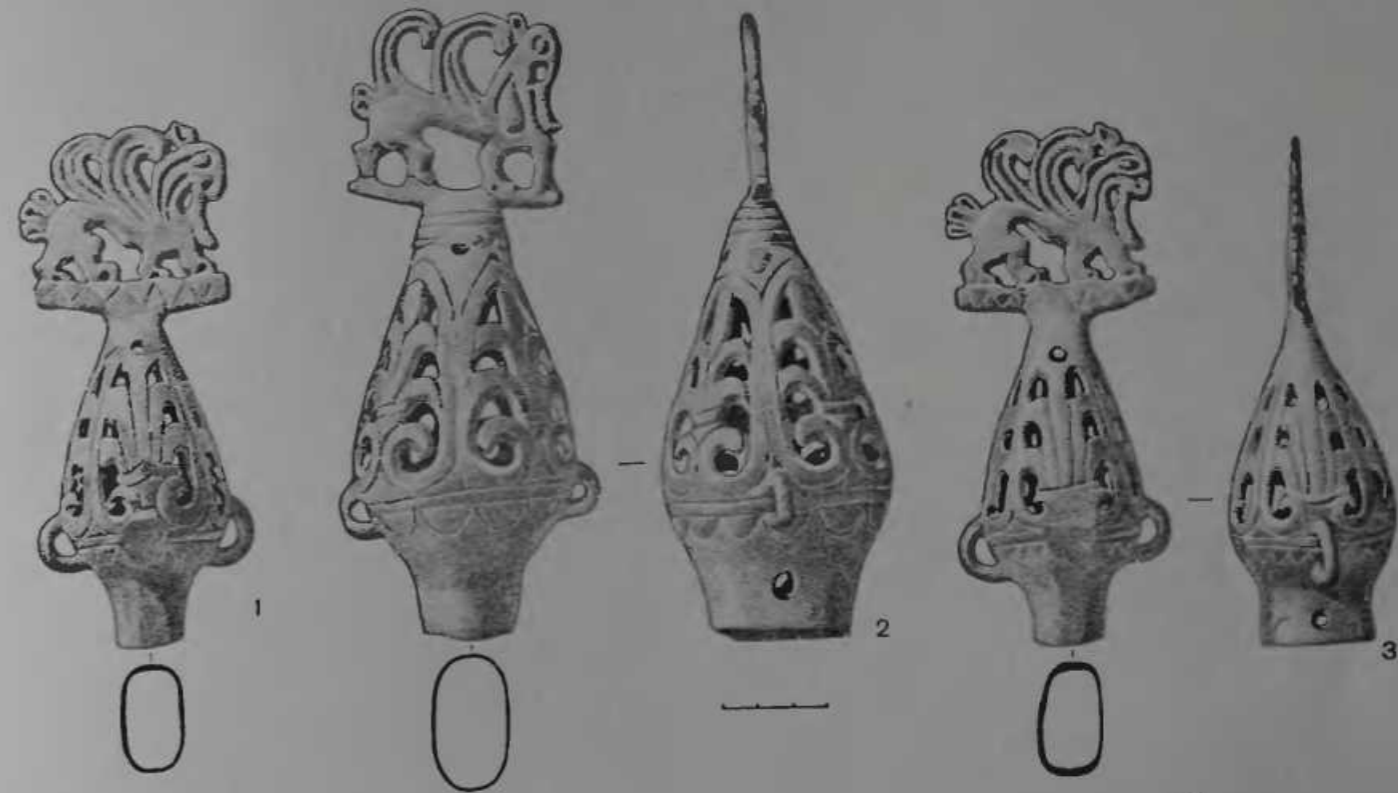
в) чотири бляхи з двома такими самими стрічками, між якими викарбовано гілку з парними листками, що відходять від неї по обидва боки наперед (рис. 101, 10). Листки довгасті, загострені, з невеликим черешком і центральним прожилком, що є продовженням черешка. В пазузі кожного листка поміщено невеликий паросток. На двох бляхах орнаментальна смуга розміщується майже посередині, дві інші містять біля одного з країв лише її фрагменти;

г) п'ять блях з такими самими, але прямими стрічками, між якими знаходиться вишукана трижилкова плетінка, складена з чотирьох горизонтальних смуг (рис. 101, 11, 12). Як і на прикрасах попереднього типу, орнаментальна смуга зміщена до одного з країв платівки;

том, на що вказує дугоподібність стрічок і гілки між ними. Разом з тим смуги орнаменту з плетінкою зовсім прямі. Можливо, всю було оздоблено край листа, прямокутного чи квадратного в плані.

Коли за середній діаметр бляхи прийняти 4,8 см, а кількість їх округлити до 160, виявиться, що ними можна було обшити стрічку довжиною 7,5—8 м. Проте бляхи на ній, за всіма ознаками, були нашиті через одну. Отже, довжина стрічки дорівнювала 15—16 м. Площа самого листа, з якого можна вирізати таку кількість блях, мала становити близько 0,4 м².

145. Круглі злегка опуклі бронзові бляхи з чотирма хрестоподібно розміщеними, трапецієвидними в плані прорізами (рис. 101, 5). Виявлено 8 майже цілих і 10 в уламках. Діаметр блях 4 см. З обох боків між прорізами прикраси мають по отвору для нашивання, пробитому і розвальцьованому з лицьового боку; з протилежного навколо них від вальцювання утворилися невеликі валики. Діаметр отворів 2—3 мм. На відміну від блях попереднього типу краї прикрас до-

103
Бронзові навершья з фігуркою грифона.

суть рівні, але із слідами обрізування ножицями.

146. Круглі у перетині довгасті пронизки, згорнуті з тонкої листової бронзи (рис. 101, 3). Поздовжні кінці листа злегка заходять один за один, рідше — примикають один до одного. Діаметр пронизок 3—3,5 мм, довжина 3,7 см. Переважна більшість прикрас фрагментована внаслідок корозії. Загальна кількість їх перевищувала 140. Отже, вони могли номіститися на пшці до 5,2 м завдовжки.

147. Дрібні бронзові колючка (рис. 101, 4), згорнуті з бронзової смужки шириною 3—4 см (10 екз.). Лист товстий, ніж у пронизок, — до 1 мм. Діаметр прикрас близько 0,5 см. Деякі з них виявлено на пронизках (рис. 101, 3), деякі — між ними. Можливо,

вони чергувалися з останніми на одній і тій самій стрічці.

148. Літі бронзові дзвіночки (16 екз.) з вушками. За пропорціями та розмірами значно різняться між собою. Деякі з них досить видовжені (рис. 101, 2), інші присадкуваті (рис. 101, 1). Ширина і висота типових зразків: 2,3 × 3 см; 2,7 × 3,3; 2,3 × 3,4; 2,5 × 3,8 — 4 см.

Дзвіночки мали довгі залізні біла з кулькою на кінці. Біло кріпилося на пропущен-

ній через стінки дзвоника залізній перекладинці. Отвори для останньої знаходяться іноді в одній площині з вушком, іноді перпендикулярно до нього. Самі дзвіночки збереглися добре, біла разом з кріпленням розклалися.

149. Всі шість цілих литих бронзових навершья мають однакову конструкцію і відрізняються одне від одного лише розмірами та окремими деталями, найхарактернішими з яких є тип і форма абстрактного зображення, що увінчує виріб (рис. 102, 1—3; 103, 1—3). За ним навершья діляться на дві групи: а) два великих (17 см) та одне мале

(15,5 см) із зображенням стилізованого оленя (№ 1—3); б) два малих (14,7 см) та одне велике (18 см) із зображенням грифона (№ 4—6).

Пусте всередині тіло наверхня має форму труни, що знизу переходить в підпрямокутну, іноді майже овальну в перетині втулку, а зверху сплющується і увінчується зооморфним зображенням, поміщеним на горизонтальній перекладині перпендикулярно до довгої осі втулки. Товщина стінок близько 3 мм. Стінки втулок наверх з грифонами донизу потоншують майже навісень. Над довгими сторонами втулок поміщено по дугоподібній петлі, а нижче них, на самій втулці — по округлому отвору для прибивання до державка. По два таких самих отвори є і у верхній частині. На наверхнях з оленями їх зроблено в одній площині з петлями, отворами у втулці і зооморфним зображенням; на наверхнях з грифонами — перпендикулярно до них. Проте на великому наверхні з грифоном (№ 6) подібний отвір був і на вузькій стороні, але потім його було заклепано.

Поверхня наверхня вкрита складним ажурним візерунком, основу якого становлять чотири п'ятикутної пальметки, звернуті вершинами догори. Вироби різняться між собою як окремими деталями оформлення орнаменту, так і його розміщенням відносно площини зооморфного зображення.

Наверхня із зображенням бородатого оленя (рис. 102, 1—3). Зображення оленя на всіх виробках, незважаючи на різницю в розмірах, тотожні. Олень зображений у профіль площинно, у двосторонньому рельєфі. Сухорядяке тіло окреслено плавними лініями. Ноги підібрані під тулуб так, що ратиці передніх лежать на ратичах задніх. На наверхнях № 1, 2 ратиці відділено від підпідійними поперечними лініями; на наверхні № 3 вони відсутні. Між задніми ногами і животом тварини залишено трикутні вирізи. На наверхні № 1, крім того, є невеликий виріз під коліном передньої ноги.

Хвіст оленя закручений догори. Передню лопатку оздоблено спіральним завитком, що вдало уриває як передню і задню частини зображення. Великі гіллясті роги тварини передано сімома гілками, спрямованими догори або назад і закрученими наперед та двома повернутими їм назустріч (на наверхні № 3 їх три).

Основні розміри наверхня № 1 і 2 (висота наведева вище): діаметр бубонця 5,5 см;

внутрішні розміри втулки 2×3 та $1,8 \times 3,2$ см, довжина перекладини із зображенням оленя 6,2, висота останнього до 5,5 см.

Основні розміри наверхня № 3: діаметр бубонця 5,2 см; розміри втулки $1,7 \times 3$ см; довжина перекладини 6 см; висота фігури оленя 5,3—5,5 см. Товщина зображення на всіх виробках до 0,7 см.

Наверхня із зображенням грифона (рис. 103, 1—3). Наверхня № 4, 5 відрізняються від наверхня № 6 як за розмірами, так і за формою зображення. Звірі подані в профіль стоячими. Животи їх підтягнуті, ноги товсті й неграбні, назустріч виділено вм'ятинами. Голова має закарлючений дзьоб та довгу бороду. Від спини відходять по-стаклені одне за одним два крила, розділених, як і шия, трьома поздовжніми пружками. Перспективу відтворено за рахунок менших розмірів заднього крила. Хвіст має вигляд трипелюсткової пальметки.

Основні розміри наверхня № 4 і 5: діаметр бубонця 4,7 см, внутрішні розміри втулок $1,5 \times 2,7$ см, довжина перекладини з грифоном до 2,7, висота грифона 4,4 см.

Наверхня № 6 найбільше в колекції. Горизонтальна підставка для фігури грифона тут товща. Це саме стосується і всіх деталей тіла грифона — вони значно товщі, а вирізи між ними об'ємніші, за рахунок чого грифон здається стрункішим, ніж попередні.

Основні розміри наверхня: діаметр 6,5 см; розміри втулки близько $2 \times 3,7$ см, довжина перекладини з грифоном 6, висота останнього близько 5 см.

Всі деталі наверхня виготовлено литвом. Візерунок на них було дороблено від руки гострим інструментом. Кожна заглибина терпляче видряпувалася, що вимагало тривалого часу. Описля поверхня виробів старанно зашліфувалась і, можливо, позолочувалась: під час знахідки в місцях, вільних від окисів, вона мала яскравий золотавий відтінок, який втрапився під час реставрації.

Залишки повозок у вхідних ямах. Деталі повозки з вхідної ями № 1. 150. *Колесо № 1* відбилися на засинці майже повністю (рис. 104). Маточина сплюснена в овал розмірами близько 15×11 см, товщина її стінок, вірніше тліну від них, 2,5 см. Для визначення довжини маточини не було даних. Від неї на всі боки тяглися відбитки 12 спиць, більшість яких збереглися част-

ково. Ширина смужок тліну від них в середньому 3 см. На всіх відбитках добре помітно, що до обода вони дещо розширювалися. Довжина спиць, що відбилися повністю, 36 см.

Загальний діаметр обода, судячи з його решток, 1,2 м, ширина 14—15 см. На його відбитках хрестоподібно лежали чотири залізних обойми, які скріплювали обід, виготовлений з чотирьох дуг. На кожній дузі волокна дерева тягнуться вздовж у вигляді прямих ліній. Отже, дуги були не гнутими, а випиленими з товстих дощок.

Всі чотири залізних обойми однотипні. Виявлені вони, на жаль, у фрагментах. Майже повністю збереглася лише нижня. Обойми склалися з двох платівчастих накладок і чотирьох товстих стрижнів, що проходили наскрізь обід і розклепувалися потім поверх накладок. Останні у плані підпрямокутні, злегка зігнуті. Довжина їх зверху близько 20, знизу 17—17,5 см. Ширина по краях до 7, по середині 6,3—6,6 см, товщина близько 3 мм.

З'єднувальні стрижні круглі в перетині, товщиною близько 0,7 см. Внутрішня їх довжина, отже, і товщина обода близько 5,5 см.

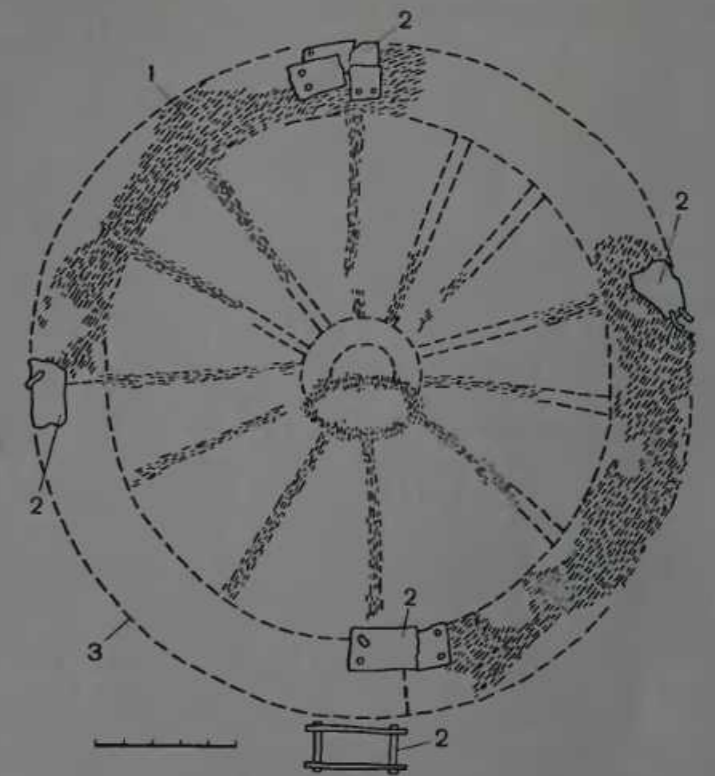
151. *Колесо № 2.* На засинці відбилася нижня частина обода, кілька уламків спиць та розвал маточини. На ньому лежали уламки трьох залізних обойм, тотожних обоймам колеса № 1. Виявлені вони ближче до зовнішнього краю відбитка обода. На деяких з уламків збереглися відбитки дерева, волокна якого тягнуться під кутом до довгих сторін накладки. Із внутрішнього боку поперек накладок в середній частині знаходяться платівчасті виступи висотою до 1,8 см, що, напевно, заправлялися в проміжки між дугами обода для усунення можливості їх зсувів по вертикалі.

Діаметр колеса близько 1,2 м, ширина обода і його товщина такі самі, як і в колеса № 1.

152. *Колесо № 3.* У вигляді відбитка зберегся сегмент обода шириною 14—15 см з уламками двох залізних обойм на ньому. Виходячи з відстані між обоймами (близько 60 см) та ступеня зігнутості обода колесо мало ті самі розміри, що й попередні.

153. *Колесо № 4* збереглося найгірше — вдалося простежити відбиток лише однієї його спиці та дрібні уламки двох обойм, що змішалися з уламками обойм колеса № 1.

Зважаючи на однотипність всіх коліс, наводимо їх сумарну реконструкцію за виявленими залишками. Діаметр колеса 1,2 м. Обід його складався з чотирьох дуг, випилених з дощок. Дуги з'єднувалися між собою за допомогою залізних стрижнів, заклепаних на піддугоподібних платівках, накладених з обох боків обода. Ширина обода 14—15, товщина 5—6 см. Кожне колесо мало по 12 дерев'яних спиць, що сходилися до маточини,

104

Бокова гробниця. Колесо № 1 на первісному вході в могилу. 1 — дерев'яний тліл; 2 — залізні накладки; 3 — реконструкція.

дещо потоншуючись в цьому напрямку від 4 до 3 см. Довжина спиць 36 см, форма їх у перетині, згодом, прямокутна. Маточина мала досягати посередині діаметра 20—21 см. Товщина її стінок дорівнювала 4, діаметр отвору для осі 12 см. Довжину маточини встановити не вдалося.

Разом із залишками коліс поблизу західної стінки вхідної ями виявлено залізну скобу з круглого в перетині дроту, що мала форму рамки розмірами $2,2 \times 4,2$ см. Загнуті під прямим кутом кінці дротини становили одну з вузьких сторін рамки, протилежна їй має дугоподібну форму. Обидва

кінці загострені і перегнуті донизу. Товщина дроту близько 0,5 см. Ймовірно, скоба відноситься до якоїсь деталі повозки.

Залишки коліс із вхідної ями № 2. 154. Від коліс з дромосу № 2 залишилися розвали чотирьох маточин. Три з них представлені кунками дерев'яного тліну, одна — значними уламками. Залізних деталей на місці розташування коліс не було.

Довжина бочкоподібної в формі маточини, що збереглася краще, близько 44 см, здогадний діаметр посередині 25—30, товщина стінок 6,5—7,5, діаметр отвору для осі 10—12 см. До обох кінців маточини потоншувалася і мала біля них широкі (близько 7 см) концентричні заглибини, призначені, напевно, для канатів, якими вона зв'язувалася для міцності.

Колесо мало 12 прямокутних в перетині спиць, що заправлялися в маточину на всю її товщину. Гнізда для них дещо розширені догори (від $4,5 \times 1,5 - 2$ до $5,5 \times 2 - 2,5$ см). Довжину спиць і діаметр колеса простежити не вдалося.

Поховальний інвентар слуг. 155. Сім настових намистин від поховання дівчинки «служниці» (рис. 105, 12, 13). Одна з них досить велика підциліндрична чорного кольору, по всій поверхні оздоблена вічками у вигляді кіл жовтого кольору. Діаметр 1,9, ширина близько 1,2 см. Шість інших намистин зроблено у вигляді довгастих підбікопичних прошивок чорного кольору (від однієї залишилася половинка), прикрашених по всій поверхні прямими або хвилястими концентричними поясками зеленого (3 екз.) або жовто-бруватного кольорів (3 екз.). Довжина в межах 4,1—4,7 см, діаметр по краях близько 0,6—0,7, посередині — 0,8—1 см.

156. Браслет слуги-«іздового» виготовлений з круглого в перетині залізного стрижня. Виявлено в дрібних уламках.

157. Залізний ніж з кістяною колодочкою від поховання «куховарки» (рис. 105, 10). Клинок фрагментований. Наскільки можна судити з уламків, він мав дугоподібну спинку і пряме лезо. Колодочка звичайної подовженої форми, восьмигранна в перетині. Хвостик клинка вставлено в розпил колодочки і скріплено з ним трьома заклепками. Довжина колодочки 11,5 см, ширина 1,4—1,9, товщина 0,6—0,9 см.

158. Кругла кістяна шляпка серезки «куховарки» (рис. 105, 7). Нижня поверхня шляпки влодка, верхня онукла. Посередині

плоского зворотного боку зроблено циліндричне заглиблення, оточене невисоким обламаним бортиком. У заглибині збереглися уламки кістяного стрижня. Діаметр пляшки 1,9, товщина 0,5 см. Діаметр циліндричного заглиблення 0,5 см.

159. Овальної форми браслет «воїна-охоронника» виготовлено з круглого в перетині бронзового дроту товщиною 2—3 мм (рис. 105, 6). Торці дротини заокруглені, кінці заходять один за одний на 1,6 см. Діаметр браслета 4,7—5,6 см.

160. Сагайдак «воїна-охоронника». Від сагайдака по дну могили залишився білястий тлів. Довжина його смужки близько 40 см, ширина вгорі 20, внизу 23 см. Виходячи з ширини штапки бронзових вістер до стріла, що збереглися на його дні (13—14 см), сагайдак був набагато вужчим.

Близько до стінки могили смуга тліну обмежувалася невисоким фігурним глиняним бортиком, що повторював, певно, форму речі, яка тут лежала. Спочатку бортик мав вигляд неглибокої дуги, звернутої овалом до сагайдака, завдовжки 35 см, потім різко згинався і у вигляді прямої тягся в напрямку вістер до стріла ще на 9 см. В загальних рисах він нагадував уламок трохи більшої половини лука зі спущеною тятивою. Відстань від середини дуги бортика до його кінця становила 28 см. Отже, якщо наше припущення правильне, що бортик утворився поруч із луком, загальна довжина останнього мала дорівнювати 56 см. Саме таким невеликим і уявляється скіфський лук за його зображеннями на витворах античного золотарства.

Вістря до стріла на дні сагайдака (62 екз.) лежали у кілька шарів. За формою вони діляться на п'ять типів (рис. 105, 1—5): а) вісім трикутатевих з виступаючою втулкою і кінцями лопатей, загостреними в шпичку. На деяких екземплярах втулка обламана. Висота наконечників 3—3,2 см; б) дев'ять тригранних з виступаючою втулкою і загостреними в шпичку кінцями ребер, висотою 2,9—3,2 см; в) 18 тригранних зі схованою втулкою і дугоподібними ребрами та прямокутними заглибинами біля основи граней, висотою 2,2—2,6 см; г) чотири тригранних з глибокою напівовальною виїмкою в основі граней, висотою 2,8—3 см; д) 23 тригранних із злегка дугоподібними ребрами і невеликою підтрикутною виїмкою в основі граней, висотою 1,8—2,2 см.

161. Залізний ніж з кістяною колодочкою поблизу колчана «воїна-охоронника» (рис.

105, 11). Спинка клинка горбкувата, лезо дещо вигнуте, кінець гострий. Колодочка подовжена, восьмигранна у перетині. Хвостик клинка вставлено в розпил колодочки і скріплено з ним двома заклепками. Довжина пожа 19,8 см, клинка 9,6, колодочки 10,2 см; ширина клинка 2, колодочки 1,5—1,8 см, товщина колодочки 0,9 см.

Як бачимо, інвентар всіх чотирьох слуг виражає своєю убогістю. Проте слід підкреслити, що кожен із них мав якусь прикрасу.

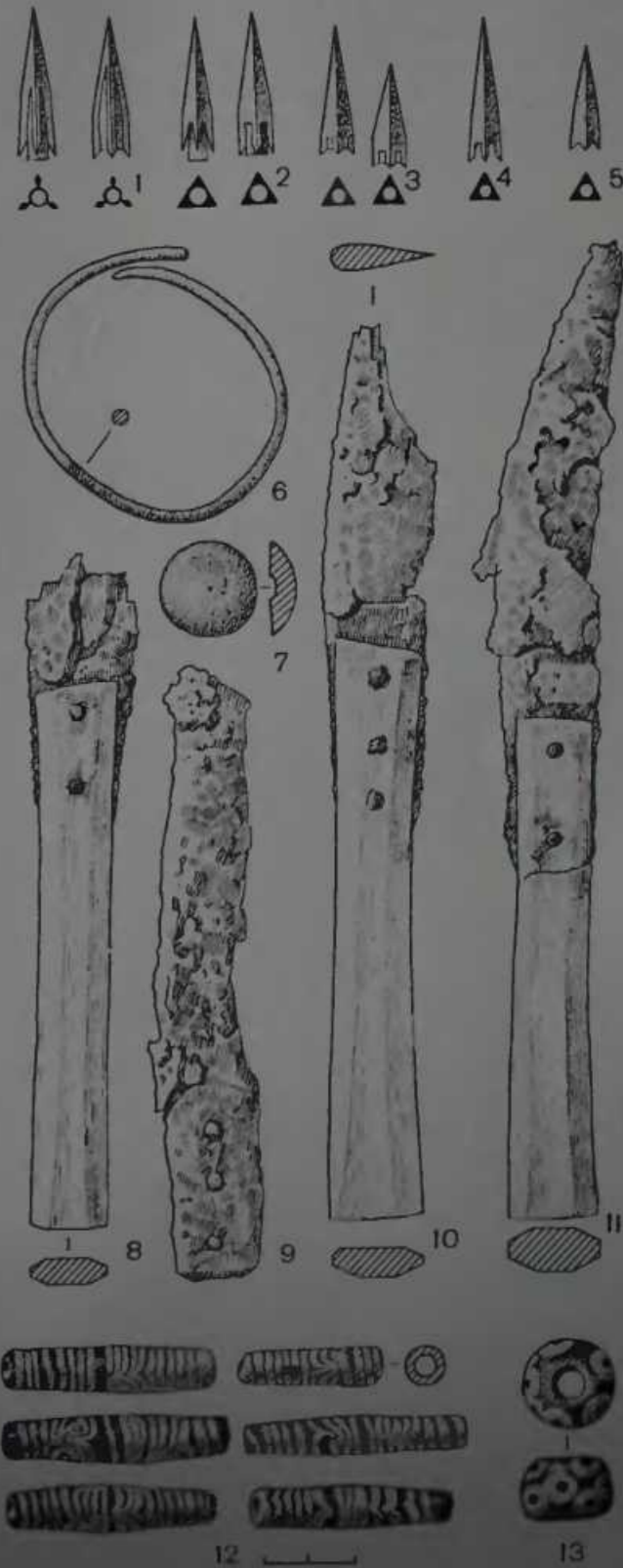
Речі з поховання жінки. Супроводжуючий інвентар. 162. Дві круглі бронзові пряжки (сюльгами) з цезімікутими кінцями і довгими рухомими язичками (рис. 106, 6). Обідок пряжки у перетині підпрямокутний. Ширина його 0,5 см, товщина близько 1 мм. Круглі в перетині загострені кінці обідка загнуті зовні в округлі петлі. Відстань між ними 0,4 та 0,5 см. Прямий язичок також виготовлено із прямокутного в перетині стрижня товщиною 1,5 мм. У плані він має форму подовженого трикутника, загострений кінець у перетині округлий. Ніякий кінець згорнуто в петлю, що охоплює обід пряжки.

Діаметр виробів 5,5 та 5,8 см, довжина язичків 7,5 і 6,6 см (кінець більшого з них виявлено обламаним).

163. Із найдрібніших скалок скляного посуду, виявленого в узголів'ї жінки, І. Б. Хазановій вдалося підібрати і склеїти лише кілька фрагментів. Незважаючи на обмеженість цих матеріалів, можна твердити, що вони належали кільком посудинам. Наводимо описання уламків і висновки, які можна зробити щодо них.

а. Два великих фрагменти вінець, один із значним уламком стінки, а також кілька дрібніших (рис. 107, 3, 4, 6) з тонкого (1—1,3 мм) прозорого скла, що має жовтавий відтінок. Вінець досить великі, різко відігнуті назовні. Стінки невисокі, плавно заокруглюються в дно. Дещо вище середини посудину оперіає кільцевий фриз із двох паралельних рельєфних пружків. За 0,5 см нижче фриза на уламковій зберігає плавний онуклий малюнок, що, ймовірно, оздоблював посудину навколо. Він складався із системи досить широких гострокінцевих пелюсток, звернутих через одну основою то донизу, то догори. Зсередини, як і в інших випадках, скло гладеньке. Описані уламки дають можливість реконструювати посудину у вигляді глибокої фіали діаметром 13 і висотою, можливо, до 5 см.

105
Бокова гробниця.
Супроводжуючий інвентар
слуг (1—7, 10—13) та пожеї
із господарської піші (8, 9).

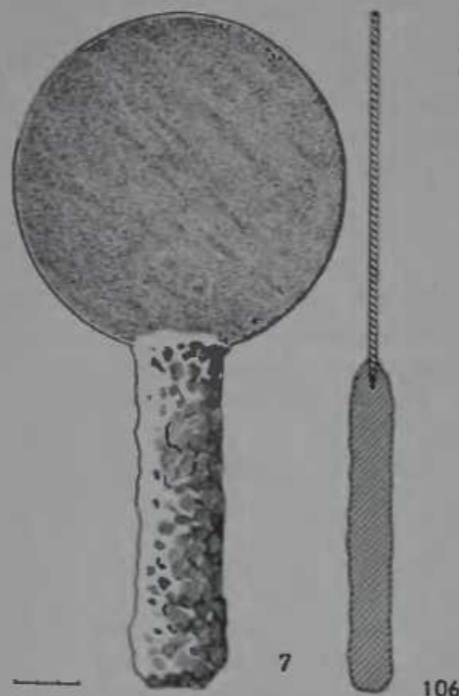
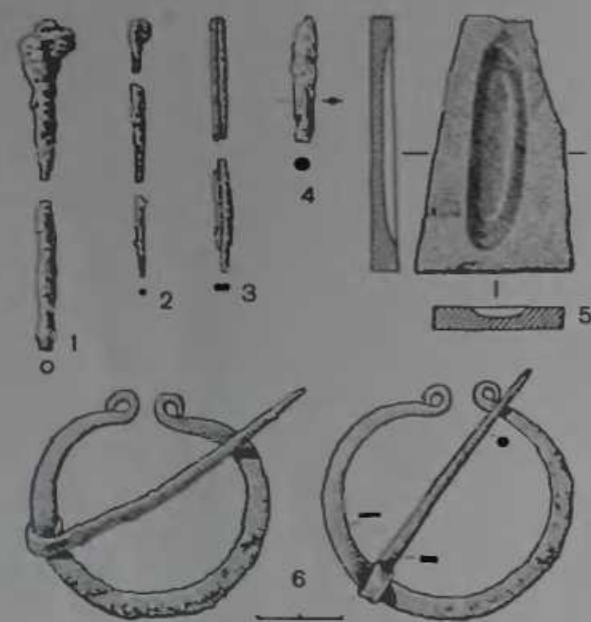

6. Великий уламок стінки посудини з такого самого скла і з тотожним орнаментом (рис. 107, 2). За цими даними його цілком можна було б віднести до попередньої посудини, проте він ніяк не вписується в неї внаслідок більшої поперечної та поздовжньої зігнутості. Слід відзначити також, що пружковий фриз по стінці тягнеться не паралельно, а під значним кутом до орнаментального пояса. З огляду на це можна припустити: 1) реставрована в пункті «а»

дивни. Дно, безперечно, належало одній із описаних вище фіал.

д. Кілька уламків вінець посудини із прозорого скла з чистим зеленкуватим відтінком (рис. 107, 7) відрізняються від попередніх значною товщиною (до 3 мм). Найвірогідніше, належали ще одній посудині — фіалі, уламки якої описані в пункті «в».

164. За формою, розмірами і кольором *намисто*, виявлене за головою жінки, поділяється на кілька типів (рис. 108):

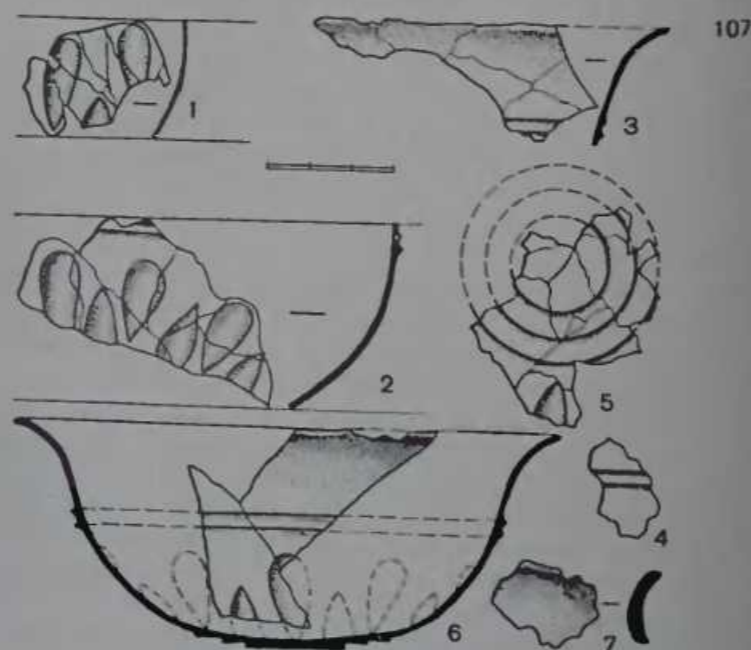
106
Бокова гробниця.
Супроводжуючий інвентар
із поховання жінки.

107
Бокова гробниця. Залишки
і реконструкція скляного
посуду.

посудина з одного боку була сильно деформована; 2) уламок належить іншій фіалі.

в. Уламок стінки посудини із прозорого скла з зеленкувато-жовтавим відтінком товщиною 1,3 мм, орнаментований подібною до попередніх системою пелюсток (рис. 107, 1). Проте самі пелюстки вузчі, стрункіші і рельєфніші від попередніх. Фрагмент доповнюється досить значною кількістю дрібних уламків цього самого типу. За всіма ознаками, вони походять від іншої, другої або третьої, фіали.

г. Великий уламок дна посудини прозорого скла з зеленкувато-жовтавим відтінком товщиною 1,3—2 мм (рис. 107, 5). Посередині оздоблений трьома рельєфними, досить невразними концентричними пружками. З одного боку за 0,5 см від останнього пружка на уламку зберігся гострий кінець, широкої пелюстки, що тяглася сюди із стінки посу-

а) великі підциліндричні намистини чорного кольору (8 екз.), прикрашені по всій поверхні жовтавими або ледь брунатними вічками у вигляді кілець. Діаметр близько 1,8 см, ширина від 0,9 до 1,5 см; діаметр отвору близько 0,7 см. Дев'ять велика намистина подібної форми, але скляна блакитного кольору, з жовтими вічками, виявлена в уламках;

б) дрібні намистини чорного кольору (85 цілих та кілька в уламках), прикрашені

жовтавими вічками у вигляді кілець. Діаметр близько 0,8, ширина 0,35 см;

в) дрібні кільчасті намистини з тьмяним сиюватим відтінком різної інтенсивності — від сіруватих до темно-сірих і чорних, виявлені в двох скупченнях — ліворуч і праворуч від голови небіжчиці (праворуч 85, ліворуч 93 сиюватих та 63 майже чорних). За розмірами при уважному огляді значно різняться між собою. Діаметр їх 0,5—0,6, ширина 0,25—0,5 см. Серед них виділяється

108
Бокова гробниця. Залишки
намисто, вібраного
в уламках жінки.

група з більш стабільною шириною (близько 0,4 см) і рівномірнішим синюватим відтінком. Кілька намистин виявлено злитими по двос;

г) дрібні кільчасті намистини за формою і розмірами такі самі, як і виділені в окрему групу синюваті, але тьмяного зеленкувато-брунатного відтінку (59 ека.);

д) за кольором такі самі, як попередні, але менших розмірів (в середньому $0,4 \times 0,25$ см) (95 ека.);

е) округлі, майже шароподібні, намистини із земляним відтінком, оздоблені ледве помітними синюватими або жовтуватими вічками у формі кола з шести концентрично розміщених крапок і однієї посередині (8 цілих і 8 в уламках). На зламі однієї намистини добре помітно, що вічко вставлялося в її тіло. Товщина його близько 1 мм. Діаметр намистини 0,7 см. Ще дві намистини цього самого кольору і форми не мали вічок;

є) дві намистини білого кольору також з чистою поверхнею, діаметром близько 0,8 і шириною 0,5 см;

ж) чотири намистини сірого кольору, оздоблені посередині концентричним білим колом. П'яту намистину цього типу, чорного кольору, виявлено в уламках;

з) шість кільчастих намистин з дуже великим отвором посередині: 1) сіра діаметром 0,8 см; 2) дві білі діаметром 0,65 см (одна в уламках); 3) фіолетова діаметром 0,4 см; 4) яскраво-синя і сірувата діаметром 0,65 см.

Таким чином, нами враховано 519 намистин. Насправді їх було більше. Певну кількість їх виявлено в дрібних уламках, що це піддавалися підрахунку.

165. Уламки залізних шпильок з круглих у перетині трубчастих стрижнів, загнутих вгору у петлю (рис. 106, 1—3):

а) уламки верхньої і середньої частин шпильок із стрижня товщиною 3—4 мм. Довжина уламків 3,7 та 3,5 см;

б) уламки верхньої, середньої частин і кінця шпильки з більш тонкого стрижня. Довжина уламків 1,7, 2,3 та 1,8 см;

в) два уламки середніх частин двох шпильок, що скінчилися між собою, із стрижня товщиною близько 2 мм. Довжина уламків 2,9 та 2,6 см.

166. Плоский трапецієвидний предмет із мінералу (шифер?) темного кольору, розмірами $1,5-3,7 \times 5,8$ см і товщиною 0,5—0,6 см (рис. 106, 5). Зверху має видовжений овальний у плані та перетині рівчачок розмірами $1,3 \times 4,6$ см та глибиною понад

2 мм. Ймовірно, застосовувався для розтирання косметичних засобів.

167. Видовжений чотиригранний шматок дуже легкої і крихкої дрібнозернистої маси брунатного кольору з дрібними краплями чорних часток (вуглики?). Розміри $4,5 \times 1,7 \times 0,5 - 1,5$ см. Найімовірніше, маса являла собою якийсь косметичний засіб.

168. Уламок лопатеподібно сплющеного кінця залізного предмета, що переходить у круглий стрижень (вухокрутка?). Довжина уламка 2,3, ширина 0,5 см (рис. 106, 4). Майже весь предмет покрито слідами дерева.

169. Уламки сучкуватої дерев'яної колоди розмірами близько $10 \times 8,5 \times 7,5$ см, що супроводжувалися безформним тліном дерева.

170. Чорнолакова грецька миска на кільцевій підставці (рис. 109, 1). Стінки досить круто переходять у дно, валикоподібні вінця відігнуті назовні. Зовнішня стінка піддона опукла, внутрішня — скошена. На місці з'єднання піддона з мискою з обох боків тягнуться концентричне заглиблення. Діаметр вінця миски 19,6 см, піддона 11,7, висота миски 6,7, піддона 2,1 см.

Лак доброї якості, з металевим відтінком.

З середини по дну миска оздоблена двома концентричними поясами штампованого пальметкового орнаменту. Посередині візерунка поміщено п'ятипелюсткову розетку з круглою серединкою. Розетку обведено концентричним заглибленням.

Середній орнаментальний пояс складається з 13 одинадцятипелюсткових пальметок, зовнішній — з 39 (рис. 109, 2). Між ними розміщено поясок ов, обведений з обох боків заглибленими колами. Пальметки обох поясів з'єднані знизу через одну прокресленими дугами, що, пересікаючись між собою, утворюють красиву орнаментальну сітку. І пальметки, і ови наносилися окремими штампами. Розмітка кіл, по яких вони розміщені, досить добре помітна на поверхні посудини.

Знизу на дні миски розміщено шість концентричних поясків з лаку жовто-гарячого кольору, що мають різну ширину. Концентричні заглиблення на місці з'єднання миски з піддоном пофарбовано таким самим лаком.

171. Срібні посудина у вигляді келиха з кулеподібним тулубом, невисокою шийкою і відігнутими назовні вінцями, від якої на місці в обрисах збереглася лише верхня час-

типа. Реставрувати посудину не вдалося — від неї залишилася тільки частина шийки та уламок стінки, прикрашений поздовжніми канелюрами.

172. Бронзове дзеркало із залізною ручкою (рис. 106, 7). Диск має значну товщину (до 3,5 мм), діаметр його 15,3 см. Поверхня з обох боків гладенька. В нижній частині від диска відходить підпрямокутний виступ для кріплення з ручкою. Обабіч нього є невеликі М-подібні виступи.

Залізна ручка, що охоплювала диск з обох боків, майже повністю розклаталась, спосіб її кріплення з диском простежити неможливо. Вона мала видовжену прямокутну у плані форму, в перетині, здається, була овальною. Довжина ручки в сучасному стані 16, ширина близько 4 см.

Головний убір і вбрання. 173. Золота начільна стрічка довжиною 32,5 і шириною 4 см із високопробного жовтавого золота, орнаментована нижнім рослинним орнаментом, на мотив аканфового стебла, відштампованим зсередини (рис. 110).

Використовуючи одні й ті самі мотиви, художник уник дзеркального зображення за рахунок незначної відмінності в формі та розташуванні квітів на обох половинах стрічки, а також вдалого введення в композицію несиметрично розміщених образів трьох комах і двох птахів. Фігурки останніх поміщено посередині стрічки головами ліворуч. Правий птах стоїть на аканфовій гілці за косою пальметою і тягнеться дзьобом до амфороподібного пуп'янка, що звисає над нею; птах зліва, стоячи на косій пальметці, дзьобом серединку невеликої квітки з двома листкоподібними пелюстками.

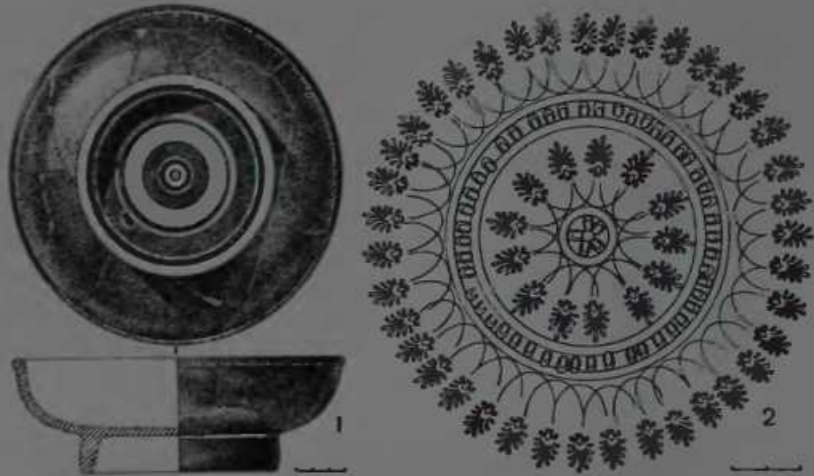
В лівій частині композиції на аканфовій гілці перед верхнім її перегином головою ліворуч зображено коника-стрибуна, у правій, під таким самим перегином на вусикові, головою догори — комаху з довгими підпрямокутними крилами, а праворуч від неї внизу — жука чи муху, що повзе по платівці вздовж гілки.

Композицію обведено прямокутною рамкою з великих опуклин, вибитих зсередини. На довгих сторонах вони вибивалися підпрямокутним інструментом, на вузьких — дуже гострим довгастим, який іноді пробирав стрічку наскрізь. Знизу опуклини напесено по краю платівки, вгорі та з боків — за 3—4 мм від нього. Заглибини між опуклинами пророблялися різцем, який утворив подрянини і на самій стрічці.

Вище верхнього ряду опуклин на різній відстані один від одного зроблено 13 отворів для нашивання, пробитих з лицьового боку. Такі самі отвори є і вздовж вузьких сторін, але тут вони надзвичайно рясні (10 зліва і 7 справа), причому посередині по одному пробито із зворотного боку.

174. Широкі золоті платівки від головного убору та їх обрізки:

а) чотири злегка дугоподібні платівки довжиною 16,2—16,4 см та шириною 3,1—

109
Поговання жінки.
Чорнолакова миска.

3,3 см (рис. 111, 1—2). Штампована композиція платівок складається з двох самостійних сцен: напад двох грифонів на оленя (ліворуч) і гри або поєдинку між стилізованим левом і крилатим «кабаном».

Придавлений грифонами олень лежить в середині сцени головою праворуч. Зламана в коліні права задня нога витягнута назад, ліва знаходиться під тулубом; підігнута під груди права передня нога спрямована коліном вперед. Тіло тварини дещо підняте, голова повернута мордою назад. Гіллясті роги складаються з чотирьох закручених наперед паростків.

Один з грифонів напав на оленя ззаду, другий спереду. Перший з них стоїть задньою лівою лапою на витягнутій назад правій нозі оленя, правою передньою ухопив його за круп і дзьобом у бік. Грифон, що напав на оленя спереду, лівою передньою лапою давить йому в коліно і дзьобом у груди. Обидва грифони розміщені на передньому плані, олень на задньому.

Лев і «кабан» звернуті головами один до одного. Лев дещо приліг на передні лапи і простяг ліву лапустріч «кабанові». Паща звіра розкрита. Зроблена вертикальними рубчиками грива стирчить догори. Позаду неї над спиною і крупом підносяться шість довгих шпичаків.

«Кабан» має тучке лев'яче тіло, невиразну свинячу голову та підняте догори крило, передане у тій самій манері, що й крила грифонів з попередньої сцени. Над його

ками, що складаються з двох поздовжніх паралельних ліній та зигзага між ними. Краї платівки загнута донизу.

Вздовж довгих сторін стрічки з лицьового боку пробито по п'ять—сім отворів для нашивання. Оскільки кількість цих отворів не мала конструктивного значення, а робилася, ймовірно, за потребою, в подальшому при описанні блях головного убору ми не будемо наводити їх, зазначаючи наперед, що два ряди таких отворів є на всіх платівках.

верхнім кутом, а на кістках правої — така сама, але із загнутим і обрізаним лівим верхнім кутом. Ліва платівка біля необрізаного краю мала посередині два горизонтально розміщених отвори, права — лише один, отже, закономірність в їх кількості і розміщенні та сама, що й на цілих стрічках. В правому нижньому куті правої бляхи замість одного отвору — два поруч;

в) три великих прямих і один скошений обрізки платівок наведеного вище типу: об-

раженням «кабана». Ліва вузька сторона скошена, вздовж неї — два отвори. Довжина обрізка вгорі 2, внизу — близько 5 см;

г) чотири нерівних поздовжньо перегнутих обрізки довжиною 3,4, 3,6 і два по 7,5 см;

д) шість невеликих безформних обрізків. Більші з них, як правило, мають велику кількість отворів по краях і посередині.

175. Вузькі золоті платівки від головного убору та їх обрізки:

110
Поздовжня жінка. Початкова стрічка.

крупом підносяться такі самі шпичаки, як і у лева. «Кабан» лежить на підігнутих задніх і випростаних вперед передніх ногах, права з них піднята і знаходиться на рівні піднятої лівої лапи лева, ніби вони грають між собою. Голова «кабана» піднята догори. На боку двома лініями прокреслено ребра чи складки шкіри.

На тілах всіх тварин відносяться у вічі досить значні ямки, що утворилися, можливо, внаслідок дефектів штампна, у всякому разі простежити якусь закономірність в їх розташуванні не вдається.

Знизу і зверху смуга зображень по краю платівки обмежена орнаментальними по-

Разом з тим на платівках, що описуються, є отвори і біля вузьких сторін. Кількість і розміщення їх різні: на платівках, виявлених праворуч від голови, по отвору зроблено тільки на правому кінці (рис. 111, 2), на виявлених ліворуч — по два отвори, розміщених в ряд, на лівому кінці, і по одному-два, але розміщених по вертикалі, — на правому (рис. 111, 1). Врахування цих бокових отворів надзвичайно важливе для реконструкції головного убору (див. розділ «Матеріальна культура»);

б) на кістках лівої руки небіжчичі лежала платівка наведеного вище типу із загнутим досередині і дещо обрізаним правим

різок правої половини довжиною 8,8 см ліворуч закінчується на задній частині першого грифона. Біля лівого вузького краю два отвори, біля правого — один. В лівому нижньому куті замість звичайного на наведених платівках одного отвору — три. Вздовж верхнього довгого краю кількість отворів також збільшено до шести; обрізок лівої частини довжиною 5,2 см, що закінчується головою лева. Має один боковий отвір зліва; обрізок правої частини довжиною 6,3 см, що закінчується рогами оленя. Праворуч один боковий отвір, ліворуч два, розміщених горизонтально. Платівка тріснула вздовж них; обрізок правої частини із зоб-

а) три довгасті піддугоподібні у плані платівки довжиною 13 і шириною 2—2,2 см (рис. 112, 1, 2). По довжині бляшки прикрашено рельєфними зображеннями, виконаними у техніці штампнування. Основу композиції становлять сфінкс і орлиноголовий грифон у геральдичній позі, повторені двічі, та безпартні фігури грифона ліворуч від них і сфінкса праворуч. Обидві фігури стоять на трьох ногах з піднятими лапустріч одна одній лівими передніми ногами, під якими поміщено нечітку семипелюсткову пальметку, що має вигляд ялинки.

Вгорі та внизу зображення облямовано поперемінно геометричного орнаменту, тотож-

ного пояском на платівках попереднього типу. Крім чотирьох-п'яти отворів для нашивання вздовж довгих країв, платівка, що лежала праворуч від голови, мала отвір біля правого короткого краю. Платівки, виявлені ліворуч, — по одному з правого і по два в ряд з лівого країв. Таким чином, як і на платівках попереднього типу, отвори, які розміщено з внутрішніх країв, пробито так, що при нашиванні бляшки правої сторони, які мають по одному отвору, накладалися

б) чотири обрізані платівки цього самого типу довжиною 10, 8,5, 10,5 та 9,7 см. За винятком однієї з них (довжиною 10,5 см), обрізаної з обох боків, решта обрізалася на певну довжину зліва. Характер розміщення отворів у вузьких сторонах той самий, що й у стрічок попереднього типу, тобто ліві мають по одному, а праві по два отвори біля внутрішнього вузького краю. Лише одна з них на вузьких сторонах не має отворів зовсім;

на платівки лівої, з двома отворами біля внутрішнього краю. Завдяки цьому спостереженню кожній платівці можна підібрати сусідню по ряду. Проте це стосується лише стрічок, що містилися у фронтальній частині головного убору. По боках вони не накладалися, а просто примикали одна до одної:

в) дрібний обрізок платівки довжиною 3,2 см.

176. Бляшки із зображенням грифона, що шматує лань чи козя (рис. 113; 11; 114), становлять в колекції найбільшу серію (94 екз.). Вони прямокутні, розмірами $3 \times 3,5$ см.

По краю зображення обведене рамкою, оздобленою косими насічками у вигляді перекрученої мотузки. Краї загнуто донизу, в кутах — по отвору для нашивання.

Зображення на бляшки наносилося за допомогою штампа з подальшою доробкою деталей вручну гострим чеканом. На окремих платівках ручна доробка відсутня. Щодо проробленості деталей і їх чіткості, в колекції неможливо знайти двох тотожних екземплярів.

177. Бляшки із зображенням рогатого леєинового грифона (25 екз.), прямокутні в плані, розмірами $2,1 \times 2,2$ см, із загнутими донизу краями (рис. 113, 8; 115).

На бляшці зображено крилату тварину з гнучким тілом лева, поданим у профіль ліворуч, та повернутою у фас бичачою головою. По краю зображення обведене подвійною рамкою: із опуклив, нанесених зсередини, і простого чотирикутника. В кутах бляшок — по отвору для нашивання, проколотому із зворотного боку. За чіткістю зображення в цілому та певних його деталей зокрема оздоба дуже різняться між собою. Як і на всіх інших штампованих оздобах з поховання, зображення із зворотного боку значно чіткіше, ніж з лицьового.

178. Бляшки із зображенням лева, що напав на лань (33 екз.). Прямокутні у плані, розмірами $2,2 \times 2,7$ см (рис. 113, 10; 116). Краї незначно загнуті донизу. Тварина, на яку напав лев, лежить у нижній частині платівки ліворуч. Ноги з підкресленими ратицями підігнуті. Голову різко закинута догори. Під шиєю лежить зігнута в коліні права передня нога. Нижню частину морди відокремлено від голови чітким поперечним рівнячком, роги на голові відсутні.

Фігура лева значно менша від лані. Звір стоїть на крушій тварини і, вцепившись їй в лопатку лівою передньою лапою, гризе за шию.

По краю зображення обведене рамкою опуклив, нанесених із зворотного боку. В кожному куті — по отвору для нашивання, пробитому з лицьового боку. Як і на інших платівках, зображення значно різняться між собою за чіткістю окремих деталей.

179. Підпрямокутні бляшки із зображенням сфінкса, що сидить праворуч (6 екз.). Платівки вирізані пошицями без попередньої розмітки, тому за розмірами і формою вони дещо різняться між собою (рис. 113, 9; 116). Одні з боків бляшки іноді скошені. Розміри їх $2,7-2,9 \times 1,7-1,8$ см.

111. Поховання жінки. Широкі золоті платівки від головного убору.

112. Поховання жінки. Вузькі золоті платівки від головного убору.

113. Поховання жінки. Типи золотих платівок від вбрання та дрібна сережка.

По краю платівки обведене рамкою дрібних опуклив, вибитих із зворотного боку. Рамка точно повторює конфігурацію бляшки, таким чином, можна з певністю стверджувати, що наносилася вона від руки вже після вирізування. По кутах платівки мають по отвору для нашивання. На двох з них,

крім того, — по додатковому, п'ятому отвору в одному з кутів, а на одній — два посередині, обабіч фігурки сфінкса. Наявність додаткових отворів по кутах викликана трициною, необхідність їх на платівці посередині незрозуміла. Всі отвори проколото з лицьового боку бляшки.

180. Підпрямокутні бляшки із зображенням жіночої фігури на птахові (9 екз.). За зовнішнім виглядом і технікою виготовлення близькі до попередніх (рис. 113, 5—7;

115

114

Поховання жінки. Золоті платівки із зображенням грифона, що напав на лань.

115

Поховання жінки. Золоті платівки із зображенням рогатого левиноголового грифона та жінки на птахові.

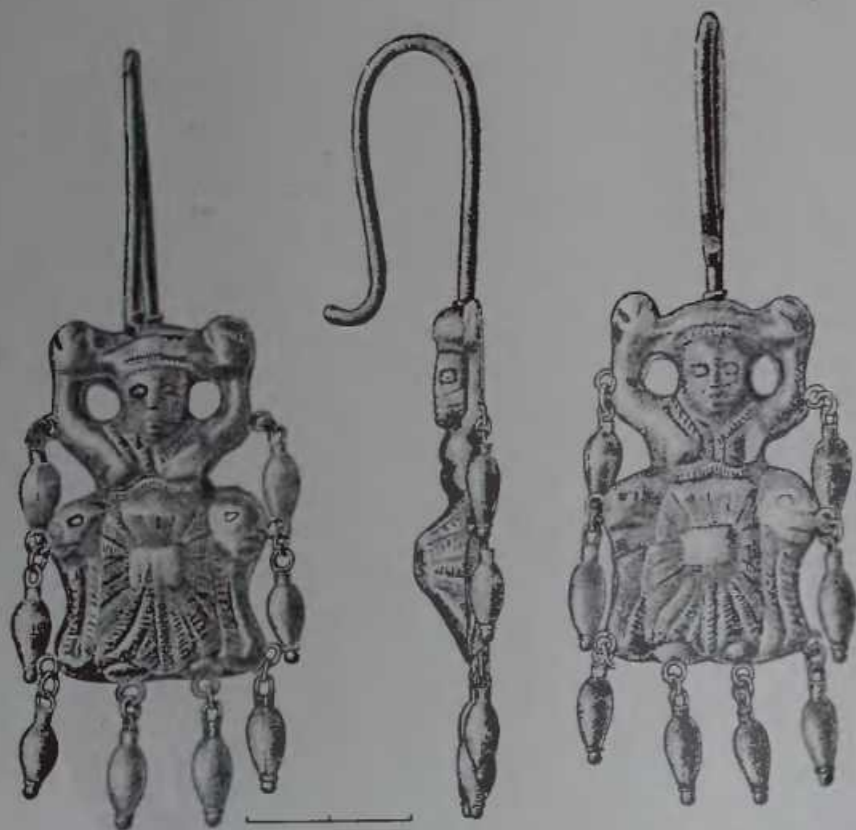
116

Поховання жінки. Золоті платівки із зображенням лева, що напав на лань, і сфінкса.

116

117

117
Поговання жінки. Підвіски.118
Поговання жінки. Підвіски.

118

115). Між собою різняться як за розмірами, так і за величиною зображення, а також ступенем чіткості його деталей. Один або два боки платівки часто скошені. Розміри найменшої з них $1,6 \times 1,9$, найбільшої $1,6-1,7 \times 2-2,15$ см. Зображення, як і в попередньому випадку, обведено по краю бляшки рамкою опуклици, напесених із зворотного боку.

Навколо зображення помітна овальна в плані площина, можливо, від штампки. В межах бляшки зображення зміщені до одного з її країв, іноді дзьоб птаха виходить за рамку.

Зображення подано в реалістичній манері без стилізації. Відтворений в профіль птах має опукле тіло і товсту вертикально поставлену шию з короткодзьобою головою на ній, звернутою праворуч. Рознушений вертикально хвіст складається з п'яти горизонтальних пір'їн. Звернуто до глядача крило підняте.

Жінка сидить на птахові обличчям праворуч, відкинувшись назад. Передане кількома пасмами волосся ніби летить за вітром. Права рука опущена за крило птаха; зігнута в лікті ліва піднесена над обличчям, переданим узагальнено. Голова фігури поставлена в профіль, тіло в фас. Досить виразні перса дають підставу вбачати в фігурі жінку (про що свідчить і порівняно довга зачіска). Нижче перса на грудях — дрібні рельєфні ребра. Ногви зображені дуже умовно. Права з них звисає донизу з-під крила птаха, ліва відходить від його вола так, що важко зрозуміти, сидить фігура на птахові верхи чи боком.

По кутах платівки споряджені отворами для нашивання. На одній з них правий нижній кут обламаний і отвір зроблено майже посередині довгої сторони бляшки. На восьми платівках отвори проколото з лицьового боку, на одній — із зворотного.

181. Прямокутна бляшка розмірами $1,8 \times 2$ см із зображенням лежачого грифона (рис. 113, 1) недбало вирізана із бляхи більшого розміру, зображення продовжується на грубо загнутих донизу краях. Грифон лежить праворуч з піднятою задньою і випростаюю вперед правою передньою лапами. Ліва передня піднята.

Із зворотного боку в трьох кутах до платівки принаято по пенелічкій дротяній петельці для нашивання, в нижньому лівому, де така петля, ймовірно, загубилася, зроблено отвір зсередини.

182. Обрізок прямокутної бляхи розмірами $1,4 \times 2$ см із зображенням грифона іншого типу (рис. 113, 2). Ймовірно, платівка була обрізана з метою доповнення ряду обшивки на рукаві. Обріз зроблено знизу, він майже не зачепив основного зображення. Грифон лежить головою праворуч з піднятою задньою і випростаюю передньою правою лапами. Передня ліва, можливо, була піднята, проте її зіпсовано отвором.

Зображення облямоване неповною потрійною рамкою, що займає значну частину бляшки. Безпосередньо за фігурою грифона зроблено рамку з простих ліній, з заокругленими кутами. За нею праворуч і зверху — обідок опуклици. Третя рамка, як і перша, складається з простих ліній. Отвори для нашивання проколото з лицьового боку. Два з них поміщено у верхніх кутах, два інших — внизу, ближче до середини бляхи.

183. 1) напівсферичні бляшки з маленькою дротяною петлею із зворотного боку (34 екз.). Діаметр 0,8, товщина 0,4 см.

2) дрібні напівсферичні бляшки, виявлені поблизу дзеркала, діаметром 0,45 см (11 екз.). Із зворотного боку помітні сліди припаю петель, проте останні не збереглися на жодній бляшці; це дає підставу припускати, що вони були срібними.

184. Хрестоподібні бляшки у вигляді п'яти з'єднаних кружків, що прикрашали взуття жінки (16 екз.). Довжина і ширина платінок 2, діаметр окремого кружка 0,65 см (рис. 113, 4). Кожен кружок оздоблено широким заглибленим колом. На кінцях кружків — отвір для нашивання, пробитий зсередини. Краї оздобі значно загнута донизу.

Особисті прикраси. 185. Золоті підвіски із зображенням богині (2 екз.). Загальна висота 9,1 см, ширина 3,5, товщина близько 1 см. Підвіска складається з об'ємного медальйона, восьми амфороподібних привісок, що прикрашають його, та дужки для підвішування (рис. 117; 118).

Лицьовий бік медальйона відштамповано у високому горельєфі, із зворотного боку до нього принаято плоску золоту платівку. Контури медальйона обмежені зображенням богині, що сидить з піднятими догори руками. Зображення виконано в стилі примітивного реалізму, дуже умовно і грубо. За всіма ознаками, обидві платівки виготовлено за допомогою одного штампки і потім дороблено вручну.

Обличчя жінки грубо і невизначено. Примий ніс внизу підкреслено різьбленням, так

само передано рот і горизонтальну ямку на підборідді. При доробці всіх цих деталей майстер вів чекан зліва направо, прокресливши при цьому всю ліву щоку жінки трьома паралельними лініями. На правій підвісі, крім того, така сама лінія тягнеться через скровю від ока.

На голові жінки опуклий головний убір, оздоблений знизу вертикальними насічками. Під ними — начільна стрічка, передана у вигляді пружки з такими самими насічками.

Жінка сидить з підігнутими під себе ногами. Стулені коліна спрямовані вперед, носки черевиків стоять урізнобіч. Одяг складається з довгої сукні, з-під якої виглядають лише носки черевичків, та короткого верхнього вбрання. Косі борти останнього сходяться між персами, переданими виразними опуклинами. Борти мають рельєфну облямівку, оздоблену насічками. Можливо, внаслідок браку з правого боку борт виявився подвійним. Нижче грудей, підкреслюючи їх у формі галочки, зображено облямівку нижньої частини вбрання (?), оздоблену, як і борти, поперечними насічками.

Довга сукня збирається до колін віялоподібними складками, прикрашеними тими самими насічками. Прямокутні коліна гладенькі, по них йдуть лише вертикальні різьблені лінії розмітки складок. На правій підвісі вони майже зовсім стерті.

Ліворуч і праворуч від пояса жінки з-за її спини виглядають спрямовані врізнобіч майже профільні голови тварин (лева?). Нижче голів донизу спускаються по два вертикальних, заокруглених знизу пружки з насічками, що імітують передні ноги тварини. Таким чином, голови і ноги тварин ніби утворюють трон, на якому сидить богиня.

Висота медальйона 4, найбільша ширина 2,4 см.

Амфороподібні підвіски спаяно з двох половинок. Знизу вони закінчуються кулькою, відокремленою від тулуба напаяним дротяним колечком. Зверху до тулуба припаяно вертикальний платівчастий циліндр з прикріпленою до нього петлею із перекрученого дроту. Таку саму петлю припаяно і до краю медальйона. Підвіски з'єднуються з нею за допомогою третього кілечка. Висота підвісок разом з петлею 1,3, ширина 0,5 см.

Фігурна дротяна дужка для підвищення нижнім кінцем заправлена в медальйон на голові жінки і наглухо припаяна до нього. Основа її оправлена дротяним колечком. Товщина дроту близько 2 мм. Висота дуж-

ки 3 см, ширина близько 1,4, довжина відігнутого кінця 0,5—0,7 см.

186. *Дротяна золота сережка* діаметром 2,1—2,3 см (рис. 113, 3). Дріт клепакий, округлий у перетині, товщиною близько 1,5 мм. Потоншені кінці оздоблені обрізані й заходять один за один на 0,7 см.

187. *Золота гривня* являє собою один з найбільш довершених з художнього боку витворів золотарства (рис. 119). Вага речі 478,5 г, поперечний діаметр 17,5 см. Основу прикраси становить золотий обруч, перекріплені кінці якого далеко заходять один за один. Обруч виготовлено з круглого у перетині стрижня товщиною близько 0,6 см.

Кінці прикраси з обох боків мають вигляд протом оленя (?), відлитого разом з прутком (рис. 120; 121). Тіло тварини плавно переходить в прут, до якого за протомою припаяно по сім скульптурних фігурок левів, що крадуться за оленем. Загальна довжина всієї сцени з обох боків 17,5 см.

Під левами до прута-основи з лицьового боку припаяно тонку накладку, оздоблену вгорі двома поздовжніми дротинами з різком невиразної псевдозерні між ними. Довнизу від них спускаються ови, виготовлені також з округлого дроту. Знизу накладка грубо обрізана за контурами ов. На нижньому кінці гривні верхні дротинки місцями відслоїлися від накладки. Лінії тут складаються не з суцільного дроту, а з більших чи менших його відрізків.

Протома оленя має висоту 1,7 см. Художник ретельно передав всі м'язи голови. Над головою стирчать два великих нецьки, що відтворюють основу рогів. Шерсть між ними передана ясними ледь хвилястими лініями. Нижче на лобі поміщено зірочку з крапкою посередині.

М'язи шиї спереду виділено вертикальним стовбуром, розділеним горизонтальними складками. Решту поверхні шиї, спини і боків вкрито подвійними штрихами, що імітують жмути шерсті. Передні ноги тварини різко відігнуті під тулуб і спрямовані колінами вперед. На верхньому кінці гривні із зовнішнього боку, а на нижньому — з внутрішнього погруддя дуже витерте, що свідчить про досить довге користування прикрасою.

Фігурки левів за погруддям оленя розміщені ланцюжком. Жодна з 14 фігурок не копіює іншу — всі вони були відлиті в окремих формах. Звірі різняться між собою як розмірами, так і самою постановкою фігу-

ри та окремими її деталями, хоч загальна схема зображення така сама. Довжина скульптурок 1,9—2,1, висота по голові 0,8—1 см.

Завдяки підкресленій узагальненості форм, розрахованій на погляд звіддала, та ритмічній різноманітності постановки фігурок композиція створює враження життєво правдивої картини полювання звірів.

188. *Золотий платівчастий браслет з лівої руки* діаметром 5,5—5,8 і шириною 2,8 см (рис. 122; 123, 15). Поздовжні краї на 1,8 мм загнуті зовні. Посередині тягнуться два підтрикутних в перетині рубчики, відстань між якими становить 1,1 см.

189. *Нижній золотий платівчастий браслет з правої руки* (рис. 122; 123, 14) повністю аналогічний попередньому. Діаметр його 6 см, внаслідок чого кінці не так далеко заходять один за один. Ширина браслета також дещо більша — до 2,95 см.

190. *Верхній золотий платівчастий браслет з правої руки* виявлено сплосченим (рис. 122; 123, 13). Діаметр його 5,8—6,6 см, ширина платівки посередині 2,7, на кінцях вона звужується до 2,4 см. Поздовжні краї відігнуті назовні на 2 мм. Посередині браслет оздоблено одним рельєфним рубчиком.

191. *Перев'язь на зап'ясті правої руки* складалася із золотих, скляних і пастових намистин, а також застібок (рис. 123, 1—10; 124). Більша частина намистин розкладалася. Нижче наводимо кількість лише вцілілих екземплярів.

а) Дві *золоті пустотілі намистини*, спанні з двох напівсферичних половинок з отвором посередині (рис. 123, 9). На місці спаю по діаметру намистини напаяно обідок із золотої платівки. Припай слабкий і тримається лише місцями. Вся поверхня обох половинок вкрита невисоким рельєфним, дуже стертим орнаментом, що складається з шести спрямованих догори петель, нижні кінці яких закручені врізнобіч спіраллю. Посередині кожної спіралі помітно заглиблену крапку. Між петлями (над спіралями) поміщено іде по крапці. Діаметр і товщина намистин близько 0,7 см.

б) Велика *скляна намистина* овальної форми розмірами близько 1,5 × 1,8 см зовсім розпалася. Друга скляна намистина діжкоподібної форми, шестигранна в перетині (рис. 123, 6). Скло прозоре, із зеленкуватим відтінком. Довжина намистини 1,1, діаметр 0,9 см.

в) *Пастове намисто*. Сім сірих кільцеподібних намистин діаметром 0,9 та товщиною 0,4—0,5 см, обперезаних по діаметру розмитим, а іподі розгалуженим концентричним білим пояском (рис. 123, 7); кільцеподібна чорна полив'ява намистина з трьома розмитими жовтуватими кільцями по поверхні, діаметром 0,8, товщиною 0,4 см (рис. 123, 8); кільцеподібна намистина діаметром 1,2, товщиною 0,6 см, поверхня якої нагадує мозаїку з білих, блакитнуватих і жовтуватих фрагментів з брунатними прожилками між ними (рис. 123, 3); діжкоподібна брунатна намистина довжиною 0,9 і діаметром 0,7 см, на поверхні якої збереглася фарба золотавого відтінку (рис. 123, 5); чорна трапецієвидна у перетині намистина із смолоподібною масою, потріскана і місцями викришена, довжиною 1,4 см, висотою 1,2 та шириною 0,7—1 см (рис. 123, 4); велика циліндрична намистина брунатного кольору з трьома білуватими кругами, довжиною до 1,3 та діаметром 1,5—1,6 см (рис. 123, 2).

г) Два пом'ятіх *спарених золотих колечка* діаметром 1,3—1,5 см (рис. 123, 10). Обидва спаяні з круглого в перетині дроту. Одне з них, товстіше, на місці спаю має незначне потовщення, на тоншому тут зовні відходять невеликі «ріжки».

д) *Пустотілий золотий наконечник у вигляді лев'ячої голівки*, виготовлений литвом (рис. 123, 1; 124; 125), складається з невеличкої підциліндричної муфти і власне голови лева. Знизу виріб дещо сплосчено.

Голова лева зображена у повному об'ємі в реалістичній манері. Паща лева відкрита, в неї впаяно золоте кільце, довгі спаяні кінці якого заходять далеко в середину наконечника. Обабіч носа на верхній губі розходяться пишні вуса. Гриву передано узагальнено — трьома рядами язиків, спрямованих вершиною назад. Язики останнього ряду розмічені пасмами.

Муфта орнаментована по колу. Орнамент передньої її частини складається з різко великої псевдозерні, обабіч якого йдуть проста дротяна лінія та різок дрібнішої псевдозерні. Вище пояса напаяні дротяні ови.

Загальна довжина наконечника 2,4, найбільший діаметр 1,2 см.

Спарені колечки і наконечник лежали поблизу руки на однаковій ширині, по висоті їх розділяла скляна намистина, що розпалася. Здається вірогідним, що ці вироби знаходилися на кінцях перев'язі і за їх допомогою вона зав'язувалася на руці.

119
120

138

192. Намистяні браслети із за'ястя лівої руки (рис. 123, 16–24). Кількість намиста, розсипаного біля за'ястя лівої руки, що найменше вдвічі перевищувала його кількість біля правої (значна частина намиста, як і в попередньому випадку, розклатася). Це дає підставу гадати, що на руці був не один, а два намистяних браслети. Такий висновок впливає і з характеру намиста.

Значну кількість в колекції становлять скляні намистини двох розмірів:

б) сім подовжених біконічних або діжкоподібних пастових намистин чорного кольору довжиною близько 1 і діаметром 0,8 см (рис. 123, 20). На деяких з них місцями зберігся блискучий чорний лак. Там, де він зійшов, намисто має рудуватий колір;

в) підквадратна у перетині пастова намистина довжиною 0,8 і товщиною до 0,9 см того самого відтінку (рис. 123, 21);

г) дві циліндричні пастові намистини з кульками на поверхні, що за своїми розмі-

121

119

Гривня із поховання жінки.

120

Гривня із поховання жінки. Внутрішній бік верхнього кінця.

121

Гривня із поховання жінки. Зовнішній бік верхнього кінця.

а) дрібні колечки діаметром 0,5 і товщиною близько 2,5 см (цілми збереглися 20 екз.), вкриті білою патиною. Там, де остання відстала, скло має жовтуватий відтінок (рис. 123, 19);

б) крупніші циліндрично-діжкоподібні намистини (цілми збереглися тільки дві) довжиною 0,5–0,7 і діаметром близько 0,7 см з розкладеною свинцевою трубкою всередині (рис. 123, 18).

Можливо, що все скляне намисто було напизане на браслет із свинцевої трубки, проте до нього могли входити і пастові намистини, як і навпаки. З певністю до цього браслета можна віднести лише великі скляні намистини із залишками свинцевої трубки.

Решту намиста ми відносимо до другого браслета лише умовно. До його складу входили:

а) дві сферичні золоті намистини, тотожні описаним у складі перев'язі правої руки (рис. 123, 17);

рами значно виділяються в колекції (рис. 123, 22, 23). Одна з них чорна, прикрашена білими кульками і жовтуватими кільцями (довжина 0,9, діаметр без кульок 1,1 см), друга біла фаянсова з потемнілою поверхнею і білими палівами по ній, обведеними блакитними вставними кільцями (довжина близько 1,2, діаметр 1,3 см);

д) два спаренні золоті колечка, аналогічні виявленим біля правої руки, але однакової товщини (рис. 123, 16). На одному з них біля місця спаю — «різки», поставлені на деякій відстані один від одного. Діаметр колечок до 1,4 см;

е) невелика обойма, виготовлена з листового золота (рис. 123, 24). Основу прикраси становить зігнута по довжині і спаяна у вигляді плоского прямокутника золота стрічка. До однієї з вузьких сторін основи припаяно горизонтальний циліндр, споряджений маленькою платівчастою петелькою. Ймовірно, обойма разом з колечками виконувала у перев'язі ту саму функцію, що й ана-

139

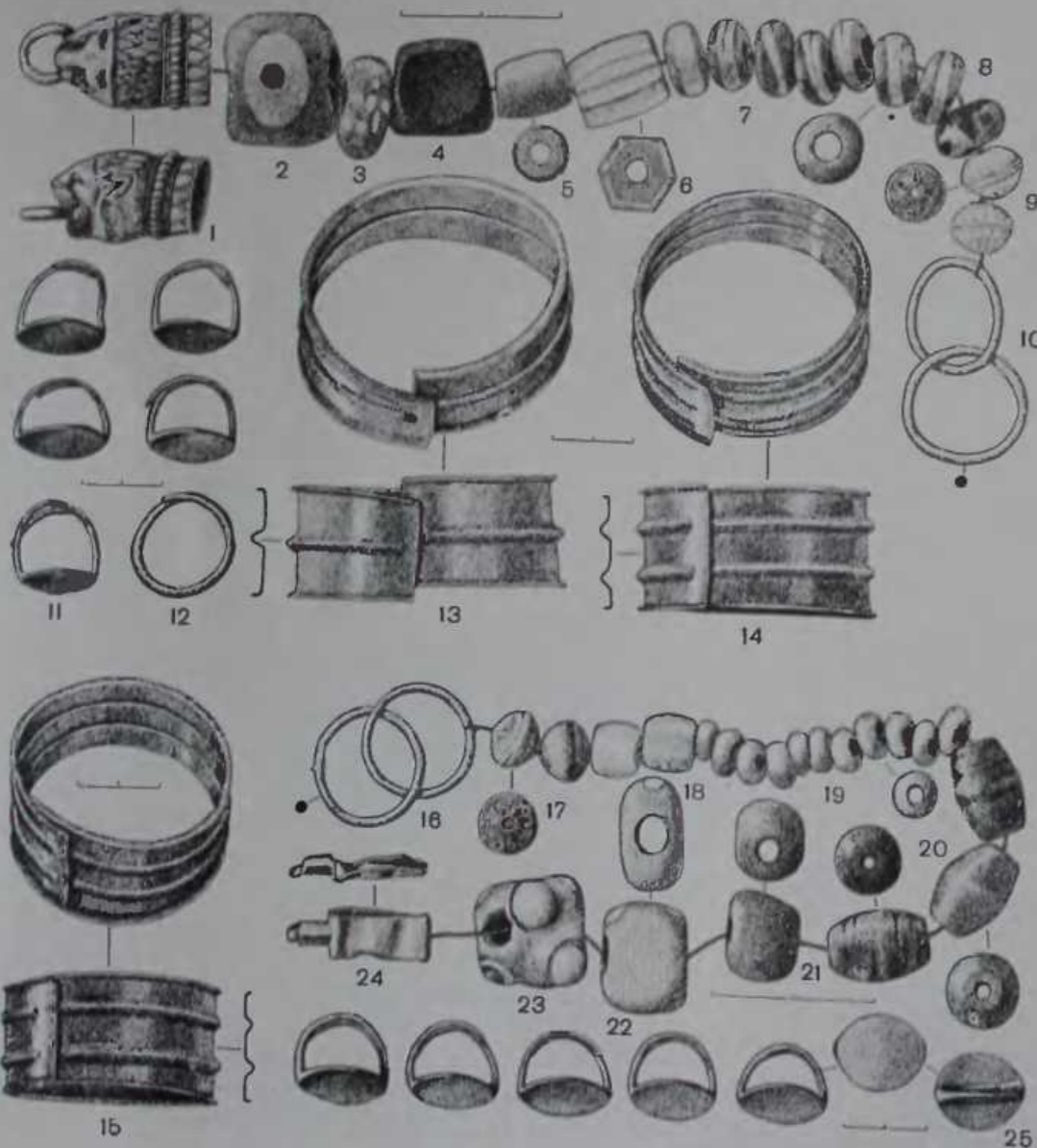
122

122
Браслети з рук жінки.

123
Прикраси з рук жінки:
1—14 — прикраси з правої руки;
15—25 — прикраси з лівої руки.

124
Залишки намистяного
браслета з правої руки жінки.

125
Золотий накопечник
намистяного браслета з правої
руки жінки.

123

140

логічні кільця та накопечник у вигляді голівки лева в перев'язі правої руки — була своєрідною застібкою. Загальна довжина обоїми 1,7, ширина 0,5 см.

193. Прикраси пальців лівої руки (рис. 123, 25). Всі п'ять пальців було прикрашено золотими персями з плоским, овальним у плані щитком. Із зворотного боку від вузьких країв щитка відходить по гранчастій клеваній дротині, що поступово потоншуються до країв і, заходячи одна за

великого пальця та висота їх дужки: $2 \times 1,55$ і $1,7$ см; $2 \times 1,8$ і $1,68$; $2,25 \times 1,9$ і $1,5$; $2,1 \times 1,85$ і $1,85$; $2,2 \times 1,9$ і $1,75$ см.

Кільце мізинця згорнуто з товстого (понад 2,5 мм) круглого у перетині дроту з потоншеними кінцями, що заходять один за одиний. Внутрішній діаметр кільця 1,9—2,1 см. Незрозуміло, як таке велике кільце могло триматися на мізинці жінки, навіть великий палець лівої руки якої був не товщій 1,6 см.

124

125

одну, утворюють дужку перся. Вага перців і їх розміри неоднакові. Розміри щитків, починаючи з перся мізинця до перся великого пальця: $2,1 \times 1,72$ см; $2,2 \times 1,95$; $2,3 \times 1,92$; $2,2 \times 1,92$; $2,25 \times 2,05$ см. Внутрішня висота дужок перців (у тому самому порядку) 1,4 см, 1,55, 1,6, 1,65, 1,6 см.

194. Прикраси пальців правої руки (рис. 123, 11, 12). Великий, вказівний та середній пальці прикрашали по одному персям з щитком, безіменний — два, мізинець — масивне дротине кільце. Конструкція перців з щитками та сама, що й на лівій руці, проте щитки і дужки менш масивні, що помітно навіть візуально. Розміри щитків від ширшого перся безіменного до перся

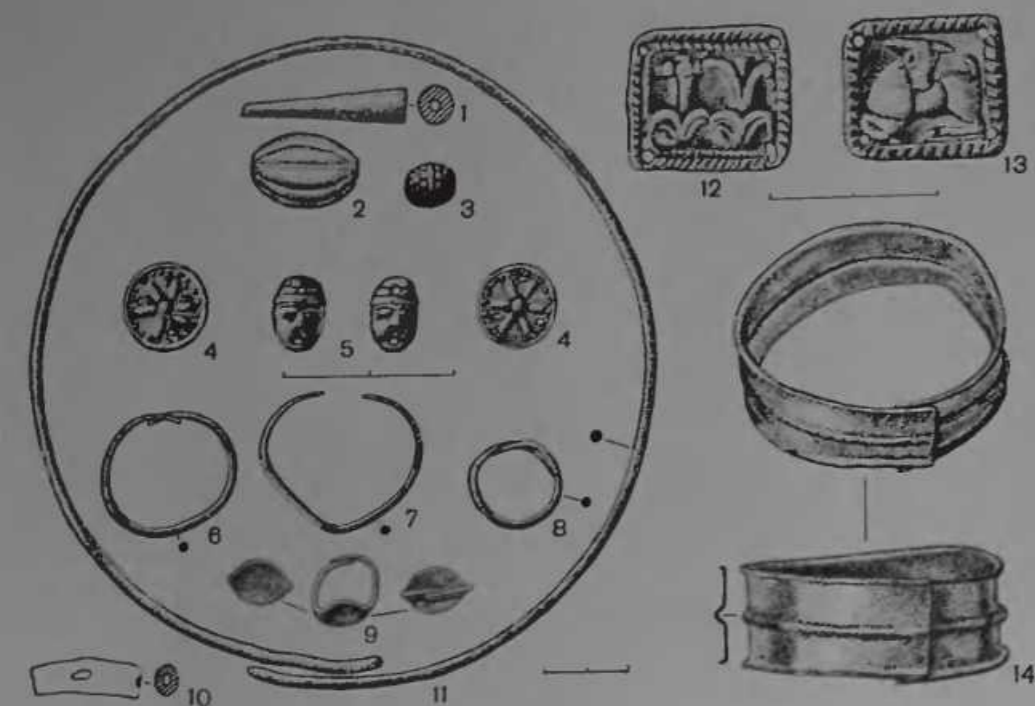
Речі з поховання дитини. 195. Дугоподібно зігнуті, округлі в перетині *дерев'яні палички* довжиною 2,3 і діаметром близько 0,8 см мають поздовжній отвір, що проходить по середині, та поперечний, овальний у плані, розмірами близько $0,3 \times 0,5$ см (рис. 126, 10).

196. Золота гривня діаметром 14,2—14,9 см, виготовлена з округлого в перетині дроту товщиною близько 3 мм (рис. 126, 11). Дріт потнутий, зі слідами кування, кінці зрізані.

197. Золоті сережки з округлого в перетині дроту мають потоншені кінці (рис. 126, 6, 7). На лівій сережці вони злегка заходять один за одиний, на правій, внаслідок об-

126

126

Типи нашивних золотих платівок та особисті прикраси з поховання дитини.

127

Ритуальний посуд з поховання дитини.

128

Кілік із поховання дитини.

129

Келих із поховання дитини.

127

129

128

валу гробниці, — розійшлися і сережка значно деформувалася. Діаметр лівої сережки 2,8—3,2 см, товщина дроту 2 мм.

198. Золоті прямокутні бляшки із зображенням двох схематизованих квіток — лілеї і лотоса (9 екз.), розмірами 1,6 × 1,9 см (рис. 126, 12). Композицію обведено тонкою опуклою рамкою з прямими насічками, за нею по краю платівки нанесено масивнішу, з косими насічками. Краї платівки загнута донизу, по кутах — отвори для нашивання, пробиті з лицьового боку. Один з кутів іноді по отвору розірваний, і поруч з ним зроблено додатковий.

199. Золоті прямокутні бляшки із зображенням лежачого бика з повернутою в фас головою (11 екз.), виготовлені тим самим штампом, що й бляшки, виявлені в центральній гробниці (рис. 126, 13).

200. Вкриті тонкою золотою фольгою великі глиняні намистини (12 цілих і дві поламаві) діжкоподібної форми (рис. 126, 2). Поверхня оздоблена поздовжніми канелюрами. Фольга повністю розкришилася і в більшості випадків з намиста зійшла. Довжина намистини 1,1, діаметр посередині 0,9 см.

201. Дрібне глиняне намисто (21 екз.), за формою схоже на плоди доха, також було вкрито золотою фольгою (рис. 126, 3). Посередині намистини — концентричний рубчик, обабіч якого розміщено по два кола невеликих крапочок. На деяких намистинах орнамент відсутній, що, можливо, слід пояснювати їх стертістю. Довжина і діаметр намистини 0,5—0,6 см.

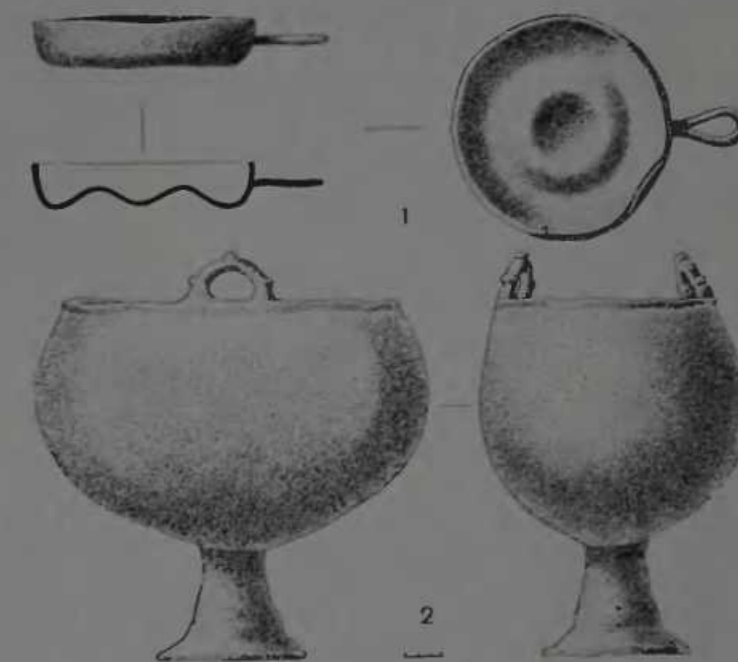
Разом з глиняним намистом за головою небіжчика виявлено вкритий золотою фольгою конічний уламок (?) кістяної намистини (рис. 126, 1) довжиною 1,9, діаметром 0,2—0,4 см.

202. Дрібні круглі бляшки з розеткою (147 екз.) діаметром 0,95 см виготовлено з тонкого листового золота (рис. 126, 4). В центрі платівки поміщено округлу опуклину, від якої розходяться шість промене-подібних пелюсток. Розетку оточує коло дрібних опуклин і тонкий иружок. Прикраси нашивалися на вбрання через три отвори, розміщені по краю бляшки і проколоті з лицьового боку.

203. Овальні у плані опуклі золоті бляшки (рис. 126, 5) з грубим зображенням людського обличчя (60 екз.). Розміри їх коливаються в межах 0,9—1 × 0,5—0,6 см. Рис обличчя нанесено схематично. Головні убір передано трьома горизонтальними ліні-

ями, розміщеними вище брів. Вгорі та внизу — по отвору для нашивання, проколотому з лицьового боку.

204. Золота дротяна обручка з ледве потоншеними обрізаними кінцями, що значно заходять один за одиний (рис. 126, 8). За формою і товщиною дроту обручка схожа на сережку, знайдену біля правої скроні жінки, але її кінці менше заходять один за одиний. Товщина дроту близько 1,5 мм, діаметр обручки 2,2 см.

130

Бокова гробниця. Посуд із господарської ніші.

205. Платівчастий золотий браслет з руки дитини (рис. 126, 14) за конструкцією аналогічний верхньому браслетові правий жінки, але відрізняється від останнього розмірами і масивністю. Діаметр браслета в сучасному стані 5,3—6,2, ширина 2,2 см, товщина близько 2 мм. Поздовжні краї відігнуті назовні на 2,5 мм.

206. Мініатюрний золотий перстень має овальний у плані злетка опуклий циток з вусиками, що, заходячи один за одиний, утворюють дужку (рис. 126, 9). Кінці вусиків потоншені, один — розплющений. Розміри цитка 1 × 1,8 см, внутрішня висота дужки 1,3 см.

207. Мініатюрний срібний кілік на шийному піддоні зберігся частково (рис. 127, 1; 128). Чашечка його досить глибока, діаметр її 8,1 і висота 2,5 см. Фігурні ручки злетка піднімаються над чашечкою. Довжи-

па їх 3,7, ширина 1,6 см. Кільцевий піддон висотою 3,7 мм і діаметром 2,1—2,6 см розширюється донизу. Загальна висота посудини 2,9, ширина по ручках 12,3 см.

208. *Мініатюрний срібний ритон* складається із розтруба, перехідного кільця, стволу і золотого наконечника (рис. 127, 2). Окислений розтруб з відігнутими назовні вінцями розпався, проте його вдалося зафіксувати в могилі. Діаметр ритона по вінцях 7,5, висота 10,2 см.

Перехідне кільце з'єднувало розтруб зі стволем. Діаметр його вгорі 2,4, внизу 1,7 см. Довжина зверху 1,5, внизу — 1,7 см. Посереднє кільце оздоблено п'ятьма напаяними концентричними кільцями — товщим в центрі і тоншими по краях. Середня і крайні дротини мають нерегулярні поперечні насічки, дві внутрішні — сліди спіральної лінії. Кінці дротин спаяні знизу, як і платівка, з якої згорнуто кільце.

Ствол у вигляді зрізаного конуса зберігся на довжину 2,5 см, первісна його довжина становила близько 4 см. Діаметр ствола 1,3—2 см.

Наконечник (мундштук) згорнуто із золотої платівки також у вигляді зрізаного конуса. Завершується він припаяною пустотілою об'ємною голівкою лева, спаяною з двох половинок. Загальна довжина наконечника 6,2, голівки 1,8 см. Мундштук прикрашено штампованим орнаментом у вигляді закручених вусиків. З обох боків вони обмежені обідком з невиразними поперечними рубчиками, за яким нанесено концентричне коло з ов та кілька пружків.

209. *Мініатюрний срібний келих* має куполоподібний тулуб, порівняно високу і вузьку шийку та широкі лекіфоподібні вінця, плавно загнуті досередині (рис. 127, 3; 129). На місці з'єднання шийки з тулубом і вінцями зроблено по концентричній борозенці. Висота посудини 8,2 см, тулуба 5,5,

шийки 1,5, вінець 1,2 см; діаметр тулуба 6,7 см, шийки 3,3, вінець 4,5 см.

210. *Дрібні напівсферичні бляшки з петлею* із зворотного боку (50 екз.) діаметром близько 0,6 см (рис. 125).

Речі з господарської ніші. 211. Звичайної яйцеподібної форми *литий бронзовий казан* на високій кільцевій ніжці, що розширюється донизу діркою (рис. 130, 2). Вінця невисокі, прямі, зверху плоскі. Над широкими їх сторонами підносяться дугоподібні, округлі в перетині ручки з трьома симетрично розміщеними на них виступами. Як і стінки казана, ручки нахилені до його середини. На зовнішніх стінках чаші добре помітні вертикальні сліди заглажування ливарної форми. Знизу тулуб сильно заокруглений.

Загальна висота посудини з ручками 35,2 см, чаші 21, ніжки 9 см. Найбільші розміри чаші 22,5 × 33 см. Діаметр ніжки внизу 12,5, вгорі 5,2 см.

212. *Бронзова посудина, що має вигляд сковорідки* з прямими стінками, фігурним опукло-виїмчастим дном та петельчастою ручкою, виготовленою із круглого у перетині стрижня товщиною 0,6 см (рис. 130, 1). Висота посудини 3,9 см, діаметр 18,6, довжина ручки 3,9 см. Знизу посудина заокруглена, всередині — значний шар нагару, завдяки якому посудина навіть не окислилася.

213. *Два залізних ножі* з кістяними колодочками (рис. 105, 8, 9). Лезо одного з них майже повністю відламовано, у другого збереглося фрагментарно. Видовжений клинок із злегка горбкуватою спинкою в перетині має форму трикутника. Обидві колодочки восьмигранні в перетині, одна з них дуже пошкоджена, друга збереглася повністю. Довжина її 10,7 см, ширина 1,5—1,6, товщина 0,5—0,7 см. Хвостики обох клинків вставлено в розпил колодочок і скріплено з ними двома та трьома заклепками.

2

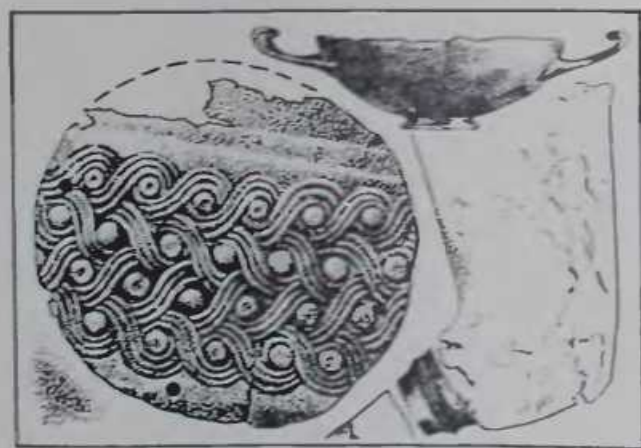
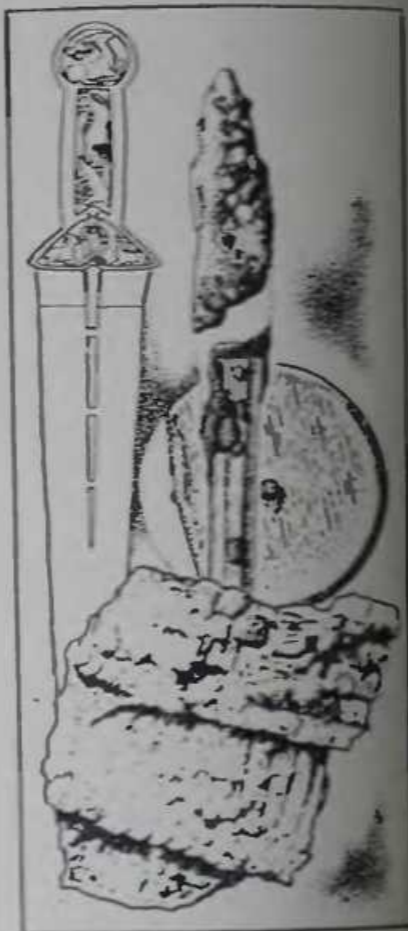
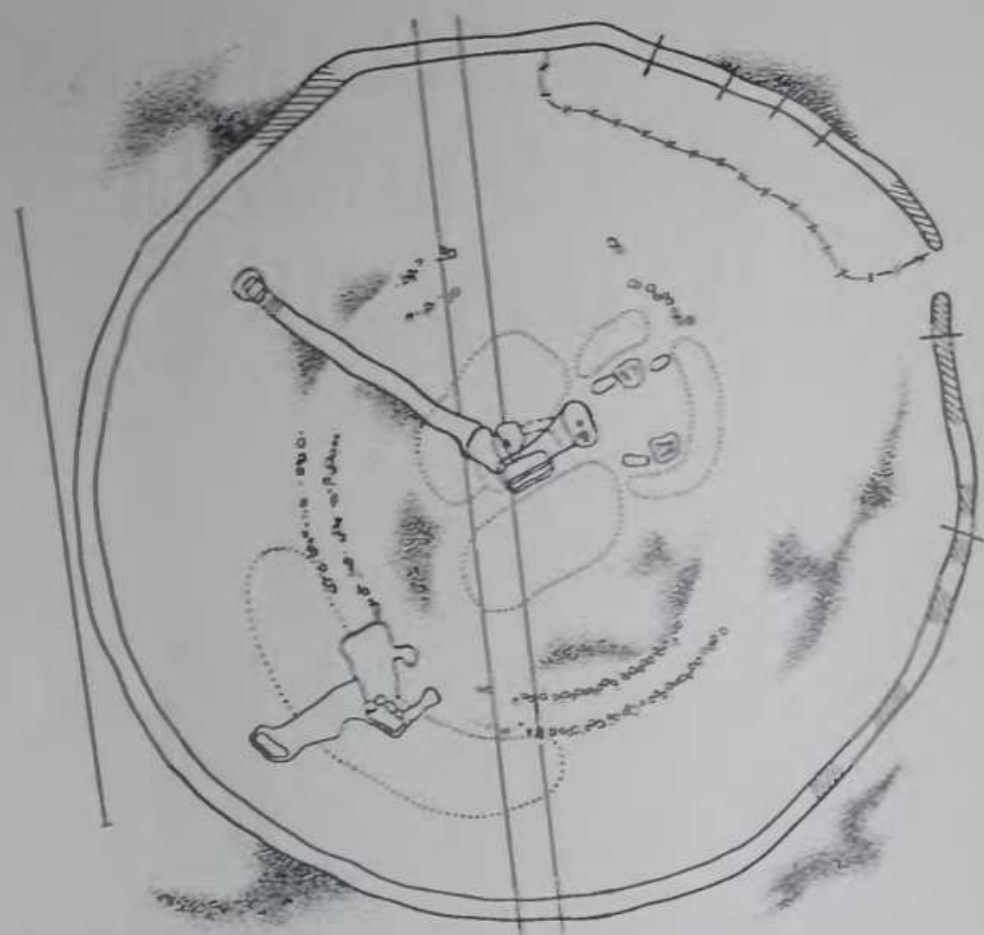
Частина 2 ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАТЕРІАЛІВ

РОЗДІЛ I
ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД

Конструктивні особливості кургану 148

Обряд поховання основного небіжчика 157

Обряд поховання жінки і дитини 167

РОЗДІЛ II
МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

Зброя і військовий обладунок 176

Кінська зброя 180

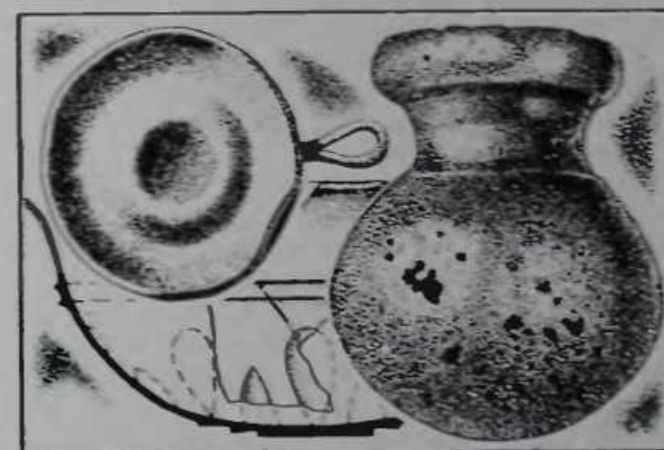
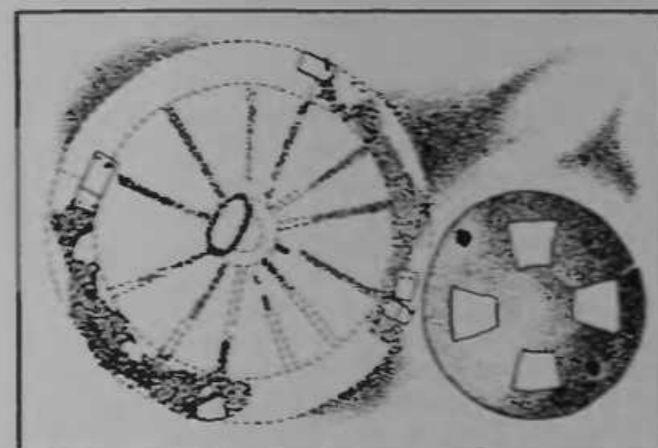
Транспортні засоби 191

Побутові речі і предмети туалету 192

Вбрання 197

Особисті прикраси 210

Пектораль 213

РОЗДІЛ I. ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД

Вивчення поховального обряду Товстої Могили значною мірою ускладнюється тим, що поховальні звичаї та характер поховальних споруд Нижнього Подніпров'я залишилися майже осторонь уваги дослідників. Спробу висвітлити обряд поховання і конструкцію могил рядового населення цієї території зроблено лише Б. М. Граковим, на підставі матеріалів Нікопольського курганного поля [Граков, 1962; 1964]. Щодо поховальних звичаїв скіфської знаті, то дослідник зазначав, що в загальних рисах вони відповідають обряду поховання рядового населення, відрізняючись від нього тільки пишністю і багатством інвентаря [Граков, 1962, с. 99—100]. Поховальні звичаї степових скіфів в узагальнюючих працях з історії Скіфії також висвітлювалися лише побіжно, у вигляді основних висновків, зроблених Б. М. Граковим [Археологія УРСР, т. 2, с. 47—72]. Все це змушує нас при вивченні поховального ритуалу Товстої Могили у багатьох випадках виходити далеко за межі поставленої теми і торкатися деяких загальних питань поховальних звичаїв скіфів Нижнього Подніпров'я.

КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ КУРГАНУ

Конструкція гробниць. Обидві гробниці кургану, як і в інших степових пам'ятках скіфської знаті IV—III ст. до н. е., споруджено у вигляді глибоких ґрунтових катакомб. Класифікуючи катакомби скіфського населення з Нікопольського курганного поля, Б. М. Граков поділяє їх на три основних типи [Граков, 1962, с. 83—85]. Широкі розкопки скіфських курганів у зонах новобудов півдня України, здійснені за останні роки, засвідчили абсолютну виснажливість такої класифікації. Викликає занепокоєння лише найменування цих типів

Б. М. Граковим не за їх характерними особливостями, а умовно визначеними номерами. На наш погляд, катакомбні могили, визначені Б. М. Граковим як перший тип, слід було б називати могилами з підбоєм, другий — з позовжними катакомбами, третій — з поперечними. У польовій практиці і публікаціях останніх років такі назви набули майже повсюдного застосування.

Зазначаючи, що могили з поперечними катакомбами в курганах рядового населення більш рідкісні, ніж інші, Б. М. Граков зауважує, що в царських курганах вони зовсім відсутні [Граков, 1962, с. 99]. Наскільки таке твердження справедливе, гадати важко, оскільки складність поховальних споруд в курганах знаті не дає можливості беззастережливо відносити їх до того чи іншого типу. Але обидві гробниці Товстої Могили були споруджені у вигляді саме поперечних катакомб.

Вхідна яма центральної гробниці Товстої Могили була орієнтована зі сходу на захід. Обидві ями бокової гробниці мали орієнтацію з відведеного сходу на північний захід. У цьому відбилася певна закономірність — копаті впускні могили від прямим кутом або з тими чи іншими відхиленнями від позовжної осі основної гробниці. Вона простежується у плануванні більшості курганів знаті, де виявлено бокові могили.

Однією з найвиразніших особливостей гробниць вищої скіфської знаті є наявність крім основної поховальної камери додаткових підземель, призначених для поховання супроводжуючих осіб та влаштування своєрідних комор для побутових і господарських речей, а також коштовних дарунків. На жаль, нищівне пограбування більшості гробниць не дає можливості у кожному випадку визначити точно призначення додаткових камер.

Випад при спорудженні основної гробниці Товстої Могили було укладено двома вала-

ми вздовж довгих сторін вхідної ями. Таке його розміщення є найхарактернішим для скіфських курганів. Зокрема, воно відмічене у багатьох могилах, розкопаних поблизу Орджонікідзе.— Страшній, Хоминий, Денисовий, І Завадській тощо [Тереножкин и др., 1973, с. 134, рис. 17; Мозолевський, 1973, с. 209; Мозолевский и др., 1974, с. 312]. У деяких царських курганах викид розміщувався навколо вхідної ями підковою, залишаючи вільним, як це помітили ще І. Є. Забєлін та М. І. Веселовський, той бік, звідки мала рухатися поховальна процесія [ДГС, 2, с. 44; ОАК за 1912 г., с. 45]. В могилах рядового населення викид часто мав форму замкнутого кільця [СД, с. 115—199]. Щодо царських курганів, то такий спосіб його укладення мав місце тільки у Жовтокам'яниці (розкопки автора 1974 р.) та, можливо, Чортомлику [ДГС, 2, с. 86]. Установити якусь закономірність в розміщенні викиду навколо основної гробниці у зв'язку з тими чи іншими особливостями поховальних споруд або ритуалу поки що не вдається.

Шари глини, що викидалися під час спорудження основної гробниці, не змішувалися між собою, а сипалися у вал послідовно. При цьому верхній шар укладався в дальньому від могили кінці валу, а нижні — ближче до неї. Отже, копаті могили наперед мали певне уявлення про обсяг викиду, а відтак — і про обсяг могили. Судячи з чистоти шарів у валах глини від могили відносили за допомогою якогось пристосування — в мішках, відрах, на посылках.

Викид із бокової гробниці був укладений серпом на схилі нерівного насипу. Таке його розміщення також характерне для скіфських курганів. У Жовтокам'яниці викид з однієї впускної гробниці лежав на схилі нерівного насипу серпом, а іншої — у вигляді концентричного кола. На Солосі, як відомо, викидом з бокової гробниці було покрито всю поверхню нерівного насипу [ОАК за 1913—1915 гг., с. 105]. Можна гадати, що форма викиду в перелічених випадках диктувалася його обсягом.

Ймовірно, суттєве значення для характеристики соціального стану того чи іншого небіжчика мало б порівняння розмірів гробниць скіфської знаті. Однак це питання потребує окремого розгляду. Проведене ж нами порівняння глибини могил (табл. 1—3) дало досить незначні результати. Вдалося помітити лише деяку закономірність щодо

глибини чоловічих і жіночих гробниць — перші з них, як правило, глибші. Щодо глибини основних і впускних гробниць небіжчиків однієї статі, то виявити будь-яку закономірність важко. Мало що дає і порівняння глибини гробниці з висотою кургану. Так, під насипами 6-метрової висоти іноді трапляються гробниці глибиною понад 12 м (Мелітополь, Казенна і Чмирева Могили), тоді як під такими велетнями, як Солоський, Олександропольський, Краснокутський кургани, глибина гробниць не перевищує 5,3—5,9 м і, таким чином, навіть не досягає глибини багатьох гробниць простих скіфів. Все це наводить на думку, що для уявлення про ранг небіжчика в кожному окремому випадку слід виходити не з характеристики якогось одного боку поховального ритуалу і особливості поховальних споруд, а з усього їх комплексу.

Обидві гробниці Товстої Могили мають середні розміри. Чоловічу можна співставити з гробницями чоловіків з Гайманової Могили, Жовтокам'янки, Верхнього Рогачика, Великої Цимбалки, І Мордвинівського кургану і Козла. Жіночу — з могилами небіжчиків з Олександрополя, Верхнього Рогачика, Мелітополя, Жовтокам'янки та деяких інших пам'яток.

Характер насипу. Новітні дослідження довели, що переважна більшість скіфських курганів, принаймні великих, споруджувалася з плиток дерну або спеціально виготовлених вальків. Вперше це явище було помічене І. В. Спіциним під час дослідження Башмачки [Спицин, 1901, с. 72—73], а згодом М. Ю. Магаренком на І Мордвинівському кургані [Гермес, 1916, с. 1]. Спорудження Мелітопольського кургану з вальків болотистого ґрунту, що походить з долини р. Молочої, відмічено О. І. Тереножкиним [Тереножкин, 1955, с. 30]. Пильпа увага до характеру ґрунту великих скіфських курганів дала можливість засвідчити майже абсолютну універсальність подібної будови їх насипів. З плиток дерну було споруджено Гайманову, Страшну, Хомини, Чабанцену, Завадську Могили, Жовтокам'янку тощо. Дуже виразно проступали плитки дерну в розрізах Огуза, зроблених 1972 р. О. М. Лесковим (спостереження автора). Такі самі вальки, як на Мелітопольському кургані, помітні на фотографіях розрізів II Мордвинівського кургану [НА ІА АН УРСР, № 1970/36, кадр 313], хоч автор розкопок у звіті й публікації помилково на-

зиває їх плитками дерну [Лесков, 1974, с. 52—54]. За спостереженнями Ю. В. Болт-рига і В. В. Отрощенка, з вальків споруджено і насип Вишневої Могили на Запоріжжі (розкопки 1976 р.).

На відзнаку від описаних вище курганів ґрунт у розрізах Товстої Могили був рівний, без будь-якої плямистості. Лише у верхній частині насипу зрідка простежувалися горизонтальні плями білуватого тліну, які можна було сприйняти за плитки дерну;

шаруватого мулистого ґрунту, — такого самого, як і на Товстій Могилі. Найпевніше, що вони намінялися з рідкого мулу і мали зміцнювати нижню частину кожної досипки, запобігаючи розповзанню насипу.

Можна припустити, що саме укріплення нижньої частини Товстої Могили мулом, який, висихаючи, набував надзвичайної міцності, виключило і необхідність обнесення її насипу кам'яною кріпидою, характерною для переважної більшості курганів скіф-

ТАБЛИЦЯ 1

Глибина гробниць досілого населення в основних курганах скіфської знаті, м

Курган	Висота	Глибина гробниць		
		основної	бокової I	бокової II
Хоміва Могила	3,2	6,0	6,0	4,5
Діїв	4,0	5,7	4,0	—
Кам'яна Могила	5,7	2,1	—	—
Казенна Могила	5,7	12,0	12,0	—
Чмирєва Могила	4,5	14,0	14,0	4,0
Мелітополь	6,0	12,5	7,0	—
Мордвинівський II	6,5	4,5	—	—
Мордвинівський I	7,0	8,3	4,6	—
Страшна Могила	7,0	6,9	—	—
Башмачка	7,0	5,3	—	—
Мала Лепетиха	7,5	5,3	3,9	—
Гайманова Могила	8,0	6,8	4,0	8,0
Лемешів	8,5	8,5	—	—
Краснокутський	8,5	5,3	—	—
Товста Могила	8,6	8,5	6,2	—
Жовтокам'янка	9,5	7,5	7,5	—
Верхній Рогачик	11,0	6,7	—	—
Козел	14,0	9,6	—	—
Велика Цимбалка	15,0	8,5	—	—
Солоха	18,0	4,0	5,4	—
Чортомлик	19,0	12,2	12,2	—
Огуз	20,0	6,4	—	—
Олександрополь	21,0	5,9	5,9	5,0

нижче перестали зустрічатися і вони. Натомість нижня частина кургану місцями складалася з похилих шарів мулуватого ґрунту. Подібну особливість, як можна судити за натяком І. Є. Забеліна, мала і нижня частина Чортомлика [ДГС, 2, с. 115]. Підвищений вміст марганцю в цій частині Товстої Могили дає підставу припускати, що ґрунт для її спорудження привозився за 5 км, з пойми р. Солохої, де внаслідок розмиву виходів марганцевої руди вміст марганцю у породі значно більший, ніж на плато.

Наведена особливість насипів Товстої Могили і Чортомлика знайшла пояснення під час наших розкопок Жовтокам'янки. Насип останньої складався з кількох чітко виявлених досипок. Краї нижньої частини кожної з них у розрізі мали вигляд трикутників із

ської знаті (табл. 4). У всякому разі, без кріпиди виявляються переважно кургани або збудовані з болотистих вальків (Мелітополь, II Мордвинівський курган*, Вишнева Могила), або укріплені в нижній частині мулом, хоч іноді вони також обкладалися каменем (Чортомлик, Жовтокам'янка).

До особливостей конструкції Товстої Могили відноситься подвійний кам'яний кромлех, зведений навколо центральної могили

* У звіті про розкопки кургану О. М. Лесков пише, що насип було укріплено кріпидою, проте на кресленнях і фотографіях зображено звичайний кромлех [НА ІА УРСР, № 1970/36].

на підкурғанній поверхні. Щодо курганів IV ст. до н. е., то вказівка про наявність навколо них кромлехів є лише у повідомленнях М. І. Веселовського про розкопки Малої Лепетихи та невеликого кургану поблизу неї [ОАК за 1913—1915 гг., с. 137], а також в II Мордвинівському кургані. Поширенішими вони були, здається, в курганах V ст. до н. е. У всякому разі, кромлехи, зведені на підкурғанній поверхні або в самому насипу, засвідчено в курганах Баби

Курган	Гробниця	Глибина, м
Казенна Могила	Основна	43,0
Мелітополь	Бокова	42,5
Чортомлик	»	42,2
Чмирєва Могила	»	42,0
Козел	Основна	9,6
Велика Цимбалка	»	8,5
Товста Могила	»	8,5
Лемешів	»	8,6
Мордвинівський I	»	8,3
Гайманова Могила	»	8,0
Жовтокам'янка	»	7,5
Страшна Могила	»	6,9
Гайманова Могила	»	6,8
Верхній Рогачик	Бокова	6,7
Олександрополь	»	5,7
Діїв	Основна	5,7
Солоха	Бокова	5,4
Краснокутський	Основна	5,3
Мала Лепетиха	»	5,3
Башмачка	»	5,3
Мордвинівський II	»	4,5

[ОАК за 1897 г., с. 133—134] № 6 біля Ногайська та могили поблизу с. Володимирівка у Приазов'ї [Яценко, 1956, с. 157]. В останньому випадку кромлех складався з подвійного кола.

Звичай спорудження кромлехів у Північному Причорномор'ї сягає в сиву давнину — існування їх під курганами доби бронзи від кеми-обинського і давньоюмного до пізньозрубного часів — явище ординарне [Археологія УРСР, т. 1, с. 259, 272, 280, 329, 407, рис. 81]. Можливо, як перехідну ланку від доби бронзи до ранньоскіфського періоду можна вважати кромлех під Широком курганом [Латышев, 1926, с. 100]. Все більш рідкісна поява кромлехів протягом скіфського часу наводить на думку, що в Товстій Могилі та небагатьох інших перелічених

вище курганах IV ст. до н. е. ми маємо найпізніші пережитки цього стародавнього звичаю, пов'язаного, безперечно, з магичними властивостями, що приписувались в давнину всякому колу.

Той факт, що під Товстою Могилою кромлех місцями був пошкоджений, свідчить, що його звели ще до спорудження насипу, принаймні навколо якоїсь першої його основи. Аналогії подібному явищу нам невідомі.

ТАБЛИЦЯ 2

Глибина чоловічих гробниць в курганах скіфської знаті

Курган	Гробниця	Глибина, м
Гайманова Могила	Бокова II	8,0
Жовтокам'янка	Основна	7,5
Мелітополь	»	7,9
Верхній Рогачик	»	6,7
Товста Могила	Бокова	6,2
Олександрополь	Основна	5,9
Олександрополь	Бокова II	5,0
Мордвинівський I	»	4,6
Солоха	Основна	4,0
Гайманова Могила	Бокова II	4,0
Мала Лепетиха	Бокова	3,9

ТАБЛИЦЯ 3

Глибина жіночих гробниць в курганах скіфської знаті

Рів. Таке саме, як і кромлех, магичне значення мав, напевно, і рів, яким оточували курган. Цей звичай також сягає у давнююмну добу [Археологія УРСР, т. 1, с. 272]. У скіфський час обнесення кургану ровом, здається, стало обов'язковим [Граков, 1964, с. 81—89]. До останнього часу дослідження ровів обмежувалися у крайньому випадку оковтунням та незначним шурфуванням. Вперше суцільні розкопки рову по всьому його периметру було здійснено у 1969 р. В. І. Бідаїлею на Запоріжжі. На жаль, матеріали його досліджень ще не опубліковані і автору доводиться у цьому доробкові користуватися лише своїми власними спостереженнями, зробленими у 1969—1970 рр. в Запорізькій (Північно-Рогачицькій) екскаваторній (Північно-Рогачицькій) екскаваторній, та власними матеріалами з розкопок

поблизу Орджонікідзе. Як правило, рів копалися на дуже істотній відстані від пасищу. Щодо курганів родового населення, то вислідок нищівного їх розорювання про це не можна скласти ніякого уявлення. На кількох ще не розораних курганах, переважно тих, де викид з рову було зрештою на схил пасищу, цю відстань вдалося простежити. На II Носаківському кургані (висота 3,5 м) вона становила 3,5 м, на II Завадській Могилі (висота 1 м) близько 4,5, на I Завад-

кониці повністю рови мали по два розриви, орієнтовані, як правило, по довгій осі вхідної ями основної гробниці. Вишток становлять I Завадська Могила, де розрив у каналі був тільки з заходу, VII Іспанова та Казенка, де рів був судільним. В деяких

ТАБЛИЦЯ 4
Вибіркова характеристика основних курганів скіфської златі при розподілі за висотою

Група за висотою	Курган	Висота, м	Орієнтація	Місце аналізованого поховання	Послідовність поховань за статтю або віком *	Поховання юней					Поховання сауг
						кількість у послідовності поховань	орієнтація відносно гробниці	визначні особливості **	нагрудні убо-ри	обуття одяг ***	
I (3-4,5 м)	Хоміна Могила	3,2	+	ПлЗ	Ч+Ж+П	2+1	+	С	-	-	-
	Діів	4,0	-	З	Ч+Ж	1	+	Б	-	-	-
	Завадська Могила	4,5	+	З	Ч	3	+	Б	-	-	?
II (5,7-7,5 м)	Кам'яна Могила	5,7	+	З	Ч?	3	+	Б	-	-	?
	Чмирева Могила	5,7	-	ПлС	Ч?+ЧЖ	0+10	+	ЗСБ	2	-	?
	Мелітополь	6,0	-	З	Ж+Ч	0+2	+	Б	1	-	1+2?
	Мордвинівський II	6,5	-	З	Ч	1	+	Б	-	-	?
	Мордвинівський I	7,0	+	З	Ч+Ж	-	-	-	-	-	?
	Балмачка	7,0	+	З	ЧЖД	1	+	Б	-	-	?
	Страшна Могила Мала Лепетиха	7,0 7,5	+	З ?	Ч ?	1 -	+	Б -	- -	- -	4 ?
III (8-11 м)	Гайманова Могила	8,0	+	З	Ч+Ж+Д+ ЧЖ+Ж	2+1	+	З+Б	-	-	?+2+3+1
	Лемешів	8,5	+	З	Ч?	3	?	СБ	1	Б	?
	Краснокутськ	8,5	+	С-З	Ч?	4	+	СБ	-	-	?
	Товста Могила	8,6	-	С	Ч+Ж+Д	6	+	ЗС	1	-	4+4
	Жовтокам'янка Верхній Рогачик	9,5 11,0	+	З ?	Ж+Ч Ж+Ч	2 ?	+	?	2 -	С -	5 ?
IV (11-21 м)	Козел	14,0	?	?	Ч?	11	±	СБ	2	З	2?
	Велика Цимбалка	15,0	+	З	Ч?	6	±	ЗСБ	-	-	?
	Солоха	18,0	-	З	Ж+Ч	2+5	±	З+	-	-	?
	Чортомлик	19,0	+	З	Ж?+Ч	11	+	+ЗСБ	0+2	Б	?+3
	Огуза	20,0	+	?	?	7?	+	ЗС	2	З	4+3?
	Олександрополь	21,0	+	З	Ж+Ч+Ж	1+15?	+	ЗС З+ЗС	1? 1+1	З З	3? ?

ській Могилі (висота 4,5 м) місцями доходила до 10, на кургані № II групи БЗФ поблизу Орджонікідзе (висота 1,6 м) до 6,5 м.

У всіх випадках, коли рів було розкопано, при округлій у плані формі він мав більш-менш звивисті контури, а в перетині звужувався до дна. Ширина і глибина каналу в основному залежали від розмірів кургану. У всіх відомих нам випадках роз-

•
Ч — чоловік; Ж — жінка;
П — підліток; Д — дитина.
**
З — золото; С — срібло;
Б — бронза.

публікаціях повідомляється також про існування у рові лише одного розриву, але оскільки у цих випадках рів повністю розкопано не було, ставитися до подібних повідомлень слід обережно.

Біля розриву канава найчастіше мала помітне розширення і поглиблення, іноді — навпаки, звужувалась і ставала мілкішою. В розширених рову на II Носаківському кургані було виявлено купи каменю, що, можливо, свідчить про існування тут якихось кам'яних конструкцій.

Щодо ровів навколо курганів скіфської златі, то вони зафіксовані тільки навколо Олександрополя, Гермесового кургану, Гострої Могили, Банзиці Слопівської [ДРС, 1, с. 2; 2, с. 30, 59, 64], Огуза, Жовтокам'янки та Мордвинівських курганів [Лесков, 1974, с. 19] (сностереження у більшості випадків візуальні). Уявляється, що відсутність повідомлень про існування ровів навколо інших курганів златі можна пояснити насамперед недбалістю їх розкопок.

Рів Товстої Могили за конструкцією аналогічний описанам вище. Для нього характерні і порівняна віддаленість від основи первісного пасищу (6 м), і звивистість контурів, і непостійність ширини та глибини. На жаль, нам не вдалося з'ясувати наявності розриву у західній частині рову, але розрив у східній був орієнтований, як і на інших пам'ятках, по довгій осі центральної гробниці.

Викид з рову в деяких випадках укладався на схил пасищу. На Товстій Могилі він відсутній. Зважаючи на значні розміри каналу, викид з неї мав бути досить суттєвим, тому відсутність його вимагає пояснення. Можливо, його уклали валом із зовнішнього боку рову: в літературі є чимало повідомлень про існування таких валів як навколо стенових, так і лісостенових курганів. На жаль, вони жодного разу не досліджувались. Поруйнування навколокурганної поверхні біля Товстої Могили не дало змоги перевірити правильність висунутого припущення і на цей раз.

Особливості використання кургану. Неовиота дослідження значної частини пасивів великих скіфських курганів позбавляє можливості остаточно з'ясувати проблему використання їх для повторних поховань. У цьому плані ми можемо оперувати лише матеріалами повністю розкопаних пам'яток (Олександрополь, Мелітополь, Діів, Жовтокам'янка, Страшна, Гайманова,

Хоміна, I Завадська та Товста Могили, парені, два Мордвинівських курганів). З деякими застереженнями до них можна приєднати і частково розкопані кургани, де кількість виявлених поховань з більшою чи меншою мірою вірогідності можна шукати

ТАБЛИЦЯ 5
Послідовність поховань і досипка в курганах скіфської златі

Курган	Висота, м	Послідовність поховань *	Досипка
Хоміна Могила	3,2	Ч+Ж+П	-
Діів	4,0	Ч+Ж	-
Завадська Могила	4,5	Ч	-
Чмирева Могила	5,7	Ч+(ЧЖ)	Символічна
Мелітополь	6,0	Ж+Ч	Значна
Мордвинівський II	6,5	Ч	-
Мордвинівський I	7,0	Ч+Ж	Символічна
Страшна Могила	7,0	Ч	-
Гайманова Могила	8,0	Ч+Ж+Д+ ЧЖ+Ж	Символічна
Товста Могила	8,6	Ч+Ж+Д	-
Жовтокам'янка	9,5	Ж+Ч	Значна
Верхній Рогачик	11,0	Ж+Ч	?
Солоха	18,0	Ж+Ч	Значна
Чортомлик	19,0	Ж+Ч	•
Олександрополь	21,0	Ж+Ч+Ж	•

вичерпною (Чортомлик, Солоха, Чмирева Могила, Мала Лепетиха та Верхній Рогачик).

З перелічених курганів лише три містили по одній гробниці (Страшна і I Завадська Могили та II Мордвинівський курган), всі інші використовувалися для поховань від двох до п'яти разів. При цьому іноді для повторного поховання робилася нова гробниця, іноді небіжчика вносили через окремий вхід до попередньої.

Для з'ясування характеру кургану як закінченого поховального комплексу надзвичайно важливо проаналізувати співвідношення поховань за статтю або віком основних небіжчиків (табл. 5).

Визначення цих даних можливе лише у повністю розкопаних курганах. Щодо курганів, досліджених частково, то воно потребує деяких уточнень. Насамперед це стосується

•
Д — дитяче; Ж — жіноче;
П — підліткове; Ч — чоловіче.

найбільших скіфських пам'яток — Бердського Рогачика, Солохи, Олександрополя та Чортомлика.

Виходячи із знахідок М. І. Веселовського висловили думку, що центральна гробниця Бердського Рогачика належала жінці [ОАК за 1913—1915 гг., с. 133]. Такого самого висновку дотримуються і О. М. Лосков [1974, с. 44]. Відсутність в могилі знахідок, які можна було б пов'язати з похованням чоловіка, викликає будь-яких сумнівів відносно правильності наведеного висновку.

Разом з тим із значною мірою вірогідності можна припустити, що в боковій гробниці Бердського Рогачика було поховано чоловіка. Підставою для такого припущення можна вважати той факт, що з неї походять блиски у вигляді голви Медузи, тогочасні блиски із чоловічої гробниці Товстої Могили, тоді як обидві жіночі могили цих курганів відносяться до італійського іконового типу [Мозольський, 1972а, с. 306].

За нашим переконанням, такої самої характер мали і поховання Солохи. Вслід за М. І. Веселовським належність центральній могилі Солохи жінці стверджувалася більшістю дослідників [Мандевич, 1962, с. 4; Брашневский, 1967, с. 79; Археологія УРСР, т. 2, с. 66; Хазанов, 1975, с. 84]. Шопранда, М. І. Ростовцев свого часу без будь-якої аргументації, виходячи лише з особистого розуміння характеру скіфських пам'яток Нижнього Подніпров'я, писав, що тут містилися парні поховання [1925, с. 416]. Але таке твердження потребує серйозних доказів. Дійсно, серед залишків поховального інвентаря в гробниці виявлено вістря до стріли. Проте вони трапляються і в багатьох інших жіночих похованнях [Шильська, 1966, с. 169]. Однак в могилі не було навіть шатику на такі суто чоловічі речі, як залізні мечі, набірні пояси, панцири та шити, уламки яких завжди і у всіх випадках масово зустрічаються навіть у найретельніше пограбованих чоловічих похованнях скіфської знаті. Сказане ще раз переконує в тому, що єдиною знатною небіжницею у центральній гробниці Солохи була жінка; статі її визначається знахідкою золотої гелки, на чому вже неодноразово наголошувалося.

Центральна могила Олександрополя мала два входи. В ній виявлено два черепці та залишки чоловічого і жіночого інвентаря. До перших відносяться насамперед уламки плакованого золотом лускуватого залізного панцира, до других — фрагменти кістяного веретена [ДПС, I, с. 11—13; РД, 2, с. 85]. Відсутність випадків, коли б у гробниці з двома входами поховали двох чоловіків (Мозольський, 1971а, с. 32), також може бути аргументом на користь того, що в центральній гробниці Олександрополя поховання було парним. Питання лише в тому, яку з них, чоловічу чи жіночу, було парним. Як відомо, перкісне поховання тут супроводжувалося розем, покладеним в окремій ямі поблизу задньої шахти, повторне — цюнайменше п'ятнадцятьма конями, залишки яких виявлено у вторинному дромосі. Виходячи з цього є всі підстави думати, що перкісним похованням в кургані було жіноче, — адже найменше, щоб жіночку супроводжувало 15 коней, тоді як чоловіка — один. Така сама закономірність, до речі, простежується і в Солозі, що є ще одним доказом на користь одностайності використання обох пам'яток. Належність північної бокової гробниці Олександрополя ще одній жінці не потребує доведення — вона добре аргументується знахідкою срібного веретена [ДПС, I, с. 24].

Найскладніший випадок для визначення характеру поховань становить Чортомлик. Незважаючи на те що курган відноситься до числа найкраще розкопаних і опублікованих пам'яток, інтерес до нього з боку вчених і досі обмежується переважно виключенням кількох відкритих у ньому шедеврів мистецтва. Серед сучасних дослідників відсутня навіть одностайна думка про те, що являв собою поховальний комплекс Чортомлика. Як відомо, І. Б. Забелин не зрозумів характеру відкритих тут підземель, сприйнявши їх за одну, до того ж пограбовану гробницю [ДПС, 2, с. 115]. Так само трактують їх без будь-яких критичних застережень і більшість сучасних істориків [Артамонов, 1966, с. 49; Брашневский, 1967, с. 68; Граков, 1971, с. 69]. М. І. Ростовцев, виходячи з набутого археологічного досвіду, висловив думку, що під курганом містилися дві незалежні гробниці, центральна та бокова, до детального трактування яких він не вдавався [1925, с. 427]. Такого самого висновку дотримуються О. І. Тереновжкін та В. А. Ізліньська. Проте правильно зрозумівши чортомлицькі підземелля як дві окремі гробниці, вони без будь-якої сироби аргументувати свою думку твердять, ніби обидві вони містили поховання «парів», першого з яких супроводжувала «цариця» [Археологія УРСР, т. 2, с. 66—67].

На наш погляд, трактування центральної, чотирикомірної, могили Чортомлика як поховання царя аж ніяк не відповідає дійсності. Насамперед привертає увагу надзвичайна бідність чоловічого поховання в ній — і в абсолютному розумінні, і в порівнянні з інвентарем похованого поруч «слуги», і відносно жіночого поховання цієї самої гробниці. Найвірогідніше, жінка і була тут основним небіжчиком. Ця думка підтверджується також тією обставиною, що обидві «комори» могили (південно-східна і північно-східна камери) були буквально завалені залишками жіночого одягу, тоді як в чоловічих могилах Скіфії, навіть при парних похованнях, в подібних приміщеннях клалися тільки парадна зброя, речі бойового обладунку тощо.

Зрештою, ми не знаємо жодного достеминого випадку, де при такому обсязі гробниці слуга, що супроводжував «царя», лежав би поруч з ним. І однакове посилення, і майже повна відсутність різниці в багатстві свідчать про рівність похованих у південно-західній камері чоловіків, а відтак і про неможливість вважати одного з них «царем». Далі ми наведемо додаткові аргументи на користь порушеної думки, але, на наш погляд, висловлених тут досить для сиростування думки про «царське» поховання в південно-західній камері чортомлицької могили. Обидва поховання тут чоловіки лише супроводжували жінку з північно-західної камери, для поховання якої і було споруджено гробницю. Щодо другої, пограбованої могили кургану, то належність її чоловікові не викликає сумнівів. Загадку становить лише місцезнаходження входу до неї.

Таким чином, за статтю небіжчиків всі кургани скіфської знаті умовно можна поділити на дві групи. До першої з них відносяться пам'ятки з перкісним чоловічим похованням, до другої — з жіночим. Незважаючи на те що останніх менше, вони становлять досить помітний відсоток у загальній кількості розкопаних пам'яток. Найголовніша відміна між виділеними групами полягає в тому, що кургани з перкісними жіночими похованнями завжди мають додаткові гробниці, тоді як кургани з чоловічими іноді позбавлені їх (Страшна і I Завадська Могили та II Мордвинівський курган). Надавничайно характерним є те, що додаткова могила в курганах з перкісними жіночими похованнями завжди належить тільки чоловікові. Лише поховальний комплекс Олександрополя ускладнений тим, що

мав по одне, а два жіночих поховання — чоловіче й ще одне жіноче.

Відносно курганів з перкісними чоловічими похованнями, то серед додаткових їх могил, крім воли, значущо, с. хоч одна обов'язково належить жінці. В цьому групу чоловічих курганів можна поділити на чотири підгрупи. До першої відносяться кургани з єдиним чоловічим похованням (Страшна, I Завадська Могили, II Мордвинівський курган); до другої — з чоловічим і жіночим (Дік, I Мордвинівський курган); до третьої — з чоловічим, жіночим і дитячим або підлітковим (Хомини і Товста Могили); до четвертої, найскладнішої — кургани з додатковим чоловічим похованням (Чмирева і Гайманова Могили). Характерно, що в обох цих курганах в додаткових могилах небіжчиків поховані разом із залізними від них жінками.

В літературі висловлювалася думка, що привабливі переважна частина скіфських курганів IV—III ст. до н. е. являла собою поховальні пам'ятки однієї сім'ї [Шильська, 1966, с. 167; Артамонов, 1966, с. 63; Хазанов, 1975, с. 59, 78]. Проведений вище аналіз складу основних небіжчиків з курганів знаті повністю підтверджує цю думку: майже всі пам'ятки містять лише одне чоловіче поховання, яке нерідко супроводжується одним-двома жіночими, а іноді ще й дитячим. Стосовно Чмиревої і Гайманової Могили, де є ще по одному чоловічому похованню, можна припустити, що вони належали іншому поколінню.

Проте виявлення того факту, що розкопані пам'ятки належали одній сім'ї, саме по собі ще не тільки не вирішує проблеми характеру сімейних відносин у скіфи, але й ставить додаткові питання. Адже можна вважати доведеним, що принаймні у середовищі вищої скіфської знаті існувала полігінія [Хазанов, 1975, с. 77]. Проте від одним насипом з чоловіком трапляється, як правило, одне, в рідкісних випадках, — два жіночих поховання. Ця обставина позачергово засвідчує нерівноправне становище жінок у скіфській сім'ї, на що вже зверталася увага дослідників [Артамонов, 1974, с. 72; Хазанов, 1975, с. 78; Історія УРСР, I, кн. I, с. 170]. Отже, постає питання, якій з дружин належала честь бути похованою із чоловіком? Можливо, деяке світло на нього може пролити характер поховань у Товстій Могили.

45—50 річний вік основного небіжчика свідчить, що поховання під курганом дитина

не могла бути для нього першою, а навпаки, враховуючи не більш як дворічний її вік, майже незаперечно — останньою. З огляду на це її матір, без сумніву, можна вважати наймолодшою дружиною володаря. Але чи можна гадати, що привілею бути похованою разом із чоловіком вона завдячувала лише своїй молодості? На нашу думку, таке припущення значно спрощувало б суть справи. Найімовірніше, вирішальне значення тут мав суспільний статус жінки, який у свою чергу, безперечно, залежав від статусу дитини. Вік же останньої недвозначно наводить на думку, що принаймні у даному випадку ми маємо справу із відбиттям звичаю мінорату.

До недавнього часу існування його у скіфів вважалося доведеним фактом [Артамонов, 1947, с. 72; Руденко, 1953, с. 253; Елагина, 1963, с. 77; Шелов, 1972, с. 69]. Не заперечуючи вірогідність такого припущення у принципі, А. М. Хазанов в останній праці справедливо підкреслює, що надійних підтверджень йому у писемних джерелах немає, навпаки, переказ Геродота про долю синів Аріаніфа — Скіла, Октамасада і Оріка [IV, 78—80] — може свідчити про переважання в Скіфії звичаю майорату [Хазанов, 1975, с. 94—98]. Проте цілком можливо, що існуюче у багатьох кочових народів послання майорату в питаннях соціально-правових із міноратом у питаннях побутово-майоратних [Хазанов, 1975, с. 9] було притаманним і для скіфського суспільства. На жаль, на заваді інтерпретації статусу жінки із Товстої Могили стоїть неможливість з певністю визначити стать дитини. Проте, виходячи із загального положення про становище жінки у скіфському суспільстві, ледве чи можна сумніватися в тому, що в нашому випадку було поховано саме хлопчика. Такий висновок підтверджується і покладеним з дитиною інвентарем, — в належному місці він буде проаналізований. В такому разі і в жінці з Товстої Могили, і в інших впускних жіночих похованнях з чоловічих курганів можна вбачати не просто одну з наймолодших дружин, а саме матір наймолодшого сина. Побічно на користь цієї думки може свідчити відсутність жіночого поховання у Страшній Могилі, де поховано юпака, який, цілком зрозуміло, ще не встиг обзавестися дітьми.

Важче говорити про суспільний статус жінок, похованих в первісних гробницях. Деякі особливості обряду їх поховання наводять на думку, що він міг бути іншим.

Розміри насипу. Відправною точкою для розуміння залежності розмірів того чи іншого кургану слід вважати слова Геродота про те, що в спорудженні насипу брали участь всі учасники похорону, намагаючись зробити його якомога вищим [IV, 71]. Це зауваження не залишає сумнівів у тому, що розміри кургану мали бути прямо пропорційними рангу небіжчика. Проте нерідко подибувана невідповідність розмірів кургану розмірам і багатству його гробниць наводить на думку, що в дійсності багато деталей залежало від конкретних умов, у яких здійснювався похорон. Звідси зрозуміло, що розміри кургану — поняття чисто умовне, і, взяті самі по собі, вони не можуть відбивати ні ранг небіжчика, ні будь-який інший бік соціально-політичної його характеристики.

Разом з тим було б неправильним і повністю ігнорувати розміри курганів. Цікаву спробу диференціації сакського населення долини р. Ілі за розмірами насипів зробив К. А. Акишев. Він вважає, що кургани висотою 8—17 м належали царям, 5—6 м — племінній знаті, 1—2 м — «хоробрим рядовим воїнам» [Акишев, 1963, с. 86]. Подібний поділ, але з урахуванням багатства гробниць, запропонував також О. Д. Грач стосовно пам'яток Алтаю і Туви [Грач, 1968, с. 228—230; 1976, с. 158—174].

Не зупиняючись конкретно на розмірах пам'яток, але, безумовно, маючи їх на увазі, О. І. Тереножкін і В. А. Іллінська поділяють скіфські кургани Нижнього Подніпров'я також на три групи: могили рядового населення, заможних скіфів і знаті [Археологія УРСР, т. 2, с. 56—72]. До останніх вони віднесли всі більш-менш видатні могили від Солохи і Чортомлики до Мелітополя і Чмиревої включно. Будучи правильною в цілому, запропонована класифікація суттєво слабше тим, що в ній відсутня будь-яка диференціація пам'яток в групі знаті, на що справедливо звертав увагу В. М. Массон [1976, с. 174]. Тим часом всі матеріали свідчать, що за своїм складом вона далеко не однорідна і має відбивати ієрархію верхівки скіфського суспільства.

На сучасному рівні вивчення соціальної організації Скіфії серед її знаті з певністю можна виділити принаймні чотири групи [Археологія УРСР, т. 2, с. 45]. Перше місце в ній, безперечно, належало верховним царям об'єднаної країни. Наступний щабель, імовірно, посідали члени царської родини та царі, що очолювали три складові частини

Скіфії. За ними стояли номархи, в яких О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська вбачають військових ватажків значних племенних підрозділів або племен. Найнижчий щабель належав родовим старійшинам, з якими, безумовно, могли рівнятися і найбільш багаті рядові скіфи.

Щоправда, нам можуть закинути, що три-складовий поділ Скіфії писемно засвідчено лише для VI ст. до н. е., в IV ст. до н. е. країна була об'єднана під владою одного царя, під яким звичайно розуміють Атея, отже, виділяти в окрему групу царів трьох складових частин Скіфії для досліджуваного періоду немає підстав. Але, по-перше, повідомлення Страбона про володарювання Атея над більшістю скіфів [VII, 3] нам уявляється недостатнім для того, щоб вважати його владу необмеженою. Певною мірою Іданфірс також був у країні верховним володарем, хоч Скіфія за його часів достеменно поділялася на три царства. По-друге, навіть зосередження влади в руках Атея аж ніяк не виключає збереження організаційної структури країни у попередньому вигляді, навпаки, є всі підстави гадати, що вона збереглася незмінною. Нарешті, ми не обмежуємо другу групу скіфської знаті виключно царями підрозділів Скіфії, а включасмо до неї також членів царської родини, за аналогією з історичними державами вважаючи, що вони стояли на ранг нижче від верховних царів і в соціальному відношенні цілком могли відповідати володарям складових частин Скіфії. Таким чином, помічений О. І. Тереножкіним і В. А. Іллінською поділ скіфської знаті на чотири основні групи ми вважаємо цілком прийнятним і для IV ст. до н. е.

Виходячи з розмірів насипів, багатства могил та деяких інших елементів поховального ритуалу, саме на чотири групи суто умовно можна поділити і найбільші кургани Нижнього Подніпров'я (табл. 4). Імовірно, в загальних рисах такий розподіл якоюсь мірою відбиває диференціацію скіфської знаті, хоч і не виключено, що в дійсності вона могла бути ще більш дробною. Разом з тим у нас немає ніяких підстав визначати ранг небіжчика, виходячи лише з розмірів кургану. Особливо це кидається у вічі при спробі виділити поховання верховних царів: насамперед їх можна було б вбачати в Солосі, Чортомлику, Огузі, Олександрополі, проте за багатством інвентаря та пишністю ритуалу їм майже не поступаються не лише більшість курганів третьої групи, але й та-

кі досить невеликі за розмірами пам'ятки, як Мелітополь та Чмирева Могила з другої.

Щодо Товстої Могили зокрема, то В. М. Массон [1976, с. 175] без будь-яких сумнівів вважає її пам'яткою саме царською, у всьому рівною Чортомлику. Але у такому разі не можна залишити без пояснення надто вже різкою відмінності у розмірах наведених пам'яток. Навряд чи вона утворилася лише внаслідок історичних чи будь-яких інших умов, у яких здійснювалися поховання.

Деяке світло на це питання може пролити проведений вище аналіз поховань за статтю небіжчиків. Виявляється, що всі найбільші кургани Скіфії містять первісне жіноче поховання (табл. 5). Більш того, як засвідчено розкопками Солохи, Чортомлики і Олександрополя, первісна висота цих пам'яток, як і курганів третьої групи, не перевищувала 10—12 м, остаточно ж їх розміри склалися за рахунок досипки, пов'язаної з повторним, чоловічим похованням [Ростовцев, 1925, с. 428; Граков, 1962, с. 82, 99; Артамонов, 1966, с. 42]. За рахунок повторної досипки над впускними чоловічими гробницями докорінно змінилися також розміри Мелітополя і Жовтокам'янки, тоді як впускні жіночі, а також чоловічі поховання другого покоління супроводжувалися або зовсім незначними, суто символічними досипками (І Мордвинівський курган, Чмирева і Гайманова Могили), або, можливо, залишалися, як Товста Могила, навіть без них (табл. 5).

Таким чином, при диференціації курганів знаті необхідно брати до уваги не стільки розміри їх насипів, скільки обсяг ґрунту, укладеного в них у зв'язку з тим чи іншим похованням. При такому підході центральна гробниця Товстої Могили може виявитися цілком співмірною чоловічим могилам Солохи, Олександрополя і Чортомлики (справу вирішуватиме лише аналіз інших елементів поховального ритуалу), тоді як жіночі поховання цих самих курганів матимуть різку відмінність, яку можна пояснити тільки різницею в суспільному статусі похованих у них жінок.

ОБРЯД ПОХОВАННЯ ОСНОВНОГО НЕБІЖЧИКА

Ритуал поховання скіфського царя, так якразом змальований Геродотом у V ст. до н. е. [IV, 71—75], в усіх деталях не вдається простежити навіть для пам'яток VI—V ст.

до н. е. Тим суттєвіше він відрізняється від описаного Геродотом в IV ст. до н. е. Ця відмінність починається вже з конструкції самої гробниці: коли Геродот пише про чотирикутну ґрунтову яму, то в зазначений час скіфські могили споруджувалися виключно у вигляді різної форми патіоїб. Так само відрізняються від описаних Геродотом і деталі ритуалу поховання. Проаналізуємо їх по порядку.

Покладення небіжчика. «Царя Товста Могилу було покладено до гробниці у впрямому стані на спині, головою на південь. Б. М. Граков, вивчаючи поховальні звичаї скіфського населення Нижнього Подніпров'я, зазначає, що переважна більшість небіжчиків мала західну орієнтацію, рідше — східну, в поодиноких випадках — північну, і жодним словом не згадує про південну [Граков, 1962, с. 85; 1974, с. 64]. Західна орієнтація залишається найхарактернішою і для поховань скіфської знаті, але вивчення цієї деталі ритуалу дає можливість встановити, що досить значну кількість небіжчиків з числа знаті було орієнтовано на південь (табл. 6). Останнім часом розкопками новобудовних експедицій ІА АН УРСР на півдні України виявлено і поховання рядового населення з південною орієнтацією, хоч відсоток їх поні що залишається незначним.

Поховальний інвентар. Як і у всіх інших випадках, де не вдалося встановити, небіжчик центральної гробниці лежав на широкому дерев'яному пастилі. Пограбування могили лишає нас можливості уявити повну картину потойбічного спорядження володаря, але на підставі речей, що залишилися, можна твердити, що тут були всі категорії поховального інвентаря, характерні й для інших чоловічих поховань Нижнього Подніпров'я.

Небіжчина поховано у бойовому обладунку — набірному залізному панцирі, бронзових попожах, при портупейному поясі. Внаслідок пограбування більшості чоловічих гробниць в курганах знаті порівняти виявлений тут склад речей обладунку дуже важко, проте не можна не відмітити, що за його повнотою Товста Могила поступається лише Солозі (табл. 7). Отже, можна не сумніватися у причетності її володаря до вищого воїнського стану Скіфії.

Це саме підтверджується набором зброї, якою небіжчика спорядили на той світ. Вадно сказати, що саме лежало безпосередньо біля нього, але набір зброї в цілому складав-

ТАБЛИЦЯ 6
Орієнтація небіжчиків
у могилах знаті Нижнього
Подніпров'я

Курган	Гробниця	Стать небіжчика *	Орієнтація
Олександрополь	Північна	Ж	ПнЗ
Чортomla	Центральна	Ч	З
*	*	Ж	З
*	Бовова	Ч	Пд?
Солоха	Центральна	Ж	З?
*	Бовова	Ч	З
Куль-Оба	Центральна	Ч	Пд
Мелітополь	*	Ч	С?
*	Бовова	Ж	ПвС
Башмачка	Центральна	Ч	Пв
Моравинський I	Бовова	Ж	З
Чмирева Могила	*	Ж	ПвЗ
Страшна Могила	Центральна	Ч	ПвЗ
I Зиньдська Могила	*	Ч	Пд
Гайманова Могила	Центральна	Ч	З?
*	Північна	Ч	З
*	*	Ж	Пд?
*	*	Ж	Пд
Товста Могила	Центральна	Ч	Пд
*	Бовова	Ж	З

ТАБЛИЦЯ 7
Знахідки предметів обладунку
в нижньодніпровських курганах
скіфської знаті

Курган	Бововий пояс	Панцир	Попожа	Шолом
Солоха	+	+	+	+
Товста Могила	+	+	+	—
Олександрополь	+	+	—	—
Велика Цимбалка	+	+	—	—
Мелітополь	+	+	—	—
Шульгінка	+	+	—	—
Кам'яна Могила	+	+	—	—
Діп	+	+	—	—
Огуз	+	+	—	—
Чортomla	+	+	—	—
Лемешів	+	+	—	—
Гайманова Могила	+	+	—	—
Крестовицький	+	+	—	—
Чмирева Могила	+	+	—	—
Страшна Могила	+	+	+	—
Жовтокам'янка	—	—	—	—

* — жінка, Ч — чоловік.

ся із списів, імовірно, горита з луком, підвищеного до лівого боку, трьох додаткових сагайдаків, булави та парадного меча в окутих золотом піхвах. Спорядження доповнювалося неодмінною річчю вершника — контовою нагайкою. Такий повний набір зброї зустрічається лише у найвидатніших курганах Скіфії.

Досить складно уявити контовність одягу та особистих прикрас небіжчика. Вбрання його було оздоблене золотими нагівниками. Від особистих прикрас в могилі залишилися кілька провізок, кручений золотий перстень та нектораль. Можна думати, що серед них обов'язково були також шийна гривня та кілька браслетів. До речей туалету володаря відносяться бронзова вухокрутка.

Про те, яким великим набором побутових речей супроводжувалися чоловічі поховання вищої скіфської знаті, можуть свідчити Солоха, Куль-Оба та вибілка від пограбування господарська ніша у північній гробниці Гайманової Могили. С всі підстави вважати, що Товста Могила у цьому відношенні ні в чому не поступалася названим пам'яткам, хоч в ній залишилося лише кілька побутових речей, переважно поставлених у дромосі. Безперечно, великий набір начиння мав бути і в господарських нішах. Про те, що тут стояв великий бронзовий казан, свідчать просіяні у західній ніші. Судячи з уламків, в самому склені також стояло кілька амфор і набір посуду до вина.

Не викликає сумніву, що переважна більшість речей, покладених до могили, мала утилітарне призначення — слугувати небіжчикові у його повсякденному потойбічному «житті». Але серед поховального інвентаря представників знаті виділяється група контовних знахідок, що, безперечно, мали янесь особливе значення. Як правило, їх клали до схованок, зроблених у стіні (Солоха, Страшна Могила, курган № 5 поблизу с. Архангельська Слобода на Херсонщині), або в долівні (Мелітополь, Чмирева та Гайманова Могили). Виконані у стіні схованки, за свідченням М. І. Веселовського, були також у Верхньому Рогачині та Малій Ленетисі. Найімовірніше, схованка, подібна до криивої Мелітополя та Гайманової Могили, була і під підлогою Куль-Оби — її пограбовано вже під час дослідження. Серед речей, виявлених у схованках, — виключно контовна зброя (Солоха, Мелітополь) і такий самий посуд (Солоха, Чмирева і Гайманова Моги-

ли, курган № 5 поблизу с. Архангельська Слобода). Судячи із складу знахідок, до речей такого самого значення відносяться горит і мечі, покладені в південній ніші бокової гробниці Чортomla; меч, нагайка і фіала у другому відділенні саркофага Куль-Оби, а також меч, нагайка і нектораль з Товстої Могили, — вони лежали за межами поховальної камери, на порозі дромосу.

Щодо призначення знахідок, виявлених у схованках, в науці не склалося якогось певного уявлення. Висловлювані побіжно думки про те, що це могли бути дари потойбічним богам, не знайшли обґрунтування. Ще менш вірогідним можна вважати припущення, за якими найконтовніші речі показали у землі від ока грабників — ледве чи скіфам сподобалося на думку, що їхні могили грабуватимуться, а коли й так, то чому ховалося таке обмежене коло речей? Адже соловський гробинь був не менш контовний, ніж схований у криивої срібний горит.

Встановлення того факту, що нектораль, меч і нагайка в Товстої Могилі, покладені осторонь від небіжчика, за значенням рівні речам, схованим в інших пам'ятках у криивці, здається, пояснює і призначення цих останніх: це були не буденні речі, якими небіжчик мав «користуватися» пощоденно, а парадні, призначені для якогось особливого випадку. Сказане підтверджується і покладенням таких речей в окремому відділенні саркофага Куль-Оби. Слід відмітити: поки що подібні групи контовних речей, сховані у криивці або покладені осторонь від небіжчика, зустрічалися лише з чоловічими або парними похованнями і жодного разу — з жіночим. Те, що в могилах з парними похованнями вони також належали чоловікові, а не жінці, свідчить той факт, що у Гаймановій Могилі схованка з контовним посудом містилася за головою саме чоловіка [ІА АН УРСР, № 1969—70/77]. І склад цих речей, і їх місцезнаходження в могилі наводять на думку, що вони, найімовірніше, мали сакральний характер.

Неодмінною деталлю поховального звичаю степових скіфів є покладення до могили папутиної їжі у вигляді м'яса домашніх тварин. На жаль, спеціальних досліджень стосовно видів цих тварин ще не проведено. В деяких звітах про розкопки вказується, начебто в могилах траплялися кістки бина. Проте, оскільки ні новітні дослідження зроблені археологами, а не зоологами, ставитись до них слід обережно. В усякому разі в тих ви-

падках, де визначення провадилися фахівцями, можна говорити, що до гробниць степовиків клалося переважно м'ясо коня, вівці та рідше кози. За визначенням В. І. Бібікової, всі ці види наявні і в центральній гробниці Товстої Могили [Бібікова, 1974, с. 63].

Поховання коней. Кінські поховання нерідко зустрічаються навіть в могилах рядових скіфів [Ильинская, 1973, с. 42—63]. В похованнях знаті вони не були виявлені лише у I Мордвинівському кургані, Малій Лепетисі і Верхньому Рогачику. Однак і в цих випадках відсутність коней, можливо, пояснюється тим, що вони могли знаходитися у самих гробницях, як в Олександрополі, Хоминій та Гаймановій Могилах, або неповнотою дослідження пам'яток. Останнє найімовірніше для Верхнього Рогачика.

Переважає більшість могил знаті супроводжувалася одним, рідше двома кіньми. Кількість їх різко зростає в курганах третьої і особливо четвертої висотних груп: від трьох у Лемешевому кургані до 15—16-и в Олександрополі (табл. 4). При цьому, незважаючи на певні перепади, простежується загальний принцип: чим вищий курган, тим більше в ньому кінських поховань. Виняток з цього правила становить лише бокова гробниця Чмиревої Могили, поблизу якої було поховано 10 коней. Але і розміри цієї гробниці, і багатство залишеного в ній поховального інвентаря свідчать, що тут — якийсь особливий випадок поховання представника, безперечно, царського роду без шанування його відповідним насипом.

Товста Могила за висотою входить до третьої групи курганів знаті, за кількістю ж кінських поховань її можна віднести до найвищої. У цьому відношенні вона стоїть ближче до Великої Цимбалки, Солохи і Огуза, ніж до рівних їй за висотою Гайманової Могили, Лемешевого і Краснокутського курганів. Ще більше споріднює її з курганами найвищої групи кількість поховань «колюхів» — за шми вона не лише близька до Козла, Солохи і Чортотлика, а її перевищує їх.

На окрему увагу заслуговують конструкція кінських ям та обряд поховання коней. У більшості випадків для поховання коней робилися окремі могили, рідше їх ховали у вхідній ямі (Хомина Могила), дромосі (Олександрополь) або самому скілені (північна гробниця Гайманової Могили).

Загальний принцип спорудження осібних кінських могил у всіх степових курганах

однаковий. Форма їх, безперечно, залежала тільки від кількості кінських поховань. За ними кінські могили можна поділити на три основних типи: вузькі щілиноподібні — для поховання одного коня (кургани Діів, III Носаківський, Кам'яна Могила, II Мордвинівський, Страшна Могила, Олександрополь, IV Іспанова Могила та ін.); в такій самій могилі у Мелітополі було поховано двоє коней, розміщених один над одним); підквадратні — для поховання двох — чотирьох коней (кургани I Завадська Могила, Краснокутський, Лемешів, Козел, Чортотлик, Товста Могила, центральне поховання Солохи); прямокутні — для поховання п'яти і більше коней (бокове поховання Солохи, Велика Цимбалка, Чмирева Могила). До окремого типу осібних кінських могил, що, можливо, становлять місцевий варіант, відносяться кінські поховання в ямах з підбоями в Гаймановій та Казенній Могилах (розкопки В. І. Бідзілі 1970 та 1974 рр.).

Розраховані для поховання трьох коней підквадратні кінські ями Товстої Могили мають невисоку перемичку біля дна, що ділить їх понерек на два відділення і продовжується на стінах. Подібні виступи відзначені М. І. Веселовським у кінській могилі бокового поховання Солохи — вони надто здивували його своєю невідповідністю покладенню коней [ОАК за 1913—1915 гг., с. 125]. Достоту такі самі, як і в Товстій Могилі, перемички виявлені нами в кінських ямах кургану V ст. до н. е. I Завадській Могилі поблизу Орджонікідзе, розміщеному за 2 км на північ від Товстої Могили [НА ІА АН УРСР, № 1973/11].

Впадає в око, що всі три названі пам'ятки — найраніші серед курганів з похованнями коней. Тому не виключено, що перемичка в кінських могилах являє собою реліктове явище більш ранніх часів, кургани яких у степу поки що нам невідомі.

Здається, кінські поховання Завадської Могили можуть пояснити і призначення перемичок. На відміну від Солохи і Товстої Могили, де коні лежали без будь-якого відношення до перемичок, у Завадській їх було покладено вздовж могил сніпами догори так, що ноги їх дещо звисали по обидва боки від перемички, а остання ніби підтримувала живіт коня, начебто його було поховано навстоячки. Коли врахувати повідомлення Геродота [IV, 72] про виготовлення скіфами опудал стоячих коней під час відзначення роковин з дня смерті царя, висловлене

припущення не буде здаватися таким вже й неймовірним. Це саме ніби підкреслює і хронологія пам'яток: коли у V ст. до н. е. (Завадська Могила) перемичка могла мати пряме конструктивне значення, то в першій половині — середині IV ст. до н. е. (Солоха і Товста Могила) про нього вже було забуто, але кінські могили за традицією продовжували споруджувати з перемичками. В жодному кургані другої половини IV ст. до н. е. будь-які перемички в кінських могилах вже невідомі. Ми не наполягаємо на висунутому припущенні, але інакше пояснити наявність перемичок у кінських ямах Товстої Могили поки що немає можливості.

Як би не була влаштована кінська могила і де б вона не розміщувалася по відношенню до вхідної ями основної гробниці, в переважній більшості випадків коні завжди клалися головами до останньої (табл. 4). Виняток становлять лише бокова гробниця Солохи, Чмирева, I Завадська та Товста Могили, Велика Цимбалка і Козел. В Солосі коні орієнтовані від гробниці, в I Завадській Могилі — два до неї і один — в протилежний бік. Відносно кінської гекатомби Чмиревої Могили Ф. К. Браун, який досліджував її, пише, що коні лежали тут у повному безпорядку [ИАК, 19, с. 9]. Проте М. І. Веселовський на підставі пізніших опитувань землекопів твердить, ніби коні були покладені двома рядами — п'ять головами на захід, тобто до гробниці, і п'ять — на схід, від неї [ОАК за 1909—1910 гг., с. 135]. У Великій Цимбалці і Козлі по одному коню орієнтовано від могили, решта — до неї [НА ІВ ІА АН СРСР]. Схема розміщення коней у Товстій Могилі найскладніша, в загальних рисах вона наближається до трикутника.

Не можна не помітити, що всі ці винятки у покладенні коней пов'язані переважно також з найранішими пам'ятками. Щоправда, дати Чмиревої Могили, Великої Цимбалки і Козла у межах IV ст. до н. е. ніколи не уточнювались, проте, судячи з характеру виявлених у них речей, час їх спорудження наближається до часу Товстої Могили. І навпаки — численні кінські поховання корінної другої половини IV — першої половини III ст. до н. е. мають усталену орієнтацію головами до основної гробниці. Сказане вище дає підставу дійти висновку, що обряд поховання коней в курганах скіфської знаті складався поступово і усталився лише в другій половині IV ст. до н. е.

Висловлена думка набуває особливої ваги, коли згадати обряд поховання коней у пазирицьких та кубанських курганах. Вивчаючи його, В. О. Вітт відмітив, що «строго визначене розміщення коней зовсім не вимагалося ритуалом поховання» [Вітт, 1952, с. 164]. Таким чином, Товста Могила ніби перекидає місток між ранньо- і пізньоскіфськими курганами, відбиваючи в обряді поховання коней риси і тих і інших. Знаменно, що лише у Товстій Могилі зафіксовано покладення коней з перекрученими або завернутими на спину головами (кінь № 2 північної могили) — в позі, характерній для Пазирика [Вітт, 1952, с. 164].

Особливістю жертвоприношення коней в степових курганах V—III ст. до н. е. є поховання їх у коштовних вуздечках, прикрашених художніми виробами з бронзи, срібла і золота. Існує загальна тенденція збільшення числа і коштовності золотих наборів із збільшенням кількості кінських поховань і величини кургану, і навпаки — переважання наборів срібних і бронзових у менш значних могилах (табл. 4). Проте слід пам'ятати, що ця градація дуже умовна і не претендує на абсолютність. Щодо Товстої Могили, то у цьому аспекті, як і за кількістю кінських поховань, вона явно тяжіє до найбільших курганів Скіфії.

У переважній більшості випадків коней ховали загнуданими, в деяких могилах вуздечку було тільки пакунуто на голову коня. В Товстій Могилі по одному коню у кожній ямі було загнудано, вуздечки інших кинуто або на голову коня, або під стінку могили, ближчу до вхідної ями гробниці. Таке саме явище спостерігалось і в I Завадській Могилі.

Майже у всіх могилах Нижнього Подніпров'я на конях зафіксовано залишки сідел, що свідчить про використання їх виключно верхи. В найвдатніших курганах (Чортотлик, Олександрополь, Козел) сідла були окуті фігурними золотими платівками, в Солосі — трикутними бляхами з бронзи, в Лемешевому кургані — бронзовими окуттями, в Жовтокам'янці — срібними. В Товстій Могилі сідла простіші. Як і в багатьох інших випадках, наявність їх вдалося зафіксувати лише за знахідками попружних пряжок.

До привілею вищої скіфської знаті відносявся звичай ховати одного або навіть двох коней з пишним нагрудником, оздобленим великим набором бронзових, срібних, а іноді й золотих прикрас. По одному нагруднику

виявлено в Мелітополі, Лемешевому кургані, Товстій Могилі та біля центральної гробниці Олександрополя, по два — в Чмиревій Могилі, Козлі, Солосі (бокове поховання) та Чортомлику. Кількість їх в другому дромосі Олександрополя внаслідок пограбування коней, невідома — з чотирьох кінських поховань, що залишилися цілими, нагрудний набір був у одному.

На підставі вивчення пазирікських матеріалів В. О. Вітт твердить, що в кожній могилі серед кінських поховань за особливою пишністю зброї виділяється улюблений, власного сідла кінь вождя, якого, як правило, клали у першому ряду ліворуч або праворуч [Вітт, 1952, с. 165]. В Нижньому Подніпров'ї IV—III ст. до н. е. виділити такого коня важче. У всякому разі він ніколи не виділяється своїм місцезнаходженням у могилі. Щодо вуздечки, то вона також рідко виділяється особливим багатством. Імовірно, у переважній більшості випадків конем власного сідла «паря» слід вважати коня з нагрудним убором, а коли їх два, — того з них, у якого коштовніша вуздечка. Помічено, що в тих випадках, коли коні поховані в кількох могилах, в кожній з них один має більш пишну зброю. Так, у південній кінській ямі Чортомлика один з коней мав золотий вуздечковий убір і окуте золотом сідло. В середній ямі таких було двох, але один з них на додаток мав нагрудний убір. Нарешті, в північній ямі три коня були в золотих уборах і сідлах і, як і в попередньому випадку, верхність одного з них підкреслювалася нагрудником. Вірогідно, цього найбагатшого коня з найбагатшої кінської ями Чортомлика і слід вважати власне «парським», хоч він нічим не відрізняється від такого самого коня середньої могили. Крім того, він, як і попередній, лежав не скраю, а посередній ями [ДГС, 2, с. 87—89].

Виразніше виділяються головні коні в обох ямах Товстої Могили: в південній — це кінь № 1, в північній — № 2 — лише вони покладені до могили загнуданими. Конем власного сідла володаря слід вважати саме останнього, оскільки тільки він мав нагрудний убір. При цьому знаменю, що саме цього і лише цього коня було поховано із закинutoю на спину головою. Як вже зазначалось, така поза була характерною для Пазиріка.

Ще виразніше, ніж у Товстій Могилі, поховання коня власного сідла володаря підкреслено у I Завадській. Тут він лежав не

лише в особливій позі і з найбагатшим убором, але й в окремій ямі, тоді як два інших, набагато бідніших, були поховані в одній.

Таким чином, порівняльний аналіз обряду кінських жертвоприношень I Завадської, Товстої Могили і Чортомлика — пам'яток, розміщених поруч, але різних за часом, — з одного боку, засвідчує поступове зменшення значення коня власного сідла, нівелювання обряду його поховання; з другого — дає підстави для висновку, що у другій половині IV ст. до н. е. обряд поховання коней у Нижньому Подніпров'ї усталюється в цілому, набуває викінченості за формою і, певно, за змістом. Ця еволюція, безперечно, була наслідком суттєвих змін в соціальному становищі та ідеологічних уявленнях скіфського суспільства, що сталися у Північному Причорномор'ї протягом V—IV ст. до н. е.

Надзвичайно важливе значення для диференціації курганів знаті мають кількість та обряд жертвоприношення коней. Особливе місце в цьому питанні посідає багатство кінських уборів і серед них — спорядження коней нагрудниками. Вище відмічалось, що за кількістю похованих коней і багатством їх обладунку у своїй висотній групі виділяється Чмирева Могила. На підставі поховання коня в нагрудному уборі це саме, ймовірно, слід сказати й про Мелітополь. Про безперечну винятковість цього кургану, як і Чмиревої Могили, поряд з похованням коней в нагрудниках свідчать і особливе багатство комплексів, і глибина могил, — за нею обидві названі пам'ятки дорівнюють Чортомлику.

На нашу думку, саме курганами третьої і четвертої висотних груп та Мелітополем і Чмиревою Могилою можна обмежити кількість пам'яток Нижнього Подніпров'я, що належали еліті скіфського суспільства. До них, безперечно, відносяться також Куль-Оба і, можна сподіватися, ще не розкопана Печайова Могила. В соціальному відношенні ми схильні ідентифікувати названі пам'ятки з похованнями верховних царів Скіфії, членів царської родини та царів складових частин країни. В такому разі решту курганів другої групи можна пов'язати з похованнями вомархів, а першої — з похованнями родових старійшин. Відтак могили заввишки 1,5—2,5 м слід вважати похованнями заможних скіфів, а ще менші відносити до поховань рядового скіфського населення.

Щодо можливості виділення серед курганів еліти власне царських поховань, тобто

могил верховних царів, то справа ця досить складна. В усякому разі на підставі виділених критеріїв (сукупність висоти кургану, глибини гробниці та особливостей кінських жертвоприношень) до них з певністю можна віднести Солоху, Чортомлик, Олександрополь і менш вірогідно — Огуз, Козел та Велику Цимбалку. Проте, як побачимо далі, за іншими показниками названим пам'яткам ні в чому не поступається і Товста Могила.

Цікавою деталлю кінського жертвоприношення у Товстій Могилі є поховання сьомого коня, загнуданого простою вуздечкою, за межами кінських ям — на викиді з південної. Уважне вивчення звітів про розкопки курганів знаті наводить на думку, що подібне явище було зовсім не випадковим. Таке саме поховання коня з вуздечкою у паці відмічено І. Є. Забеліним у Чортомлику. Воно розміщувалося на захід від кінських могил і, судячи з опису дослідника, ніби лежало на схилі невеликого кургану доби бронзи, присипаного насипом Чортомлика [ДГС, 2, с. 115—116]. І. Є. Забелін не без підстав пов'язує з цим конем єдиний бронзовий вуздечковий убір, виявлений окремо в південній кінській могилі. Як відомо, одинадцять вуздечку без коня виявлено і в Чмиревій Могилі [ИАК, 19, с. 99]. Про знахідку додаткових, шостих, вуздечок в кінській ямі бокової гробниці Солохи пише М. І. Веселовський [ОАК за 1913—1915 гг., с. 129]. Імовірно, за аналогією з Чортомликом, тут під незнятими частинами насипів також слід чекати на знахідки кінських кістяків. Є підстави гадати, що названі випадки поховання коней за межами могил мають одне й те саме значення. Можна було б погодитись із І. Є. Забеліним, що цих коней забивали на їжу, але і в Чортомлику, і в Товстій Могилі їх виявлено загнуданими.

Розміщення сьомого коня в Товстій Могилі неподалік від поховання головного «конюха» дає підставу зробити припущення, що він призначався саме для останнього. Це підтверджується і тим, що як в Чортомлику, так і в Товстій Могилі зазначені коні були споряджені, на відміну від царських, підкреслено бідними вуздечками. Імовірно, таких коней залишали зверху для користування у всіляких службових цілях не володарю кургану, а його слугам. При цьому слід зазначити, що всі поховання додаткового коня зафіксовано в курганах, які на підставі інших деталей обряду поховання найбільше підходять для рангу власне царських.

Переважна більшість поховань верховних коней в курганах знаті Нижнього Подніпров'я, як ми бачили вище, пов'язана з могилами чоловіків. Це, безперечно, були коні воїнів і полководців, коні, які, за словами К. Маркса, робили кочовиків вільними людьми, давали їм можливість брати участь у житті общини [К. Маркс, Ф. Енгельс, т. 3, с. 662].

Але наше дослідження характеру кінських жертвоприношень в курганах знаті виявилось б неповним, коли б ми не звернули увагу на той факт, що в окремих випадках поховання верховних коней супроводжують і жіночі могили. Вище ми виділили такі гробниці в Солосі та Олександрополі. Навіть коли стаття нервісцього небіжчика в Солосі піддати сумніву, то супроводження жінки конем в Олександрополі — факт беззаперечний.

Ми вважаємо, що виділення таких поховань — явище надзвичайне і не ординарне. Насамперед воно суттєво доповнює і поглиблює зроблений свого часу В. А. Іллінською висновок про те, що жінка в скіфському суспільстві, ймовірно, відігравала значно більшу роль, ніж прийнято було вважати раніше [Ильинская, 1966, с. 170]. Разом з тим є всі підстави заперечити В. А. Іллінській у тому, що жінки в Скіфії могли брати участь у суспільному житті лише до заміжжя [Ильинская, 1966, с. 170]: сумніватися в подружніх відносинах основних небіжчиків, принаймні в Олександрополі, немає підстав.

Важливою пра цьому є й та обставина, що і в Солосі, і в Олександрополі виділені поховання скіф'янок є основними в курганах. Разом з відмінностями в характері спорядження насипу вона підтверджує висловлену нами думку про неоднакове правове становище жінок із основних і впускних жіночих поховань в курганах знаті. Коли у впускних могилах ми схильні вбачати поховання матері наймолодшого сина, то, ймовірно, жінки, поховані в основних могилах, мали значно ширший соціальний статус. Правомірність такого висновку підтверджується і деякими іншими особливостями обряду поховання жінок у впускних і основних гробниціях, на чому ми ще зупинимось.

Супроводжуючі поховання. Геродот повідомляє, що скіфських володарів ховали у супроводі великої кількості залежних осіб. Серед них він називає наложницю і п'ять слуг, точно визначаючи функції останніх: виночерпій, кухар, конюх, охоронець та вістовий [IV, 71].

Оскільки поховань вищої скіфської знаті VI—V ст. до н. е. у стелу поки що не відкрито, важко гадати, наскільки це повідомлення відповідає дійсності і наскільки відбитий у ньому звичай був характерним для скіфів за часів Геродота. Щодо курганів IV—III ст. до н. е., то це повідомлення підтверджується лише частково.

Насамперед в скіфських могилах цього періоду, зокрема в курганах знаті, рідкісними є покладення паложниць. Поховання чоловіків з багатими жінками, у яких згодом можна вбачати останніх, з курганів еліти зафіксовано лише в Куль-Обі, Башмачці (?) та північній гробниці Гайманової Могили; найімовірніше, такий самий характер мала і бокова гробниця Чмиревої Могили*.

Більш відповідає дійсності повідомлення Геродота про поховання разом із скіфським царем слуг. Щоправда, в жодній чоловічій могилі ще не траплялося названої в історика їх кількості — майже всі поховання супроводжувалися одним слугою; кургани, де їх було більше, становлять одиниці (табл. 4).

Виходячи з того, що в центральній гробниці Мелітополя крім поховання підлітка на вході виявлено уламки ще двох черепів [Тереножкин, 1955, с. 32], можна думати, що в ній було двох слуг.

По трьох слуг виявлено в Огузі та при боковій гробниці Солоха. В Козлі відкрито лише поховання двох конюхів, але принаймні ще один слуга мав знаходитися в поховальній камері, отже, в цілому їх було також не менше трьох.

В північній гробниці Гайманової Могили слуг було, імовірно, четверо: воїн у господарській піші, двоє підлітків біля входу та, можливо, чоловік у склені. Проте, оскільки в цю саму гробницю пізніше було внесено ще одне поховання знатної жінки, можна гадати, що останнього слугу було убито для супроводу саме її.

Щодо чоловічого поховання в боковій гробниці Чортомлика, то ми вважаємо, що його супроводжували також трьох підлеглих — двоє «конюхів» і слуга, кістки якого виявлено в засипці поблизу східної стінки поховальної камери [ДГС, 2, с. 107—110].

Таким чином, жертвоприношення володареві, похованому в Товстій Могилі, відразу чотирьох підлеглих певною мірою можна вважати явищем унікальним.

Визначити «фах» кожного слуги немає можливості. Трьох з них, похованих біля кінських могил, ми за традицією назвали

«конюхами», проте вірогідно, що хтось із них міг виконувати й інші функції. Щодо слуги, похованого поблизу входу до гробниці, то за своїм місцезнаходженням він мав би бути охоронником. Дійсно, в деяких інших випадках (Солоха, Страшна Могила, Огуз) похований на цьому місці слуга мав

ТАБЛИЦЯ 8

Характеристика обрядів поховання слуг центральній гробниці

Поховання	Поховання в окремій могилі (+) чи біля неї (-)	Стан: просте (+) чи скорчене (-)	Наявність (+) або відсутність (-) речей
«Конюх» № 3	+	+	+
«Конюх» № 1	+	+	-
«Конюх» № 2	+	-	-
Слуга біля входу	-	-	-

зброю. Але в Мелітополі, Олександрополі та боковій гробниці Товстої Могили ці самі слуги не озброєні, тому вважати їх охоронниками немає ніяких підстав. Найімовірніше, вони виконували обов'язки вістових або їздових. Саме таке визначення функції слуги, похованого недалеко від входу в центральну гробницю Товстої Могили, на наш погляд, уявляється найвірогіднішим.

Обряд поховання слуг досить одноманітний, але за окремими його деталями вони цілком виокремлюються за ранжиром, який, безперечно, відбивав їх ранг. Проте перехід від рангу до рангу тут настільки послідовний і плавний, що між ними не можна провести будь-якої чіткої грані (табл. 8). Так, за наявністю поховального інвентаря конюх № 3 досить високо стоїть над іншими. Проте конюх № 1 хоч і не має речей, але лежить так само, як і попередній, в окремій могилі і у скорченому стані. Конюха № 2 покладено вже у скорченому стані, але в окремій могилі. Нарешті, слуга біля входу позбавлений навіть останньої переваги — окремої могили, хоч за станом він не відрізняється від попереднього небіжчика.

* Н. Л. Грач, яка вивчає заран матеріали Куль-Оби, схилилася до думки, що поховання чоловіка і жінки в кургані були різночасовими.

В літературі час від часу робляться спроби розмежувати поховання слуг в курганах знаті на вільних скіфів і рабів. Своєрідний підсумок цим спробам наведено в роботі А. М. Хазанова [1975, с. 133—154]. О. І. Тереножкин та В. А. Ілліньська вважають, що безперечним показником рабської залежності слуги є покладення його до могили в скорченому стані і без будь-яких речей [Археологія УРСР, 2, с. 72]. Можливо, в цьому є певна рація, але побудований нами ряд щодо слуг основного небіжчика Товстої Могили свідчить, наскільки всі ці критерії хиткі. Внаслідок цього ми поки що не бачимо ніякої можливості для перегляду свідчення Геродота відносно того, що до потойбічного світу царя супроводжували виключно корінні скіфи [IV, 72]. Відносно поховань нижчої знаті та заможних скіфів, то серед супроводжуваних їх осіб, можливо, були і раби.

Внаслідок поганого збереження кістяків висновки антропологічного плану стосовно поховань слуг були утруднені. Проте два спостереження у цьому відношенні здаються конче важливими: 1) основного небіжчика супроводжували виключно слуги чоловічої статі; 2) серед них була принаймні одна дитина (конюх № 2) і один юнак (слуга біля входу). Останнє ще раз підкреслює надзвичайно широку практику дитячого і підліткового жертвоприношення у Скіфії, що можна простежити на переважній більшості пам'яток знаті.

В. М. Массон вважає, що при диференціації могил знаті будь-якого ранньокласового суспільства вирінального значення слід надавати масштабів людських жертвоприношень. Саме за цією ознакою він відносить Товсту Могили нарівні з Чортомликом до типу власне царських пам'яток [Массон, 1976, с. 175]. Щоправда, в обох курганах він враховував загальну кількість слуг, виявлених в обох гробницях. Проведений нами вище екскурс може свідчити, що за кількістю слуг, які супроводжували чоловіче поховання, Товста Могила посідає якщо не абсолютно виняткове, то принаймні одне з перших місць. Однак ми вважаємо, що відносити на цій підставі поховання Товстої Могили до власне царських поки що передчасно. Зауважимо, що крім кількості людських жертвоприношень до рівня Чортомлика її підносить і спорядження головного «конюха» золотою гривнею, яка свідчить про досить привілейоване становище останнього

у суспільстві. У всякому випадку, крім Товстої Могили і Чортомлика, подібне явище не спостерігалось в жодній пам'ятці.

Поховальна процесія і тризна. Шлях, по якому до могили рухалася поховальна процесія, імовірно, мав усталений ритуальний характер. Він позначений не лише розривом у глиняному викиді, але й плануванням всіх інших деталей кургану — місцезнаходженням кінських поховань, розриву у рові, залишків тризни тощо. Як правило, вони розміщені вздовж довгої осі вхідної ями і в переважній більшості випадків знаходяться на захід від неї. Залишки тризни під західною полою кургану засвідчено в Близниці Томаківській, Чортомлику, Великій Цимбалці, Дівовому кургані, Башмачці, Гаймановій, Страшній, Хоминій, І Завадській Могилах та цілому ряді пам'яток рядового населення.

Винятком з цього правила є лише Краснокутський курган і Товста Могила.

У Красному Куті розрив у викиді і залишки поховального кортежу розташовувалися на схід від основної гробниці, а кінська могила — на південний захід від неї [ДГС, 2, с. 44]. Такий різниці можна пояснити або неповним дослідженням пам'ятки, під якою залишилася ще одна могила, або, що нам здається вірогіднішим, тією обставиною, що в основній гробниці знаходилося парне — чоловіче й жіноче — поховання, одне з яких супроводжувалося похованнями коней, а друге — залишками «поховальної повозки». У всякому разі, як це помітив ще І. Є. Забелін, одного з основних небіжчиків у Краснокутському кургані несли до гробниці зі сходу.

Такий самий напрямок руху поховальної процесії при похованні основного небіжчика був і в Товстій Могилі. Вали глиняного викиду, могили коней і «конюхів», розрив у рові і, нарешті, залишки тризни тут настільки строго орієнтовані на схід від вхідної ями, що в сказаному немає ніяких сумнівів.

Як правило, поблизу перемички, з боку якої до могили рухалася процесія, відірвалися і поминки, про залишки яких під західною або східною полою насипу вже йшлося. Завдяки розкопкам останніх років на кількох скіфських курганах у цьому місці, як і на Товстій Могилі, почастило відкрити спеціальні площадки, встелені уламками амфор. Найкраще вони досліджені на II Носаківському кургані неподалік від с. Балки на Запоріжжі та I Іспановій Моги-

лі поблизу Орджонікідзе (розкопки автора 1970 та 1972 рр.). В обох цих випадках виявлено заковані над ровом у землю амфори піжки, шоправда, у значно меншій, ніж на Товстій Могилі, кількості. На Чортомлику, Гаймановій Могилі та Великій Цибиалці [ОАК за 1868 г., с. XIV; ДГС, 2, с. 117; Бідая, 1971, с. 45] серед уламків амфор та вісток тварин виявлено велику кількість вуздечкових деталей та вістер до стріл, безперечно, також пов'язаних з тризною. Біля площадки із залишками тризни на Товстій Могилі знайдено лише пару вуздечок та камені від пращі.

Описуючи похорон скіфського царя, Геродот повідомляє, що протягом сорокаденної мандрівки поховальної процесії по країні до неї приєднувалося плем'я за племенем і весь цей загаль рухався до місця поховання, щоб взяти у ньому участь. Проте уявляється, що яким би за чисельністю не було населення Скіфії, все воно не могло взяти участь у похороні царя. Імовірно, тут може йтися лише про обмежене коло представників кожного племені. Здійснення поховання і насипання над могилою кургану, вони відправляли і поминки. Шоправда, залягання у всіх випадках залишків тризни не на дні рову, а на певному шарі чорноземного ґрунту, свідчить, що перед нами картина не первісна, а повторних поминків, здійснюваних по роковинах від дня смерті царя. Проте здається вірогідним, що склад учасників цих поминків суттєво не відрізнявся від складу учасників похорону як за кількістю, так і за плеємною належністю, отже, може піти від ототожнюватися з ним. В такому разі ми можемо скласти про нього хоч деяке уявлення.

Не будемо зупинятися на тому, що покладення до рову певних частин тварин, переважно черепів, як і вибірковість самих тварин, свідчить про вотивність їх призначення. Це положення добре обґрунтувала В. І. Бібікова [1974]. Для нас важливішим є те, що ці залишки виразно ґрунтувалися на відкритій частині рову в 11 особливих скупченнях, кожне з яких, безперечно, було залишене певним колективом учасників тризни. Здійснені нами 1975 р. дослідження Жовтокам'янки засвідчили, що і тут залишки тризни залягали окремими скупченнями. Їх було лише чотири — по два з кожного боку від західної перемички, тоді як східна половина рову не мала будь-яких знахідок. Зважаючи на цю обставину, неодноразово підтверджену розкопками менш видатних скіфських кур-

ганів, ми гадаємо, що 11 відкритими скупченнями вісток на Товстій Могилі і вищерисовані всі їх кількості.

Тварини серед залишків тризни представлені виключно трьома видами: конем (за підрахунками В. І. Бібікової, 35 особин), кабаном (14) та оленем (2). Оскільки верхні кістки деяких скупчень частково, а скупчення № 11 цілком були непошкоджені під час дослідження технікою і не потрапили до підрахунків, насправді кількість тварин мала бути дещо більшою, проте подвоювати їх, як це зробила В. І. Бібікова на підставі того, що частина рову залишилася нерозкопаною, ні в якому разі не можна.

Виходячи з того, що в кожному скупченні переважав той чи інший вид тварин, В. І. Бібікова висловила думку про те, що їх поділ був зумовлений соціальним станом учасників тризни: скупчення з кістками дичини залишили представники верхівки, а з кістками коней — рядові скіфи. На нашу думку, а саме чи з таким трактуванням можна погодитися. По-перше, важко пояснити, чому в такому разі ті й інші учасники тризни додатково ділилися на кілька нерівномірних груп. По-друге, Геродот повідомляє про повільний рух поховальної процесії. Тому найімовірно припустити, що під час поминків верхівка всіх племен виділялася в одну групу, а рядове населення — в другу. Цьому суперечить сам демократичний устрій скіфського суспільства, так добре відомий за античною традицією. Отже, залишається припустити, що кожне скупчення було залишене певними родоплеменними колективами. Інша справа, що вони разом з тим могли відбивати і соціальний устрій країни, — адже скіфи царські вважали решту населення своїми рабами [Геродот, IV, 20].

Привертає увагу той факт, що скупчень виявилось саме 11. Такою нерідко буває і кількість амфор, виявлених у могилах вищої скіфської знаті (Мелітополь, Жовтокам'янка тощо). Дослідники пояснюють такий збіг сакральністю числа 11 у скіфів [Терещук, 1955, с. 33]. Навряд чи це так, адже тоді його мали б дотримуватися більш ретельно, проте кількість амфор в гробницях знаті буває й іншою (в північно-західній камері Чортомлика — 13, в Краснокутському кургані — тільки 8). Коли ж припустити волепленний принцип відправлення тризни, то цілком можливо, що ця «сакральність» на Товстій Могилі мала реальну основу у вигляді 11 підлеглих володареві або просто

споріднених між собою племен чи якихось інших територіально-етнічних утворень (поминків?), які брали участь у похороні.

Разом з кількістю скупчень надзвичайно важливе значення для з'ясування рангу небіжчика мало б мати порівняння самого масштабу тризни на різних пам'ятках, проте матеріали для цього, на жаль, поки що відсутні. Щодо Товстої Могили, то В. І. Бібікова на підставі вивчених нею вісток встановила, що при середньодобовій нормі 5 кг на душу з'їденого під час тризни м'яса вистачило б на 1300 людино-днів. Ми гадаємо, що тризна здійснювалася протягом одного дня, отже, беручи до уваги, що частину вісток В. І. Бібікова не могла врахувати, мінімальну кількість учасників поминків можна визначити в 1500 чоловік, а якщо зважити на те, що норма м'яса бралася В. І. Бібіковою максимальна, її можна довести до 3000 чоловік.

Геродот повідомляє, що в спорудженні кургану брали участь всі, хто приходив з поховальною процесією. Звичайно, це повідомлення не можна сприймати буквально, але гадаємо, що кількість людей на спорудженні насипу була не на багато меншою від кількості учасників тризни. Це дозволяє приблизно підрахувати час, протягом якого насипався курган.

Обсяг первісного насипу Товстої Могили дорівнював близько 12 000 м³. В. О. Вітт зазначає, що вантаж на пару коней, тобто на віз із одним робітником, становив 300 кг [Вітт, 1955, с. 192]. Проте враховуючи, що основною тяговою силою у скіфів були не коні, а воли, можна припустити, що за одну ходку на возі можна було перевезти 500 кг, або 0,5 м³ ґрунту. Виходячи із сучасного досвіду, кожен робітник при умові конання, навідання і скидання вручну щодня може вільно перевезти два вози, тобто 1 м³ землі. Таким чином, для спорудження Товстої Могили необхідно було всього 12 000 людино-днів. Якщо в роботі щоденно брали участь 1500—3000 чоловік, то курган можна було насипати за чотири — вісім днів.

ОБРЯД ПОХОВАННЯ ЖІНКИ І ДИТИНИ

Місцезнаходження, конструкція і оточення вхідних ям, як і саме розміщення основних небіжчиків у боковій гробниці, не викликають сумнівів у тому, що спочатку в ній було

поховано жінку, а потім дитину. Зроблений вище висновок про родийний характер поховань в кургані, зважаючи на вік дитини, дає підставу стверджувати, що між першим і останнім похороном у ньому могло пройти понадбільше два-три роки. Отже, всі поховання кургану практично можна вважати одночасними.

На стінах склепу збереглися виразні сліди того, що при дохороненні дитини його було значно розширено. Безперечно, що проведені при цьому земляні роботи не могли не супроводжуватися певними змінами у поховальній обстановці первісного склепу, але цілком ймовірно, що вони не торкнулися самого поховання жінки.

Покладення небіжчиків. Обидва небіжчики лежали на спині, головками на захід — у звичайному для скіфів стані. Проте деякі деталі їх покладення заслуговують на окремий розгляд.

Жінку було поховано на дерев'яному настилі, що складався із поперечних дощок. Особливість доща полягала в існуванні спеціальної підставки під голову, зробленої з дерева і оздобленої алебастром. На жаль, конструкцію її встановити неможливо. Але необхідність підставки у нетиповому спорядженні небіжчика, принаймні знатного, добре відома за матеріалами гробниці Тутанхамона [Картер, 1959, с. 165, 231, 232, табл. 135]. Спираючись на «Книгу мертвих», Г. Картер відмічає, що підставка мала важливе ритуальне значення [1959, с. 162, 232]. Зрештою, про це свідчить і той факт, що амулет у вигляді підставки під головою мумії фараона виготовлено з найкращого металу — заліза. Знахідки спеціальних дерев'яних подушок відомі в пам'ятках скіфського часу на Алтаї [Грязнов, 1950, с. 23, табл. IV, 8; Руденко, 1960, с. 115, рис. 65]. Відсутність згадок про будь-які підставки під голову в скіфських курганах, імовірно, слід пояснювати поганим їх збереженням та недостатньою увагою дослідників. У всякому разі, здається маловірогідним, щоб поховання жінки з Товстої Могили становило у цьому відношенні виняток.

Між підставкою і головою небіжчиці лежала велика подушка з морської трави. Звичайність подібних подушок при дослідженні скіфських могил засвідчена неодноразово. У Товстій Могилі таку саму подушку було покладено і під ноги жінці. Слід додати, що до могили жінку покладено не у випроста-

ному, як звичайно, стани, а з підігнутою коліном догори правою ногою, яка пізніше упала праворуч. Можливо, покладення подушки під ноги небіжчиці пов'язане з цією особливістю поховання.

Дитину поховано у спеціальному гробовищі. Поховання скіфів у домовинах або саркофагах зустрічаються, але вони досить рідкісні. Щодо курганів знаті, то слід відзначити залишки різьбленого дерев'яного саркофага, оздобленого слоновою кісткою, в Куль-Обі, а також згадки про залишки гробовищ жінок у Чортомлику та південній і північній впускних гробниці Гайманової Могили. Іноді гробовища оздоблювалися алебастром. Домовина дитини з Товстої Могили мала такі самі прикраси. Внаслідок повного розкладення дерева конструкція її залишилася нез'ясованою.

Поховальний інвентар. Поховальний інвентар небіжчиці складався з коштовного вбрання, особистих прикрас та речей туалету, столового, або, скоріше, ритуального посуду (кубок та миска) і кухонного начиння (казан, сковорідка, ножі).

Одягнені на небіжчицю шати та її особисті прикраси, у всякому разі за вагою золота, відносяться чи не до найбагатших у Скіфії. Тим часом за складом побутових речей це поховання стоїть в одному ряду з похованнями жінок в I Мордвинівському, Дівоному та деяких ще менш значних курганах. Набір їх не йде ні в яке порівняння з велетенськими коморами жінок із Солохи, Мелітополя і Чортомлика, поховання яких за складом побутового інвентаря ні в чому не поступаються чоловічим похованням тієї самої Солохи, Куль-Оби та північної гробниці Гайманової Могили.

При цьому неважко помітити, що жіночі поховання в Солосі, Мелітополі і Чортомлику були в курганах первісними, тоді як всі бідні на побутовий інвентар — впускними. На нашу думку — це ще один доказ на користь уже неодноразово підкресленої нерівноправності небіжчиць з основних та впускних гробниць. Спорядження перших інвентарем, який ні в чому не поступається чоловічому, поряд з відзначеними вище особливостями ритуалу дає підставу думати, що вони могли відігравати досить значну роль у житті суспільства, тоді як жінки з впускних гробниць характеризуються значно вужчим правовим статусом (матері найменшого сина). Що ж до багатства особистого вбрання, то воно, імовірно, залежало лише від загаль-

ного добробуту сім'ї, до якої належала та чи інша жінка.

Необхідно звернути увагу на той факт, що в могилі зовсім відсутні амфори. Можливо, це пояснюється загальною бідністю побутового інвентаря небіжчиці. Проте не виключено, що амфори могли стояти біля західної стінки первісного дромосу і були побиті під час спорудження ходу для поховання дитини, викинуті і вже не поновлювалися. Підставою для такого припущення може бути знахідка двох невеликих уламків амфорних стінок, виявлених на дні первісного дромосу поруч з відбитками коліс. Якщо б вдалося довести це припущення, поховальний інвентар жінки виглядав би менш бідним. Разом з тим обставина, пов'язана з цим фактом, додали б цікаві подробиці щодо особливостей поховання у могилах з двома входами.

Необхідно також відмітити відсутність у похованні будь-яких знарядь праці, властивих для більшості жіночих гробниць (голка, шило, веретено). У всякому разі серед поховань знатних скіф'янок єдиною аналогією нашому в цьому відношенні є могила чортомлицької цариці. Як відомо, поруч з її кісткою крім прикрас виявлено тільки камінь для праці [ДГС, 2, с. 104]. Шляких знарядь не було і в інших камерах, що, безперечно, являли собою комори небіжчиці, коли не брати до уваги веретена, знайденого за головою служниці з північно-східної камери [ДГС, 2, с. 103], — без сумніву, воно належало останній. (Принадібно звернемо увагу, що воно за І. Є. Забеліним всі дослідники помилково називають вказане поховання чоловічим.)

Виявлені до цього непограбованими дитячі скіфські поховання належали або рядовому населенню, або нижчій знаті. Поховання дитини з Товстої Могили — поки що єдине вціліле від пограбування, яке відноситься до скіфської еліти.

Як цікаву подробицю можна зазначити, що більшість речей у похованні виготовлено в мініатюрі. Серед них не лише платівки від вбрання і особисті прикраси, але й набір посуду до вина. Ця обставина ще раз підтверджує символічну роль останнього.

Не зовсім визначене призначення в похованні напівсферичних платівок з петлею, що тягнулися від руки дитини через посуд за головою. Нерідко подібні оздобу трапляються на вбранні, для прикладу можна навести хоч би й поховання жінки з Товстої Могили.

Але біля дитини вони лежали виразним ланцюжком і, безперечно, були нашиті на стрічку, яку з найбільшою вірогідністю можна ототожити з поясом. Деякою підставою для такого ототожнення можна вважати той факт, що масу аналогічних бляшок в центральній гробниці Товстої Могили виявлено упереміш з бронзовими платівками від поясного набору. С. В. Черненко вважає, що пояс був однією з найбільш визначальних речей у спорядженні скіфів — за його наявності можна було відрізнити навіть скіфа від нескіфа [Черненко, 1968, с. 71]. Отже, покладення пояса до поховання дитини можна вважати цілком вірогідним. Доведення цього факту разом із спорядженням дитини ритуальним посудом до вина дало б можливість безпомилково вбачати у похованому хлопчика.

Обидва знатних небіжчики за загальним звичаєм супроводжувалися нанутньою їжею. З жінкою у господарській піші було покладено м'ясо коня, з дитиною — невелику вирізку боковини вівці чи кози, ребро від якої знайдено на дні домовини. М'ясо в піші лежало на дерев'яних тацях, що відповідає загальноприйнятому у скіфів звичаю, добре простеженому в багатьох курганах.

Супроводжуючі поховання. Однією з найунікальніших рис поховального обряду бокової гробниці можна вважати надзвичайно значну для жіночих і дитячих поховань кількість супроводжуючих осіб. В тих з них, що вціліли або принаймні підлягають визначенню, як правило, більше одного слуги не зустрічається. Виняток становили лише південна жіноча гробниця Гайманової Могили, де було зафіксовано двох слуг, та центральне поховання Чортомлика.

В боковій гробниці Товстої Могили справа дещо ускладнюється тим, що в нас немає майже ніякої можливості впевнено встановити, кому із знатних небіжчиків належала та чи інша жертва. Немає сумніву тільки в тому, що дівчинка-служниця з окремої камери була похована разом з жінкою.

Щодо так званої куховарки, то покладення її біля господарської піші, яку, найвірогідніше, також споруджено під час першого похорону, може свідчити про принесення її в жертву жінці, адже більшість подібних приміщень в могилах знаті (Чортомлик, Мелітополь, Гайманова Могила тощо) обов'язково супроводжувалися похованням слуги. Разом з тим не виключено, що її могли по-

ховати і пізніше як няньку малолітнього небіжчика.

Можливо, однозначніше можна визначити належність поховання «охоронника». Якщо наше припущення, що розміри первісного скелю відрізнялися від остаточних, правильне, то природним буде припустити думку про поховання воїна разом з дитиною. Але абсолютної певності в цьому у нас немає.

Разом з тим той факт, що нога «їздового» лежала на засипці, яка просунулася з первісної вхідної ями, аж ніяк не може свідчити про принесення його в жертву дитині: тіло могли перетягти сюди і в зв'язку з розширенням підземелля. У всякому разі на користь належності його до поховання жінки може свідчити та обставина, що він перегороджував первісний вхід до могили, як це траплялося у багатьох інших гробниціх знаті.

За ритуалом похорону поховання слуг у боковій гробниці майже не відрізняються одне від одного, в чому й полягає їх основна відмінність від далеко не однозначних поховань слуг центрального небіжчика. Всі вони поховані у довільному стані, з довільною орієнтацією і мали деякий інвентар у вигляді дешевих особистих прикрас або «фахових» речей (ніж у «куховарки», зброя у воїна). Можливо, певну переважаність серед них мала лише дівчинка, похована в окремій камері. Проте навряд це може свідчити про більш високий її соціальний стан. В цілому всі слуги бокової гробниці, найімовірніше, належали до тієї самої категорії нижчих верств скіфського населення, що й основна частина жертв центрального небіжчика.

На підставі антропологічних даних С. І. Круц встановила, що служниця в окремій камері мала сім — вісім років, вік решти слуг не перевищує 18—25 років. Отже, і в цьому випадку підтверджується загальне враження про те, що основною категорією супроводжуючих осіб в могилах знаті були діти і молодь. На жаль, немає можливості з певністю визначити стать та роль в ритуалі «охоронника» і «їздового». Але можна дійти висновку, що помітне, коли не переважне або й виключне, місце серед потойбічного оточення жінок у скіфів належало слугам жіночої статі, тоді як вождарям прислужували виключно чоловіки.

Позамогильний інвентар. На обох входах до бокової гробниці виявлено залишки чотирьох коліс, безперечно, знятих з воза. Над первісною ямою, крім того, знай-

лено набір бронзових речей і деталей кіньської зброї.

В Нижньому Подніпров'ї випадки покладення до могили воли дуже рідкісні. По чотирьох колах виявлено в обох вхідних ямах північної гробниці Гайманової Могили [Бідаля, 1971, с. 46], залишки двох коліс разом із кузовами — в кургані № 43 на Гаймановому полі [НА ІА АН УРСР, № 1969—70/37а] та в кургані № 12 групи БЗФ поблизу м. Орджонікідзе [Тереножкин в др., 1973, с. 157—159]. Залишки ірма з чотирьох колісним возом походять з жіночої гробниці Мелітополя [Тереножкин, 1955, с. 33]. 1974 р. залишки восьми коліс виявив В. І. Бідаля у вхідній ямі впускного, також жіночого, поховання Каленної Могили [Бідаля, 1975, с. 47].

З дореволюційних досліджень слід назвати згадку про знахідку шести коліс у вхідній ямі північної жіночої гробниці Олександрополя [ДГС, 1, с. 24].

Імовірно, рідкість цих знахідок частково можна пояснити поганим збереженням деревини і нищівним пограбуванням скіфських могил. Проте той факт, що більшість наведених вище відкриттів зроблено в результаті досліджень останніх років, можливо, свідчать і про недостатню увагу дослідників дожовтневого періоду. Залишки возів попередніми розкопками крім бокової гробниці Олександрополя з'являлися в пасивних Олександрополя [ДГС, 1, с. 5—6] та Краснокутського кургану [ДГС, 2, с. 44—47]. В обох випадках колеса були окуті звичайними шинами і залишки їх виявлено не у вхідних ямах, а на підкурганній поверхні разом з прикрасами так званого поховального кортежу.

Принаймні зазначимо, що Нижні Подніпров'я дало найбільшу серію возів скіфського часу. За його межами вони відомі лише в Карагодуняху [МАР, № 13, с. 8] та курганах поблизу станції Славянської [ОАК, за 1913—1915 гг., с. 153—157].

З приводу призначення воли в літературі неодноразово, хоч і побіжно, повторювалася думка І. С. Забеліна про те, що вони виконували роль катафалка, на якому неблагачка везла до могили [ДГС, 2, с. 46]. Проте рідкість знахідок возів, навіть виявлених в похованнях апаті, змушує дещо обережніше поставитися до такого їх трактування. Необхідно пояснити, чому в одних випадках вони супроводжувалися бронзовими прикрасами і кіньською зброєю, а в інших кла-

лися без них, тоді як іноді такі самі прикраси зустрічаються без будь-яких ознак возів. Уявляється неабияким, що арозуміти значення возів не можна без усвідомлення ролі цих прикрас.

І. С. Забелін, який вперше зіткнувся з ними під час дослідження Краснокутського кургану, вважає, що вони являють собою оздоблення поховальних колісниць, а виявлені разом з ними вуздечки належать коням, які супроводжували поховальну процесію [ДГС, 2, с. 46]. Плідучи вслід за І. С. Забеліним, М. І. Ростовцев невідомо назвав групи подібних знахідок реквіантом поховального кортежу [1925, с. 435].

На жаль, до нашого часу не зроблено спроби хоч би виділити комплекс наведених речей із маси інших знахідок, відкритих у пасивних стенових курганів. Часто вони змішуються навіть із залишками тризни з цих самих пасивів [Ізліньська, 1963, с. 51; Граков, 1971, с. 69; Археологія УРСР, т. 2, с. 45].

Тим часом проведене нами дослідження свідчило, що у всіх випадках, як і на Товстій Могилі, ці речі лежали окремими скупченнями у певному місці — на підкурганній поверхні або схилах первісних пасивів — і являли собою визначений набір предметів, що виразно поділяється на кілька категорій. Серед них можна назвати: 1) кіньську зброю, що в свою чергу складається з вуздечок і нагрудників; 2) бронзові навішні; 3) стрічки, прикрашені листовими бляхами чи прошивками; 4) бронзові давнічки. Щодо останніх, то виділення їх в окрему групу, можливо, дещо умовне: іноді вони могли входити до складу оздоб нагрудників, іноді — пов'язуватися з навішними. Але принаймні в окремих комплексах обмежити їхню роль лише таким застосуванням неможливо.

На рівних пам'ятках комплекси цих речей неоднакові як за складом, так і за кількістю деталей. Але саме цими і тільки цими чотирма категоріями вичерпується весь їх сукупність. Лише в окремих випадках вони супроводжувалися поодинокими знахідками, які можна виділити в окрему категорію додаткових, неособливих речей, що не можуть впливати на загальне розуміння призначення комплексів.

У наш час в стелу відомо 11 таких комплексів з 10 курганів. Не вдаючись до детального аналізу, наведемо лише якісну їх характеристику.

1. *Денисова Могила* поблизу м. Орджонікідзе. Під курганом відкрито гробницю з двома входами, в якій, судячи з складу речей, містилося парне, чоловіче й жіноче поховання. Біля вторинної вхідної ями компактно лежали близько 30 круглих бронзових блях, безперечно, нашитих колісць, як і в Товстій Могилі, на стрічки [НА ІА АН УРСР, № 1972/19].

2. *П'ясоківський курган* поблизу с. Балки в Запорізькій області також має сполучену гробницю з парним похованням. На верхній викиду з первісної вхідної ями виявлено близько 50 трикутних і понад 150 круглих бронзових блях від стрічок [НА ІА АН УРСР, № 1969—70/37б].

3. *Близниця Славянська*. Судячи із знахідки в єдиній гробниці «скіфського черешка» від веретена, в ній містилося або жіноче, або парне поховання. На північній схід від гробниці на стародавній поверхні знайдено чотири навішні і залишки шести вуздечок [ДГС, 2, с. 64—66].

4. *Чмирева Могила*. Приналежність центральної гробниці визначенню не піддається, у боковій, судячи за складом речей, містилося парне поховання. Поблизу кургану селинами вперше чотири навішні, найвірогідніше, пов'язаних з боковою гробницею [ІАК, 19, с. 144]. Нещодавно пасив кургану остаточно знесено будівельниками без дослідження. Л. В. Черватуєнку та Ю. В. Болтруку у механізаторів, які знімали курган, вдалося виявити ще три навішні, аналогічних навішним з грифонами із Товстий Могили. Можна гадати, що разом з ними були й інші деталі комплексу, який нас цікавить.

5. *Мала Лепетилка*. Під курганом було три гробниці — дитяча та, імовірно, жіноча і чоловіча. Є підстави стверджувати, що у зв'язку з повторними похованнями курган доспався. В його пасиву, найвірогідніше, на поверхні первісного кургану, знайдено чотири навішні та залишки двох — чотирьох вуздечок [ОАК за 1913—1915 гг., с. 136].

6. *Гайманова Могила*. Комплекс виявлено поруч з викидом з вхідної ями № 1 північної гробниці, на 0,75 м вище стародавньої поверхні. Има правила для поховання жінки, отже, і комплекс, безперечно, належав їй. На жаль, відкрито його зруйнованим. До складу комплексу входило сім навішнь, дев'ять давнічків, стрічки, від яких вдалося налічити не менше 148 прошивок та

115 круглих і прямокутних листових блях, а також осілок [НА ІА АН УРСР, 1969—70/37].

7. *Краснокутський курган*. Під пасивом відкрито одну гробницю, проте слід мати на увазі, що пам'ятку розкопано лише частково. Якщо гробниця дійсно була єдиною, то, виходячи з розміщення навколо неї кіньської могили, залишків тризни і речей «поховальної колісниць», можна припустити, що в ній також було парне поховання. Речі комплексу лежали двома скупченнями на схід від гробниці. Серед них: залишки восьми коліс; 10 навішнь; близько 70 вуздечок; 1—2 кіньських нагрудників; 16 давнічків; не менше 650 круглих та 125 трикутних блях від стрічок [ДГС, 2, с. 44—47].

8. Комплекс *Товстої Могили* наводиться в публікації. Він складався з 4 оздоблених і 1 простої вуздечки, 6 навішнь, 16 давнічків та прикрашених бляхами і прошивками стрічок (рис. 97—103).

9. *Чортомлик*. Комплекс виявлено в компактному зосередженні за 3 м на схід від центру на глибині близько 6 м. Виходячи з деталей, відзначених І. С. Забеліним, речі колісць було покладено на поверхні первісного пасиву. В комплексі було 10 навішнь; близько 250 вуздечок; нагрудник; 44 давнічки; стрічки, прикрашені 234 круглими листовими бляхами. Він супроводжувався досить значним набором додаткових речей, до яких відносяться: ажурний бронзовий предмет у вигляді черпака, бронзова шийна гривня та 267 вістер до стріл [ДГС, 2, с. 79—83].

Необхідно зауважити, що в літературі внесено, як і відносно інших об'єктів Чортомлика, багато плутанини і щодо описаного зосередження. Так, деякі дослідники пишуть, що в ньому знаходилися уламки колісних шин [Граков, 1971, с. 69], розуміючи під ними, імовірно, фрагменти бронзової стрічки, що, як в Мелітополі та Олександрополі, найімовірніше, могла бути оздобленим кіньською нагрудником. В інших працях згадується навіть про виявлення тут сидел [Археологія УРСР, т. 2, с. 65], але серед перелічених І. С. Забеліним речей немає жодного уламка, який хоч би здогадно можна було пов'язати з їх окуттями.

10. 11. *Олександрополь*. Курган використувався тричі — для поховання двох жінок і чоловіка. Як можна судити з публікації, в пасиву відкрито три основних зосередження речей. В одному з них, виявленому під пів-

пичною полою кургану, переважав ритуальний посуд, а речі, що нас цікавлять, були відсутні. Вони містилися у двох інших скупченнях.

Комплекс № 1 знайдено селянами серед каменів криниці з південного боку. Серед речей можна назвати три наверхи, в тому числі одне у вигляді трикутника: кінський нагрудник (до цього ми відносимо бронзові дзвіночки та кружки і півмісяці з петлями). Інші речі скупчення — контові гачки, гвіздек, платівки — однозначній інтерпретації не підлягають [ДГС, 1, с. 2; РД, 2, с. 91].

Комплекс № 2 відкрито у західній частині насади. Обабіч куни уламків колісних шин тут виявлено 6 наверхів, 18 дзвіночків, велику кількість бронзових блих від стрічок (60 зооморфних, 330 круглих гладких і 510 з роетками) та разки прошилок (66 екз.) і намистин (244 екз.). Особливим типом прикрас тут можна назвати срібні платівки у вигляді дерева з круглими прилісками на кінцях гілок (5 екз.) та зображення «крилатого однорога» (3 екз.) [ДГС, 1, с. 5—7; РД, 2, с. 92].

Навіть цей побіжний огляд свідчить про абсолютну визначеність комплексів. Щодо їх повноти, не говорячи про пишність, то, за певними відхиленнями, вони прямо пропорціональні розмірам пам'ятки. Вишток серед них становлять лише південний олександропольський та чмирівський комплекси, але, оскільки обидва вони виявлені селянами, зрозуміло, що оперувати ними не можна. Крім того, особлива форма та кількість наверхів в південному олександропольському комплексі, ймовірно, свідчать і про інше його призначення.

В загальних рисах склад комплексів можна визначити у такій спосіб (табл. 9). Найбідніші з них представлені лише стрічками. У більш багатих з'являються наверхи і вуздечки. Далі їх склад поповнюється комплектами дзвіночків. Нарешті, чотири найбагатших комплекси крім переліченого включають кінські нагрудники і певні додаткові речі. Але яким би за повнотою складу не був той чи інший комплекс, умови місцезнаходження свідчать, що призначення їх у всіх випадках було однаковим.

З усіх категорій виділених речей окремо вивчалися лише наверхи [Шлесва, 1950, с. 153; Ілліська, 1963, с. 33]. Еволюція поглядів на їх функцію добре висвітлена у названих працях В. В. Шлесва та В. А. Ілліської, тому не будемо зупинятися на ній

спеціально. Зазначимо лише, що, справедливо відкинувши точку зору В. В. Шлесва, який дійшов до трактування наверхів як розподільвача поводів на дшпах бойових колісниць, В. А. Ілліська схилилася до думки, висловленої свого часу І. Є. Забеліним, згідно з якою наверхи степових курганів правили за оздоблення кочової кибитки. Проте, не відкидаючи такої можливості, вона зазначила, що таке їх застосування, не говорячи вже про численні наверхи кубанської і посульської груп, могло бути не єдиним. Воно, на думку дослідниці, зумовлювалося їх культовим призначенням і могло бути різним.

В. А. Ілліська розглянула всю сукупність наверхів скіфського часу з різних територій, тому нам важко судити про правильність її висновків. Відносно ж наверхів степової групи, то у їх визначенні В. А. Ілліська знаходилася, на наш погляд, цілком на правильному шляху, але висновок її дослідницею у відношенні до комплексів супроводжуючих речей дещо звузило її можливості.

З дев'яти розглянутих нами комплексів, якими ми можемо оперувати, два (краснокутський і олександропольський) безпосередньо супроводжувалися возами. Ледве чи можна сумніватися і в тому, що комплекси, виявлені у Гаймановій і Товстій Могилах, також мали зв'язок з підводами, колеса під яких було складено на входах до підземель. Це саме стосується і бокової гробниці Олександрополя. Враховуючи сталість і однотипність комплексів, можна гадати, що й інші з них повинні були супроводжуватися залізками возів або принаймні символізувати їх покладення.

З наведеного вище описання, підсумованого в табл. 9, видно, що переважна більшість комплексів, за винятком краснокутського, або безсумнівно пов'язана з жіночим гробницями (Гайманова і Товста Могили), або виявлена в курганах з чоловічим і жіночим похованнями, проте жодного разу їх не було в пам'ятках суто чоловічих.

Це дає майже беззаперечно підстави висловити думку, що в курганах, де були чоловіче та жіноче поховання, відзначені комплекси, як і самі вози, найвірогідніше, також належали жінкам. Таке припущення особливо реально для курганів з кінськими похованнями, які можна пов'язати з похованням чоловіків. Значення Товстої і Гайманової Могили для встановлення такої закономірності важко переоцінити. На підставі наведеного

вище ми ще раз наполягаємо, що в Краснокутському кургані також було відкрито подвійне — чоловіче й жіноче — поховання, перше з яких супроводжувалося кінською моголою, а друге — усіма речами виділеного комплексу.

У зв'язку з вивченням надгробного рельєфу з Трибратнього кургану, де зображено подорож жінки на чотириколісній повозці, заарештованій четверником, С. С. Бессонова та Д. С. Кирилін звернули увагу на той факт,

ТАБЛИЦЯ 9

Комплекси речей виділеної комплексу в курганах Південного Подніпров'я

Курган	Висота, м	Наверхи	Гачки-сторозівки		Дзвіночки	Супровід	Інші речі	З ними похованим дозволяють			
			чоловічі	жіночі				чоловіче або жіноче	не визначено		
Денисова Могила	2,0	—	—	—	—	+	—	—	+	—	
Посаківський II	3,7	—	—	—	—	+	—	—	+	—	
Блишній Слопівська	5,7	+	+	—	—	?	—	—	+	—	
Чмирів Могила	5,7	+	?	?	?	?	—	—	+	—	
Мала Леветиха	7,5	+	+	—	—	—	—	—	+	—	
Гайманова Могила	8,0	+	+	+	+	+	—	+	—	—	
Краснокутський	8,5	+	+	+	+	+	—	—	—	+	
Товста Могила	8,6	+	+	—	+	—	—	+	—	—	
Чортманк	19,0	+	+	+	+	+	—	—	+	—	
Олександрополь I	21,0	+	?	+	?	+	—	—	+	—	
Олександрополь II		+	?	?	?	+	—	—	+	—	
Всього випадків		9	6	4	5	7	4	0	2	8	

що повозки у переважній більшості випадків є належністю жіночих скіфських поховань, тоді як чоловічі супроводжувались верховими кінськими. На підставі сукупності представлених матеріалів вони дійшли висновку, що увявлення про подорож до потойбічного світу жінки і чоловіка у скіфів було різним: чоловік туди їхав верхи, а жінка — на повозці [Бессонова, Кирилін, 1977, с. 128—139]. Свої висновки дослідники обґрунтували рідом посилаючись на поховальні знахідки інших народів, зокрема на описану в «Старшій Едді» подорож до потойбічного світу Сігурда та його дружини Брюнхільди [Старшая Эдда, 1963, с. 125]. Безперечно, все це засвідчує надзвичайно широке побутування подібних увявлень у різних етнічних спільнотях стародавнього світу.

Як бачимо, аналіз матеріалів Товстої Могили, незалежно від думки С. С. Бессоновой та Д. С. Кириліна, призвів нас до тих самих висновків. Уявляється вірогідним, що така різниця у ритуалі поховання жінки і чоловіка була обумовлена самим побутом скіфської

сім'ї. З переказів Гінократа відомо, що постійним помішканням скіф'янок була кибитка, тоді як чоловіки все життя проводили верхи на коні [Гінократ, 1947, с. 296]. Отже, для нас майже беззаперечно, що речі виділеного комплексу, принаймні у більшості

етнічних випадків, пов'язані з возами і супроводжують виключно поховання жінок. Але той факт, що значну кількість возів виявлено без подібного супроводження, наводить на думку, що така честь належала лише певній частині жіноцтва.

С. С. Бессонова та Д. С. Кирилін вважають, що зображений на рельєфі з Трибратнього кургану сюжет мав етнічний культовий зміст, який можна трактувати як сцену прощання або зустрічі божественної пари. На цій підставі вони роблять цілком закономірний висновок про те, що побіжниця, над моголою якої виявлено рельєф, мала відношення до культу жіночого божества [Бессонова, Кирилін, 1977, с. 128—139]. Ймовірно, це саме можна сказати і про групу жінок, виділених нами.

В. А. Ілліська в цілому ріді праць ґрунтовно довела, що наверхи скіфського часу, яким би не було їх застосування, належали виключно до кола речей, пов'язаних з культовими обрядами і церемоніями [Ілліська, 1968, с. 154]. Цілком визначений склад ви-

ділених намп комплексів дає підставу гадати, що таку саму роль відігравали і всі інші категорії їх речей.

Найлегше серед них визначається функція кінського спорядження. Найпевніше, воно символізувало покладення упряжних коней. Щодо наверхів найвірогіднішою можна вважати висловлену І. Є. Забеліним думку про те, що вони кріпилися на жердинах, на яких розпинався над возом намет. Характерно, що у всіх випадках, де комплекси виявлено цілими, наверхи траплялися лише у кількості 4, 6 або 4+6. Зрозуміло, що в останньому випадку вони походять від двох різних возів, більшого й меншого. Перші з них кріпилися на чотирьох жердинах, розміщених по кутах, другі — на шести, поставлених по три вздовж боковини воза. Існування таких возів з часів доби бронзи добре засвідчене бронзовою моделлю повозки з Штірії та зображенням подібної до неї на сітулі з Вача. Перша з них оздоблена по кутах наверхами у вигляді голівок бика, друга — голівками птахів [Ілліньська, 1963, с. 51]. Культурний характер наверхів наводить на думку, що ними обладувалися не катафалки й не кочові кибитки, а свосвідні пересувні храми жіночого божества, тому в жінках, похованих разом з ними, найпевніше вбачати жриць цього божества.

Деяко важче інтерпретувати призначення іноді досить численних стрічок, оздоблених бронзовими бляхами або у вигляді напизаних на нитки пропизок. Вірогідним є те, що вони не мали відношення до кінської збруї. Останнє підтверджується як відсутністю їх при похованнях верхових коней, так і характером комплексів: іноді збруї в них знайдено без стрічок (Близниця Слопівська, Мала Лепетиха), іноді навпаки — стрічки зустрічалися без збруї (Денисова Могила, Посаки). Імовірно, слід погодитися з І. Є. Забеліним, який висловив думку, що стрічки оздоблювали встановлений на возі намет [ДГС, 2, с. 44]. Найпевніше на втулках наверхів вушок підказує, що стрічки, можливо, розтягувалися між ними вздовж боків намету. Проте слід наголосити, що принаймні якась частина їх могла входити й до складу інших культових пристроїв.

Про можливість існування останніх в комплексах свідчать знахідки бронзових дзвіночків. Тут ми не маємо можливості проаналізувати їх роль у всіх комплексах. Немає сумніву, що в тих наборах, де зустрічалися круглі бляхи і півмісяці від кінських на-

грудників, якась частина дзвіночків входила до складу їх прикрас, в інших, за аналогією з Олександрополем, могла підвищуватись до наверхів. Але принаймні в кількох випадках дзвіночки мали самостійне значення. Щодо Товстої Могили, де розміщення речей простежене дуже ретельно, 16 дзвіночків лежали обособленим скупченням окремо від наверхів. Не було тут ніякого патяку і на можливість існування нагрудника. Привертас увагу і той факт, що саме таку кількість дзвіночків виявлено і в Краснокутському кургані. Отже, і призначення їх в обох випадках мало бути однаковим.

Як відомо, ціла низка подібних наборів дзвіночків походить з Посулля. В кургані № 4 поблизу с. Вовківці знайдено великий бронзовий конус з підвішеними до нього 26 дзвіночками [Ілліньська, 1968, с. 53]. Таку саму кількість дзвіночків виявлено і в кургані 1897—1898 рр. поблизу с. Будки [Ілліньська, 1968, с. 42]. Комплекс з десяти дзвіночків знайдено в кургані № 5 (1886 р.) поблизу Вовківців [Ілліньська, 1968, с. 47]. В аксютинському кургані № 5 1905 р. серія, як і на Товстої Могилі та в Краснокутському кургані, складалася з 16 дзвіночків [Ілліньська, 1968, с. 37]. Знаменно, що всі перелічені знахідки походять виключно з жіночих поховань. Це ще раз переконує нас у правильності висловленої думки про належність нижньодніпровських комплексів також жінкам.

Розглядаючи наведені набори з Посулля, В. А. Ілліньська вважає їх місцевим варіантом особливих шумових наверхів культового призначення [Ілліньська, 1968, с. 159] *. Не можна сумніватися, що серії дзвіночків із стенових курганів мали те саме застосування. Виділення подібних пристроїв у Нижньому Подніпров'ї, по-перше, свідчить про значно більше, ніж гадала В. А. Ілліньська, їх поширення. По-друге, воно переконує нас у правильності визначення всієї сукупності розглянутих речей як єдиного комплексу культового спорядження пересувних храмів

жіночого божества, роль жриць яких виконували жінки.

На закінчення вважаємо за необхідне підкреслити, що запропоноване нами визначення комплексів надмогильних речей з нижньодніпровських курганів IV—III ст. до н. е. зовсім не означає, що таке саме призначення подібні речі, зокрема бронзові та залізні наверхи, мали і на інших територіях поширення скіфської культури. Ми цілком приєднуємося до думки В. А. Ілліньської, що в інших випадках вони могли відігравати і зовсім іншу роль, зумовлену їх культовим змістом. Імовірно, інше призначення мали навіть наверхи, виявлені поза комплексами і в стенових пам'ятках. Насамперед це стосується наверхів із зображенням Паная, що походять з Дніпропетровщини [Іль-

нінская, 1967, с. 298; Археологія УРСР, 2, с. 37]. Можливо, це саме слід сказати і про наверхи з південної долини Олександрополя (комплекс I). Поза сумнівом, вирішувати питання про призначення цих та їм подібних речей в кожному конкретному випадку необхідно окремо.

Можна гадати, що незрівнянно більша, ніж у попередній час, засвідчений пам'ятками Кубані і Сули, однотипність використання речей культового призначення в степових курганах IV ст. до н. е., як і уніфікація ритуалу кінських жертвоприношень, є свідченням загального усталення в цей період поховальних звичаїв знаті, в якому знайшла свій прояв подальша кристалізація ідеологічних уявлень скіфського суспільства на новому етапі його соціального розвитку.

* У зв'язку зі сказаним цікаво відзначити наведено Дж. Фрезером зображення культового дерева Атиса та Кібели, на якому серед інших предметів культу великої богині висять також аналогічні дзвіночки [Фрезер, 3, с. 62].

РОЗДІЛ II. МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

Різноманітний інвентар, яким супроводжувалися поховання у Товстій Могилі, являє собою справжній арсенал речей, в загальних рисах широко відомих для пам'яток степової Скіфії IV ст. до н. е. Як більшість виявлених тут знахідок, так і весь їх комплекс характеризуються рядом особливостей, що дають можливість не лише глибше зрозуміти матеріальну культуру Скіфії часу її найбільшого розквіту, але й визначити місце Товстої Могилі серед решти курганів знаті Нижнього Подніпров'я.

Саме ці два завдання — з'ясування спільного з іншими пам'ятками і особистого, притаманного тільки для Товстої Могилі, — і покладено нами в основу вивчення матеріальної культури, представленої знахідками кургану.

На жаль, пограбування центральної гробниці позбавляє можливості розглянути комплекс супроводжуваних речей у всій його повноті. Проте виявленого матеріалу цілком достатньо для уявлення всієї пишності, з якою здійснювалося поховання. Слід також зазначити, що різні категорії речей в кургані представлені досить нерівномірно, тому і роль їх в інтерпретації пам'ятки далеко не рівноцінна.

За функціональним призначенням поховальний інвентар Товстої Могилі можна поділити на зброю і військовий обладунок: кінську зброю; транспортні засоби; побутові речі та предмети туалету; одяг; особисті прикраси. На окремий розгляд заслуговує пектораль.

ЗБРОЯ І ВІЙСЬКОВИЙ ОБЛАДУНОК

Зброя і військовий обладунок становлять групу чи не найкраще вивчених речей скіфської матеріальної культури. Скіфській зброї в широкому розумінні було присвячено ґрунтовне монографічне дослідження

А. І. Мелюкової [1964], військовий обладунок докладно вивчав Є. В. Черненко [1968]. Крім того, всі дослідники, які останнім часом вивчали локальні варіанти скіфської культури, тією чи іншою мірою вдавалися і до розгляду зброї, спільної для населення широких територій Східної Європи [Либєров, 1965, с. 16; Ковпаненко, 1967, с. 138—149; Петренко, 1967, с. 41—52; Ильинская, 1968, с. 88—102; Яковенко, 1974, с. 91—103].

Наше завдання у вивченні предметів озброєння з Товстої Могилі значною мірою спрощується також тим, що цьому питанню нещодавно присвятив спеціальну працю Є. В. Черненко [1975], основних висновків якого ми і будемо дотримуватися.

Переважну частину зброї в кургані виявлено в центральній гробниці. Поза її межамі трапилися лише два сагайдаки — при похованнях «копюха» № 3 і «воїна-охоронника» з бокової гробниці. Крім того, у рові знайдено кілька каменів для праці.

Зброя та військово-спорядження. Внаслідок пограбування центральної гробниці, з якої походить переважна частина зброї, не всі її види збереглися однаково. Так, майже нічого не можна сказати про форму списів і дротиків, присутність яких в могилі підтверджена знахідками залізних підтоків та уламками втулок (рис. 46, 19—23). Останні засвідчують лише той факт, що в Товстій Могилі, як і у всіх інших скіфських пам'ятках IV—III ст. до н. е., списи та дротики були обов'язковою зброєю скіфського воїна і клалися до могили в кількох екземплярах. Це саме можна сказати і про озброєння воїнів луком та стрілами. Щоправда, луки в могилах вдалося засвідчити лише у виїткових випадках. Проте гадаємо, що покладення до гробниці стріл без лука було б абсурдним.

Є. В. Черненко у своїй статті з притаманною йому обережністю обійшов мовчанням

наше припущення про відбиток лука біля сагайдачного набору «воїна-охоронника» з бокової гробниці. Але, виходячи із сказаного вище, ми вважали за необхідне навести описання можливих його слідів, хоч наполягати на висунутому припущенні у нас немає підстав.

Сагайдаки і горити. Скіфські сагайдаки, як правило, виготовлялися з нетривких матеріалів, тому про їх форму доводиться говорити здогадно [Мелюкова, 1964, с. 33; Петренко, 1967, с. 96]. В. А. Іллінській серед сагайдачних наборів Посулля і Степу вдалося виділити порівняно невеликі сагайдаки шириною до 12 см, що вмщали 52 стріли [Ильинская, 1968, с. 96]. Проте гадаємо, що в дійсності цей вид футлярів для стріл був більш різноманітним як за розмірами, так і за формою [Мелюкова, 1964, с. 33; Петренко, 1967, с. 44].

Більше даних для уявлення про розміри і форму скіфських горитів. Вони відомі за зображеннями на витворах торевтики і за знахідками металевих окуть [Мелюкова, 1964, с. 32]. У тих же випадках, коли горит окуття не мав, відрізнити його у могилі від сагайдака досить важко.

В Товстій Могилі виявлено шість сагайдачних наборів: чотири в центральній гробниці та по одному — з «копюхом» № 3 та «воїном-охоронником» бокової гробниці.

З «копюхом», безперечно, було покладено берестяний сагайдак, від якого збереглася смуга тліну розміром 6×30 см. Виходячи з ширини стосу стріл (рис. 14) на його дні (10,5 см) та їх кількості (55 екз.), можна гадати, що за формою і розмірами сагайдак наближався до виділених В. А. Іллінською [Ильинская, 1968, с. 96].

Менш вірогідно, що сагайдак було покладено і з «воїном-охоронником». Вістря до стріл (62 екз.) лежали на дні ями смужкою близько 14 см завширшки. Проте білуватий тлів від футляра простежувався на площі 20—23×40 см, що наближає його до горитів: розміри останніх дорівнювали 25—26×43—47 см [Мелюкова, 1964, с. 32]. Поруч з тліном від футляра простежено відбиток предмета у формі лука. Виходячи з цього, можна припустити, що з охоронником було покладено саме горит.

Ще менше даних для визначення типу футлярів у сагайдачних наборах з центральної гробниці. Три з них, покладених осторонь від основного небіжчика (№ 2—4), судячи з ширини смужки стріл (16—17 см),

імовірно, були однотипними. Від одного з них (№ 4) на підлозі простежено сліди синеї і червоної фарб, які можуть свідчити про те, що основа футлярів була дерев'яною.

Набір, покладений поруч з небіжчиком № 1, виявився повністю зруйнованим грабіжниками. Футляр тут було оздоблено ажурними золотими платівками (рис. 47), набитими на срібну основу. Проте беззастережно стверджувати, що він являв собою горит, як це зробив Є. В. Черненко [1975, с. 154], ймовірно, не слід. Нагадаємо, що в могилу надвичайно багатого воїна в кургані № 5 поблизу Архангельської Слободи було покладено не горит, а сагайдак, оздоблений масивними золотими бляхами [Лєсков, 1974, с. 71—77, рис. 55—58]. Сказане стосується і сагайдака з Вітової Могилі [Ковпаненко, 1967, рис. 48]. Тому відсутність знахідок сагайдаків із срібною основою ще не може свідчити про неможливість їх існування, адже так само досі не траплялося й срібних горитів, оздоблених золотими платівками.

Щодо найближчої аналогії футлярів нашого типу, то воєна є в Чортотлику. В засипці поблизу західної стіни бокової гробниці, недалеко від настилу для небіжчика, серед інших коштовних речей від перебраного грабіжниками основного поховання виявлено кілька ажурних золотих платівок, за художнім стилем і технікою виготовлення надзвичайно близьких до описуваних [ДГС, 2, с. 111, табл. XXXVIII, 6]. Серед них — подовжена краплеподібна платівка довжиною близько 11 см, яку І. Є. Заблєв схильний був пов'язувати з сагайдаком, імовірно з його дном. Виходячи з досвіду Товстої Могилі можна не сумніватися, що і менші ажурні платівки походять від цього самого футляра, хоч питання про те, був він горитом чи сагайдаком, залишається відкритим.

В публікації Олександрополя зазначалося, що разом з прикрасами вуздечок в довгому дромосі виявлено окуті тонким золотим листом з тисненням срібні уламки, «імовірно від сагайдака» [ДГС, 1, с. 16]. Можливо, в кургані дійсно знаходився подібний до нашого футляр для стріл, проте, оскільки знахідку втрачено, перевірити це припущення немає можливості.

У тих випадках, коли це можна було прослідкувати, стріли в футлярах лежали вістрями донизу. Особливо слід підкреслити, що всі шість наборів супроводжувалися пожами — одним або двома. Явище це широко відоме для скіфських пам'яток IV ст. до н. е.

Горити, навпаки, ніколи не супроводжувалися ножем. Це ще один доказ на користь того, що основного небіжчика Товстої Могили було поховано, можливо, з сагайдаком.

Про форму скіфських горитів дають уявлення зображення на центральній сцені пекторалі. Поміщені тут горити із вкладеними в них луками і стрілами в загальних рисах тотожні горитам з куль-обської, воронезької, гайманової чаш та солоського гребеня, а також тим, які можна реконструювати за сучасними металевими окуттями [Мелюкова, 1964, с. 32].

Набори стріл. Є. В. Черненко звернув увагу на те, що два сагайдачних набори з центральної гробниці (№ 2 і 3) склалися з однотипних тригранних бронзових вістер до стріл, підкресливши винятковість таких випадків [1975, с. 154]. Чотири інших виявлених в кургані набори містили вістри різних типів. До двох з них крім бронзових входили також кістяні кулеподібної форми (рис. 15, 3; 46, 4).

Слід зазначити рідкісність знахідок кістяних вістер на всій території поширення скіфської зброї взагалі. У Нижньому Подніпров'ї вони відомі тільки в Шульгівці, Башмаччі, Огузі та Олександрополі [Мелюкова, 1964, табл. 9, В, Р; Спичын, 1901, с. 75; Лесков, 1974, с. 20; ДГС, 1, с. 12, табл. XI, 11, 12]. Не багато частіше зустрічаються кістяні вістри і за межами степу [Ильинская, 1968, с. 95; Петренко, 1967, с. 48, табл. 34, 314—319; Яковенко, 1974, с. 93].

Бронзові вістри в Товстій Могилі представлені трилопатеви (рис. 46, 1, 2, 6, 8; 105, 1) і тригранними (рис. 15, 4; 46, 3, 5, 7, 8, 10; 105, 2—5) широко відомими для IV ст. до н. е. формами. В загальних рисах такі самі набори характерні для переважної більшості степових курганів вищої знаті [Мелюкова, 1964, с. 25, табл. IV]. В цілому слід відмітити значне переважання тригранних вістер над трилопатеви: їх виявлено у співвідношенні 294 : 50.

Уламки ратищ до стріл збереглися тільки в сагайдачному наборі № 4 (рис. 35). Біля вістер їх було оздоблено вузькими поясками червоної фарби — явище, загальновідоме у скіфському світі [Мелюкова, 1964, с. 16].

Меч-акипак (рис. 52—56). Є. В. Черненко детально зупинився на аналізі меча, тому ми лише коротко викладемо його основні положення, відправляючи читача за подробицями до згадуваної статті [1975, с. 157—165].

І весь вигляд меча, і особливість його покладення до могили безперечно свідчать, що це була парадна зброя, яка швидше символізувала владу, ніж входила до польового спорядження воїна. Існування досить значної серії подібних виробів дає можливість зробити щодо них кілька загальних висновків.

Мечі подібного за формою типу з'являються наприкінці V ст. до н. е. і особливо поширюються у IV ст. до н. е. Особливість меча з Товстої Могили полягає в тому, що клинок його у верхній частині ажурний. Останнім часом виявлено 11 подібних зразків. Руків'я семи з них окуті золотом [Черненко, 1975, с. 163].

З Нижнього Подніпров'я походить і ціла серія окутих золотом піхов подібних мечів [Мелюкова, 1964, с. 61—62]. Щодо можливого центру їх виготовлення, то А. І. Мелюкова і Н. О. Овайко наслід за М. І. Ростовцевим вважають ним Боспор [Мелюкова, 1964, с. 62; Овайко, 1955, с. 10]. Однак нам здається цілком слушним зауваження Є. В. Черненка, що для беззастережного наполягання на такому визначенні підстав недостатньо — майстерні по виготовленню цих виробів могли знаходитися і в інших античних містах Північного Причорномор'я [1975, с. 165].

Серйозним орієнтиром у пошуках центру виготовлення меча і піхов з Товстої Могили може стати аналіз поміщених на них художніх сюжетів. Є. В. Черненко правильно відмітив, що основний набір їх широко відомий на предметах торевтики з курганів Північного Причорномор'я, в тому числі і на предметах озброєння. Виняток становлять лише дві сцени — сидячий Пана в оточенні царів і бій півнів.

Проаналізувавши образ Пана в античному мистецтві, Є. В. Черненко робить цікаве спостереження про те, що початок його зв'язку з військовою справою був покладений подіями Марфонецької битви [1975, с. 163]. Звідси випливає припущення, що місцем, де образ Пана, найімовірніше, міг набути застосування в оздобленні зброї, можна вважати Афіни.

Бій півнів також не набув значного поширення в античному мистецтві. Найвідоміший сюжет з цієї сцени — зображення на аттичній гідрії в Берлінському Музею [Павлуцкий, 1897, рис. 129]. 1974 р. золотий перстень зі сценою бою півнів знайдено В. В. Отрощевим в одному із скіфських курганів у Запорізькій області. Якщо врахувати, що бій

півнів був улюбленою розвагою афінської молоді [Павлуцкий, 1897, с. 269], можна не сумніватися в тому, що саме з Афін, як і образ Пана в оформленні зброї, бере початок і цей сюжет. Сказане наводить на думку, що майстерні для виготовлення витворів торевтики, подібних до окуття руків'я і піхов меча з Товстої Могили, слід шукати насамперед в центрах Північного Причорномор'я, де вплив Афін був особливо відчутним. Не виключено, що одним з таких центрів могла бути, зокрема, Ольвія [Капошина, 1958; Островерхов, 1978].

Нещодавно опубліковано аналогічні нашій сцени бою півнів, якими було оздоблено фриз на некрополі у Ксанфі. Датуються він серединою V ст. до н. е. (Courer, Metzger, 1977, ill. 3—16). На цій підставі час виготовлення піхов із Товстої Могили, ймовірно, не може бути вищим першої половини IV ст. до н. е.

Є. В. Черненко звернув увагу на те, що піхви з Товстої Могили завеликі для вкладеного в них меча [1975, с. 163]. Разом з тим кидається у вічі різностильність зображень на окуттях руків'я і піхов, різний рівень професійного виконання, на чому ми вже докладно схилялися. Все це безперечно свідчить, що меч і піхви для нього виготовлені різними майстрами і, можливо, навіть у різні часи.

Доведена Є. В. Черненком теза про те, що окуття руків'я і піхов меча з Товстої Могили виготовлені за допомогою бронзових матриць-штампів [1975, с. 164—165], дає підставу сподіватися на подальші знахідки подібних витворів в курганах Скіфії.

Булава. Рідкісність знахідок залишків булави [Черненко, 1975, с. 156], ймовірно, свідчить не про їх непопулярність у скіфський час, а про особливе значення, яке вони мали в паноплії воїнів. Найімовірніше, булави використовувалися не у якості зброї, а були своєрідними військовими знаками, символами влади. У всякому разі, остаточно майже не викликає сумніву щодо булави, виявленої в боковій гробниці Содохи [Галаніна и др., 1966, с. 27]. Є. В. Черненко правильно зауважив, що її слід було б називати не булавою, а перначем [Черненко, 1975, с. 156].

В центральній гробниці Товстої Могили виявлено бронзову кільцеву насадку з деревом всередині (рис. 46, 12), що за формою аналогічна насадці на руків'я солоської булави [ОАК за 1913—1915 гг., с. 113, рис. 185]. Напевно, аналогічними були і наверхи наведених виробів. Визнання цього факту дає

підставу говорити про близький ранг небіжчиків, похованих в обох курганах.

Нагайка входила до обов'язкового спорядження воїна-вершника [Ильинская, 1968, с. 93; Черненко, 1975, с. 170]. Про неабияке значення її в паноплії скіфів свідчать зображення нагайок на багатьох кам'яних степах.

Аналогічні знайдені у Товстій Могилі стрічки від руків'я нагайки (рис. 52, 3) походять виключно із найбагатших курганів скіфського часу. Їх було виявлено в Келереському і Єлизаветинському курганах [ИАК, 35, рис. 5, 12], VIII Пятибратньому [Шалов, 1961, с. 157], Чортомлику [ДГС, 2, табл. XXXVII, 11], Куль-Обі [РД, 2, с. 87; Артамонов, 1966, с. 63], курганах поблизу с. Аксютинці (1905 р.) та № 1 (1897—1898 рр.) біля с. Вовківці на Сулі [Ильинская, 1968, с. 37, 48; табл. XXII, 10; XXXVII, 24], а також № 2 (1908 р.) коло с. Мастюгіне поблизу Воронежа [Либеров, 1967, табл. 21, 16]. Зазначимо, що такими самими стрічками оздоблювалися і руків'я бойових сокир, знайдені у Таласьському кургані в Криму [ОАК за 1891 г., с. 78] та кургані № 1 поблизу с. Вовківці на Сулі [Ильинская, 1968, с. 93].

Особливість нагайки з Товстої Могили полягає в тому, що до комплекту її оздоблення крім золотої стрічки входило 18 намистин (рис. 52, 4). Є. В. Черненко [1975, с. 171] вважає, що ними оздоблено своєрідний темляк, зображення якого він простежив на степах з Ольховчика, Краснодарського музею та Румунії [Тахтай, 1964, рис. 2; Миллер, 1925, рис. 9, 10; Кавараке, 1952, с. 24]. Аналогічних знахідок в скіфських могилах не траплялося. Але І. С. Забелін відмітив, що серед залишків основного поховання під західною стінкою бокової гробниці Чортомлика зібрано 19 золотих намистин [ДГС, 2, с. 112; табл. XI, 17]. За формою вони аналогічні виявленим у Товстій Могилі. Близька кількість намистин, а також безліч інших аналогій між Чортомликом і Товстою Могилою дають підставу припустити, що чортомлицьке намисто також походить від подібної нагайки.

Камені для праці. Нижче залишків тризни у рові, майже біля дна, по обидва боки від розриву виявлено три невеликих камені для праці (рис. 6, 2). Б. М. Граков зазначав, що подібні камені часто трапляються серед залишків тризни у насипах курганів з основним жіночим похованням.

Це дало йому підставу висловити думку, що праща була єдиною власне жіночою зброєю [Граков, 1954, с. 132; 1962, с. 87]. Однак О. Д. Ганіна встановила, що в багатьох похованнях жінок з лісостепових пам'яток камені для праці зустрічаються разом з іншими видами зброї [Ганіна, 1958, с. 175]. Не набула підтвердження і думка В. Г. Петренка, що камені для праці в деяких курганах Лісостепового Правобережжя могли входити до атрибутів жриць [Петренко, 1967, с. 36]. В. А. Іллініська виділила серед посульських пам'яток цілий ряд чоловічих поховань, де знайдено такі самі камені [Іллінінская, 1968, с. 99]. Зустрічаються вони в похованнях чоловіків і на інших територіях. Можливо, той факт, що на Товстій Могилі та в курганах Нікопольського курганного поля камені для праці виявлено серед залишків тризни, свідчить про переважне застосування праці як мисливської зброї.

Захисний обладунок в кургані виявлено тільки у центральній гробниці. До його складу входили поножі, кілька бойових поясів та панцир.

Поножі, на жаль, повністю розклалися. Є. В. Черненко відносить їх до типу укорочених, відмічаючи, що на території Північного Причорномор'я останні представлені лише поодинокими знахідками [1975, с. 170].

Бойові пояси. Серед інвентаря центральної гробниці вдалося виділити щонайменше чотири бойових пояси. Всі вони відносяться до широковідомих в Скіфії шкіряних з платівчастим набором [Черненко, 1968, с. 59—64]. Один з них, виявлений в південно-східному кутку могили, був набраний з прямокутних бронзових платівок (рис. 45, 1). Разом з фрагментами панцира посередній гробниці виявлено дрібні уламки залізного поясного набору. Два інших пояси із залізним покриттям знайдені при сагайдаку № 4 (рис. 45, 2—5).

Панцир з Товстої Могили відноситься до кращих зразків обладунку цього типу, виявлених у Північному Причорномор'ї (рис. 41—44). Наведені нами в першій частині нашої праці дані щодо його реконструкції свідчать, що найближчу аналогію йому, ймовірно, становив панцир з наплічниками на кінотпикові з солоського гребеня [Черненко, 1975, с. 166]. Оригінальність його, на відміну від солоського, полягає у своєрідних бокових застібках, що мали вигляд оздоблених золотом залізних напівтрубок, та шкіряному покритті із тисненням, орнаментованим фар-

бамп і золотою фольгою. Аналогії обом цим деталям у скіфських пам'ятках відсутні.

Досконалий за малюнком античний орнамент на шкірі панцирного покриття беззаперечно засвідчує, що панцир виготовлено, найімовірніше, в одному з грецьких міст Північного Причорномор'я. За свідченням Є. В. Черненка, відношення серед орнаментів античного світу йому немає [1975, с. 169].

КІНСЬКА ЗБРУЯ

Кінське спорядження, одне з основних елементів скіфської триади, віддавна привертало до себе увагу дослідників. Однак систематичне його вивчення почалося тільки в повніший час. Значну роль при цьому відіграла первісна класифікація матеріалів, проведена під час дослідження локальних варіантів скіфської культури на Правобережжі [Петренко, 1967, с. 36—41], в басейні Ворскли [Ковчаненко, 1967, с. 149—153], на Верхньому Дону [Либєров, 1967, с. 16]. Найбільший внесок у дослідження поставленої проблеми зробила В. А. Іллініська, якій належать ґрунтовні розробки щодо кінської зброї з території Посуддя [Іллінінская, 1961; Іллінінская, 1968, с. 103]. Суттєве значення для вивчення кінського спорядження у скіфській час мають також дослідження зброї передскіфського часу [Смирнов, 1961а; Лєсков, 1964; Латышин, 1965; Ковчаненко, 1966, с. 174; Чередищенко, 1970], народів Алтаю [Грязнов, 1950; Руденко, 1953; 1960] і особливо сарматів, найближчих сусідів скіфів [Смирнов, 1961]. Питання оздоблення скіфської вуздечки певною мірою знайшли відбиток і в деяких працях, присвячених проблемам господарства та мистецтва на територіях поширення скіфської культури [Шрамко, 1966; 1971, с. 98; Вязьмитина, 1963, с. 158; Іллінінская, 1965, с. 89].

Спроба реконструкції скіфської вуздечки із стенових курганів, зроблена 1934 р. В. В. Арєндтом, виявилася невдалою [Arēndt, 1934]. Пізніше дослідники працювали над вивченням стенової зброї у новоспаний час. А. І. Мєлюкова провела дослідження і зробила доповідь на XIII конференції ІА АН УРСР про вуздечкові набори з Краснокутського кургану. Останнім часом з'явилися праці А. І. Мєлюкової про взаємозв'язки скіфського і фракійського мистецтва, які дослідниця розглянула переважно на прикладі деталей оздоблення вуздечки [1971; 1972;

1975б, с. 54; 1976, с. 106], а також повідомлення А. П. Манцевич про кінське спорядження з Солохи [1973а, с. 22]. В. А. Іллініська коротко опублікувала деякі новітні відкриття кінських поховань в Степу і зробила спробу реконструювати виявлені в них вуздечки [Іллінінская, 1973]. Нами нещодавно опубліковано працю, присвячену дослідженню вуздечкових наборів з Хоминої Могили, розкопаної 1970 р. [Мозолєвський, 1975].

Спорядження коня у Товстій Могилі представлено нагрудником, залишками сідел і сімома вуздечками з кінських ям, двома вуздечками з пасину та п'ятьма вуздечковими наборами, виявленими біля бокової гробниці. Таким чином, може йтися про спорядження 14 коней, убори десяти з яких відносяться до кращих зразків кінської зброї Нижнього Подніпров'я. Сподіваємося, що зроблені нами спостереження зможуть уточнити деякі питання про характер і особливості кінського спорядження скіфського часу.

Вуздечки. Ремінне оголів'я вуздечок не збереглося в жодному випадку, тому гадати про їх загальний вигляд можна лише на підставі залишків металевих речей. Останні за своєю функцією поділяються на конструктивні деталі і оздобу.

Конструктивні деталі. *Вудила і пряжки для повода.* Виявлені на кургані вудила відносяться до широковідомого у Скіфії типу залізних двочлених із загнутими у петлі кінцями (рис. 6, 1, 4; 18, 2, 5, 7; 24, 2, 5, 7; 97, 2). Загальна їх довжина 25—28 см, довжина частини, яка знаходилася в роті коня, 16—17 см. Чотири пари вудил з кінських поховань центральної гробниці споряджені шпанами для строгого управління, поміщеними на стрижнях за зовнішніми петлями (рис. 18, 5; 24, 2, 5, 7).

У зовнішні петлі вудил, що виявлено цілими, вставлено псалії і пряжки для кріплення повода. Останні у всіх випадках мають вигляд розміщених у різних площинах кільця і трикутника. Кільце обхоплювало петлю вудил, до основи трикутника кріпився повід. Подібного типу пряжки широко відомі в стенових пам'ятках IV ст. до н. е. (Чортотлик, Башмачка, Мелітополь, Красний Кут, Страшна, Хомина Могили).

Псалії. Всі псалії виготовлено із заліза. В середній частині вони мають по два оформлені потовщеннями отвори, через які до них кріпився розгалужений панцирний ремінь. За формою діляться на два типи — прямі і С-подібні.

С-подібними псаліями споряджені всі вуздечки кінських поховань, а також вудила, виявлені поблизу площадки з рештками тризни (рис. 6, 1; 18, 2, 5, 7; 24, 2, 5, 7). Довжина їх 23—30 см. Кінці оформлено конічними головками. На двох парах (рис. 6, 1; 18, 2) ромбічні потовщення навколо отворів споряджені повернутими назовні відростками.

На території Степу С-подібні псалії відомі менше, ніж інші їх типи. Проте С-подібні псалії таких, як на Товстій Могилі, розмірів відносяться до рідкісних знахідок. Тотожні їм знайдено в Козлі. Довжина їх також 25 см. Близькі до них за формою і розмірами псалії першого мелітопольського коня [Іллінінская, 1973, с. 46, рис. 2, 4].

Слід зазначити, що знахідки таких великих псаліїв не тільки розглядуваної, але й інших форм, досить рідкісні. Зокрема, довгими прямими псаліями споряджені вудила кінських поховань Чортотлика (зберігаються у Державному Ермітажі), другого мелітопольського коня [Іллінінская, 1973, с. 48, рис. 4, 5] та Башмачки [Спицын, 1901, с. 77, рис. 20]. Довгі псалії S-подібної форми виявлено в Страшній Могилі [Іллінінская, 1973, с. 51, рис. 5, 2]. Практичної необхідності в псаліях такої довжини, звичайно, не було. Знахідки їх в комплектах коштовних вуздечок з курганів вищої знаті наводять на думку, що вони застосовувалися лише в парадних випадках.

Короткі прямі псалії відносяться до найпоширеніших у IV ст. до н. е. На Товстій Могилі уламки їх походять від вудил, виявлених в скупченні поблизу бокової гробниці (рис. 97, 1). Визначальною ознакою їх є оформлення кінців бронзовими кульками. Не вдаючись до переліку численних аналогій, зазначимо, що понад 200 таких самих псаліїв виявлено в подібному зосередженні у пасину Чортотлика (зберігаються в Державному Ермітажі).

До особного типу прямих відносяться псалії, виявлені в південно-західному секторі пасину Товстої Могили. Середину їх виготовлено із заліза, а оздоблені пружками стрижні — із бронзи (рис. 6, 4).

Кільця і пряжка для кріплення чумбурного повода. В статті про стенову скіфську вуздечку В. А. Іллініська дійшла висновку, що будь-які металеві пристрої, які правили б за блок для чумбурного повода, у скіфів невідомі [Іллінінская, 1973, с. 62], хоч децю раніше схильна була відносити до цього залізне кільце, виявлене біля вудил у Страшній

Могили [Ильинская, 1973, с. 54]. Чумбурними вважає подібні кіельці і В. Г. Петренко [1967, с. 38].

У кіельських похованнях Товстої Могили такими кіельними супроводжувалися чотири вуздечкових комплекти. Діаметр їх 2,7—3,5 см при товщині 0,6—0,7 см (рис. 18, 3, 4; 24, 1, 6). Поблизу загинуваних коней вони лежали неподалік від шиїної щелепи, що дає нам підставу вважати їх чумбурними.

До цього часу невизначеними у вуздечкових комплектах із скіфських пам'яток залишаються бронзові пряжки у вигляді кіельця і трикутника, розміщених не перпендикулярно одне до одного, подібно прилямкам для кріплення повода, а в одній площині. Формальна схожість їх з пряжками для кріплення повода спричинилася до того, що В. Г. Петренко ототожнює їх з останніми [1967, с. 38]. В. А. Іздівська при реконструкції вуздечок поміщає їх на підборідньому реміні [Ильинская, 1973, рис. 3, 3; 6, 3], як, до речі, і залізні кіельці деяких наборів [Ильинская, 1973, рис. 3, 4].

Тим часом знахідка такої самої пряжки (рис. 17; 18, 8) з вуздечкою № 3 у північній кіельській могилі, неподалік від вудла, не залишає сумнівів у тому, що призначення її таке саме, як і залізних кіельців в інших наборах: за її допомогою чумбурний повід з'єднувався із вуздечкою. Ця думка підтверджується тим, що залізні кіельці і подібні бронзові пряжки піноли у вуздечкових наборах не зустрічаються разом; наявність у комплекті пряжки виключає наявність кіельця, і навпаки. Імовірно, кіельце такої пряжки напівувалося на основний повід, а до основи трикутника кріпився чумбур. Залізне кіельце було примітивнішим пристроєм цього самого типу; не дарма і в Медітопольському кургані, і в Товстій Могили пряжки супроводжували коней з найконтинентальнішими наборами.

Ворварки. Відносно призначення в системі скіфської вуздечки ворварок В. А. Іздівська свого часу дійшла висновку, що вони закріплювали кіельні реміні при їх сполученні [Ильинская, 1968, с. 135]. Згоджується з цим і В. Г. Петренко, гадаючи, однак, що, крім цього, ворварки застосовували і для закріплення китиць, якими прикрашали зброю [1967, с. 44]. До переважної більшості вуздечкових наборів на Товстій Могили входило по дві ворварки, тому поодинокі випадки, коли в комплекті було знайдено лише од-

ну, можна пояснити втратою або розкладенням другої (в срібних наборах). Біля черепа коня № 1 південної могили одна з ворварок лежала поблизу правої вилки коня, інша — ближче до потилиці. На підставі цього можна стверджувати, що у цій вуздечці ворварки були використані для закріплення потиличного і підборіднього ремінів (рис. 20, 2). Місцезнаходження ворварок біля інших коней ніяком не підтверджує висловлену думку. На користь використання ворварок у якості застібок свідчать і численні їх знахідки серед уламків напирів. Якихось додаткових ворварок, які могли б правити для закріплення китиць, в системі вуздечок Товстої Могили не було.

За формою ворварки можна поділити на два типи: профільовані на зразок більш-менш присадкуватої лінійки (рис. 22, 4, 5; 25, 10) і у вигляді зрізаного конуса (рис. 18, 9; 19, 3; 98, 7, 8). Поверхня і тих і інших іноді гладенька, іноді гранчаста. Серед вуздечкових наборів IV ст. до н. е. конусоподібні ворварки поширені набагато більше, ніж лінійчасті. Виходячи з того, що ворварки майже завжди виготовлялись із такого самого матеріалу, як і решта прикрас вуздечки, можна гадати, що разом з конструктивним призначенням вони виконували ще й функції оздоб.

Оздоблення. Місцезнаходження на реміні. Незважаючи на відмінності у матеріалі, формі та техніці виготовлення, всі вуздечкові оздоби поділяються на чотири чітко визначені категорії: 1) надобинки або нахраники; 2) круглі бляхи; 3) фігурні подовжені платівки, умовно визначені як напичники; 4) ворварки. Така стабільність складу оздоб, безперечно, передбачала і стабільність їх функціонального застосування, точніше — розміщення на вуздечці, незалежно від повноти комплексу. Це припущення особливо важливе тому, що лише деякі набори, і то частково, виявлено на голові коня і розміщення їх може бути документально встановлено, отже, реконструкція інших вуздечок можлива лише за аналогією з визначеними.

Запропоноване В. А. Іздівською розміщення так званого нахраника посередині нахраничного реміня [Ильинская, 1973, рис. 1; 3; 6] документувалося цілим рядом знахідок. У Товстій Могили воно ще раз було підтверджено знахідками нахраника поблизу хрипа, на ринні вудла з конями № 1 південної могили та № 1 і 2 — північної (рис. 12, 1, 4; 11, 1, 13, 1, 3).

Так само чітко у більшості відомих випадків, у тому числі й на Товстій Могили (рис. 13, 1, 5—9; 16), фіксується розміщення круглих блях, що найчастіше трапляються у кількості шести. Дві з них прикривали з'єднання напичного реміня з палобним, дві — напичного з нахраним, ще дві поміщалися на з'єднанні вудла з псалиями. Часто ці дві останні менші за розмірами від чотирьох перших (в тому числі у всіх наборах, крім коня № 1 північної кіельської могили, на Товстій Могили), іноді зовсім відсутні (два набори поблизу бокової гробниці). Щодо блях, які перекривали з'єднання напичного реміня з нахраним, то, судячи із знахідок і зображень на витворах торевтини [Ильинская, 1973, вклейки, рис. 9—11], вони були найпоширенішими оздобами стенових вуздечок IV ст. до н. е., хоч форма їх могла бути і не обов'язково круглою [Мозолевский, 1973, с. 214, рис. 27, 31].

Досить важко визначити місце на вуздечці подовжених фігурних платівок, за якими утвердилася назва напичних. В. А. Іздівська поміщає їх то посередині напичних ремінів, то на потиличному [Ильинская, 1973, рис. 3, 6]. В реконструкції ж вуздечок із Чертотманка в Державному Ермітажі напичники поміщено навіть на палобному реміні.

Такий різнобій обумовлений тим, що при зображеннях коней на витворах золотарства подібні бляхи серед вуздечкових прикрас не зустрічаються. Щодо знахідок у могилах, то у більшості випадків їх положення дає підставу припускати різні варіанти розміщення. Крім Товстої Могили нам доводилося брати участь у розкритті більшості виявлених за останні роки кіельських поховань (кургани № 29 Гайманового Поля, Жовтокам'янка, Странна, Хомина, Гайманова, і Завадська Могили), і кожного разу у нас не було певності при визначенні місцезнаходження напичників на ремінях вуздечки. Не внесли ясності у це питання і дослідження кіельських поховань у Товстій Могили.

На перший погляд, розміщення В. А. Іздівською напичників на потиличному реміні може викликати здивування. Тим часом знахідки Товстої Могили дають підставу гадати, що таке їх місцезнаходження зовсім не виключене. Звернемося до наших матеріалів.

Череп коня № 1 з південної кіельської могили був звернутий лобом дотори, тому вуздечковій оздобі при ньому аберегалася найкраще. Всі шість круглих блях стояли надовж черепа на ребрі, цетямна до нього, на своєму

первісному місці. Що ж до напичників, то вони чомусь виявилися розміщені асиметрично: лівий стояв на торці біля середини черепа, поперек нього, між великими круглими бляхами, а правий лежав **вище верхньої круглої**, дещо заходячи під неї, вже біля потиличних вісток (рис. 13, 1). Таким чином, згідно з місцезнаходженням при черепі лівий з них слід було б поміщати на напичному реміні, а правий — на потиличному. Проте уявляється, що такої асиметрії в дійсності бути не могло, отже, з двох згаданих положень, коли відкинути можливість існування третього, треба вибрати або шия коня, або потилицю. При врахуванні певних обставин останнє уявляється більш вірогідним.

Череп коня № 2 з північної могили лежав на правому боці. Оздоблення верхньої, лівої сторони вуздечки виявилися порушеними (рис. 12, 11). Замість двох великих круглих блях тут виявлено тільки одну, до того ж зміщену до лоба коня. Напичник лежав вище неї на підборідних вістаках і судити про його первісне місцезнаходження важко. Всі деталі вищого, правого ряду прикрас, притиснуті черепом до землі, виявилися на своїх місцях. Вони лежали в тому самому порядку, що й оздоба правого боку вуздечки попереднього коня, а саме: напичник містився **вище останньої, верхньої круглої** бляхи і дещо заходив під неї (рис. 16, праворуч).

Вуздечку коня № 3 з цієї самої могили було кинуте на долівку в розгнітаному стані, тому всі її оздобы аберегли свою послідовність по вертикалі. Разом з вудлами і псалиями тут знаходилися малі круглі прикраси з розеткою від сполучення псалий і вудла, а також більші від них із зображенням жіночого обличчя, що поміщалися на перехрещенні напичного реміня з нахраним. За 25 см вище них лежали дві круглі оздобы із зображенням голови Геракла — від сполучення палобного реміня з напичним, а ще вище — напичника у вигляді крил (рис. 16, ліворуч). Звичайно, можна припустити, що вуздечка при покладенні до могили якоюсь перекрутилася. Але навіть в цьому випадку напичні реміні не могли переміститися вище палобного. Тому необхідно шукати, що так звані напичники і тут пасправді ними, найпевніше, не були.

Проте стверджувати категорично, що в такому разі вони прикрашали потиличний ремінь, підстав у нас також не досить. Слід звернути увагу, що в більшості відомих випадків напичники лежали не строго впро-

довж. а під тим чи іншим кутом до нащичного ремня. ближче до ший мовя (рис. 12: 13; 16; 17) [див. також Ильинская, 1973, рис. 2, 3; 5, 1; Мозолевский, 1973, рис. 25]. Таке їх положення найбільш відповідає місцезнаходженню на підборідному ремні. Подібне розміщення довгастих оздоб можна зустріти на рельєфах персепольського палацу. Найвиразніше воно помітне в сцені сірійця чи лідійця з двома конями на східних сходах Ападані [Girshman, 1964, рис. 224]. Проте при розгляді подібних сюжетів слід бути обережним, щоб не сприйняти за бляху випадкове розширення підборідного ремня. Однак нам уявляється, що поміщення нащичників на підборідних ремнях вуздечки не більш гіпотетичне, ніж на потиличних, тому може бути запропонованим, хоч наполягати на ньому ми вважаємо передчасним. Отже, питання про розміщення нащичників на вуздечці слід визнати поки що відкритим. Разом з тим, виходячи з однотипності степових вуздечок IV ст. до н. е., можна гадати, що вони повинні були посідати якийсь певне, строго визначене місце, а не міняти його, як це зроблено на реконструкціях В. А. Іллінської. Сподіваємося, що подальші дослідження його уточнять. До того ж часу, щоб не вносити у літературу зайвої плутанини, вважаємо за можливе називати подовжені фігурні оздобні кінських вуздечок умовним словом нащичники і надалі.

Набори вуздечкових прикрас із Товстої Могили належать до двох типів. Перший з них представлений вуздечкою № 3 з північної кінської могили; другий — двома срібними, трьома золотими з кінських поховань центральної гробниці та чотирма бронзовими від бокової могили. Освоюючи для виділення цих типів є спорядження наборів платівчастим валобником або литим нахрапником. Проте вони різняться між собою як формою та стилістичними особливостями орнаменту, так і технікою виготовлення деталей.

Вуздечковий набір першого типу. Однією з найхарактерніших ознак набору є виготовлення його оздоб на тій чи іншій основі. Налобник і нащичники мають основу з дерева, круглі бляхи — із бронзи та свинцю.

Аналогічні за формою та технікою виготовлення оздоб набори походять з найбагатших скіфських курганів IV—III ст. до н. е. До них відносяться дві вуздечки з Великої Цимбалки [Артамонов, 1966, табл. 186, 187], дві з центрального поховання Солохи [Арта-

монов, 1966, табл. 146], по одній — з Вовківцевого кургану 1897 р. [Ильинская, 1968, рис. 34] та Олександрополя [ДГС, 1, табл. XIV].

Налобник. Срібне з позолотою окуття налобника є копією золотого з Великої Цимбалки (рис. 17; 23). Всі інші, названі вище, мають дещо іншу форму. Найбільш відрізняється від них олександропольський, зроблений у вигляді овала. Багато спільних рис між переліченими платівками і золотим налобником з журицького кургану № 401 [Петренко, 1967, табл. 28, 3].

Характерно, що більшість налобників виділеної групи орнаментовано тими чи іншими міфологічними образами. На нашому і цимбальському представлено змісного богиню, на олександропольському — Афіну. Зображення на вовківській платівці, як доводить С. С. Безсонова, має складний міфологічний зміст [1973; 1977]. У верхній його частині поміщено бородату голову чоловіка, нижче — триголове чудовисько з риб'ячим тілом. Солоський, другий цимбальський і журицький налобники орнаментовано зооморфними і рослинними мотивами, в яких також можна вбачати певні міфологічно-релігійні символи [Онайко, 1970, с. 32, 33].

У генетичному відношенні не викликає сумнівів спорідненість виділених налобників з неорнаментованими бронзовими платівками цієї самої форми більш раннього часу з курганів Лісостепу [Ильинская, 1968, с. 122—123]. Нещодавно подібний валобник виявлено нами у I Завадській Могили поблизу Орджонікідзе [Мозолевский и др., 1974, рис. на с. 114].

Нащичники. Крилоподібні нащичники на дерев'яній основі походять з Вовківців, Солохи, Чмиревої Могили та Великої Цимбалки. Наші (рис. 17) є точною копією цимбальських, знайдених разом із налобником, на якому зображено змісного богиню. Друга пара платівок із Цимбалки дещо відрізняється від них розмірами і розробкою деталей. Щодо нащичників із Солохи, Чмиревої Могили і Вовківців, то вони виявляють більше схожості із численною серією литих бронзових, відомих як в лісостепових, так і степових пам'ятках V—IV ст. до н. е. [Сплавтьєва, 1959, рис. 49, 2; Петренко, 1967, табл. 30, 16, 17; Ильинская, 1968, рис. 37; Мозолевский и др., 1974, с. 314]. Отже, немає сумніву, що, як і налобник нашого набору, платівчасті нащичники у формі крила походять від литих бронзових, які з'явилися і первісно

розвивалися в місцевому середовищі. Ускладнення їх орнаменту, безперечно, було викликане уподобанням античних майстрів.

Круглі нащичні оздоб від перехрещення ремнів з'являються у V ст. до н. е. на заміну аналогічних їм за функцією хрестоподібних разом із зооморфними нащичниками, валобниками і нахрапниками [Ильинская, 1968, с. 109]. Спочатку вони виготовлялися виключно литвом, у IV ст. до н. е. починають переважати штамповані.

Круглі нащичні оздоб розглядуваної вуздечки (рис. 22, 1—3, 6, 7) відносяться до нечисленної групи прикрас цього типу, які, незважаючи на іншу техніку виготовлення, масивністю наслідують литим. Всі вони оздоблені грецькими міфологічними образами.

За технікою виконання оздоб з Товстої Могили цілком аналогічні олександропольським із згаданого вже набору [ДГС, 1, с. 19—20, табл. XIV, 1—3], за стилем і самими образами зображень близькі як до них, так і до окутих золотом круглих і овальних блях третьої і п'ятої вуздечок Чмиревої Могили [ИАК, 19, с. 102, рис. 44—47, 51]. Є підстави гадати, що подібні оздоб були і в наборах з платівчастими налобниками з Великої Цимбалки [РД, 2, с. 116].

Таким чином, і окремі деталі, і весь набір у цілому слід вважати пізньою модифікацією скіфських вуздечок V ст. до н. е. з підромітичними литими налобниками і крилоподібними нащичниками. Насиченість прикрас грецькими образами, вишуканість малюнка і витонченість роботи незаперечно свідчать про те, що набір виготовлено за місцевим зразком античними майстрами в одному з пентрів Північного Причорномор'я. Виняткова цінність подібних наборів підтверджується тим, що вони трапляються виключно в найбагатших курганах IV—III ст. до н. е.

Можна також цілком погодитися з дослідниками відносно того, що оздоблення прикрас антропоморфними образами було наслідком загальної антропоморфізації скіфського пантеону, обумовленого ускладненням соціально-політичного життя Скіфії [Граков, 1950, с. 7—12; Артамонов, 1961, с. 68].

Вуздечкові набори другого типу з Товстої Могили характеризуються платівчастими оздобами наголів'я і масивними литими нахрапниками у вигляді голови фантастичної істоти. Серед вуздечок степової Скіфії IV ст. до н. е. вони набули найбільшого поширення.

При всій сталості складу оздоб за формою та орнаменту останній виділений тип ділиться на два підтипи. Особливості їх краще зрозуміти при розгляді деталей.

Нахрапники. Литі нахрапники у вигляді щитка із зооморфною голівкою в фас з'являються на Посудлі і в Правобережжі наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. [Ильинская, 1968, с. 121]. У вуздечкових наборах виділеного типу із степової Скіфії IV ст. до н. е. вони стали основною формою нахрапників прикрас.

Нахрапник вуздечкового комплексу № 1 з північної кінської могили оздоблений голівкою з довгими вухами і загнутим довшу, на зразок дзьоба, довгим і гострим носом (рис. 19, 1). Найближчі аналогії йому походять із Солохи (кінь IV) [ОАК за 1913—1915 гг., рис. 214, 215], Чмиревої Могили (кінь I, II) [ИАК, 19, рис. 73] та кургану № 2 (1897 р.) поблизу Вовківців [Ильинская, 1968, рис. 37]. Вовківський нахрапник, що, правда, відрізняється від степових формою щитка і деякими деталями голівки. Імовірно, В. А. Іллінська має рацію в тому, що основою для цих зображень правив орнаментований грифон.

Решту нахрапників Товстої Могили оздоблено голівками фантастичних істот з розкритою пащею — левів або левиноголових грифонів [Ильинская, 1968, с. 122]. Аналогії їм відомі в Чортомлику, Огузі, Мелітоводі, Лемешевому кургані, Чмиреві та Страшній Могилах.

Між собою серії нахрапників цього підтипу різняться як формою голівки та щитка, так і оформленням останнього. Найбільшу схожість виявляють золоті нахрапники з Товстої Могили (рис. 27; 28), Чортомлика, Огуза та бронзові з Мелітополя і Страшної Могили. Дещо відмінні від них бронзові нахрапники з бокової гробниці Товстої Могили (рис. 100) та срібний від вуздечки № 2 з північної кінської могили (рис. 21, 4). Бронзові виконані набагато примітивніше, грубіше від золотих, срібний — навпаки, витонченіший.

Відмінність між ними найбільше впадає в око при розгляді орнаменту передньої частини щитка: чим далі від первісного прототипу, тим декоративнішою вона стає. Так, на золотому нахрапнику коня № 3 з Чмиревої могили [ИАК, 19, рис. 47] зображено голову лева, оформлену в умовно-реалістичному плані. Бронзові нахрапники з Товстої Могили грубо імітують її у вигляді двох вуз, носа та

очей (рис. 100). На золотих нахраниках ніс звіра вже замінено крапленодібною фігурою, очі — великими декоративними пругами, вуха — петлями з пружком посередині (рис. 27). На срібному ж нахранику з Товстої Могили (рис. 21, 4) замість п'яти елементів лев'ячої голови (ніс, очі, вуха) поміщено п'ятипалкову палиметку, і тільки співставлення наведених вище виробів дає можливість показувати її з головою лева (рис. 131, 1—4).

131
Левьоголові кістяні нахраники:
1 — Чирчикань,
2, 4 — Товста Могила,
3 — Огуз.

Зроблене спостереження суттєве для уявлення того шляху, завдяки якому первісний образ лев'ячої голови перетворився на суто декоративний мотив. Звичайно, його ні в якому разі не можна уявити як пряму лінію, прокладену в часі, але наведені дані док-сять, щоб не сумніватися в тому, що основне орнаментальне шиття було реалістичне зображення голови лева. А. П. Маневич напо-зетливо твердить, що образ лева міг вини-пути лише у Франції. Ми не будемо вдаватися до дискусії про загальну правомірність думки А. П. Маневич щодо французького по-ходження більшої частини виявлених у скіф-ських могилах витворів золотарства [1943, с. 196—220; 1951, с. 215—238; 1962а, с. 107—121; 1962б, с. 7; 1968, с. 48—53; 1975, с. 112—126 та ін.], але стосовно реалістичного обра-зу лева в оформленні деталей вуздечки, то Франція цілком може вважатися його батьків-щиною. Проте, коли у Франції (згадаймо хоч би палубник із Хоминної Могили) [Мозо-левський, 1973, рис. 27, 29; 1975, рис. 5, 8] зображення лева до кінця залишається ре-алістичним, то у Скіфії воно зазнає ряд по-

свідових перетворень, замінюючись зрештою на звичну для грека декоративну фігуру. Природно, що наведена закономірність не за-перечує одночасного існування різних моди-фікацій образу, — останнє добре видно на прикладі нахраників Товстої Могили.

Вважаємо за потрібне застеретти, що, ви-водячи образ лева на наших оздобах із Фран-ції, ми ні в якому разі не заперечуємо думки А. І. Мельникової про появу самої форми зоо-морфного нахраника на Балканах в свою

чергу під впливом скіфської культури [Ме-льникова, 1971, с. 143; 1972, с. 22; 1976, с. 112]. Безумовно, мистецтво Скіфії і Франції, розви-ваючись поруч, зазнало цілого ряду взаємо-впливів, з'ясування характеру яких ще ба-гато у чому попереду.

Націчник. Ораньоголовий срібний на-храник супроводжувався націчником у ви-гляді схематизованого стегна (рис. 19, 2), левьоголові — фігурними плагівками, які умовно можна визначити як ітаходзьоби (рис. 21, 5—6; 26, 1—6; 99, 1—8).

Незважаючи на відмінні у формі, націч-ники обох підтипів, як нам уявляється, похо-дять від одних і тих самих литих вуздечко-вих оздоб у вигляді стегна хвакана чи тварини зі стилізованими ногами, що з'являються в курганах Лісостепу і в Німфеї з першої по-ловини V ст. до н. е. [Петренко, 1967, с. 40, табл. 30, 13, 20; Ільїнська, 1968, с. 132]. Чо-тири таких націчники виявлено нами 1973 р.

у І Заводській Могилі [Мозолевський і др., 1974, с. 315]. Протягом V—IV ст. до н. е. во-ни значно схематизуються, перетворюючись на декоративну схему різноманітних різно-видів.

В цей самий час подібні до них за формою литі бронзові націчники починають виробля-тися і в Франції, набуваючи ту ж характерну тільки для французьких виробів стилізацію та зовнішнього оформлення деталей [Bertin 1969, il. 74—76; 90—95; Ebert, 1925, III, 70].

132

132
Протипи і різновиди
ітаходзьобих кістяних
націчників:
1 — Чирчикань,
2, 4, 5 — Товста Могила,
3 — Огуз, 6 — Чирчикань

вій Могилі [ИАК, 19, рис. 62; 68]. До них можна віднести і пару срібних націчників бою № 1 з Товстої Могили.

Для оздоб цього підтипу характерна від-сутність будь-якої сталості у формі. В орна-ментальній застосовується лінійно-крапчаста техніка. Нанесені за її допомогою схеми під-креслюють контури вибору. Серед нахрани-ків, що супроводжують націчники цього підтипу, переважає образ орлиноголового графена, але модифікації його різні. Сказане свідчить, що вуздечкові набори розгляду-ваного підтипу знаходилися у стадії станов-лення і час їх побутування, імовірно, був нетривалим, охоплюючи в основному першу половину IV ст. до н. е.

З середини IV ст. до н. е. у степовій Скі-фії з'являються і швидко набувають поши-рення націчники другого підтипу, з уста-леною формою і орнаментальною, які варіюють лише в деталях. Супроводжуються вони ви-ключно левьоголовими литими нахраника-ми. Крім Товстої Могили їх виявлено в Чер-токлику, Чиркевій Могилі, Огузі, Лемешеву-му кургані, Мелітополі, Страшній Могилі — загальна кількість їх у наш час сягає кіль-кох десятків. Територія поширення цих на-цічників, як бачимо, строго обмежується Степом — за його межами відомий лише один такий виріб, що походить від вуздечки із срібним набором з І Вошківського кургану (1897 р.).

Для з'ясування генезису форми плагівки цього підтипу цікаво зіставити їх з великою серією литих націчників у вигляді стилізо-ваного стегна тварини (рис. 132, 1, 2). Три стилізовані лани тварини у вигляді відростків

на наших нащічниках перетворилися на ледь виступаючі овальні хвилі; середня частина платівки дещо розширилася, верхня, у формі округлого стегна, залишилася дрібнохвилястою, а з внутрішнього боку загострилася на аразок пташиного дзьоба. Виходячи з цього, ми і пропонуємо для нащічників розглядуваного підтипу назву птаходзьобих (російське «птицедюбые»).

Найвиразніше основу стегна передано на бронзовій парі з бокової гробниці Товстої Могили № 3, 4 (рис. 99, 3, 4), на решті вона може бути добре прочитана при їх посередництві.

Схема оздоблення платівок у всіх випадках однакова. Найповніше уявлення про неї дають нащічники з Огуза, Чмиревої Могили і Чортомлика (рис. 132, 3, 5). Орнамент складається з трьох елементів. Нижню частину платівок зановнено трьома звернутими до низу і назад гребенями хвилі, середню — візерунком на мотив акаффової лози; внутрішній бік верхньої містить голову птаха, тіло якого трактоване пишними і довгими, закрученими наперед завитками, кількість яких, за рідкісним винятком, відповідає кількості хвиленодібних виступів оформлення верхньої частини краю. За своєю схемою таке оперення нагадує закручені наперед роги оленя на деяких витворах золотарства — окутті чаші № 4 а і Завадської Могили [Мозолевський і др., 1974, с. 313] тощо. Імовірно, при їх виконанні майстри користувалися одним і тим самим взірцем. Знизу оперення певимущено зливається з акаффовим візерунком, ніби переростає в нього.

Про суто декоративну роль описаного малюнка свідчить той факт, що на кожній серії платівок він так чи інакше порушується. Чи не найбільше відхилень від наведеної схеми при цьому мають нащічники з Товстої Могили. Розглянемо кожну їх серію окремо.

Золоті нащічники з південної кіської могили (рис. 26, 5—6; 132, 4). Мотив гребенів у нижній частині платівки відсутній. Візерунок з акаффової лози замінено строго виділеним пояском декоративних квітів, іноді сильно схематизованих. Декоративне оперення птаха переростає в реальне тіло: в одних випадках пташине, в інших — гіпокампове. Зрозуміло, що автор платівок прагнув замінити важкі для його сприймання символи живими реальними, але ця заміна коштувала йому ціальності і легкої невимущеності малюнка чмирівсько-огузівського сюжету. Йдеться не про певну послідовність виготов-

лення тих чи інших платівок, а про різні художні уподобання майстрів, які, імовірно, виходили з одного і того самого, на жаль, невідомого нам первісного прототипу.

Срібні нащічники коня № 1 з північної кіської могили (рис. 21, 5, 6; 132, 6). Гребені хвилі у нижній частині платівок звернуто не назад, як у всіх інших випадках, а наперед, і над кожним з них поміщено по фігурці дельфіна. Грубо виконаний акаффовий мотив, на відзнаку від чмирівсько-огузівського, пабуває докучливою симетричністю. Пир'я птаха замість легких завитків передано грубими язиками. Край платівок, де мала знаходитися голова птаха, виявився обламаним. Посередній з внутрішнього боку зберігся лише груди птаха, викриті лускою, що дає підставу вважати втрачене зображення близьким до зображення птахів з нащічників Чмиревої Могили, голову і груди яких прикрашено крапками. Деяка спорідненість обох наведених серій платівок відчувається і в трактовці оперення. Але за майстерністю виконання розглядувані платівки Товстої Могили значно примітивніші від чмирівських, малюнок яких, подібно огузівським, доведено до рівня високохудожнього твору.

Бронзові нащічники від бокової гробниці (рис. 99; 132, 2). Малюнок, навесений на платівку, відбиває найбільше згрубіння художнього смаку. Гребені хвилі у нижній частині замінені неокончаними зигзагами, акаффовий мотив — двома товстими, довільно виступаючими паростками. Не краще відтворено і оперення птаха. Голову його у крадих випадках передано лише контурно, однією лінією. Безперечно, що перед нами — груба імітація місцевого майстра, але при цьому дивує, з якою послідовністю він дотримувався збереження всіх трьох елементів, усталених на платівках виділеного підтипу.

Немає сумніву в тому, що подібно до випадку з нахрапниками наборів цього самого підтипу, в розв'язковій сюжету нащічників діяла одна і та сама схема послідовності: первісна основа; робота античних майстрів; місцева імітація останньої; нарешті, створення на її базі античними майстрами високохудожнього декоративного сюжету, вершиною якого є платівки огузівсько-чмирівського типу (рис. 132, 3, 5). При цьому залишаються в силі й ті самі застереження, які ми зробили при розгляді схеми розвитку нахрапників.

До нещодавнього часу дослідники не звертали уваги, як птаходзьобі нащічники нагадувалися на ремінь. Тим часом завдяки спо-

стереженню над цією деталлю в Товстої Могилі з'ясувалася досить цікава обставина: як би в подальшому не було уточнене місцезнаходження нащічників у системі вуздечки, вони розміщувалися на голові коня вузькою стороною догори, так що фігура птаха була перевернута головою до низу. Про це свідчить уже той факт, що дві пари нащічників від бокової гробниці, як і нащічники із Страшної Могили, споряджені лише однією петлею, розміщеною на вузькій стороні платівки. Як вдалося простежити при розчистці вуздечок коней № 1 з південної кіської могили і № 2 з північної, так само кріпилися на них і птаходзьобі нащічники з двома петлями. Це тим більше незрозуміло, що литі оздобу у вигляді стегна, які стали прототипом для птаходзьобих, мають петлю на широкому боці [Ильинская, 1973, рис. 7, 3].

Круглі бляхи наголів'я. Основою для виділення підтипів у межах другого типу вуздечкових наборів правлять лише нахрапники і нащічники. Опуклі бляхи від з'єднання псаліїв з вуздами і від перехрещення ремінів у всіх наборах мають спільну конструкцію. Щодо окремих комплектів, то вони різняться між собою лише способом виготовлення і кріплення петлі, що, можливо, було виявом тільки ознак матеріалу. Так, золоті й срібні бляхи мали припаяні платівчасті петлі (рис. 19, 4; 21, 1, 2; 25, 1—6); бронзові — литі, приклепані до щитка за допомогою центрального стрижня, що відходить від середини основи петлі (рис. 98, 1—6). Відповідний спосіб кріплення петель мають і нащічники. Характерним є те, що срібні та золоті платівки у більшості випадків оздоблені зовні напаяними напівсферичними головками, імовірно, на взірць бронзових, де така сама головка утворювалася за рахунок заклепки. Це може бути достовірним свідченням того факту, що первісно подібні бляхи виготовлялися із бронзи і тільки згодом почали робитися з благородних металів.

Серед серії опуклих круглих блях з Товстої Могили виділяються великі платівки з наборів від бокової гробниці (рис. 98, 3—6) — за розмірами вони набагато більші від усіх інших. Аналогії їм відомі лише серед вуздечкових прикрас із скупчення в насинну Чортомлика [ДГС, 2, рис. на с. 81—82].

Б. А. Шрамко довів, що протягом скіфського часу в лісостепових районах України виготовлялися виключно суцільні бронзові вуздечкові бляхи, виконані литвом. Подібні бляхи у степових пам'ятках, виготовлені за

лісостеновою технологією, зустрічаються рідко. Замість них тут набули поширення серії блях з роздільним виготовленням щитка і петлі, що з'єднувалися між собою за допомогою паяння і заклепування. На думку Б. А. Шрамка, виробництво подібних блях вимагало більш передової технології і було можливим лише в добре організованих майстернях із застосуванням розподілу праці, що в свою чергу передбачало масове виробництво для широкого ринку. Все це дало Б. А. Шрамку підставу вважати круглі бляхи, а відтак, слід гадати, і виготовлені за тією самою технологією всі інші оздобу наборів розглядуваного типу імпортом античних центрів [Шрамко, 1971, с. 97—99].

Однак проведений нами вище стилістичний аналіз сюжетів нащічників і нахрапників беззаперечно засвідчує, що значна їх частина, принаймні бронзові, належить місцевим скіфським майстрам. Сказане дає підставу стверджувати, що у всякому разі з середини IV ст. до н. е. степова Скіфія не лише мала значний виробничий потенціал, але й користувалася передовою на той час технологією і організацією металообробного виробництва, занозиченими, безперечно, у греків.

Після праць М. І. Ростовцева, Н. О. Онайко та С. С. Безсопової можна вважати доведеним, що орнаментика вуздечкових наборів першого типу тісно пов'язана з культом Великої богині землі і плодючості — володарки звірів і покровительки коней [Ростовцев, 1925, с. 44—46; Онайко, 1970, с. 32—33; Безсопова, 1973]. Вся система символіки наборів другого типу веде до цього самого джерела. Про відношення до культу Великої богині зображень на нахрапниках левів і левиноголових грифонів у літературі йшлося досить [Онайко, 1970, с. 32]. Не викликає сумніву і зміст зображення на нащічниках водної стихії та акаффової лози як основи і символу родючості. Доповнення їх образом голуба дає підставу гадати, що це божество було близьким до Афродіти Уранії [Roscher, 1884—1896, с. 419], на чому неодноразово наполягав М. І. Ростовцев [1913, с. 44—46; 1914, с. 83].

Необхідно звернути увагу на той факт, що у переважній більшості випадків коштовні оздобу вуздечок, якими супроводжувалися поховання коней у скіфських курганах, відзначаються дуже незначним запасом міцності. Особливо це стосується сполучення петель із щитками на срібних і золотих платівках — принаймні тут настільки нетривалий, що ледве

міг би витримати серйозне випробування. Разом з тим випадє в око, що вуздечки бойових коней, зображених на витворах торевтиків, таких інших оздоб віком не мають. Все це наводить на думку, що подібні вуздечки застосовувалися лише в особливих випадках, подібно до вишуканих масок та вуздечок кінських поховань в алтайських курганах [Грязнов, 1950, с. 54; Руденко, 1963, с. 151]. Однак, як нам уявляється, хибним було б вважати їх лише поховальною збрусю, — численні поломки блях і подальший їх ремонт незанеменно свідчать, що вуздечками користувалися і до покладення у могилу.

Нагрудник. Оздоблення нагрудника коня № 2 з північної кінської могили складалося з підвісних бронзових прикрас у вигляді двох великих круглих блях, десяти півмісяців і декільки дзвіночків. Уявляється, що на грудях коня вони мали розміщуватися симетрично, — це і було враховано нами при реконструкції убору (рис. 24, 7—10). Нагрудники цього типу становлять переважну більшість у курганах вищої знаті. Вони відомі в Чортомлику, Огузі, Солосі, Чиреній Могили, центральному похованню Олександрополя, Лемешевому кургані, Мелітополі і різняться один від одного лише розмірами та кількістю тих чи інших деталей. У Мелітополі крім підвісних оздоб нагрудний ремінь був прикрашений нашитвою бронзовою стрічкою з античним орнаментом [Ильинская, 1973, с. 50, рис. 4, 18—22], у Чортомлику — двадцятьма шестигрунними бляхами [ДГС, 2, с. 89]. Більш рідкісні у Скіфії нагрудники, прикрашені лише нашитими ілатівками. Вони походять з I Вовківського кургану 1897 р. [Ильинская, 1968, с. 123, с. 35], дромосу Олександрополя [ДГС, 1, с. 20, табл. XV] та Жовтокам'янки [Мололевский и др., 1976, с. 106]. Відсутність знахідок кінських нагрудників з підвісними оздобами за межами Нижнього Подніпров'я дає підставу вважати їх виключно деталями матеріальної культури степовиків.

Природно, що такі важкі нагрудники повинні були підтримуватися ременем, перекинутим через холку коня, як це робилося в Назиріку [Грязнов, 1950, с. 57, рис. 6—16, 22]. Як засвідчено розкопками Жовтокам'янки, з обох боків цей ремінь оздоблювався іноді на зразок назирікських — двома круглими або фігурними бляхами з петлею. У такому самому вигляді В. А. Іллінська реконструює кінські нагрудники з Мелітополя [Ильинская, 1973, рис. 3]. Сказане дає під-

ставу пов'язувати дві круглі бронзові бляхи, знайдені в скупченні залишків сідла і нагрудника коня № 2 (рис. 24, 3), з цим самим ременем.

Сідла. Незначні залишки сідла з дерева та шкіри виявлено в похованні коня № 2 північної кінської могили. Про покладення сідла з іншими кінськими свідчать знахідки попружних прижок. Їх виявлено поруч кожного з трьох коней в південній кінській могилі, при конях № 1 і 2 в північній та з конем на викиді.

Чотири з шести прижок виготовлено із заліза. Три з них мають вигляд прямокутної рамки з гачком на вузькому боці (рис. 18, 1, 6; 23, 3), четверта майже квадратна і замість гачка споряджена виступом з головкою (рис. 23, 4). Такі самі виступи є і на круглій та овальній бронзових прижках (рис. 6, 3; 23, 8). Прижки всіх виявлених у Товстій Могили типів добре відомі у пам'ятках як степової, так і лісостепової Скіфії. В. А. Іллінська відносить їх появу до початку V ст. до н. е. Спосіб затягування попружного ремня за допомогою таких прижок, на її думку, становить особливість кінського сідлання саме на території поширення скіфської культури [Ильинская, 1973, с. 61—62].

* * *

Дослідження кінського спорядження з Товстої Могили засвідчує, що протягом V — першої половини IV ст. до н. е. відбувався послідовний процес усталення тих типів збруї, які з середини IV ст. до н. е. стали у Скіфії визначальними. При цьому вдається виділити принаймні кілька категорій речей (нагрудники з підвісними оздобами, ітаходьної націтнички тощо), які були характерними виключно для степової Скіфії, хоч своїми коренями вони сягають загальноскіфської культури. Появу на території Степу локальних типів речей кінського спорядження, імовірно, слід пояснювати зміцненням у IV ст. до н. е. місцевої виробничої бази, що добре засвідчено розкопками Кам'яницького городища та виникненням у цей час ряду нових населених пунктів [Граков, 1954].

Незважаючи на таке розширення місцевої металургії, велика кількість речей кінської збруї, насамперед контованих, надходить до Скіфії з античних центрів Північного Причорномор'я. Простежений на матеріалах кінського спорядження Товстої Могили та інших курганів вищої знаті Нижнього Придні-

пров'я розвиток окремих образів дає можливість глибше зрозуміти процес взаємопроникнення і взаємозбагачення скіфської, фракійської і грецької художніх шкіл, наслідком якого стали краді витвори північнопричорноморського золотарства IV ст. до н. е.

ТРАНСПОРТНІ ЗАСОБИ

Залишки возів. У трьох вхідних ямах Товстої Могили знайдено уламки коліс. За цими залишками неможливо скласти уявлення про конструкцію скіфського воза. Перелічені нами у попередньому розділі відкриття коліс, за винятком підводи з кургану № 13 групи БЗФ поблизу Орджонікідзе [Тереножкин и др., 1973, с. 158, рис. 40, 7], досі не опубліковані, що позбавляє нас можливості докладного їх вивчення.

Судячи з відомих нам знахідок, переважна більшість скіфських возів відносилася до типу чотирьколісних і лише деякі з них (зокрема, у боковому похованні Олександрополя) були шестиколісними, що відповідає повідомленню Гиннократа про характер кибиток, в яких мешкали скіфи.

Колеса у всіх випадках мають спиці, кількість яких коливається від 8 до 12. Великі діркоподібні матиці виготовлялися з суцільної деревини. Як засвідчено знахідкою матиці у вхідній ямі № 2 бокової гробниці Товстої Могили, по краях вони іноді могли стягуватися для міцності канатом чи ременем. Аналогії подібному явищу в інших пам'ятках певідомі. Виходячи з розмірів отворів у ступицях, осі скіфських возів були дерев'яними.

Ободи коліс винилювалися з дощок і склалися з чотирьох частин, з'єднаних між собою за допомогою залізних стрижнів і щічок-накладок. Крім Товстої Могили (рис. 104) ободи такого типу засвідчено у Гаймановій Могили [НА ІА АН УРСР, № 1969—70/37]. Проте переважна більшість виявлених коліс, в тому числі з вхідної ями № 2 на Товстій Могили, позбавлена будь-яких залізних деталей. Дані про те, що обід у цих випадках був глутим, відсутні. Можна припустити, що він також виготовлявся із чотирьох частин, які з'єднувалися між собою за допомогою дерев'яних шпунтів і таких самих накладок. Колеса, окуті залізними шинами, як вже зазначалося, виявлено лише в Олександрополі та на Краснокутському кургані. Імовірно, застосування при виготовленні возів тих чи інших залізних деталей становило привілей

лише пайвищої знаті Скіфії. Щодо возів решти населення, то вони, безперечно, виготовлялися без жодного залізного цвяха. Ця обставина разом з іншими особливостями залишків скіфських возів, принаймні відкритих поблизу Орджонікідзе, дає підставу абліжати їх конструкцію з конструкцією чумацького воза.

Безперечно, вози відносилися до місцевого скіфського виробництва, тому подальше їх вивчення зможе суттєво розширити уявлення про характер і особливості розвитку цієї галузі скіфського ремесла. Навіть зроблений нами вище побіжний огляд переконує в тому, що воно досягло досить високого для свого часу рівня, а це передбачає розквіт дерево- та металообробного виробництва, які забезпечували скіфських майстрів повним асортиментом різноманітних і досконалих знарядь, необхідних для виготовлення деталей воза.

Культурне спорядження повозки. *Навершья.* В результаті групового вивчення культурних наверхів скіфського часу В. А. Іллінська виділила серед них три основні групи — кубанську, посульську і степову. Перші дві відносяться переважно до VI—V ст. до н. е., наверхи IV ст. до н. е. представлені в них одиницями. Наверхи степової групи, навпаки, датуються виключно IV—III ст. до н. е. [Ильинская, 1963, с. 33—42]. Імовірно, насамперед одночасністю побутування можна пояснити той факт, що кубанські та посульські оздоби мають надзвичайно багато спільних рис, тоді як наверхи степової групи відзначаються значно більшою своєрідністю. Остання, на наш погляд, полягає, по-перше, в більшій сталості форм і образів, по-друге, у довершенішому, якщо брати основну масу виробів, художньому їх втіленні. Імовірно, у цьому знайшла свій вияв загальна лінія розвитку розглядуваних витворів, генетичний зв'язок яких між собою добре доведений В. А. Іллінською.

Наверхи з Товстої Могили у стилістичному відношенні цілком типові для свого часу (рис. 102; 103). Проте не можна не зазначити і деякої їх своєрідності, яку, можливо, необхідно сприймати як архаїзуючий елемент. Вона полягає у збільшених розмірах бубонця, що має чітку грушеподібну форму. Подібні бубонці були надзвичайно характерними для переважної частини ранньоскіфських наверхів з Кубані та Посулья. На степових виробках IV—III ст. до н. е. вони або

зовсім відсутні, або мають деградовану форму [Іллінська, 1963, рис. 5, 2, 7, 8, 13, 14]. Де-що більш розвинутий бубонець серед них лише у наверх з Малої Мелетихи [Іллінська, 1963, рис. 7, 3]. Повну аналогію нашим являють собою два поламані наверх із зображенням грифона, знайдені у Гаймановій Могилі, та три — нещодавно виявлені у Чмиревій Могилі, що ще раз зближає за часом Товсту і Чмиреву Могилу.

На нашу думку, за формою бубонця наверх з Товстої, Гайманової та Чмиревої Могил можна віднести до найбільш раних у степовій групі. Якщо переважна більшість їх у Степу датується другою половиною IV — першою половиною III ст. до н. е., то найвірогіднішою датою для наших буде перша половина IV ст. до н. е., що добре узгоджується як з особливостями поховального звичаю Товстої Могилі, так і з визначенням відносної хронології уже розглянутих категорій речей.

На відміну від кубанських і посульських наверх бубонці на наверх з Товстої Могилі оздоблені не поздовжніми або підтрикутними вирізами, а вишуканим ажурним орнаментом, в основі якого лежить чіткий пальметковий малюнок. На цій підставі наверх можна було б віднести цілком до виробів античних майстерень Північного Причорномор'я. Однак загальна примітивізація стилю, вірогідніше, свідчить про виготовлення їх у Скіфії, але під незанебачним впливом античних зразків.

Зображені на наверх з Товстої Могилі олень та грифон відносяться до найпоширеніших образів, що прикрашають вироби цього типу. В. А. Іллінська вважає, що вся сукупність їх вказує на зв'язок скіфських наверх з культом сонця, верховного божества та ідеєю родючості [Іллінська, 1963, с. 55]. Не заперечуючи проти такого визначення в цілому, можемо лише конкретизувати, що як семантика представлених на наверх образів, так і зміст обряду покладення до могилі ваза з культовим спорядженням як найтісніше пов'язуються з культом жіночого божества [Онайко, 1970, с. 32; Бессонова, Киріли, 1977, с. 128—139].

Оздоблення стрічок. За кількістю та розмірами блях і пронизок набір стрічок з Товстої Могилі можна вважати одним із найбільш розвинуваних у Скіфії. У цьому відношенні він поступається не лише комплексам з Чортомлика, Олександрополя, Краснокутського кургану і Гайманової Могилі, але й набору з

II Посаківського кургану, залишаючи позад себе тільки комплекс Денисової Могилі.

Своєрідність в нашому наборі становлять бляхи з чотирма прорізами (рис. 101, 5) — в інших пам'ятках вони не зустрічалися. Форма блях ще раз підкреслює зв'язок оздобленого типу з солярними культурами, де-що менш виразно втілений і у формі круглих та трикутних платівок цього типу [Іллінська, 1973, с. 77].

Щодо блях з фрагментами античного орнаменту (рис. 101, 9—12), то аналогії їм відомі з Гайманової Могилі, що свідчить про досить широку практику повторного використання античної бронзи. Бронзовий посуд з близьким орнаментом виявлено в Курджинці [ОАК за 1896 г., рис. 294].

Слід зазначити, що більшість комплексів розглянутих речей, як і на Товстій Могилі, обов'язково мали по кілька типів оздоб стрічок, представлених до того ж нерівномірною кількістю. Ця обставина дає підставу гадати, що парівні з оздобленням наметів, встановлених на возах, деякі з них могли використовуватися і для оформлення якихось інших культових пристроїв, що супроводжували ці вози. Можливість існування таких пристроїв доводилася нами на підставі визначення функції наборів бронзових дзвіночків.

ПОБУТОВІ РЕЧІ

I ПРЕДМЕТИ ТУАЛЕТУ

Побутові речі серед знахідок Товстої Могилі представлені ножами та різноманітним начинням. Всі *ножі* споряджено кістяними колодочками. Два з них знайдено біля сагайдака «копюха» № 3, два — в господарській піщі бокової гробниці, по одному — поблизу поховань «кухарки» та «охоронника» і п'ять — в підземеллі центральної гробниці; принаймні чотири з останніх також входили до сагайдачних наборів.

Як зазначають дослідники, скіфські ножі були універсальними знаряддями і могли використовуватися також у якості зброї [Петренко, 1967, с. 26; Ильинская, 1968, с. 160; Яковенко, 1974, с. 85]. Останнє добре підтверджується знахідками більшої частини ножів у Товстій Могилі разом із сагайдачними наборами.

Типологія ножів Лисостенової Скіфії розроблена в працях В. А. Шрамка [Шрамко, 1965, с. 137—158]. Скіфські ножі із степових пам'яток цілком вкладаються у неї. Щодо

до ножів з Товстої Могилі, то вони відносяться до другого і третього типів підгрупи «б» першої групи за класифікацією В. А. Шрамка. В межах цих типів виділяється кілька різновидів.

Насамперед, серед них слід назвати ножі з поховання «копюха» № 3 (рис. 15, 1, 2), що виділяються як своїми розмірами, так і досить незвичайною формою клинка. Аналогії їм невідомі. Рідкісною ознакою їх є і шилоподібний відросток, яким закінчується лезо. Виходячи з останньої особливості та місця знахідки, можна припустити, що це були спеціалізовані лимарські знаряддя.

Решта ножів мають більш або менш вигнуту спинку і пряме лезо. Ножі, виявлені разом із сагайдаками центральної гробниці (рис. 46, 14—17), відзначаються виточеністю колодочки, клинок їх вузький і майже прямий. Колодочки ножів від жертвової їжі і з поховань слуг (рис. 46, 18; 105, 8—11) значно більші й грубіші, клинки їх ширші і мають сильно вигнуту спинку. Проте уявляється вірогідним, що всі ці відмінні скоріше пов'язані з майстерністю виконання, аніж з функціональним призначенням ножів.

Серед начиння виділяються місцевий бронзовий посуд і вироби античних майстрів.

До *місцевого посуду* відносяться казан і сковорідка з бокової гробниці та казанкоподібна посудина із стрижнем з центральної.

Суцільнолітні *бронзові казани* становлять одну з найбільш притаманних для скіфської культури груп знахідок. Вони зустрічаються не лише у всіх курганах вищої знаті, але й у багатьох похованнях рядового населення. Технологію виготовлення скіфських казанів досліджено групою харківських вчених на чолі з В. А. Шрамком [Петриченко, Шрамко, Солицев, Фомін, 1971]. Вивчення їх форми присвячено спеціальну працю А. П. Манцевич [Манцевич, 1961]. За її класифікацією, казан з Товстої Могилі (рис. 130, 2) відноситься до другої групи виробів цього типу, які побутували в V—IV ст. до н. е.

Слід зазначити, що крім форми скіфські казани чітко поділяються на кілька груп за розмірами. Серед них можна виділити великі (висотою понад 1 м), середні (0,45—0,6 м) і малі (0,3—0,36 м). Казан з Товстої Могилі входить до останньої з них. Найближчі аналогії йому як за формою, так і за розмірами та пропорціями становлять малі казани з Чортомлика [ДГС, 2, с. 92, вставка] і Куль-Оби [ДБК, 1, с. 276, табл. XLIV, 11, 13; Яковенко, 1974, р. 25, 2].

Бронзова посудина на підставці з дромосу центральної гробниці (рис. 50) за формою та технікою виготовлення цілком аналогічна скіфським казанам і відрізняється від них лише незначними розмірами та бронзовим стрижнем, прикляпанним до дна. Подібні знахідки в інших курганах невідомі. Характер закованості посудини дає підставу гадати, що вона, найпевніше, використовувалася як світильник, на стрижень якого, можливо, намотувався гніт.

Рідкісною знахідкою є і *сковорідка з петельчастою ручкою* з господарської піщі бокової гробниці (рис. 130, 1). Близькі до неї за формою бронзові сковорідки відомі лише в Башмачці [ІАК, 1, с. 77, р. 19] та Огузі [ІАК, 19, с. 143]. До їх кола, безперечно, відноситься і залізна з петельчастою ручкою посудина поблизу Орджонікідзе, уможовіє названа черпаком [Тереножкін і др., 1972, с. 148, р. 30, 2]. Від бронзових сковорідок вона відрізняється лише формою дна, що можна пояснити відмінностями матеріалу та техніки виготовлення.

О. О. Спіци свого часу висловив припущення, що сковорідка з Башмачки, найпевніше, правила за світильник [ІАК, 1, с. 76]. Шар пагару всередині нашої сковорідки цілком узгоджується з цією думкою. Можна гадати, що всі виділені вище посудинки з петельчастими ручками мали таке саме призначення.

До нещодавнього часу в степових курганах було знайдено лише два світильники. З кургану V ст. до н. е. Баби походить бронзовий світильник з чотирма різьками і довгим стрижнем з петлею для підвішування [ОАК, 1897 г., с. 135, р. 258], з Чортомлика — шестиріжковий на високій підставці [ДГС, 2, с. 114, вставка]. П. О. Онайко вважає їх середземноморськими виробами [1966, с. 57; 1970, с. 101]. Повітними дослідженнями рядових курганів на півдні України виявлено кілька глиняних світильників (розкопки О. Г. Шапоширкової). Матеріали Товстої Могилі, як бачимо, дають можливість на додаток до цього виділити ще два типи металевих світильників місцевого виробництва. Характерно, що всі вони стояли або в дромосі, або при вході у господарську піщу.

Античний посуд. Одну з найбільших груп знахідок кургану становить амфора грецького тара, представлена уламками з рову, площадки для відправлення тризни та з центральної гробниці.

Судячи з уламків амфори від залишків тріщин у рові та на площині біля нього відносяться до типу фасоських (рис. 7, 1, 2; 8, 4—6), пантикапейських (рис. 7, 3—8; 8, 1—3, 10; 10; 46, 13) і з чаркоподібною піжкою (рис. 7, 9—11; 9, 6—9). На думку Ю. Г. Випоградова та П. Б. Брашнінського, які люблять погодитися оглянути амфорний матеріал з Товстої Могили, його можна датувати першою половиною IV ст. до н. е. Найбільше підстав для такого датування мають амфори з чаркоподібною піжкою, які П. Б. Брашнінський відносить до виробництва Менди і датує другою-третьою чвертями IV ст. до н. е. [Брашнінський, 1978, с. 68].

Слід зауважити, що внаслідок фрагментарності керамічного матеріалу відносити всі чаркоподібні піжки до мендських амфор дещо чи можна. Не виключено, що деякі з них походять від амфор типу мелітопольських, час побутування яких значно ширший [Зесет, 1960, с. 89, табл. X—XII, 24; Брашнінський, 1965, с. 99—100; 1976, с. 72]. Проте існування серед уламків піжки, яку достеменно можна віднести до п'ятого типу Менди (порівняй: рис. 8, 11; 9, 9, та [Брашнінський, 1976, рис. 1, 5; 2, 5, с. 67—74]), дає підставу й інші амфори з чаркоподібною піжкою локалізувати у межах першої половини IV ст. до н. е.

До рідкісних речей відносяться велика триручна амфора з центральної гробниці (рис. 54). Згадка про знахідку, подібну до неї, наведена в описанні матеріалів Курджинса, але сама амфора не збереглася і будь-що сказати про її форму неможливо [Галанина, 1975, с. 10]. Це саме стосується і згадки про знахідку триручної амфороподібної посудини в кургані № 66 поблизу Бобрині [Бобринський, 1901, с. 129]. На думку П. Б. Брашнінського, і за глиною, і за формою амфору можна віднести до кола фасоських першої половини IV ст. до н. е. [1978, с. 68].

Описання амфорної тари з Товстої Могили було б цінним, коли б ми не назвали амфору, поміщену на верхньому ярусі пентралі (рис. 73; 74). За загальними пропорціями і особливо формою піжки вона пізніше може ототожнюватися з теракційськими раницького типу, у чому ми також знаходимо підтримку П. Б. Брашнінського [1978, с. 68].

Бронзова миска з *фромбу* центральної гробниці (рис. 48; 49) являє собою серед знахідок Північного Причорномор'я не має. Щодо рослинного візерунка, відбитого на накладці для її ручки, то він майже пов-

ністю збігається з орнаментом накладки і два срібною а позолотою чаші з Чортомлики [ДГС, 2, табл. XXIX]. Однаковий і характер кріплення ручок у обох посудин. Уявляється вірогідним, що вони не тільки близькі між собою за часом виготовлення, але й походять з однієї майстерні.

Чорнолакова миска з поховання жінки (рис. 109, 1, 2) відзначається нищим пальметковим орнаментом — за кількістю розміщених у два кола пальметок на її дні вона не має собі рівних. Проте і форма чаші, і схема її декору та тип пальметок широко відомі в античному світі. Значення посудини серед знахідок кургану полягає насамперед у можливості точного датування на підставі грецьких матеріалів. К. С. Горбунова, яка бачила чашу на фотографії, і доктор К. Парласка (Західний Берлін), що познайомилися з нею в натурі, незалежно один від одного зійшлися на думці, що за формою її можна датувати 380—350 рр. до н. е., а за типом і схемою розміщення пальметок — початком IV і навіть кінцем V ст. до н. е. Найближчу аналогію формі нашої миски вони вбачають у чаші з Афин, що зберігається в Музеї афінської агори під № 14646 і датується 380 р. до н. е. (The Athenian Agora, 1970, № 803, fig. 8, pl. 32), а також у двох чашах з Оліфа (зберігаються в Археологічному музеї в Салоніках під № 01.34—XIV—10 та 01.34—XIV—9), виробництво яких відноситься до початку IV ст. до н. е. (Robinson, 1950, № 755, 756, fig. 219).

Тотожні до наших пальметки відбиті на чаші з Музею афінської агори № Р 22 576, кінцева дата якої 375—350 рр. до н. е. (The Athenian Agora, 1970, с. 388; Corbett, 1955, N 8, fig. 67). В цілому розпис миски найбільше нагадує орнамент двох чаш з Музею афінської агори. Одна з них датується 420—410 рр. до н. е. (The Athenian Agora, 1970, N 586, pl. 54), друга — навіть 430 р. до н. е. [Там же, № 780, pl. 57]. Схема розміщення пальметок, за словами К. Парласки, близька і до деяких мисок із Феррари та Спіни (Національний музей м. Спіни, № 673), що відносяться до початку IV ст. до н. е.

Датування кераміки з Аполонії, можливо, щею загальніше, але миски, аналогічні нашій як за формою, так і за орнаментом, і тут датуються часом не пізніше середини IV ст. до н. е. [Аполонія, № 535, 542а, табл. 115, 116].

На території СРСР найближчою аналогією посудині з Товстої Могили є чорнолакова ча-

ша, виявлена нещодавно П. Б. Брашнінським на Слизаветівському городищі в шарах першої половини IV ст. до н. е.*

Таким чином, наведені аналогії засвідчують, що чаша з поховання жінки відноситься до першої половини IV ст. до н. е., а з урахуванням якості лаку — найпевніше, до його початку. Встановлення цього факту має вирішальне значення для визначення дати кургану.

Посуд до нього в кургані представлені кіліками, ритонами та сферичними кубками.

Цілий *срібний кілік* знайдено в похованні дитини (рис. 127, 1; 128), уламки такого самого, але більшого, — в центральній гробниці. Обидва вони мають мілку чашечку на низькому піддоні та загнуті до середини петельчасті ручки. Срібні кіліки цього типу, імовірно, не набули великого поширення у побуті вищої знаті. Близький до наших, але з глибшою чашечкою кілік знайдено в кривці з ритуальним посудом у Гаймановій Могилі [Біздія, 1971, рис. 5]. Кілька аналогічних описаним посудин виявлено нами в могилах простих скіфів поблизу Орджонікідзе (Хоміна Могила та курган № 6 поблизу с. Нагірне, № 1 і 6 групи Лисової Могили).

Поширенішими серед скіфської еліти були ритони і особливо різні сферичні келихи.

Мініатюрний ритон з поховання дитини (рис. 127, 2) має зігнутий під прямим кутом стовбур, широкий розтруб і золотий наконечник із голівкою лева. М. І. Максимова пише, що ритони цього типу зустрічаються порівняно рідко [Макимова, 1956]. Найближчу аналогію нашому становить ритон з Куль-Оби, що також мав золотий наконечник з голівкою лева [ДБК I, табл. XXXV, 5]. Близькі до нього і срібні ритони з кургану № 29/21 поблизу Мастюгіна [Либеров, 1965, табл. 30, 5], і Мордвинівського кургану [Лесков, 1974, рис. 38], а також оздоблені золотом і сріблом ритони з Гайманової Могили [Біздія, 1971, рис. 5].

Від ритона із центральної гробниці залишилися лише дві підтрикутні золоті платівки (рис. 39). Судячи з них ритон, імовірно, був виготовлений з рогу і, можливо, належав місцевому виробництву. Існування таких ритонів засвідчене знахідками трикутних золотих платівок-окуть з II та IV Семибратніх курганів [Артамонов, 1963, табл. 116, 118, 120—122]. Виходячи з форми платівок, семибратні ритони мали значно ширший розтруб, ніж наш.

Зображення стилізованого гінокампа на платівках має широке коло аналогій серед оздоб кінської вуздечки. Пацічники у вигляді тотожного зображення виявлено в II Мордвинівському кургані [Лесков, 1974, рис. 44], Чортомлику [ДГС, 2, табл. XXVIII, 8], на Пікопольському курганному полі [Граков, 1962, рис. 10, 7]. Досить поширеними були подібні пацічники і в Лісостепу [Ильинская, 1968, с. 133], де вони з'являються з V ст. до н. е. Імовірно, Б. М. Граков має рацію в тому, що називає подібні платівки стилізованою лапою лева [Граков, 1962, с. 95]; вони розвинулися з того самого зображення стігана тварини, що й багато інших тинів кінських пацічників V—IV ст. до н. е.

Сферичний срібний келих стояв біля голови жінки, інший, мініатюрний, виявлено у похованні дитини. Перший з них повністю розклався. Тулуб його оздоблено поздовжніми канелюрами, що дає підставу зближати посудину з келихами Гайманової Могили [Біздія, 1971, рис. 5], Рижавихи [Петренко, 1967, табл. 15, 3], кургану поблизу с. Будки на Посуллі [Ильинская, 1968, рис. 43, 2] та Чмиревої Могили [ОАК за 1909—1910 гг., рис. 204]. В. А. Іллінська, яка вивчала келихи з Посуллі, вважає, що посуд цього типу є грецьким відтворенням у металі стародавньої керамічної форми, відомої на території України з бізоградівського часу [Ильинская, 1968, с. 163].

Своєрідний *сферичний келих* знайдено в похованні дитини (рис. 127, 3; 129). Найхарактернішою його ознакою є лекіфоподібні кінці, посажені на досить високу і вузьку шийку. Повну аналогію йому становлять два срібних келихи з Чмиревої Могили [Онайко, 1970, табл. XXXI, 443]. Таку саму форму має і славнозісна електрова посудина з Куль-Оби. Від нашої названі чаші відрізняються лише наявністю невисокого кільцевого піддона.

А. П. Манцевич, зближуючи келихи введеного типу з північнобалканськими, відносить їх до фраго-македонського виробництва [Манцевич, 1964, с. 133]. Однак нам уявляється більш слушною думка Н. О. Онайко, що

* Ще раз висловлюємо вдячність П. Б. Брашнінському, який любібно познайомив нас з слизаветівською мискою і дозволив послатися на неї у цьому доробку.

келихи з декоративними вишивками є лише одним з варіантів північнопричорноморської форми посуду до вина із сферичним тулубом [Опайко, 1970, с. 38], на виготовленні яких сильно відбилися впливи грецьких традицій. Природно, що ми цим не заперечуємо існування фрако-скіфських зв'язків, які спричинилися і до створення близьких форм матеріальної культури обох народів.

М. І. Ростовцев переконливо довів, що ритуальні і сферичні келихи у скіфів були посудом ритуальним [Ростовцев, 1914, с. 82—84]. Останнім часом ця думка ні в кого не викликала заперечення [Ільїнська, 1968, с. 163; Археологія УРСР, II, с. 153]. Нам уявляється, що виявлення в комплексах з ритуальними та келихами інших посудин до вина, зокрема срібних келихів, дає підстави вважати, що причайні з IV ст. до н. е. вони становили одну з форм ритуального посуду. Найпереконливіше ця думка підтверджується тим фактом, що всі три посудини до вина в похованні дитини, де вони не могли мати утилітарного призначення, виготовлено в мініатюрі.

Скляний посуд. До найвидатніших знахідок у Товстій Могилі належать уламки посуду із прозорого скла. До цього скляний посуд доримського часу на території Радянського Союзу був відомий лише в похованні кінця VI — початку V ст. до н. е. на березі Алгети в Тріалеті (Грузія) та кургані Курджинс на Північному Кавказі (кінець IV ст. до н. е.) [Куфтин, 1941, с. 37; табл. VIII; Галашина, 1970, с. 38, рис. 4; 1975, с. 10].

Внаслідок своєї рідкісності прозоре скло в цей період цінувалося, імовірно, дорожче від золота. У всякому разі, описуючи частування шахових гостей при дворі Ахіллі в комедії «Ахаріяни», Арістофан на першому місці ставить келихи скляні і тільки після них — золоті і срібні (Арістофан, 1954, с. 34). Тим більш цінним, безперечно, був скляний посуд у варварському світі. Покладення його до могил жінки в Товстій Могилі вже саме по собі свідчило про неабияке багатство її родини.

Посудини із Товстої Могили (рис. 107), як би остаточно не було вирішене питання про їх кількість, належать до типу фіал з різьбленим пелюстковим декором і цілком аналогічні фіялі з Курджинса, відрізняючись від неї лише деякими деталями орнаменту та розмірами.

До знахідки в Товстій Могилі було відомо лише 12 подібних посудин. За винятком ви-

слених на Кавказі, всі вони походять із різних пунктів Передньої Азії (Галашина, 1970, с. 41—44). Таким чином, наша знахідка — найбільш північна і така що єдина в Скіфії. Як доводить Л. К. Галашина, місцем виробництва посуду цього типу можна вважати Передню Азію без уточнення шляхом безсумнівної звідки вони караванним шляхом без посередництва греків завозилися на Кавказ і, як уже можна говорити тепер, — ще далі, в Скіфію. Час побутування подібних фіал охочіше VI — першу половину III ст. до н. е., але більша частина їх принадає на IV ст. до н. е.

Щодо техніки виготовлення фіал, то також можна погодитися з висновками Л. К. Галашиної, яка доводить, що вони відливалися у піпці, яка доводиться до воскової моделлю. Орнамент наносився за допомогою спеціального валіка, що прокручувався навколо посудини. Після цього скло шліфувалося [Галашина, 1970, с. 38]. Валіковий спосіб нанесення орнаменту добре ілюструється уламком посудини із Товстої Могили, на якому орнаментальний пояс вигинається під кутом до горизонтального рельєфного фриза (рис. 107, 2). Нанесення візерунка валіком підтверджує висловлене нами припущення про належність уламків з відмінною формою пелюсток до різних фіал.

Крім начиння до побутових речей з певним застереженням у Товстій Могилі можна віднести також бронзові скульгми (рис. 106, б), виявлені ліворуч від кістяка жінки. Виходячи з їх місцезнаходження вони, найпевніше, правили за застібки поховального покривала.

Аналогічні пряжки як поясні застібки були притаманні для культури скіфського часу в басейні Середнього Дону [Ліберов, 1965, с. 22, табл. 35, 12—14]. Однак ледве чи можна погодитися з П. Д. Ліберовим в тому, що вони відносяться виключно до набутку племен цієї культури. Повсючасно такі пряжки зустрічаються і на території Полісся у пам'ятках милоградсько-підгірцевської та зарубинецької культур [Кухаренко, 1964, с. 35, табл. XV]. Типологічна близькість їх до інших виробів милоградсько-підгірцевського типу і такий тривалий час побутування на території її поширення дають підставу пов'язувати походження скульгми саме з культурою милоградсько-підгірцевських племен, від яких вони потрапили і на Середній Дон, і в Нижні Подніпров'я. Останнє є важливим свідченням торговельних зв'язків степових

скіфів з балто-фініськими народами лісової зони.

Предмети туалету відносяться до однієї з найбільш важливих категорій речей Товстої Могили. Більшу частину їх до того ж виявлено в уламках. З центральної гробниці походять тільки уламок бронзової вухокрутки. Решту предметів знайдено в похованні жінки. В гоніах у неї лежали уламок залізної вухокрутки (рис. 106, 4), аналогічної бронзовій з центральної гробниці, фрагменти шпильок, посудинка для розтирання косметичних засобів, білила, рум'яна, шматок якоїсь коричневої маси; під лівою лопаткою — бронзове дзеркало.

Покладення до жіночих скіфських могил білила і рум'ян, за свідченням В. А. Ільїнської, траплялося неодноразово [Ільїнська, 1968, с. 151]. Розкопки Товстої Могили дають можливість додати до них ще якусь невідому речовину у вигляді пористої брунатного кольору маси, з якої, можливо, виготовлялися ароматичні засоби. Немає сумніву і в тому, що саме для виготовлення їх застосовувалася мінеральна платівка з ривчачком посередині (рис. 106, 5), хоч аналогії їй в інших пам'ятках невідомі.

Будь-які шпильки для поховань скіф'янок степової смуги не характерні взагалі [Петренко, 1975, с. 53]. Значне поширення вони мали в пам'ятках Лісостепу [Петренко, 1967, с. 29, 30; Ільїнська, 1968, с. 143—146]. В. Г. Петренко, яка класифікувала численні шпильки з степових пам'яток, правильно відмітила, що шпильки, подібні до виявлених у Товстій Могилі (рис. 106, 1—3), мали значне поширення від доби бронзи до середньовіччя на широких територіях Східної Європи [1975, с. 56].

Бронзові дзеркала є найспецифічнішою знахідкою жіночих поховань скіфського часу. В V—IV ст. до н. е. найбільшого поширення серед них набули дзеркала у вигляді простого диска з бронзовою, залізною, кістяною або дерев'яною боковими ручками. В цей час вони однаково характерні для всієї території України [Петренко, 1967, с. 35; Мелюкова, 1975, с. 178]. Саме до цього типу відноситься і дзеркало з Товстої Могили (рис. 106, 7). Виходячи з поширеності подібних простих дзеркал, які зустрічаються навіть у могилах найбільшого населення, можна припустити, що вони вироблялися місцевими майстрами, хоч якась їх частина могла надходити в Скіфію і з північнопричорноморських античних міст [Опайко, 1970, с. 51].

ВБРАННЯ

Незважаючи на величезний матеріал, представлений розкопками курганів і зображеннями скіфів на предметах торгівки, скіфське вбрання вивчено ще недостатньо. Причиною тому, зокрема, є низький рівень польових досліджень: десятки першокласних поховань у коштовному вбранні були зруйновані дослідниками без належної фіксації місцезнаходження знахідок, тимчасом як тільки воно може бути єдиною надійною основою для уявлення про характер крою, оздоблення та інші особливості скіфського вбрання. Систематичні, зроблені нами в Товстій Могилі, дають можливість не тільки реконструювати одяг небіжчиків кургану, але й зробити деякі суттєві загальні висновки щодо скіфського одягу в цілому.

Чоловіче вбрання. Внаслідок зруйнування грабіжниками поховання чоловіка у центральній гробниці, особливості його вбрання залишаються невизначеними. Виразне уявлення про нього дають зображення скіфів на верхньому ярусі пекторалі. В загальних рисах одяг поміщений тут чоловіків цілком аналогічний вбранню скіфів, зображених на чашах з Куль-Оби, Воронького кургану, амфорі з Чортомликів тощо.

На жаль, нічого певного не можна сказати і про характер хутряного вбрання, яке шпують чоловіки в центральній сніпці пекторалі. А. П. Манцевич вважає, що це вивернута сорочка-панцир [Манцевич, 1975, с. 122]. Можливо, в цьому є рація, але недостатність порівняльного матеріалу змушує ставитися до такого припущення обережно.

Немає сумніву, що більшість нашивних золотих платівок, виявлених в центральній гробниці, походять від вбрання основного небіжчика. Асортимент платівок тут не вельми великий: трикутні з псевдозерню, круглі із зображенням Медузи двох тинів, прямокутні з фігурою стилізованого лева та лежачого бика, паренті, напівсферичні з петелькою.

Трикутні платівки з псевдозерню (рис. 38, 2, 3) відносяться до найпоширеніших оздоб скіфського вбрання. Деяко відрізняються від них лише бляшки, що мають не отвори для нашивання, а причаїні по кутах петельки. Аналогії їм виявлено лише в Рогачику [ОАК за 1913—1915 гг., рис. 221] та Огузі [ІАК, 19, табл. XIII, 22—25].

Платівки з головою Медузи, відзначаючись значною кількістю різновидів, також трапляються повсюдно. Щодо точних відповідно-

етей платівці з образом Медузи, волосяя якої трактовано великими локонами (рис. 38, 8), то вони знайдені в Рогачинку [ОАК за 1913—1915 гг., рис. 221; Лесков, 1974, рис. 10] і Чиревій Могилі [ОАК за 1909—1910 гг., рис. 192]. Всі три серії платівок, можливо, виготовлено одним і тим самим штампом.

Рідкісні платівки із спеціалізованим зображенням лева (рис. 38, 5). Найближчу аналогію їм становлять ще не опубліковані блишки з північної гробниці Гайманової Могили, але виготовлені вони іншим штампом. Платівки із зображенням лежачого бика (рис. 38, 4), виявлені також у дитячому похованні біля Могили (рис. 126, 13), до цього зустрічалися тільки в північно-східній камері Чортомлика [ДГС, 2, табл. XXX, 5]. Рідкісність блишок цього типу свідчить про особливу спорідненість обох пам'яток.

Окремо слід зупинитися на розгляді півсферичних платівок з петлею. Крут пам'яток, в яких вони траплялися, дуже широкі. Найчастіше їх вдавалося фіксувати як оздобу вбрання або головних уборів. Проте для серії подібних платівок з центральної гробниці Товстої Могили (рис. 40) характерними є дві особливості: надзвичайно велика їх кількість (398 екз.) та значне варіювання в розмірах (від 0,35 до 0,8 см в діаметрі).

Подібні за кількістю і різноманітністю розмірів серії півсферичних платівок походять з Жовтокам'янки (266 екз.), Огуза (400 екз.) та скучення під північною стіною північно-східної камери Чортомлика (450 екз.). Деяко менше (158 і 205 екз.) було їх в скученнях під південною стіною цієї самої камери. В усіх інших відомих пам'ятках платівки цього типу зустрічалися у значно меншій кількості, іноді навіть одиницями, і були одного діаметра. Це дає підставу гадувати, що серії платівок з Товстої Могили, Жовтокам'янки, Огуза і Чортомлика становили оздоблення аналогічної за призначенням речі. З цього приводу слід відмітити, що платівки у центральній гробниці Товстої Могили виявлено далеко від усіх інших золотих оздоб — компактним зосередженням в південно-східному кутку підземелля разом із платівками бронзового повсякденного вбрання. У зв'язку з цим хочеться висловити припущення, що ними було оздоблено парадний пояс.

Крім золотих платівок до цивільного вбрання неблизька центральної гробниці, імовірно, слід віднести також великий кістяний гудзик із бронзовою заклепкою (рис. 44, 11).

Жіночі вбрання. Збереження у Товстої Могилі поховання жінки непограбованим, ретельна його фіксація і вивчення дають можливість не лише реконструювати її одяг, але й торкнутися проблеми скіфського жіночого вбрання взагалі.

Головний убір. Найповнішу спробу реконструкції головних уборів скіфанок IV—III ст. до н. е. зроблено М. І. Ростовцевом, П. К. Степановим та Г. І. Боровкою [Ростовцев, Степанов, 1917; Боровка, 1921]. Дослідники радянського періоду торкалися цієї теми лише побіжно, без будь-якої спроби критичного підходу [Петренко, 1967, с. 28—30; Овайко, 1970, с. 39—43; Граков, 1971, с. 104; Археологія УРСР, т. 2, с. 144—146]. Реконструкцію двох головних уборів скіфанок з кургану № 22 поблизу с. Червоний Перегон на Херсонщині нещодавно запропонував О. М. Лесков [1974, с. 87—98, рис. 67, 79, 80; Leskov, Polle, 1972, fig. 14, 15, 17], але, на жаль, вона опублікована без належного наукового обґрунтування.

В основу реконструкції М. І. Ростовцева і П. К. Степанова було покладено матеріали Дітвого і Риванівського курганів. Обидва комплекси, до яких звернулася дослідниця, надійшли до них з рук селян у розрізненому і, певно, не довшим повному вигляді — яке одна ця обставина не могла не призвести до хибності їх побудов. На думку Ростовцева і Степанова, головний убір скіфанок мав вигляд високої гостроверхої шапки, лицьовий бік якої вгорі було переснуто під кутом в такий спосіб, що бокові площини її утворювали широкі, децю нахилені наперед криси. Таким чином, спереду вона мала підтримку форму, а збоку висхідала, як капаф. Зверху до такого убору прикріплювався намітка, що спускала на плечі та спину. На лобі під убором знаходився начільна стрічка з підвішеними до неї скрошеними підвісками. Така конструкція уборів уєувала протиріччя в зображеннях їх на пам'ятках торевтики, де вони представлені двома типами, внаслідок чого Ростовцев і Степанов дійшли висновку про побутування в Скіфії однієї форми жіночого головних уборів.

Хибність наведеної реконструкції довів Г. І. Боровка. Виходячи з матеріалів Чортомлика, остаточно дійшов висновку про існування двох типів головних уборів скіфанок: високого островицевого конічної форми з нахилом наперед та калафоподібного з плоским верхом. Перший з них, на його думку, був у парці в Чортомлику, а також в курга-

нах Карагодеуанх, Мординівський, Новосілка, № 3 в уроч. Стайкині Верх поблизу Аксютинців; другий — в східних камерах Чортомлика (4 екз.), Дітвому, Риванівському та деяких інших пам'ятках.

Слід зауважити, що при своїх реконструкціях Г. І. Боровка користувався також не довшим достовірними комплексами знахідок, проте його побудови відзначаються логічною послідовністю, яка дала йому можливість зробити ряд надзвичайно вдалих спостережень. Представлені ж ним реконструкції потребують лише деяких уточнень, зробити які на тогочасних матеріалах практичної можливості не було.

Найбільше навколо голови жінки Товстої Могили широкіх і вузьких дугоподібно зігнутих платівок не викликала сумніви у тому, що її головний убір в своїй основі має відповідати калафоні, відтвореному Г. І. Боровкою на матеріалах південно-східної камери Чортомлика [Боровка, 1921, с. 183], хоч серед наших одбів і не було подібних стрічок з амфороподібними підвісками на стовпках і без них, характерних і для чортомлицьких, і для всіх інших уборів цього типу. Натомість ми мали дві широкі дугоподібні платівки, обрізані й загнуті з одного кута вгорі. Спостереження над характером розвалу головних уборів вивчили нас у думці, що вони мали помістатися у верхній частині убору. Разом з тим чергування широкіх і вузьких платівок обабіч голови означило і порядок їх розміщення на уборі. При практичній композиції його з'ясувалося навіть така деталь: цілі бляхи обох типів, виявлені праворуч від голови, мали одну дірочку з правого вузького боку, шпильки лворуч — по дві в ряд з лівого (рис. III, 112). Такий характер розміщення отворів, безперечно, був викликаний тим, що суміжні платівки в передній частині убору накладалися одна на одну. Все це дало нам можливість скомпонувати передню площину убору, яка складалася з п'яти рядів цілих блях, розміщених у такому порядку, рахуючи знизу: вузька, дві широкі, вузька і ще одна широка (рис. 133, б).

Разом з тим та обставина, що нижній ряд вузьких платівок виявився набагато довшим від інших, а зрізаний верхній він по дузі до їх кінців, націтовхнула нас на думку, що решта рядів мали доповнюватися обрізками блях обох типів. Праворуч від голови було висхідно три таких обрізки, причому деякі з них мали один зрізаний кут. Вони дуже легко зайняли своє місце в рядах (рис. 133, а).

Залишалося лише за зразком правого боку доповнити до кінця п'ятьма обрізками, з яких чотири виявилися дуже подрібненими, лівий (рис. 133, в), внаслідок чого утворився предмет типу кораблика (кокошилка) високою 15 і довжиною 41 см. Так само знайшли собі місце і перегнуті навпіл обрізки: вони утворили облямівку верхнього ребра убору від обрізаних і перегнутих кутів верхніх платівок до шву другого ряду. При цьому все поле кораблика виявилось заповненим золотою облямівкою і жоден обрізок не залишився невикористаним. Нижній край кораблика мав дугоподібну форму. Після того як одержану конструкцію було зігнуто по окружності голови, він вирівнявся, а весь убір набув вигляду розширеного конуса і кося зрізаного паллад перевернутого конуса, задня сторона якого, про сходила наперед, виявилася вільною від облямівки. Довжина її могла регулюватися в залежності від розмірів голови. Нижня частина убору мала щільно прилягати до начільної стрічки, котра в такому випадку, як це помітив ще Г. І. Боровка [1921, с. 174], прикривала лоб над самими бровами, а не під волоссям, як гадав М. І. Ростовцев (рис. 134, а, б).

Необхідність нашої реконструкції підтверджується співпадінням всіх якнайдрібніших деталей аж до дірки дірок у платівках. Саме такий тип головних уборів представлено на численних зображеннях золотарства, передіменних в праці Г. І. Боровки, насамперед на славянських блишках із сценою одорації з Медітоподи, Чортомлика тощо [Артамонов, 1966, рис. 114]. Слід гадувати, що таку саму форму мав і чортомлицький головний убір, реконструйований Боровкою, хоч він був доповнений згорі і знизу смугами з амфороподібними підвісками. Але задня його сторона також мала бути вільною від облямівки: платівки, які тут помістив Боровка, можна перенести наперед, збільшивши кількість рядів. Нашою реконструкцією лімається і нещодавнина, яке свого часу дивувало Г. І. Боровку: шважкою дітваський і риванівський убори аналогічними чортомлицькому, він зазначив, що в дітваському «дуже мало фігур Мевад, щоб скласти два ряди навколо площини убору», і ладен був пояснювати цю обставину неповнотою комплексу внаслідок грабіжницьких розкопок. Тим часом головний убір з Товстої Могили свідчить, що Мевади і не мали опередувати його дити по всій окружності, тому що ними було оздоблено тільки передню його частину.

Роздумуючи над реконструкцією дів'яцького убору, Г. І. Боровка не згадує і такої деталі. Особливість його, писав він, «полягає в тому, що шпичі цих (довгих — Г. М.) платінок бували зрізаними; при цьому трикутні обрізки не відкидалися, а також знаходили собі застосування. Повинен взяти, що це знаходжу пояснення для цієї дивної на перший погляд техніки. Слід сподіватися, що безпосереднє вивчення оригіналів і практичний досвід реконструкції з них дасть вирішення і цього питання» [Боровка, 1921, с. 184]. Як бачимо, матеріали Товстої Могили відповіли на нього дуже легко: обрізками заповнювали бокові краї убору.

Разом з тим відсутність на дів'яцькій реконструкції Н. К. Степанова другого ряду довгих платінок із зображення Макрогордато, як і тих обрізків, про які згадує Г. І. Боровка, свідчать, що реконструйований Ростовцевим і Степановим убір потребує докорінного перегляду. Імовірно, ми матиме той самий вигляд, що й головний убір жінки з Товстої Могили.

Заповнення країв набору обрізками платінок дає можливість дійти також важливого висновку про те, що убори розглянутого типу, яким би не було їх призначення, не можна було носити без намітки, що, прикріплюючись зверху, прикривала б його боки, вельми непривабливі за своїм оформленням. Наявність такої намітки засвідчена як археологічними матеріалами із сивільських курганів та численними зображеннями на шитворах золотарства, так і етнографічними матеріалами від найдавніших до новітніх часів. Переважувати їх, здається, немає ніякої потреби. Найдавніше із згаданих зображень, що відноситься до VIII—VII ст. до н. е., поміщено на циліндричній хеттській печатці, наведені ще Б. В. Фармаковським [Фармаковский, 1914, с. 23, рис. 1]. Воно, на нашу думку, засвідчує і навпаки, у якому слід шукати батьківщину подібних уборів, — на передньоазіатському їх походженні в свій час наполягали і М. І. Ростовцев, і Г. І. Боровка.

Реконструкція головного убору з Товстої Могили взагалі могла б вважатися класичною, якщо не одна досить суттєва деталь: за черешом жінки, як і в Чортомлику, во чіткому трикутнику на висоту близько 22 см лежали чотирикутні платівки із зображенням грифона, що шматує лаву (рис. 87, 88; 135). Паралель з Чортомликом настільки яскрава, що, коли б не наявність головного убору, реконструйованого вище, ми б ні не

міль не сумнівалися в тому, що на голові жінки знаходився убір типу першого чортомлицького, тобто гостроверха конічна шапка, так бездоганно, здавалося б, реконструйована Г. І. Боровкою. Для нас немає ніякого сумніву, що в обох курганах блихи трикутника мали одне і те саме призначення, отже, від вирішення питання про те, що являли вони собою в Товстої Могилі, залежатиме і визначення типу головного убору чортомлицької царниці, а відтак і всіх інших, реконструйованих

133а

заних на його підставі Г. І. Боровкою. Відповідь на це поставлене питання не легко. Для початку спробуємо розібратися у призначенні інших блих цього типу, виявлених і в області голови жінки, і вздовж верхньої частини її тіла.

Загальна їх кількість 94. З них в області голови знаходилося 38: 13 (7 — в одному ряду, 5 — в другому і 1 — у верхній) складала сторона трикутника, 8 лежали в його основі, 15 утворювали два таких самих, але менш струнких, цівкола навколо лоба і ще одна, що, безперечно, втратила своє первісне місце, лежала на тімі. На рис. 135 всі ці платівки відзначено червоною фарбою. Застережимо, що на рисунку їх видно дещо менше, оскільки деякі з них або закриті довгими платівками головного убору, або стоять на ребрі серед уламків череша.

56 інших платінок виявлено між головою і талом жінки. 24 з них, розміщені на грудях (на рис. 133 їх позначено зеленою фарбою), безперечно, становили облямівку бортів верхнього одягу. Інші 32, розміщені вздовж обох боків, на нашу думку, походять від облямівки країв намітки, накинутаї на головному уборі. Особливо добре підтверджує висунуте

припущення зламаний рядок блих, що тягнеться ліворуч від голови неблизької до грудів. Вислизає дещо неорозуміння лише той факт, що ліворуч таких блих 20, а праворуч — 12; адже краї намітки мали бути рівними. Ця обставина дає підставу гадати, що 8 блих, яких не вистачає у правому ряду, лежали в низькому обідку біля голови; таким чином, вони не мали ніякого зв'язку з паралельним йому обідком, що тягнеться в основному лише початкової стрічки. Висловлене припущення відразу приводить розміщення платінок, що нас цікавлять, в струнку системі: 24 з них становили облямівку бортів верхнього одягу, 40 (20 і 20) — краї внутрішньої частини намітки, 16 (8 і 8) — обідок навко-

ло голови, що під час обвалу розпався на дві частини, і 14 (13 іслучкових і одна з тімі) — сторона трикутника (табл. 10). Звичайно, при цьому можна припустити деяке варіювання (наприклад, трикутник міг складатися з 15 платінок за рахунок зменшення їх кількості в обідку тощо), але правильність поділення всіх елементів, до складу яких входили шпичані блихи, уявляється безперечною.

Так само безперечною здається і той факт, що трикутник за головою і облямівка

133б

133

Головний убір жінки (Реконструкція). Вид збоку (а, б) і спереду (в)

краї намітки становили між собою єдине ціле, яке штучно розірвалося після розкладу тканини, — це був один лишковий край намітки, перетнутої вгорі трикутником. Значимим також, що, виходячи з розмірів блих та їх розміщення в рядках, висота трикутника становила 21—24 см, окружність обідка 53—56 см. Таким чином, обідок точно відповідає розмірам голови, а висота трикутника — висоті карагодеуанхської трикутної платівки. Ці дані, коли б на голові жінки не було наддфа, не більше висвітлює б нас у тому, що

перед нами — закінчений головний убір типу карагодеуашкського і чортомлянського. Але як співвіднести між собою калаф, явсово перегнутий трикутником намітку і обідок навколо голови, ми не змогли. Висловимо з цього приводу лише всі можливі припущення і заперечення до них.

1. Можливо, на жінці було два головні убори — калаф і гострокіньова шапка, облямована поперек обідком золотих платінок. З неї на калаф і плечі жінки опускалися намітки. В такому разі думка Г. І. Боронки про існування в Скіфії двох типів жіночих головних уборів знайшла б блискуче підтвердження. Але можливість однієї на небагато відразу двох, один над одним, головних уборів уявляється надто малоймовірною.

2. Можна також припустити, що бланкі, розміщені по колу, був обшитий по краю верх калафа, а над передньою його частиною підносилися дотора ще якась підтрикутна гострокіньова надбудова, до якої були прикріплені намітки. В такому разі це був би головний убір дуже складної конструкції і ми повинні були б визнати, що убір чортомлянської царни реконструйовано Г. І. Боронкою неправильно: його слід було б уявляти у вигляді нашого, тільки без золотого подіблення калафоподібної частини. Але в такому разі киникає кілька заперечень.

По-перше, на зображеннях торонтки такий убір жодного разу не зустрічається, тоді як форма убору чортомлянської царни добре засвідчена карагодеуашкською платівкою; по-друге, він був би настільки високим, що навіть уявити його на голові жінки важко; висота його разом з начільною стрічкою до рідковала б висоті двох-трьох облич. Щоправда, головні убори такої висоти є принципово можливі. Зокрема, головний убір сака із кургану Іссик мав висоту до 60—65 см [Аксент, 1978, с. 43; рис. 62; 63]. Подібні за висотою конічні шапки представлені на хеттському рельєфі з Янли-Кая [Фармаковський, 1914, рис. 32; Аксент, 1953, с. 348], на яких неодноразово посилаються М. І. Ростовцев і Г. І. Боронка. Ще більшу висоту мала королева Верильото бігита [Картер, 1959, табл. 117, 118; Матье, 1965, табл. 4]. Але конструкція наведених уборів надто відрізняється від конструкції скіфських, отже, проводити між ними якийсь паралель вільно ризиковано; по-третє, калафоподібний головний убір, реконструйований нами, має такий закінчений вигляд і так добре відновився уборами, зображеними на

зображенні північнопричорноморської торонтки, що уявити з ним ще якусь надбудову надзвичайно важко.

3. Нарешті, можна уявити, що зігнутий трикутником намітку було прикріплено до передньої частини калафа; при руйнуванні останнього вона могла впасти назад. В такому разі довелось б визнати, що убір чортомлянської царни мав таку форму, тільки не був обшитий золотом, отже, можна було б стверджувати, що в пам'ятках Північного

134

134
Спосіб пов'язання жіночого
головного убору. Вигляд збоку
і спереду.

202

Причорномор'я всі жіночі головні убори належать до одного типу. При такій реконструкції для платінок, розміщених по колу, залишається єдине призначення: вони, як і в попередньому випадку, могли бути нашиті лише по краю верхньої частини калафа, прикритої наміткою.

Але, по-перше, знаючи з конструкції калафа, як скіфи цінували золото, важко уявити, що вони могли нашити 16 поперечних великих платінок там, де вони були б слідами від

134

стороннього погляд; по-друге, карагодеуашкський убір, реконструкція якого не викликає заперечень, в такому випадку втрачає будь-які аналогії і залишається єдиним на всій території поширення скіфської культури, що також важко припустити.

Таким чином, з висловлених вище припущень на найбільшу увагу заслуговує перше, яким парадоксальним воно б не здавалося.

Але довести його остаточно, виходячи лише з матеріалів Товстої Могили, неможливо. Для цього необхідно, враховуючи набутий досвід, здійснити нову реконструкцію всіх відомих у Скіфії жіночих уборів, що може бути завданням тільки великої окремої праці. Природно, що велике значення у вирішенні поставленої проблеми будуть мати подальші польові дослідження.

Як би не вирішилось у майбутньому питання про остаточну форму головного убору з Товстої Могили, основа його, безперечно, мала бути твердою. Вперше цю думку висловив Г. І. Боронка [1921, с. 186]. В нашому випадку вона добре підтверджується характером розвалу золотих обшивки.

Начільна ж стрічка, найпевніше, нашита на смужку тканини, що закривалася на потилиці. Відсутність у нижній частині платівки відповідних отворів свідчить про те, що підвіски кріпилися не до неї, а безпосередньо до основи.

Слід підкреслити ще одну деталь, пов'язану з обрядом поховання жінки. Як видно з креслення, обидва ряди платінок від краю намітки не просто тяглися надкож тіла небіжчиці, а були атамані у верхній частині під прямим кутом (ліворуч навкіт лежали під її чолом). Ця обставина наводить на думку про те, що наміткою під час поховання було накрите її обличчя. Будемо сподіватися, що при подальших дослідженнях не прищеплення таном знайде підтвердження або спростування.

Всі металеві деталі головного убору — обшивки калафа, начільна стрічка, підвіски, платівки від намітки — мають в курганах Скіфії широкий круг аналогій. Перше місце серед них належить Чортомлянці, де знаходять собі точні відповідності сюжети як ободкових нашпаних платінок, так і начільної стрічки.

Широкі платівки із зображенням глеши терзання грифонами однієї та крилатого «скабана» і лева (рис. 111) виявлено в північно-східній камері Чортомляки [ДПС, 2, табл. XXXV, 3; РД, 2, рис. 127]. Від наших вони відрізняються виключно ажурністю, утвореною за рахунок вирізання вільних від малюнка площин. В інших пам'ятках подібні платівки не зустрічаються. Вузляк стрічки із зображенням грифона і сфинкса (рис. 112) відомі ширше. Таку саму композицію і трактування образів подано на платівках з Червоноперемиського кургану № 22 [Лазков, 1974, рис. 67] і північно-східної камери Чорт-

203

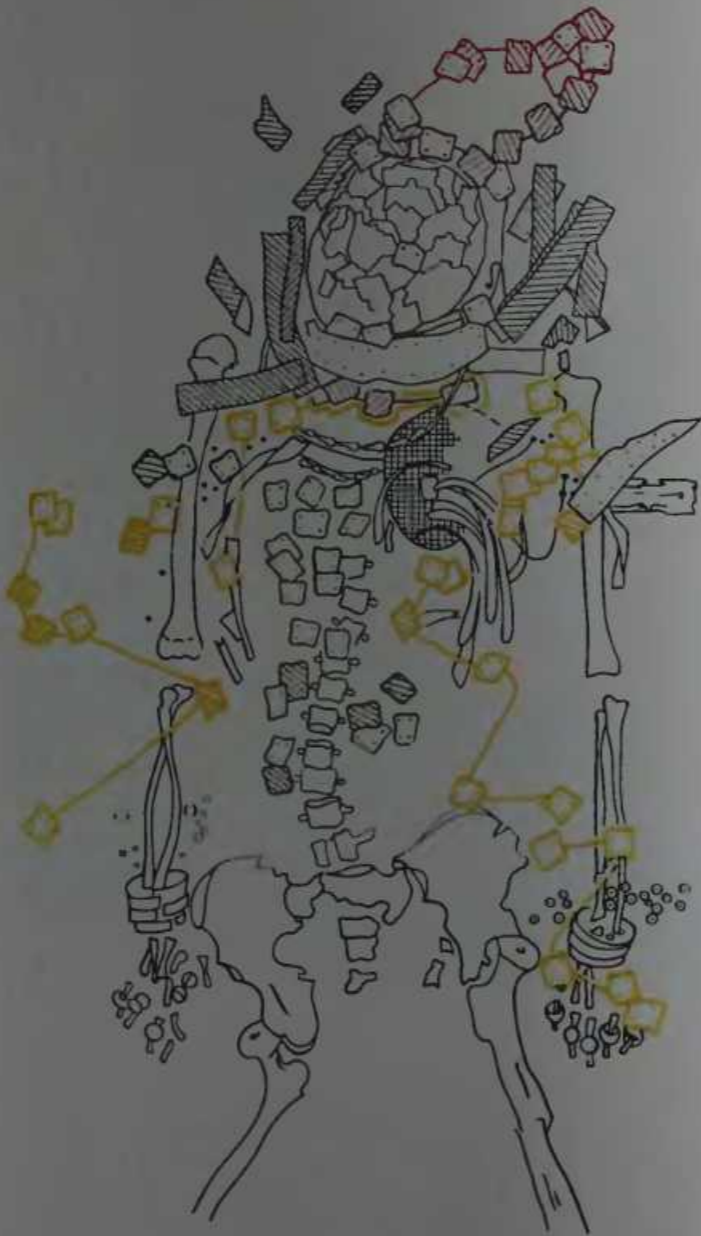
томлика [ДГС, 2, табл. XXXVI, 3]. В останньому випадку сюжет із грифоном і сфіксом розташовано у верхній частині ширшої стрічки, а знизу вона оформлена рядом великих ов. Внаслідок ажурності платівки яликоподібна пальметка під лапами звірів тут відсутня, у всіх інших деталях композиція до дрібниць співпадає з нашою.

Широке застосування в оформленні скіфських начільних стрічок різного типу рослинних мотивів загальновідоме [Онайко, 1970, с. 39]. Серії їх останнім часом значно поповнилася в результаті новітніх розкопок на півдні України. Але сюжет, відтворений на стрічці з Товстої Могили (рис. 110), повторюється лише на розрізаній навпіл платівці з північно-східної камери Чортотлика [ДГС, 2, табл. LX, 23; Онайко, 1970, табл. XXXV, 449а]. В ермітажній реконструкції головного убору її поміщено у верхньому ярусі [Артамонов, 1966, рис. 109; Археологія УРСР, т. 2, рис. 40]. У зв'язку з тим, що стрічка з Товстої Могили коротша від чортотлицької, на ній відсутні великі кінцеві квітки, а акафова гілка перед ними обірвана і заокруглена вгорі.

Зображення на платівках всіх трьох розглянутих вище типів з Товстої Могили і Чортотлика настільки близькі між собою, що ми навіть не сумнівалися відносно виготовлення їх за допомогою одного штампця. Проте в результаті візуального порівняння наших стрічок з фотографіями чортотлицьких, люб'язно надісланими нам А. П. Мащевич, нами було помічено деякі надзвичайно дрібні, але все-таки існуючі відмінності між ними. На жаль, нам не вдалося порівняти платівки в натурі, але уявляється, що помічені нами у фотографіях відмінності ледве могли утворитися внаслідок псування або підравки штампця, хоч порівняно більша чіткість зображень з Чортотлика наптовхус і на таку думку. На підтвердження наших спостережень наведемо лише одну деталь: якщо на нашій начільній платівці вишу ліворуч, трохи лініше голови стрибунця, поміщено двохелюсткову квіточку з товстою тичинкою, то на чортотлицькій тут зображено виразу двівочкоподібну квітку з трьома тонкими тичинками. Ціаком можливо, що тут були різні, але виготовлені за одним і тим самим малюнком штампця. Це значно ускладнює порівняння платівок з обох пам'яток, хоч і не зменшує спорідненості їх між собою. Разом з тим розглянутий випадок засвідчує, наскільки необхідно бути обережним при визначенні штам-

па, коли йдеться про ті чи інші вироби з одним малюнком, особливо якщо він не відзначається, як наші сюжети, складністю.

З цього приводу звернемо увагу на порівняння Н. О. Онайко платівок із зображеннями богині з дзеркалом та скіфа, що стоїть перед нею з ритонем [Онайко, 1976б, с. 175, рис. 9]. Якщо серії цих бляшок з Куль-Оби та Чортотлика дійсно можна вважати виготовленими одним штампом, то такі самі платівки з Мелітополя, на нашу думку, відтворено ін-

135
Система розміщення великих чотирикутних платівок від зображення у головній жінки.

шим, а не підправленим попереднім, як вважає Н. О. Онайко. Про це свідчать не тільки суттєві відмінності в передачі основного сюжету, але й зовсім інше оформлення країв. Про існування кількох штампів з наведеним сюжетом незаперечно свідчать наведені Н. О. Онайко платівки з Верхнього Рогачика та Мордвинівського кургану.

Імовірно, в кожному окремому випадку говорити про штампування виробів з одним малюнком за допомогою одного чи різних

Херсонщини тощо) притаманна крайня примітивність трактування і відтворення образів. Н. О. Онайко висловила думку, що деякі із цих оздоб могли виготовлятися або в ольвійських, або навіть місцевих скіфських май-

таблиця 10

Розміщення по елементах зображення чотирикутних платівок від зображення грифона, що штампує лані.

Місцеве знамення	Трикутні: з головою	Обідок з головою	Подвійний обідок в передній частині голови	На тязі	Облямівка бортів верхнього зображення	Лівий край платівки	Правий край платівки	Всього
Фактично	13	8	8+8	1	24	20	12	94
Переміщення	←-----┐							
Згідно	14	8	8	—	24	20	20	94

штампів без спеціального технологічного дослідження ледве чи можна. Але якщо платівки під головних уборів з Товстої Могили і Чортотлика виявляються дійсно виготовленими одним штампом, доведеться визнати, що чортотлицькі, судячи з чіткості зображення, безперечно, більш ранні.

Щодо бляшок із зображенням грифона, який пасів на лані (рис. 113, 114), то точні їх копії виявлено у Верхньому Рогачикі [ОАК за 1913—1915 гг., рис. 221; Лесков, 1974, рис. 10]. У цьому випадку немає ніякого сумніву відносно виготовлення обох серій одним штампом. В інших пам'ятках подібні платівки не зустрічалися.

Своєрідну групу знахідок в курганах скіфської знаті становлять різного типу коштовні скроневі підвіски від начільних стрічок. М. І. Ростовцев, який вперше звернув на них увагу, вважає, що в них можна побачити збереження старовинних скіфських форм [Ростовцев, 1925, с. 453]. Не вдаючись до конкретного аналізу, вважасмо з свого боку за потрібне зазначити одну суттєву деталь, що стосується оздоб цього типу: в той час як підвіски, виявлені в курганах Криму і Тамані (Куль-Оба, Феодосія, Велика Близниця), відзначаються високою художньою довершеністю, підвіскам з пам'яток Нижнього Подніпров'я і більш північних територій (Рижайка, Чмирева Могила, Чортотлик, Мاستюгіне, Діїв курган, Соляха, кургани півдня

стернях [Онайко, 1970, с. 43]. Разом з тим в останній своїй праці, присвяченій антропоморфним зображенням в меот-скіфській торевтиці, вона пише, що подібні прикраси виходили з «боєпорських майстерень, в яких, крім самих греків, працювали і вихідці із варварського середовища» [Онайко, 1976б, с. 175].

Відмічений вище примітивізм виконання характерний і для підвісок з Товстої Могили (рис. 117; 118). Близькі до них за конструкцією і основним образом оздоба походять з кургану поблизу с. Любимівка на Херсонщині [Лесков, 1974, рис. 27] та п'ятого Мاستюгіньського кургану 1908 р. біля Воронежа [ИАК, 43, с. 17, табл. I, 9; Либеров, 1965, табл. 36, 27]. Нещодавно С. С. Безсонова підготувала до друку статтю, присвячену вивченню названих підвісок, що звільняє нас від порівняльного їх аналізу і встановлення семантики основного образу. С. С. Безсонова вбачає у цьому зображення великої богині — володарки звірів. Н. О. Онайко називає її Кібелою [1976б, с. 167].

Одяг. Уявлення про одяг скіф'янок, як і зображення скіфів, склалися виключно на підставі зображень на витворах золотарства. Речові залишки не набули спеціального дослідження, не було зроблено і жодної спроби реконструкції за матеріалами поховань.

В окремих дослідженнях із скіфознавства гадається про знахідки в похованнях решток

тканини, робиться навіть спроба визначення їх матеріалу та кольору [Петренко, 1967, с. 29]. Але лабораторного вивчення цих решток жодного разу проведено не було.

У похованні жінки сліди тканин траплялися як під бляшками від намітки, так і під платівками, що безперечно прикрашали її одяг. Проте з певністю встановити, від якої частини вбрання походили ці залишки в тому чи іншому випадку, можливості не було. Виходячи з однакового характеру решток, можна припустити, що і намітку, і плаття, приваймані якісь його деталі, було виготовлено з одного матеріалу. Зазначимо, що подібні до наших сліди тканин зустрічалися і під платівками від вбрання чортотлицької царичі [ДГС, 2, с. 104].

Кілька шматочків решток тканини нами було передано для вивчення науковому співробітництву Центральної науково-реставраційної майстерні ім. І. Е. Грабаря А. К. Полкіній, яка люб'язно відгукнулася на наше прохання. Висловлюючи А. К. Полкіній ширшу подяку за проведену роботу, наводимо нижче результати її спостережень.

Тканина у прямому розумінні слова у згаданих рештках була відсутня. Те, що сприймалося за неї, виявилось окисами срібла, які просочили тканину і відтак законсервували її будову. Характер плетіння при вивченні під мікроскопом виявився таким.

Три рідко розміщені витки попелястого відтінку густо перекриваються більш тонкими рожево-лілового кольору (від окисів срібла, що входило до складу барвника). Різниця в кольорі взаємно перпендикулярних систем виток свідчить про те, що вони були або виготовлені з різного матеріалу, або порівному пофарбовані. Співвідношення рожеватих і попелястих виток таке, що можна припускати атласне плетіння тканини — воно трапляється лише у тканин, в яких за рахунок перекриття густими нитками основи рідких і товстих виток пліткання (утка) ставиться завдання отримати рівну блискучу поверхню. Під мікроскопом добре помітно, що сім виток основи лежать поверх лотки пліткання, а одна іде під неї. Таким чином, якщо припустити, що окиси срібла добре зберегли первісну структуру тканини, можна гадати, що атлас мав восьмишарову будову (рис. 136).

Разом з тим різницю в кольорі згаданих основи і пліткання можна пояснити лише тим, що коштовні атласні тканини з шовку ніколи не фарбувалися у готовому вигляді — для

їх виготовлення користувалися пофарбованою сировиною. При цьому дорогими фарбами фарбували тільки ті витки, які утворювали настил тканини. Щодо коштовних барвників, то ними в старовину вважалися лише два — червоний і синій: якщо жовті фарби можна було отримати з кори та коріння багатьох рослин, то названі були виключно довізними. Як червоний барвник використовувався середземноморський пурпур та північноафриканський червець, дещо дешевшою була марена, яку у промислових масштабах застосовували до кінця XIX ст., добуваючи її корені на території Дагестану, Калаштану та в деяких інших місцях. Синім барвником був лише індіго, який довозився з Індії.

Викладене дає підставу припустити, що атласний одяг вельможної скіф'янки з Товстої Могили був вельми коштовним і мав червоний або синій колір. Багато чого міг би додати до цього хімічний аналіз решток одягу, але провести його поки що нам, на жаль, не вдалося.

Тип вбрання скіф'янок на підставі зображень описувався суцільно у вигляді зібраного біля коміра і перетягнутого в талії поясом широкого плаття, що вільно спадало до підколіт. Поверх нього одягалася вбрання, схоже на довгий хаат з вузькими рукавами [Петренко, 1967, с. 29; Археологія УРСР, т. 2, с. 144].

Вивчення жіночого вбрання за зображеннями значно ускладнюється тим, що образи жінок представлені не на високохудожніх витворах торевтики, а на посередніх або доволі примітивних штампованих виробках. При цьому слід мати на увазі, що всі вони передають не образ простої жінки, а божества або жриці. Проте співпадання годовних уборів на цих зображеннях з їх залишками у могилах дають підставу гадати, що з певними застереженнями тип жіночого вбрання на витворах торевтики також можна покласти в основу його реконструкції за матеріальними залишками.

У Товстій Могилі зображення жіночого божества відтворено на скропеліх підвісках (рис. 117; 118). Одягнута на жінці широка сукня, що складками збирається до колін, в загальних рисах відповідає зображенню на аналогічних підвісках з Любимівки і Мастоюгіна, платівках із сценами одорації, фігурках менад тощо. Важче піддається трактуванню верхня частина вбрання. В публікації підвіски вона умовно описана нами у вигляді

короткої кофти з косми відлогами і облямованим низом. Цілком можна сприйняти її також за верхню частину сукні, перетягнутої під персами поясом. Разом з тим С. С. Безсонова на підставі цілого ряду зображень античних богинь доводить, що деталі, які ми сприймали за облямовку країв вбрання, є звичайною для Греції хрестоподібною перев'язкою, одягнутою на голе тіло. Враховуючи серйозність аргументації С. С. Безсонової, повністю виключати можливість такого трактування не можна. Проте нам уявляється дуже важливим той факт, що на близькому до нашого зображенні з любимівської підвіски [Лесков, 1974, рис. 27] груди жінки вкриті виразними складками, які недвозначно свідчать про наявність одягу. Ідентичність цих складок із складками на ногах жінки, а також різне трактування згаданої облямовки відлогів і поперечної складки нижче грудей ніби вказують на те, що жінка вдягнута у довге плаття із скошеними відлогами, перетягнуте в талії досить широким поясом, що такою самою, як і в нашому випадку, галочкою підкреслює перса. Наведене співставлення цілком може свідчити на користь нашого припущення про тип вбрання на богині з підвісок Товстої Могили.

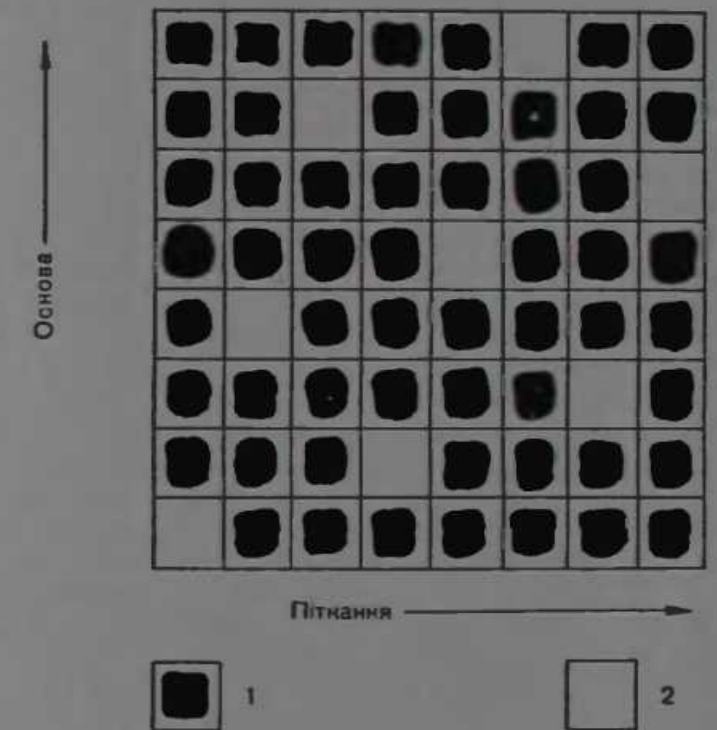
Є всі підстави гадати, що в подібного типу одязі було поховано і саму небіжчицю бокової гробниці. Від нижньої його частини не залишилося ніяких слідів. Вигляд верхньої можна уявити на підставі розміщення золотих платівок (рис. 87; 88; 135).

Під час реконструкції головного убору нами було виділено 24 платівки із зображенням грифона, що насів на лаві, розміщених на грудях жінки. Вісім з них становили виразний рядок нижче шиї небіжчиці. Від його середини до низу опускалися два паралельних ряди, кожний з восьми подібних платівок. Розміщення блях не викликає сумніву в тому, що ними був облямований комір і відлог вбрання. Довжина всіх трьох рядів по 28 см. Саме така відстань від середини до середини плеча молодої жінки не вельми міпної статури. Довжина ж відлогів свідчить про те, що одягнута на небіжчицю вбрання посередині мало розріз до пояса.

Тоді як намітка, комір і відлоги верхнього вбрання жінки було обшито по краях односторонніми платівками із зображенням грифона, платівки від рукавів значно менших розмірів і відносяться до кількох типів. Навколо рук жінки вони розміщувалися чотирма центричними поясками. Верхній з них, що

містився вище ліктя, складався з платівок із зображенням рогатого левголового грифона. Ліворуч їх було 13, праворуч — 12. Виходячи з розмірів бляшок окружність лівого рукава між плечем і ліктем має становити $2,2 \times 13 = 28,6$ см. Отже, він майже випула облягав руку небіжчиці: окружність руки молодої жінки в цьому місці дорівнює 25—28 см.

Три інших пояски платівок, що прикрашали рукава між ліктем і зап'ястям, зберег-

136

Схема платівок тканини із поховання жінки:
1 — основа; 2 — пліткання.

лися гірше попередніх, за винятком верхнього на лівому рукаві. Він складався з 10 платівок із зображенням лева, що терзав лаву. Окружність його становить $2,7 \times 10 = 27$ см, що також точно відповідає товщині жіночої руки нижче ліктя (близько 24 см). Два нижніх пояски на лівому рукаві, що виявилися перемішаними між собою, склалися з 16 платівок: дев'яти попереднього типу, трьох із зображенням сфінкса і чотирьох — з фігурою жінки на птахові. Окружність взятої нами за контрольну жіночої руки між ліктем і кистю 21 см, біля кисті — 17 см, що в сумі становить 38 см. Загальна довжина обох рядків нашитих тут платівок 36,5 см. На цей

відставі можна гадати, що рука необхідної була дещо товщою від контрприкладу.

За аналогією з лівим рукавом можна припустити, що обшивка правого нижче лівої складалася з декілька платівоч того самого типу, що й на лівому рукаві, та однієї із зображенням грифона — вона лежала в рядку від рукою і на 0,7 см була коротшою від попередньої. На два нижніх поєдкань в такому ряді залишилося 14 платівоч: п'ять — із зображенням лева, що насів на лань, три — із сфинксом, п'ять — з фігурою жінки на штатові та подовжній обрисом блишки з грифоном, який лежав від рукою вертикально. Загальна довжина їх 28,8 см. Не бачимо, кізькість платівоч та їх загальна довжина тут дещо менші, ніж на лівому рукаві. Можна було б припустити, що на ризинні утворилися внаслідок втрати кількох платівоч з лівому рукаві. Але привертас увагу той факт, що і два верхні поєдкань обшивки (вище і нижче ліста) тут куччі від відповідних їм на правому рукаві — перший на одну платівку, другий — на половину її (табл. 11).

Ледве чи можна віднести такий точний об'єкт до випадковостей, особливо якщо врахувати, що для заповнення поєдкань підбиралися навіть платівки іншого типу та їх обривки. Залишилося лише вказати, що правий рукав по всій довжині був куччим від лівого.

Дещо важче в нашій реконструкції визначити місце нашивки напівсферичної платівки з петлею, які приблизно в однаковій кількості виявлено навколо кісток рук та з обох боків верхньої частини грудної клітки (19 і 15 см.). Місцезнаходження блишок на частині для однакові відставі для розміщення їх як на рукавах, так і на відстах збриння. Але не можна не звернути уваги на те, що кількість цих осколків, як і чотирикутних платівоч від рукавів, праворуч менша, ніж ліворуч. Це дає перевагу думці, що ризинні паз блишок все-таки були обшиті рукава біля сучого плеча. Загальна довжина разів 15,2 і 12 см. Якщо каже припущення правдиве, то в поєдках платівки мали розміщуватися через одну.

Цікаво простежити поширення в пам'ятках Скіфії нашиваних платівоч, аналогічних блишкям від збриння жінки. Про знахідку у Верхньому Росачині однієї платівки із зображенням грифона, що терас вона, вже йшлося. З дрібних блишок найбільше коло відповідностей має обривок платівки із зображенням грифона у внутрішній рядці (рис.

113, 2). Тотажні платівки виявлено в північно-східній камері Чортомлики [ДГС, 2, табл. XXXV, 6], малому кургані біля Огуза [Аль-Хакі, бон ОАК за 1892—1898 гг., рис. 105; ИАК, 19, табл. XIV, 27] та кургані № 1 (1897 г.) поблизу с. Вовкіної [Шльинская, 1968, табл. XXXVII, 12].

Решта малих блишок точних відповідностей не має. Проте сюжетні бідності з них у IV ст. до н. е. мали досить значне поширення. Насамперед серед них викликають інтерес платівки із сценою терзання левом лані (рис. 113, 10; 116). Блишки за загальною сценою сюжету, проте досить відмінні за деталями платівки походять з Вернього Росачина та Чырревої Могили [Онайко, 1970, табл. XI, 196а], а також з поєдкань і златопільських курганів на Закарпатті (розкопки В. І. Біділі). Найближчою до наших є платівка з північно-східної камери Чортомлики із сценою терзання левом оленя [ДГС, 2, табл. XXX, 11; Онайко, 1970, табл. XI, 191а]. Всі деталі на обох серіях співпадають майже до дроб'явця. Виняток становить лише оформлення голови тварини: в Товстій Могилі вона безрога, а Чортомлику має догати уможов передані роги оленя. Буквально співпадання більшості деталей наводить на думку про те, що, як і у випадку з платівками від головного убору, при виготовленні штампів для обох серій було використано один малюнок. Слід також підкреслити, що всі відповідності платівкам як від головного убору, так і від збриння жінки походять виключно з північно-східної камери Чортомлики.

Фігура рогатого левицоголового грифона, підом тепіжна нашій (рис. 113, 8; 115), зображена на круглій блишці з малю кургану поблизу Огуза. Чудовисько поміщене тут на шийковій [Онайко, 1970, табл. XII, 500к]. Платівка із зображенням лежачого грифона від правого рукава жінки (рис. 113, 1) в інших курганах нам невідома. Загальна тема її сюжету для степових пам'яток також не характерна. Натомість платівки з блишкям трикутним обривом грифона без будь-якої, як і в нашому випадку, рамки по праву зустрічаються на правобережжі Середнього Подніпров'я. Наприклад, це блишки з уроч. Дар'ївка та кургану № 93 поблизу с. Бобриня [Петренко, 1967, табл. 19, 23, 23а, 41, 42].

Обрив сфинкса, як і обрив грифона, був надзвичайно поширеним при оформленні виробів золотарства із скіфських курганів [Онайко, 1970, с. 49]. Чи не найчастіше він застосовується на скарбових підвісках і платівках

від головних уборів. Трапляється його зображення і на блишкях від збриння [Онайко, 1970, с. 50]. Проте точної відповідності образу сфинкса на платівках з поховання жінки в Товстій Могилі (рис. 113, 9; 116) не зустрічалось.

Це саме стосується і платівоч із зображенням жіночої фігури, що сидить на штатові (рис. 113, 5—7; 115). В мистецтві Північного Причорномор'я цей образ, на відміну від попереднього, є надзвичайно рідкісним. Не-

ІАК, 19, рис. 37] та деякі платівки із Соколи [Артамонов, 1966, рис. 80, 81]. Це дає підставу думати, що наші платівки не можна віднести до елліністичного часу. Тому лишається визнати, що виготовлення їх припадає якщо не на V, то принаймні на першу половину IV ст. до н. е.

Взуття. Кожен черевичок жінки оздоблено вісьмома золотими хрестоподібними платівками у вигляді п'яти з'єднаних кружків (рис. 113, 4). Оздоблення жіночого взуття

№ поєдкань від лівої	Лівий рукав		Правий рукав	
	кількість платівоч	довжина поєд- кань, см	кількість платівоч	довжина поєд- кань, см
I	13	28,6	12	26,1
II	10	27,0	9+1=10	26,3
III + IV рукави	3+3+4=10	26,5	3+3+5+1=12	28,8
В цілому	36	92,1	36	81,2

ТАБЛИЦЯ 11

Розміщення золотих платівоч на взутті збриння жінки

зважаючи на узагальненість зображення, в сюжеті, безперечно, слід вбачати Афродіту Уранію, що летить на лебеді. В такому трактуванні її зображення нерідко зустрічається на грецьких вазах, терракотах і багатьох інших виробів IV ст. до н. е. [Roscher, 1, с. 419]. О. Ф. Вальдгауер, який присвятив зображенням Афродіти Уранії та Афродіти Пандемос спеціальне дослідження, простежив, що переважним у мистецтві другої половини V—IV ст. до н. е. було відтворення Афродіти Уранії на лебеді, яке виникло під впливом славнозвісної статуї Фідія з Афин. Особливістю цих зображень було співпадання напрямків руху Афродіти і лебедя [Вальдгауер, 1922, с. 209—219, рис. 1—4]. Одночасно розвивався й інший тип втілення, при якому Уранія сидить на лебеді чи дельфіні, відкинувшись назад [Вальдгауер, 1922, с. 220—224]. Вальдгауер доводить, що останній тип був строго ізолюваним у V ст. до н. е., а потім знайшов друге життя вже в елліністичний час. Зображення Афродіти на наших платівках відповідає саме цьому типу.

Платівки із зображенням Афродіти на лебеді та сфинкса відзначаються своєрідним оформленням країв. Можна зазначити, що так само оформлено лише чотирикутні блишки із сценою боротьби сфинкса із Чырревої Могили [ОАК за 1909—1910 гг., рис. 132;

золотими блишкями відоме і в інших курганах. Так, в Медіонолі черевички майже повністю були обшиті платівками у вигляді квітки арації, а в північній гробниці Гайманової Могили — 43 трикутниками з іскрозерку. Про форму взуття за розміщеними блишками нічого певного сказати не можна. Щодо хрестоподібних блишок, які походять від нього, то, як і трикутники з іскрозерку та напівсферичні платівки, вони відомі повсюдно у степових пам'ятках. Точні відповідності нашим за розмірами і деталями штампів можна назвати в Огузі та кургані біля нього [ОАК за 1894 г., рис. 119; ИАК, 19, табл. XIV, 15].

В збринні дитини. Характер розміщення золотих платівоч у похованні дитини (рис. 87; 90) дає можливість в загальних рисах уявити верхню частину її збриння. Відсутність блишок вздовж хребта, імовірно, свідчить про те, що воно не мало розрізу, а по коміру було обшите 22 прямокутними платівками, загальна довжина разів яких становила $1,9 \times 22 = 41,8$ см. Таким чином, комір не прилягав до шиї, а мав дещо опускатися на груди.

Верхня нагрудна частина і рукава збриння були густо обшиті мініатюрними платівками. Разки таких самих платівоч на місці зап'ясть, безперечно, походять від облямівки країв рукавів. Довжина разів свідчить про

те, що принаймні вишу рукава були дуже широкими — не менше 14 см в попереку. Встановити ж характер обшивки збраний вище, на жаль, неможливо.

Сюжети розетки і людської маски, поміщені на мініатюрних платівках, застосовувалися в Скіфії широко, проте зображення, тогочасні нашим, невідомі. Обидва типи чотирикутних платівок від коміра мають точні відповідності. Як і платівки із зображенням лежачого бика, бланки із квітами лілеї і лотоса (рис. 126, 12) походять з Чортомлики [ДГС, 2, табл. XXX, 1; Артамонов, 1966, рис. 104]. Деяко інше оформлення краю при однаковому основному зображенні мають відповідні платівки з Огуза [ОАК за 1894 г., рис. 123] та Мелітополя [Онайко, 1970, табл. XLII, 494b]. 1976 р. платівки із зображенням лежачого бика та квітами лілеї і лотоса, виготовлені тим самим штампом, що й ванні та чортомлицькі, виявив Б. В. Отрошенко у Вишневій Могилі, яка входить до групи Верхнього Рогачика.

ОСОБИСТІ ПРИКРАСИ

Найбіднішу категорію особистих прикрас в кургані становлять серезки. Одну з них виявлено біля правої скроні жінки з борової гробниці, дві — в похованні дитини, фрагмент четвертої — в розвалі черепа «кухарки».

Дротяні, найчастіше бронзові, серезки, подібні до виявлених у похованні дитини та жінки (рис. 113, 3; 126, 6, 7), відомі в пам'ятках IV ст. до н. е. багатьма десятками [Мелюкова, 1975, с. 181]. Часто вони оздоблені нависаючими на них намистинами або тиски чи іншими металевими підвісками, кіпки їх у більшості випадків загострені. Розміри серезок із поховання дитини цілком відповідають загальнопоширеним, оскільки серезки жінки, то вона відзначається надзвичайно малим діаметром. Крім того, її виявлено в єдиному екземплярі, що більше характерно для чоловічих поховань [Петренко, 1967, с. 31].

Удамою однієї кістяної серезки [рис. 103, 7] знайдено і в похованні «кухарки». Аналогічні вироби в інших пам'ятках нам невідомі.

Персні. Всі виявлені в кургані персні виготовлені із золота. Десять з них, з гладкими овальними щитками і роз'ємними дужками, що походять із пальців жінки (рис. 123, 11,

25), належать до найпоширеніших у Степу прикрас цього типу. Той факт, що за межами Степової Скіфії вони або зовсім відсутні (Посулла), або трапляються одиницями (Лісоостепове Правобережжя, Подністров'я), дає підставу відносити їх до категорії оздоб, притаманних виключно кочовому, власне скіфському населенню, хоч значна частина цих виробів у IV ст. до н. е., на думку А. І. Мелюкової, могла виготовлятися в античних містах-колоніях [Мелюкова, 1975, с. 188]. Зроблений у мініатюрі перстень цього самого типу з поховання дитини (рис. 126, 14) відноситься до унікальних знахідок.

Прості дротяні каблучки, аналогічні виявленим на млинці жінки та в похованні дитини (рис. 123, 12; 126, 8), в Нижньодніпровських пам'ятках зустрічаються рідше. Щодо курганів знати, то таку оздобу виявлено в погребованій гробниці Чортомлика [ДГС, 2, с. 111, табл. XXXV, 10a]. Подібні каблучки відомі на різних територіях і в широкому часовому часу, що, імовірно, пов'язано з простотою їх виготовлення.

Не забути в Скіфії помітного поширення і спіральні дротяні персні. Єдиною аналогією нашому із центральної гробниці (рис. 38, 6) у Нижньому Подніров'ї є золотий спіральний перстень із Чортомлики [ДГС, 2, табл. XXXVII, 10]. Деяко частіше вони зустрічаються на Курчеському півострові та на Кубані [ОАК за 1891 г., с. 78; Галаніна, 1975, с. 11]. А. К. Галаніна, яка вивчала перстень з Курчеська, відносить подібні оздобу до кубанського виробництва. Однак, як засвідчують знахідки на Середньому Дону [Пузікова, 1966, рис. 29, 10, 11], вироблялися вони і в інших центрах. Кіпки персні з Товстої Могилі на відміну від інших оздоблено приплюснутими голівками змії, які надали йому художньої та смислової закінченості.

Браслети, як і персні, представлені у Товстої Могилі трьома основними типами.

До першого з них відноситься прості круглі обручки, виявлені на руках слуг. В похованні «кочовки» № 3 та «вішничого» вони були виготовлені з круглого в перетині товстого залізного стрижня (рис. 15, 5), в похованні охоронника — з бронзового дроту (рис. 105, 6). Різні варіанти дротяних бронзових, срібних та електрових браслетів цього типу широко відомі [Либеров, 1965, с. 22, табл. VII, Петренко, 1967, с. 32; Ильинская, 1968, с. 148; Ковчаненко, 1967, с. 155; Яковенко, 1974, с. 115; Мелюкова, 1975, с. 186]. Залізни браслети із круглого стрижня зустрічаються

переважно в Нижньодніпровських пам'ятках. Особливо багато виявлено їх останнім часом в могилах рядового населення поблизу Орджонікідзе [СД, с. 130, рис. 15, 7; с. 137, рис. 19, 13; с. 154, рис. 37, 13, 14]. За межами Степу такі прикраси найбільшого поширення набули на Середньому Дону [Либеров, 1965, с. 18, 22, табл. VII]. В поодиноких екземплярах відомі вони також на Ворсклі [Ковчаненко, 1967, с. 158]. Відносяться подібні прикраси виключно до IV—III ст. до н. е. Можна гадати, що такі прості вироби, призначені для збуту серед широких верств населення, виготовлялися на місцях.

Перев'язки з різномірного намиста, виявлені на зап'ястях жінки із бокової гробниці (рис. 123, 124), також мають широкий круг аналогій на всіх територіях поширення скіфської культури [Петренко, 1967, с. 32; Ильинская, 1968, с. 29; Яковенко, 1974, с. 115]. Тоді як у рядового населення вони складаються із разка або навіть кількох простих намистин, в курганах знатних небіжчиків відзначаються неабиякою пишністю [Ильинская, 1968, с. 29, табл. VIII, 5; СД, с. 144—149, рис. 29]. Щодо перев'язок із Товстої Могилі, то вони вражають вишуканою різномісністю і навіть різностильністю намиста, яке входило до їх складу. Іншою їх особливістю, не відзначеною в ренді пам'яток, слід вважати спеціальні наконечники та кільця для з'єднання на руці.

Особливий інтерес серед цих застібок становить наконечник у вигляді лев'ячої голови з кільцем у пащі (рис. 125). Виготовлені за однією схемою, але доскопаліші за виконанням, голівки широко відомі як наконечники гривень [Артамонов, 1966, рис. 83, 135; Лесков, 1974, рис. 46]. Зрештою, такий самий сюжет втілено і в наконечниках пекторалей з Товстої Могилі і Великої Близиці, що є незаперечним свідченням про виготовлення перелічених виробів якщо не в одному ремісничому центрі, то, принаймні, за одним майстром.

Особливу групу прикрас в Товстої Могилі становлять золоті платівчасті браслети з відігнутими краями і одним-двома подовжкими ребрами, виявлені в похованнях жінки та дитини (рис. 122, 123, 13—15; 126, 14). М. І. Ростовцев, який вперше звернувся на них увагу, виявив їх етнографічною особливістю матеріальної культури скіфів [Ростовцева, 1925, с. 450]. Н. О. Онайко пов'язує їх виникнення ще з періодом кобанської культури Північного Кавказу [Онайко, 1970, с. 45],

Досі подібні браслети були відомі лише в Солосі, Чортомлику, курганах Дісвову, Мордвинському та Аскотинському 1905 р. Близький до них і оздоблений сценами боротьби звірів платівчастий браслет з Куль-Оби. Та обставина, що всі перелічені кургани разом з Товстою Могилою відносяться до найвидатніших пам'яток Скіфії, дає підставу вбачати в браслетах розглянутого типу не лише суто скіфську форму особистих прикрас, але й ознаку особливої знатності небіжчика, а можливо, і його соціального рангу.

Намисто. Намисто в Товстої Могилі знайдено в похованнях жінки, дитини та дівчинки-служниці. Найпростіші разки його, незважаючи на їх численність, було покладено до поховання жінки. Це виключно пастове намисто елементарних для IV ст. до н. е. форм і вельми темних кольорів (рис. 108).

Більш рідкісним для скіфських пам'яток є скляне намисто у вигляді смугастих пропенок, виявлене на шії дівчинки-служниці (рис. 105, 12), хоч аналогії йому в пам'ятках IV ст. до н. е. також відомі на широких територіях [Либеров, 1965, табл. 37, 25; Петренко, 1967, табл. 23, 13; СД, с. 164, рис. 43, 2; с. 260, рис. 3, 12; Лесков, 1974, рис. 80; Мелюкова, 1975, табл. 59, 21].

До найунікальніших зразків як за формою, так і за матеріалом відноситься оздоблене золотом глиняне намисто із поховання дитини (рис. 126, 1—3). Відмічаючи загальну рідкісність глиняного намиста в пам'ятках скіфського часу, В. Г. Петренко наводить його знахідки лише в трьох курганах V ст. до н. е. на території Лісоостепового Правобережжя [В. Г. Петренко, 1967, с. 34]. За формою наше намисто наближається до виявленого в кургані № 3 V ст. до н. е. в уроч. Стайки Верх на Посуллі, хоч тут воно виготовлене з іншого матеріалу [Ильинская, 1968, с. 29, табл. VIII, 6, 14—20]. Щодо позолоти, то вона трапилася на пастовому намисті в Мелітополі [Онайко, 1970, с. 54].

Н. О. Онайко пише, що основна маса скляного і пастового намиста надходила до Скіфії із Середземномор'я, хоч деяка його частина могла виготовлятися і в містах Північного Причорномор'я, зокрема в Ольвії [Онайко, 1967, с. 55]. Відкриття масових залишків склярського виробництва на Ягорлицькому поселенні в долині Дніпра [Островерхов, 1976, с. 30; 1978, с. 16] дає можливість переглянути цю концепцію на користь північно-причорноморського походження, принаймні,

переважної частини пастового і сизяного намиста із скіфських пам'яток.

Золоті променивки. При вивченні матеріалів з носульських курганів В. А. Ізлівська виділила в окрему групу прикрас великі золоті променивки переважно з рубчастю поверхнею, що в поодиногих екземплярах зустрічалися в чоловічих могилах [Ізлівська, 1968, с. 139]. Умови їх знахідок дали дослідниці можливість дійти висновку про застосування цих оздоб як застібок якоїсь деталі чоловічого вбрання.

Три аналогічні їм, хоч дещо менші променивки відкрито і в чоловічій гробниці Товстої Могили (рис. 38, 1). Одну з них виявлено разом із залишками горіта біля лівого боку небіжчика, дві інші зрушені з місця внаслідок діяльності грабіжників.

Найближчими аналогами нашим є рубчасті променивки з Чортомлика [ДГС, 2, с. 106, 113, табл. XXXVIII, 13; XXXIX, 9]. Дві з них виявлено поблизу меча біля лівої руки основного небіжчика із південно-західної камери, десять — в південній кімнаті бокової гробниці, що була своєрідним складом парадної зброї.

Не можна не звернути уваги на ту обставину, що в усіх трьох випадках променивки були пов'язані зі зброєю, в двох з них вони знайдені при лівому стегні небіжчика. Не заперечуючи можливості іншого застосування подібних виробів в курганах Лисостену, можна висловити припущення, що в Товстої Могилі та Чортомлику вони виконували якусь роль в оздобленні бойового обладунку воїнів.

Гривні. Надзвичайно притаманною для скіфської культури формою особистих прикрас були шийні гривні. Про споконичність застосування їх скіфами свідчать зображення на стелах раннього часу. Спираючись на повідомлення Ксенофонта, В. А. Ізлівська висловила думку, що володіння гривнею у скіфів, як і у персів, було ознакою багатства і знатності [Ізлівська, 1968, с. 138].

Ранні скіфські гривні мають вигляд простого обруча із гладкого або перекрученого дроту [Петренко, 1967, с. 34; Ізлівська, 1968, с. 138]. Існують вони і у IV—III ст. до н. е., але гривні, виявлені в могилах знаті цього часу, вражають своєю масивністю і вишуканістю оформлення. Місцем їх виробництва, безперечно, були античні центри Північного Причорномор'я.

У Товстої Могилі гривні у вигляді простого обруча із золотого дроту виявлено в похованнях дитини та «воюха» № 3 (рис. 15, 6;

126, 11). Гривня із поховання жінки, багато оформлена зірваними мотивами (рис. 119—121), належить до кращих зразків прикрас цього типу. Навіть за своєю вагою вона залишає далеко позаду всі відомі досі в Скіфії гривні.

Єдиною аналогією їй є гривня з чоловічого поховання в південно-західній камері Чортомлика [ДГС, 2, табл. XXXVII, 7; Артамонов, 1966, рис. 92]. Найхарактерніша особливість цих двох гривень полягає в тому, що художніми образами у них оздоблено не лише торці, але й більшу частину золотого прута за ними, де поміщено скульптурні фігурки левів.

Чортомлицька гривня на перший погляд уявляється дещо простішою від нашої: її кінець оформлено лише шістьма левиними фігурками, тоді як на гривні з Товстої Могили їх сім, а перед ними розміщено відліту разом з протомою оленя. Але при огляді чортомлицької гривні у Державному Ермітажі ми були надзвичайно вражені: прут її з обох кілків виявився грубо обрізаним і тільки злегка зашліфованим. Уявляється безперечно, що в давнину вона мала той самий вигляд, що й гривня жінки з Товстої Могили, але потім дві передні фігурки на кожному її кімці були з якихось причин обрізані. Сказане добре підтверджується різницею в діаметрі гривень: в Товстої Могилі він дорівнює 17,5 см, в Чортомлику — 11,5—15,7 см. Явно, що після образування кілків чортомлицької гривні значно підігнули.

Фігурки левів на чортомлицькій гривні, як і сам золотий прут, менш масивні, ніж на нашій. Є відмінності і в самих зображеннях левів. На гривні з Товстої Могили вони прилягають на передні лапи, на чортомлицькій — ніби зводяться на них, внаслідок чого голови їх піднято значно вище. Так само відрізняються за деталями і золоті накладки, приляганні під фігурками левів до зовнішнього боку стовпчиків. Обидві гривні виявлено досить потертими, але стертість чортомлицької значно більша. Сильних ушкоджень зазнала на ній і платівчаста накладка на кімцях прута. Без всякого сумніву, обидва розглянуті виробні було виготовлено, як і платівки під головних уборів та деякі бляшки під вбрання з Товстої Могили і Чортомлика, за одним і тим самим влірцем і, можливо, в порівняно близький час, однак чортомлицькою гривнею користувалися значно довше, що може свідчити про значно молодший вік Чортомлика.

На жаль, немає ніякої можливості встановити тривалість часу, протягом якого гривня могла набути такого стану потертості. Але уявляється вірогідним, що тут може йтися про багато десятиліть. Значна потертість обох гривень незаперечно свідчить також про те, що вони не були парадними прикрасами, а входили до повсякденного вбрання їх володарів. Експериментальним шляхом нами встановлено, що для одягання на ший навіть більшої в діаметрі орджонікідзевської гривні її необхідно сильно розігнути, а потім знову зігнути. При цьому найбільше навантаження завжди припадає на одну й ту саму вузьку задню ділянку гривні. При тій крихкості, якою відзначається її прут, ледве чи він міг витримати хоч скільки-небудь часте згинання і розгинання. Отже, щоб набути такого рівня потертості, гривню мали носити багато років, а можливо, і десятиліть підряд, практично не знімаючи з ший. Тим більше це стосується набагато гірше збереженої гривні чортомлицької.

Наведені спостереження мають важливе значення не лише для з'ясування відношення Товстої Могили до Чортомлика, а й для розуміння етнографічних особливостей побуту скіфів у цілому.

ПЕКТОРАЛЬ

Відкриття кожного шедевр торевтики з високохудожніми сценами із скіфського життя ставали визначними віхами на шляху поступального розвитку скіфознавства. Такими знахідками досі були келих із Куль-Оби, амфора із Чортомлика, гребінь із Солохи, паренті, чаші із Частих курганів та Гайманової Могили. 1971 р. до них приєдналася орджонікідзевська пектораль — один із найвидатніших витворів зазначеного типу.

Ще 1913 р., після відкриттів у Солосі і Частих курганах, М. І. Ростовцев говорив про настійну необхідність детального аналізу всієї сукупності перелічених виробів з метою з'ясування художніх особливостей їх філіації, місця і часу виготовлення тощо [1913, с. 88]. З того часу в літературі з'явилися невеликі розвідки, присвячені аналізу окремих пам'яток, проте вони ніякою мірою не можуть компенсувати відсутність серйозного загальноючого дослідження. Тим важче було приступати нам до вивчення пекторалі — чи не найскладнішого із означених шедеврів. Зрозуміло, що у цій праці ми на-

віть не завдаємося метою здійснити її всебічне дослідження. Спробуємо лише намітити основні особливості твору і визначити його місце серед близьких до нього витворів.

Пектораль як особливий вид прикрас відома з далекої давнини. Так, в славнозвісній гробниці Тутанхамона виявлено кільканадцять таких оздоб, розміщених на тілі фараона багатьма шарами [Картер, 1959, с. 168]. Виківченість їх форми та орнаменту свідчить про багатівіковий шлях розвитку прикрас цього типу.

На Передньому Сході та в Закавказзі платівчасті пекторалі з карбованим візерунком як броня на верхній частині шкіряних панцирів з'являються з VIII—VII ст. до н. е. [Черненко, 1968, с. 126]. Бронзову пектораль у вигляді суцільної платівки із символічним малюнком, а також уламки кількох золотих виявлено у широко відомому скарбі кінця VII ст. до н. е. поблизу Зівіс в Північному Ірані, який більшістю дослідників пов'язується з похованням скіфського вождя [Girshman, 1961, t. XXXVI; 1964, s. 303—304, ч. 137, 376, 379, 380]. У VI—IV ст. до н. е. великого поширення пекторалі набули у Фракії, де їх відкрито не менше 15 [Димитров, 1950, с. 15]. Щодо Північного Причорномор'я, то платівчасту бронзову пектораль було виявлено лише в кургані № 493 поблизу с. Ілліні [ЖРБ, с. 193; Черненко, 1968, с. 16, рис. 3]. Є. В. Черненко вважає можливим віднести до пекторалей також втрачену пинні золоту бляху, оздоблену візерунком, що походила із розкопаного селянами кургану № 4 поблизу с. Яблунівка на Канівщині [1968, с. 128].

Незважаючи на те, що загальні контури пекторалі з Товстої Могили близькі до обрисів платівчастих пекторалей із Передньої Азії, Фракії та Ілліців, єдиною прямою аналогією їй є золота пектораль, виявлена в одному з жіночих поховань Великої Близниці [Артамонов, 1966, табл. 225; Цветаева, 1968, с. 77].

Конструктивні особливості обох прикрас однакові. Місяцеподібна пектораль із Великої Близниці відрізняється від орджонікідзевської лише розмірами і має тільки один фриз, заповнений зображеннями овець та кіз, що пасуться серед дерев і квітів. По боках композиції, як і на нижньому ярусі пекторалі з Товстої Могили, зображено гошпту собаки за зайцем. Каркас витвору складається з двох пустотілих джгутоподібних трубок. Менші за розмірами, але до дрібниць

схожі з орджонікідзевськими за конструкцією і зовнішнім виглядом наконечники таманського нагрудника.

Ми вже зазначали, що об'ємні наконечники у вигляді лев'ячої голови надзвичайно характерні для оформлення північнопричорноморських гривень та браслетів. Те саме слід сказати і про застосування джгутонідибних трубок — з них виготовлено гривні і браслети із Солохи, Кудь-Оби, Великої Близниці [Артамонов, 1966, табл. 201, 202, 279, 313]. Немає сумніву, що такі близькі за зовнішнім оформленням речі могли бути виготовлені тільки в одному художньо-виробничому центрі. Зосередження їх навколо Керченського півострова наводить на думку, що, найвірогідніше, таким центром міг бути Пантікапей. Аргументація А. П. Манцевич, яка відносить нектораль з Товстої Могили, як і багато інших речей північнопричорноморського золотарства, до кола фракійських виробів [1975, с. 122], нам уявляється досить непереконливою.

Північнопричорноморське походження некторалі, без сумніву, можна було б підтвердити і аналізом поміщених на ній зображень, проте ми умисно уникаємо такого аналізу. Для прикладу наведемо лише аналогію рідкісній сцени з поровною, яку сее тепа (рис. 71): єдине подібне до неї зображення поміщено на срібному скарabeiді із пімфейського кургану V ст. до н. е. № 24 1876 р. [Силантьєва, 1959, с. 56, рис. 24, 2]. Відсутність подібних зображень на будь-яких інших територіях поширення автентичної культури коментарів не потребує.

Не вдаючись до розгляду тилів некторалей Переднього Сходу, Кавказу і Франції, зазначимо, що у питанні про їх призначення в науці склалося тверде переконання про безперечний зв'язок їх із панцирами. Дискусія точиться лише з приводу того, які з них використовувалися для оздоблення обладунку, а які — як його оздоблення. Докладне зведення думок з цього приводу наводиться у праці С. В. Черенка [1968, с. 126—128].

На підставі наближення зовнішніх обрисів орджонікідзевської некторалі до контурів фракійських нагрудників з Мезена і Вюрбиче, що вважаються доповненнями панцирів із савбонки вирізом біля ший [Огнерова, 1961, с. 501—538; Черенко, 1968, с. 127]. А. П. Манцевич висловила думку про аналогічне застосування і нашої знахідки [1975, с. 123]. Тим часом виявлення ближньоземної некторалі у похованні жінки наводить на

думку, що і подібна до неї нектораль із Товстої Могили являла собою цілком особливу форму нагрудних прикрас, зовсім не пов'язану із військовим спорядженням. Про це може свідчити покладення її окремо від поховання воїна, зодягненого в повний військовий обладунок. Судячи із стилів з Товран-Кале [Тирацян, 1968, рис. 2, 3—6], не мали ніякого відношення до панцирів й інші типи некторалей. Конструктивне наближення нагрудників із Великої Близниці і Товстої Могили до скіфських гривень IV ст. до н. е., імовірно, свідчить і про однакове їх призначення.

В літературі нерідко висловлювалися такові думки про те, що некторалі могли відноситися до культових уборів. Таку думку, зокрема, висловив Б. О. Куфтин [Куфтин, 1949, с. 164—166, рис. 31] щодо підковоподібної бронзової некторалі з Ешери, орнаментованої зображеннями солярних знаків і змії. Вважаючи ешерський нагрудник конструктивною деталлю або оздобленням шкіряного панцира, О. О. Йессен не виключає також, що одночасно він міг мати і культове призначення [Йессен, 1964, с. 124—126]. Судячи із зображення сцени прилучення до божества, культовою реччю можна вважати і нектораль із Товран-Кале [Meuser, 1970, III, 137].

Ще більш певний зв'язок із культом, можливо, мала нектораль із Великої Близниці. Нерідко відкриття в кургані дали підставу Л. Стефані висловити думку про те, що похована в цьому родина була причетна до культу Деметри та інших елевзіських божеств [Стефані, 1866, с. 16]. Після ґрунтовних праць А. А. Передольської [Передольская, 1955, с. 255—271; 1962, с. 46—91] таке трактування поховань Великої Близниці не підлягало сумніву [Артамонов, 1966, с. 74]. Враховуючи сказане вище, культова семантика некторалі з Товстої Могили уявляється цілком вірогідною. Як побачимо далі, це підтверджується і аналізом художньої композиції нагрудника.

За художніми особливостями орджонікідзевська знахідка нас надзвичайно близько споріднює з рядом витворів золотарства із північнопричорноморських курганів, і насамперед з чортманською амфорою та соловським гребенем. З першою із них нектораль споріднюється вже самою тричленністю загальної композиції, що складається із зооморфного, рослинного та антропоморфного поясів. Щоправда, розміщені вони у різній послідовності, але зміст їх надзвичайно близь-

кий. Останнє особливо стосується рослинних поясів, у композиції яких добре простежується одна й та сама схема.

Віддаленішим, на перший погляд, є зв'язок некторалі із гребенем. Проте крім матеріалу, скульптурно-горельєфного трактування основних композицій та ажурності форми їх споріднює низка художніх особливостей антропоморфних сюжетів, що простежуються як у лінії окремих образів, так і у використанні для зображення підтрикутних площин.

Для правильного розуміння розглядуваних витворів, як і пам'яток, які вони представляють в цілому, велике значення має стилістичний аналіз поміщених на них художніх композицій і вирішення пов'язаного з ним питання про час та послідовність їх виготовлення.

Датуванню виявлених раніше амфори і гребеня присвячено досить уваги і у вітчизняній, і в зарубіжній літературі [Eurtwängler, 1883; 1912; Ланно-Данилевский, 1894; Мальмберг, 1894; Фармаковский, 1911; 1913; 1914; 1915; Ростовцев, 1914; 1916; Sebefold, 1938, тощо]. Незважаючи на те що єдиної дати для обох речей не встановлено, ні в кого не викликає сумніву більш ранній вік гребеня. Час його виготовлення на сучасному етапі визначається від 30-х років V ст. до н. е. [Манцевич, 1950, с. 215—238] до початку IV ст. до н. е. [Прушевская, 1955, с. 340; Онайко, 1970, с. 105]. Приблизно такий самий різнобіт існує і в датуванні амфори з Чортманька. В. К. Мальмберг [1894, с. 189—191] та О. О. Прушевська [1955, с. 342] датують її межею V—IV ст. до н. е., Н. О. Онайко — IV ст. до н. е. без уточнення [1970, с. 102]. А. П. Манцевич — 361—353 рр. до н. е. [1949, с. 206; 1975, с. 121].

Для гребеня всіма дослідниками відзначається надзвичайно близький зв'язок його скульптурної групи із фризом Парфенона, виконаним в кращих традиціях високої класики. Разом з тим А. П. Манцевич слушно вважує на риси умовності і архаїзму групи, що найкращіше проявляються в дзеркальності композиції, характерної для попереднього періоду розвитку античного мистецтва (храм Афіни на о. Егіні). Остання обставина, на думку А. П. Манцевич, не дає можливості відсувати дату гребеня вище часу спорудження Парфенона (438—432 рр. до н. е.).

Антропоморфна композиція на амфорі, також відбиваючи в собі багато парфенонівських рис, вже просвінута цілковитим реалізмом і натуралізмом, що характеризує на-

строї найбільш ранніх елліністичних рельєфів [Фармаковский, 1922, с. 42; Ростовцев, 1925, с. 462]. Безперечно, всі ці нововведення були можливі лише у IV ст. до н. е., враховуючи у композиції ще живий дух Парфенона, — найвірогідніше, у першій його половині. Повністю солідаризуючись із такими зауваженнями Б. В. Фармаковского, М. І. Ростовцева і А. П. Манцевич, ми разом з тим аж ніяк не можемо підтримати датування амфори А. П. Манцевич 361—353 рр. до н. е. на підставі теропської монети із зображенням коня, близького за позою до одного з коней амфори [Манцевич, 1949, с. 206]. Звернення до монет Теропії впливає із загальною концепцією А. П. Манцевич про балканське походження північнопричорноморських шедеврів. Проте неодноразово відзначена самою А. П. Манцевич близькість коней з амфори і гребеня до коней фриза Парфенона начисто виключає необхідність шукати їм аналогії серед нумізматичних матеріалів фракійського узбережжя.

Продатувавши чортманську амфору серединою IV ст. до н. е., А. П. Манцевич без будь-якого обґрунтування віднесла нектораль до другої половини цього століття [1975, с. 122], відірвавши її цим самим на 50—100 років від соловського гребеня. Погодитися з цим надзвичайно важко.

Дійсно, крім формальних особливостей некторалі споріднює з амфорою виразний потяг до натуралізму, що проявляється аж до поміщення непомітної для глядача голки в кулаці лівого скіфа центральної сцени. Проте якщо на звіриному і рослинному ярусах некторалі буває живий світ у всій чистоті і повнокровності, на амфорі подібні композиції перетворюються на декоративну схему, в якій значною мірою втрачається свіжість світосприйняття [Фармаковский М. В., 1922, с. 21—35; Манцевич, 1949, с. 199; Онайко, 1970, с. 35]. Така різниця в естетичній самостійності сюжетів при цікавостій зовнішній їх подібності, на нашу думку, може свідчити лише про більш раннє походження некторалі.

Щодо антропоморфних поясів нагрудника і амфори, то їх зближає як принцип побудови, так і живописна соковитість композиції. Проте пластична характеристика образів людей на некторалі виявляє набагато більше схожості із груною гребеня, ніж із композицією амфори. Для обох золотих шедеврів однаково характерна стриманість рухів, більша чи менша сухість у моделюванні фігур. Особ-

лино споріднює пектораль із гребнем трактування центральних образів (вершини на гребені та країні на пекторалі). Ця спорідненість простежується і в манері передачі деталей, особливо складок на вірванні, і в тождішому розвороті фігур та їх засальних пропорцій (абсолютно однаково збільшення голови у порівнянні з тілом), і, нарешті, в однаково ідеальній характеристиці персонажів. Щодо останньої, то гребень і пектораль, безперечно, можна порівнювати із ворончачою манерою, тоді як чортотлицька амфора ближча до келиха Куль-Оби з її експресивністю і натуралістичною зрубленістю образів [Ростовцев, 1914, с. 87–90; Фармаковський М. В., 1922, с. 29–48; Прушевская, 1933, с. 342]. Стосовно коней з чортотлицької амфори М. В. Фармаковський сказав, що «від них пахне степом, а не абстрактною красою» [Фармаковський, 1922, с. 40]. Це саме можна сказати і про скіфи з амфори, тоді як майстер гребеня явно захопаний в ідеальну чистоту своїх основних героїв.

Надзвичайно явно потяг до ідеального трактування відчувається і в строгих образах центральних скіфів пекторалі, хоч зображення їх децю більш реалістичне. З іншого боку, давно вже відмічалася риси натуралізму у зображенні цінного скіфа на гребені, особливо помітні на фоні сміливо урівноваженості вершинки [Манцевич, 1902, с. 3]. Такий самий натуралізм слід відзначити і в образах юнаків пекторалі. Проте на нагруднику розбіжність у характеристиці основних і другорядних образів виявлена значно менше, до того ж вона суттєво зрештована загальним фоном композиції, на гребені ж різно кидается у вічі. Така різноманітність у передачі образів гребеня разом із відміченими рисами архаїчності у побудові композиції при загальній залежності витвору від скульптури високої класики вимагає пояснення.

На сьогодні добре доведено, що образи північнопрічорноморської торевтики виникли і розвивалися не просто під впливом античного мистецтва, а в безпосередній залежності від храмової скульптури, в якій беруть початок не лише загальний дух, але й конкретні принципи постановки окремих фігур [Мальмберг, 1894, с. 189–191; Манцевич, 1949, с. 196; 1950, с. 223; Овачко, 1970, с. 35; 1976а, с. 314–315]. Ізучивши далі, ми дійшли висновку, що підтрикутні композиції гребеня і пекторалі, безперечно, не могли бути розроблені самостійно, а виникли як наслідок побудови скульптурних компо-

зицій фронтонів античних храмів. Характерною особливістю фронтонів періоду ранньої класики є невідміщені розміщення в центрі композиції збільшеної фігури повернутого в фас божества. Колосальний зріст її у порівнянні з іншими фігурами фронтонів не руйнував художньої цілісності композиції лише внаслідок безсмертності образу, тим більше що з точки зору стародавніх греків боги були значно вищими від людей [Мальмберг, 1900, с. 13]. Класичним прикладом композицій подібного типу вважаються фронтони храмів Афіни на о. Егіні (490 р. до н. е.) та Зевса в Олімпії (456 р. до н. е.) [ВНС, 1, с. 191–200; Колчинский, 1970, с. 53–54; Виннер, 1972, с. 149–170].

Вперше цей усталений принцип заповнення центру фронтонної композиції було порушено на фронтоні Парфенона (438–332 рр. до н. е.), де фігуру центрального божества заміщено двома образами. На східному фронтоні зображено сцену народження Афіни із голови Зевса, на західному — суперництво Афіни із Посейдоном за владу над Аттикою. В обох випадках фігури центральних божеств поміщено збоку від центру, так що він залишається майже вільним. Для заповнення простору на західному фронтоні використано олімпієве дерево Афіни; на східному — під самим поськом поміщено невеличку фігурку Ніки у льоті, яка збирається одягти вінок на голову Афіни. Як зазначає Б. Р. Виннер, новаторство фронтонів Парфенона (тут ми опускаємо дискусію з приводу їх авторства) полягає в емоційно руйнівній тектонічній центрі композиції: «І в тому і в іншому випадках перед нами чисто живописна ідея, яка могла виникнути лише у фантазії скульптора, що зник мислити не стільки пластичними об'єктами і контурами, скільки контрастами світла і тіні, живописною грою барвистих плям» [Виннер, 1972, с. 209–211]. Фігури центральних богів, як і раніше, виконані у збільшеному масштабі, але внаслідок ритмічного широтиння драматизму композиції від країв до центру фронтону він сприймається не як абстрактний прийом чи символ фронтонів попереднього періоду, а природним наслідком всієї духовної і пластичної ідеї сюжету [Виннер, 1972, с. 210].

Наступний, третій етап в заповненні центру фронтонної композиції пов'язаний з періодом пізньої класики. Найвиразніше він проявився у фронтоні храму Асклепія в Епідаврі (375 р. до н. е.), авторство яких належить Тиміфію. Крайче зберігся західний, що

передає сцену Амаліомахії. Відмовившись від зображення божества і підтверюючи бій простих смертних, скульптор для заповнення центру фронтону був змушений поставити кінну фігуру [Мальмберг, 1900, с. 15]. Як пише Б. Р. Виннер, «якщо одна та обставина, що в центрі фронтону поміщено статую в такому скороминуючому, стрімкому русі, направлено-му вниз глядача, без будь-якої противаги, вказує на те, що скульптори IV ст. до н. е. вже не володіють тектонікою класичного стилю V століття, що відсуття фронтонної композиції уже загублено» [Виннер, 1972, с. 235]. Найбільш рання композиція із фігурою вершинки в центрі, можливо, знаходилася на західному фронтоні славнозвісної «пам'ятки Нерейд» в дікійськом місті Кеанфі [Мальмберг, 1900, с. 16], що датується самим кінцем V або початком IV ст. до н. е. [Виннер, 1972, с. 232] і є однією з найскрапніших пам'яток пізньої класики. Підтрикутні композиції соловського гребеня цілком наслідують цю поведінку групам з вершинкою в центрі. Отже, нову гребеня можна віднести не до 30-х років V ст. до н. е., як гадає А. П. Манцевич, а принаймні, до рубежу V—IV, а ще вірогідніше — до початку IV ст. до н. е. Таким чином, його композиція увірвала в себе риси не лише ранньої і високої, але й пізньої класики і внаслідок цього виглядає ще більш різноманітно, ніж це уявляється А. П. Манцевич. Безперечно, що у цій різноманітності знайшла свій вищий аморфний художній уявляв автор витвору.

Щодо композиції верхнього ярусу пекторалі, то не можна не помітити її цілковиту залежність від фронтонів Парфенона з їх двофігурним центром, і насамперед від східного. Незважаючи на різницю в тематиці, для обох пам'яток однаково характерні спокійність тону, невимушена урівноваженість мас, багатство і повнозначність пластичного вирішення. Ця подібність простежується аж до збільшення центральних фігур і заповнення центру живописною деталлю: парфенонської Ніки на пекторалі як не можна краще відповідає підвищений посередній горіт, розміщення якого у цьому місці зовсім не вмотивоване змістом. Це саме стосується і збільшення масштабу центральних фігур. Як і на східному фронтоні Парфенона, на пекторалі воно виглядає не абстрактним тектонічним прийомом, а є наслідком всієї концепції композиції, хоч в обох випадках формально диктувалося вимогами форми витворів. Самостійність мислення автора пекторалі найвиразні-

ше проявилася у пластичному вирішенні країв композиції: воно було досягнуте за рахунок добору видів тварин, природні розміри яких зменшуються у центробіжному напрямку. При цьому зменшення має вдало компенсоване збільшенням енергії руху кінцевих фігур, що також цілком відповідає традиційм високої класики [Колчинский, 1970, с. 62].

Разом з цим не можна не усвідомити надзвичайно близької спорідненості у тембрі звучання нижнього ярусу пекторалі та західного фронтону Парфенона. На відміну від спокійної розповіді попередніх композицій, вираженої чисто пластичними засобами, для обох останніх характерні емоційний, піднесений тон, сповнений напруження і драматизму. Природно, що для розкриття основного змісту художника в обох випадках змушені були віддатися до живописних прийомів, використавши урівноважені варіанти рухів, збільшення їх амплітуди і загальної динаміки.

В такому протиставленні змісту, втіленого на східному і західному фронтоні Парфенона, за словами Ю. Д. Колчинського, знайшла свій вищий етичний аспект розумної гармонії та стихійного афекту, характерна для цілого ряду творів класичного мистецтва. «Бурхливі рухи і напруження фігур західного фронтону створюють із головним, східним, власноручною контраст, що втілює загальною ідею торжества розуму, волі і кінцевої гармонії» [Колчинский, 1970, с. 54]. Точніший вступ для характеристики композиції пекторалі знайти важко. І весь її дух, і відзначене вище співпадання деталей безперечно свідчать про те, що пектораль виготовлена під безпосереднім впливом Парфенона самостійним митцем, який, користуючись до всім відмінним матеріалом і відтворюючи до всім інший зміст, зміг піднятися до найвищих ідей античного мистецтва, втілених у скульптурі Парфенона [Виннер, 1972, с. 210]. При цьому слід застеретти, що порівнювати Парфенон з пектораллю ми можемо лише як велике з малим або самобутній витвір генія з більш чи менш вдалим його переслівом.

Проведений аналіз, таким чином, засвідчує, що композиція пекторалі, незважаючи на неаріанічно ширшу тематику і загальний задум, в естетичному плані виглядає набагато цільнішою від композиції соловського гребеня. Звичайно, цього ще не досить, щоб вважати пектораль старшою від гребеня, — вирішальне значення тут, безперечно, мали

художні уподобання авторів цих пекторалів. Про більш пізній час створення пекторалів може свідчити просякнення її композиції віршальними тенденціями реалізму, характерним для пізньої класики. І якщо содоський сребінь датується межею V—IV — першою чвертю IV ст. до н. е., то для пекторалів, вірогідно, найсправедливішою буде остання дата. Амфора ж із Чортомлики в такому разі могла бути виготовлена у межах другої чверті — середині IV ст. до н. е. При цьому для нас надзвичайно важливо, що встановлена таким чином дата пекторалів повністю збігається із датою єдиної примки її аналогії — нагрудника із Велікої Близниці [Передольська, 1962, с. 47]. Наведений вище німфейський скарабеїд із зображенням корови, який Л. Ф. Силантська продатувала 460—450 рр. до н. е., також не дає можливості піднімати дату пекторалів вище першої чверті IV ст. до н. е.

З огляду на це нам уявляється зайвою обережність П. Б. Брашнінського при спробі обмежити дату амфори з пекторалом першою чвертю IV ст. до н. е. [1978, с. 68].

Однією з найскладніших у скіфознавстві була і залишається проблема трактування відбитих у пам'ятках мистецтва образів і композицій. Особливого значення це питання набуває при інтерпретації витворів, на яких представлено реалістичні сюжети із скіфського життя. З часів М. І. Ростовцева більшість дослідників вважають їх жанровими сценами, у кращому випадку — ілюстраціями до скіфського епосу, трактування яких внаслідок обмеженості джерел неможливо.

Вірше спробу конкретного тлумачення сюжету з чортотмлицької амфори зробив Л. Стефані, який вважав, що тут зображено розповідь Еліана про лаучку царського жеребця [Стефані, 1865, с. 15]. Ще невдалішою виявилася спроба І. Н. Своронса «ототожнити сцену содоського гребеня з конкретним епізодом з життя Мільтіада» [Ростовцев, 1918, с. 22]. Безумовним досягненням дореволюційних істориків можна вважати лише інтерпретацію композицій з чортотмлицького і содоського горитів. Більшість дослідників зараз погоджуються з тим, що на першому з них відтворено сцени з міфа про Ахілла, на другому — бій молодих і старих скіфів під час повернення скіфського війська із передніазіатських походів.

Кілька нових праць, присвячених означеній темі, з'явилося в поточному десятилітті. Насамперед серед них слід назвати праці Д. С. Расвського, пов'язані, зокрема, з тракту-

ванням сюжетів із воронезької, куль-обської і гайманової чаши [Расвський, 1970; 1977] *. Дослідник вважає, що на них відтворено переказ Геродота про розподіл влади у Скіфії між синами Таргітая-Геракла, а сам переказ ставить в загальну систему космогонічних поглядів скіфського суспільства. Закономірність появи таких зображень в IV ст. до н. е. пояснюється необхідністю обґрунтування права на царську владу внаслідок зміцнення скіфської державності за часів Атея. Як відомо, цією самою причиною Б. М. Граков пояснював і появу в Скіфії антропоморфних зображень божеств і героїв, насамперед прародичів скіфів — змісногої богині та Геракла-Таргітая [Граков, 1950]. Звичайно, вважати версію Д. С. Расвського доведеною остаточно не можна, проте воно відзначається значною мірою вірогідності і, що головне, стверджує в упевненості про можливість і необхідність подальших пошуків на ниві трактування сюжетів із визначних витворів скіфо-античного золотарства.

Д. С. Расвський занотував і тлумачення сюжету фриза чортотмлицької амфори як зображення ритуалу на честь родоначальника скіфів Фатімасада [Расвський, 1971]. Вслід за ним загального трактування композиції амфори як класомов'язаної системи образів, присвяченої культу Фатімасада, дійшов Д. О. Мачинський [Мачинський, 1973]. Широку інтерпретацію композиції амфори нещодавно запропонувала О. Ю. Кузьміна. На її думку, композиція відбиває космогонічні уявлення скіфів, пов'язані з індоіранською концепцією трьох сфер світобудови, втілених в трьох повсах витвору. Верхній з них вона пов'язує з астрально-космічною сферою, середній — з атмосферою і нижній — із сферою надземлі. На відставі даних індоіранської міфології вона із зображенням терзання тифонама алена О. Ю. Кузьміна трактує

Монографія Д. С. Расвського з'явилася після того, як наша праця була підготовлена до друку, внаслідок чого ми, на жаль, не змогли використати у цьому доробку його думок з приводу ідеологічних поглядів та космогонічних уявлень скіфського суспільства. Це саме стосується і новітньої статті Д. С. Расвського, присвяченої спеціально аналізу композиції пекторалів [1978].

як зображення дня весняного рівнодення, циклічної зміни явищ природи, відродження її через знищення; рослининий пояс — як відтворення дерева життя, що було символом богині-матері і втілювало в собі живлячі сили землі, її плодючість. Такий тематичний зв'язок верхнього і нижнього поясів дає дослідниці підставу вбачати в антропоморфному фризі амфори не побутову картинку, а відтворення коней для ритуального жертвоприношення в день солярного Нового року, який в індоіранців був разом з тим днем коронації і сприймався як перемога царя, земного втілення бога. Таким чином, всі три пояси амфори, на думку О. Ю. Кузьміної, зображують царя як обранця богів і наділеного безсмертям носія плодючості [Кузьміна, 1976, с. 69—74].

Як бачимо, щодо антропоморфного фриза амфори і Д. С. Расвський, і Д. О. Мачинський, і О. Ю. Кузьміна сходяться на визначенні його як жанру на релігійній основі, на чому послідовно наполягав М. І. Ростовцев [1914, с. 84]. Аргументація такого висновку широкими даними дослідження ідеологічних уявлень індоіранської спільності робить його майже незаперечним.

Значно менше доказів наводять дослідники іншого напрямку, які вбачають у сценах на північнопричорноморських витворах звичайні побутові сцени. Щодо чортотмлицької амфори і пекторалів, то таке трактування антропоморфних їх композицій нещодавно було запропоноване В. А. Іллінською, яка стверджує, що в подібних сюжетах знайшла свій прояв ідеалізація скіфської патріархальності за часів Атея, що начебто виникла на противагу розкладаючому впливу на суспільство збагатілої його верхівки [1977, с. 168]. Проте раціоналістичність такого пояснення не знаходить серйозного вмотивування в загальних тенденціях розвитку ні скіфського, ні античного мистецтва.

Безпідставним виглядає і трактування центрального сюжету пекторалів В. М. Даниленком, як сцени передачі священного хутряного панцира вождем скіфів-кочовиків вождеві скіфів царських [1975, с. 89].

Тим часом з етнографічних матеріалів добре відомо, яку величезну роль в щоденному житті стародавньої людини відігравала релігія. Містичні уявлення про навколишній світ супроводжували кожен її крок від народження і до смерті. Отже, щоб правильно оцінити будь-яке явище в житті стародавнього суспільства, до нього слід підходити з точ-

ки зору психології саме тогочасної людини. Ігнорування ж цієї вимоги неминуче призведе до модернізації історичного процесу.

В свідомості стародавньої людини поодинокі явища не мало будь-якого соціального значення і не було варті втілення в художніх образах. Як пише В. М. Топоров, міфопоетичний світогляд стародавніх виходив із глобального детермінізму і, зокрема, пов'язаності, тотожності макрокосму та мікрокосму, природи і людини. «Людина взагалі — це один з останніх елементів космогонічної схеми. Людський колектив, за міфопоетичним світоглядом, створює більш складне поєднання таких елементів з космологічною доцільністю. Звичайно, існує життя, повне «низьких», буденних клопотів, але воно не входить у систему вищих цінностей... Важливе, реальне лише те, що є сакральним, а сакральне лише те, що є частиною космосу, виходить з нього, стосується його» [Топоров, 1977, с. 189]. Звідси людський вчинок має вагу лише остільки, оскільки в ньому повторюється діяння, здійснені пернісно божеством або культурним геросом [Гуревич, 1969, с. 107].

Виходячи із цих застережень і враховуючи аргументацію О. Ю. Кузьміної, ми цілком розділяємо її погляд на композицію чортотмлицької амфори як на відображення космогонічних уявлень скіфської людності. А тотожність загальних схем композицій амфори і пекторалів дає нам підставу стверджувати, що вони мали і тотожний зміст.

Вирішальне значення для розуміння змісту пекторальної композиції, безперечно, має центральна сцена верхнього ярусу, підкреслено виділена як розташуванням, так і ретельністю відтворення. В. М. Топоров відзначає, що у сакралізованому світі існували строги правила розміщення частин цього світу у просторі і часі: «Для міфопоетичного погляду характерне визнання негомогенності (неоднорідності) простору та часу. Найбільшу цінність (максимум сакральності) має та точка в просторі і часі, де і коли відбувся уявний акт творіння, тобто центр світу, місце, де проходить «вісь світу» (що найкоротшим шляхом з'єднує землю та людину з «Небом» і «Творцем»)»... [Топоров, 1977, с. 190]. На пекторалі сцену з кравцями без перебільшення можна назвати центральною і в стилістичному, і в ідейному розумінні — навколо неї групуються не тільки фігури верхнього ярусу, але й вся композиція витвору в цілому. Тому нам дуже важко погодитися з В. А. Іллінською, яка ладна вбачати в

цій сцені один з рядових сюжетів, а в її героях — обциників-ремесників [1976, с. 32].

На підставі зачісок і одягу можна дійти висновку, що в цілому кравці представляють той самий етнографічний тип, що й зображені обабіч них юнаки. Проте коли образи останніх трактовано, як ми вже відзначали, у приземлено-побутовому плані, то фігури кравців сповнені величчю і почуття власної гідності, що аж ніяк не дає можливості відносити їх до одного соціального стану з доярами.

Підтвердженням нашої думки правлять і атрибути кравців — пов'язка на голові лівого з них та покладені біля них горити. Присутність останніх сама по собі підносить кравців над доярами, позбавленими будь-якої зброї. Ще яскравіше світло на їх образи проливає зображення на горитах міфологічної сцени боротьби людини з чудовиськом. На виштовково важливе значення подібних сцен у мистецтві скіфів слідом за Б. М. Граковим нещодавно звернула увагу С. С. Безсонова, вивчаючи новківецький палобник [Бессонова, 1975, с. 14]. На території Скіфії сцени боротьби героїв з чудовиськом стають популярними з IV ст. до н. е. До них відносяться золоті платівки із зображенням боротьби Геракла з немейським левом, скіфів та рисмасів із грифонами тощо. На особливу увагу заслуговує кістяна платівка з південної гробниці Гайманової Могили, на якій зображено бородатого скіфа, що уражає списом драконоподібне чудовисько [Яковенко, 1976, с. 534—536]. Тотальність цієї сцени із зображеннями на горитах кравців не викликає сумніву.

Б. М. Граков пояснював появу подібних сцен у скіфському мистецтві утвердженням культу героя-пращура, необхідного для зміцнення і обґрунтування споконвічності царської влади у Скіфії [Граков, 1950, с. 7—18]. Ця думка знаходить підтвердження в численних аналогіях із індоіранської міфології, зв'язок з якою багатьох образів мистецтва скіфів добре доведено [Кузьміна, 1972; 1976; 1977]. Міф про боротьбу бога або героя з чудовиськом у різних варіаціях існує у всіх індоєвропейських народів. Найдавніше чудовисько в цих міфах — фантастичний змії або дракон [Венденштедт, 1934, с. 180]. У Східному Ірані в день Нового року влаштовувалася навіть священна вистава — боротьба героя Траетаона, якого зображав сам цар, з драконом. Перемога над чудовиськом символізувала обрання на царство [Widengren, 1959, с. 25].

Не викликає сумніву, що зображення на горитах пекторалі такої символічної сцени, за задумом художника, мало підкреслювати ранг їх володарів, а не просто заповнювати пустоту — для цього він міг би обрати і менш складний у технічному відношенні сюжет.

Важлива для розуміння розглядуваних образів і пов'язка на голові лівого скіфа. В. А. Іллінінська вбачає у ній звичайну пов'язку для волосся, яку носили ремісники [1976, с. 32]. Проте численний матеріал з цього питання свідчить про далеко не буденну роль такої пов'язки. Наявність її на голові скіфа із куль-обської чаші дала підставу Л. Стефані [1865, с. 146] вбачати у ній діадему, а в самому скіфові — царя. З того часу, як би не трактувався сюжет посудини, ніхто не піддавав висунуту думку сумніву.

М. І. Ростовцев звернув увагу на сцену одорації, зображену на ритоні з Карагодеуашха, і навів їй численні аналогії з передньоазійського мистецтва [Ростовцев, 1913, с. 1—62]. На більшості сцен влада царені вручалася у вигляді символічного кільця-вінка або діадеми. Нещодавно до карагодеуашхського сюжету звернувся В. Д. Блаватський. На широкому колі прикладів він також стверджує, що характерною особливістю царських головних уборів ахеменідів, сасанідів, аркашідів та елліністичних правителів були діадеми у вигляді широких стрічок [Блаватський, 1974, с. 38—44]. Такий головний убір, на думку обох дослідників, у V—IV ст. до н. е. символізував божественне походження царської влади не тільки у персів, але й у широкій північнопричорноморській людності.

Ріаного типу шерстяні пов'язки та стрічки мали широке застосування також в культових церемоніях та обрядах, пов'язаних насамперед з культами плодючості. Найбільше свідчень про них лишилося в описах елевсінських містерій. Так, В. В. Латишев пише, що для керівництва елевсінськими торжествами із роду Евмолідів обирався ієрофант — звичайно поважна літня людина, — якому належало носити спеціальний пурпурний одяг і головну пов'язку (отрофійон). В таке саме вбрання одягався і факелоносець — друга після ієрофанта особа при відправленні свята [Латишев, 1899, с. 214—215]. Подібні до отрофійонів пов'язки під час містерій мали носити також жерці та жриці Деметри [Foucart, 1914, с. 384; Deubnet, 1932, с. 76], зображення яких є на численних ком-

позиціях античності, зокрема на роспису посудини із сценою посвяти в елевсінські таїнства [Фрєзер, 3, с. 112]. На другій посудині, наведеній Дж. Фрєзером, в сцені поклоніння колосу ліворуч стоїть юнак, який передає згорнуту в кільце стрічку іншому, що сидить. За головою останнього висить така сама розгорнута стрічка [Фрєзер, 3 с. 114].

Навсаній [VIII, 15, 1—3] при описанні свят на честь Деметри елевсінської в м. Феппеї (Аркадія) зазначає, що в так званому петромі (кам'яному ящику) разом з інструкцією щодо порядку здійснення містерій та маскою Деметри Кідарії зберігалася також спеціальна священна пов'язка. Пов'язавши її на голову під час великих містерій, жрець, б'ючи у землю скипетром, уражав підземних демонів.

Серед теракот Великої Близниці, які, на думку А. А. Передольської, ілюструють хід елевсінських містерій, більшість фігурок представлено також з пов'язками на голові. Насамперед це сама Деметра у вигляді розгніваної жінки, Ямба, жрець у вигляді старця, жрець Плутона, кулачний босць, Сілен, жрець чи божество з групи «подружжя» та хлопчик, зображений поруч із жерцем [Передольская, 1962, рис. 8—42]. Головний убір останнього має вигляд пурпурної пов'язки із блакитними стрічками. На підставі широкого кола аналогій А. А. Передольська [1962, с. 71] дійшла висновку, що у даному випадку пов'язка символізує посвячення хлопчика в таїнства.

Широкі шерстяні пов'язки відігравали важливу роль в обрядах, пов'язаних з відтворюючими силами землі та культом плодючості взагалі, а також були символом прилучення до божества [Носк, 1905, с. 43]. Матері-Землі на ім'я Dea-Dia як богині плодючості слугувала колегія жерців [fratres arvales], що відірали обряди з широкою білою пов'язкою на лобі. Колегія являла собою типовий жрецький інститут доби розкладення родоплемінного ладу стародавніх римлян і існувала у Римі до перших століть нашої ери [Norden, 1939, с. 130; Трелчен-Вальдауфель, 1959, с. 375; Roscher, I, с. 969—974]. Часто в подібних пов'язках зображаються і самі божества родючості — Кібела, Артеміда, Діоніс тощо. На скульптурній голові Діоніса з Лейдена зображено широку начільну стрічку із товстої, імовірно, шерстяної тканини, за шириною і характером складок зовсім тождібно пов'язці лівого скіфа із пекторалі [Roscher, I, с. 1128]. Навряд чи є потреба у додаткових

доказах на користь того, що така пов'язка являла собою цілком визначену символічну річ, а не була підв'язкою для волосся ремісника. Останні, як правило, мали вигляд тонкого сирцевого ремінця і зовсім не схожі на наведені пов'язки.

Найточнішу іконографічну аналогію сцені з кравцями представлено на золотій чаші кінця II тисячоліття до н. е. із Хасанлу [Курочкин, 1974, с. 34, рис. 1]. Композиція її складається із окремих сцен, пов'язаних між собою, імовірно, внутрішнім змістом. Серед сцен, поміщених в нижньому ярусі, привертає увагу зображення двох звернутих один до одного чоловіків, які, сидячи навпочіпки, тримають за руки і голову третього (рис. 137). На головах у всіх трьох персонажів добре помітні пов'язки, обидві руки головних із них і ліва середнього також перев'язані стрічками. Позиція, жести і поворот фігур у цій сцені майже до дрібниць співпадають із зображенням скіфів центрального сюжету пекторалі. Різницю становить виключно об'єкт, на який направлено дію основних персонажів: на пекторалі це вбрання, на чаші — людина.

На нашу думку, такий збіг деталей аж ніяк не можна пояснити випадковою іконографічною схожістю — поза всякими сумнівами, він міг впливати лише із єдності змісту обох сцен.

Г. М. Курочкин вдало пояснює більшість сюжетів композиції чаші на підставі міфа про Анахіту, знаходячи їм точні відповідники в Авесті. Труднощі у нього викликає лише трактування наведеної вище сцени. Він висуває припущення про те, що під двома чоловіками, які тримають третього, можливо, слід розуміти братів Ашавазду і Тріту, що вимолюють у Ардісури Анахити перемогу над Дураскастою та іншими супротивниками. Притягнутість такого пояснення, його випадковість особливо помітні на фоні цільної розповіді про Анахіту, тому Г. М. Курочкин зовсім не наполягає на його правомірності. Імовірно, для розуміння наведеного сюжету, а разом з тим центральної сцени пекторалі слід залучити ширше коло аналогій.

У зв'язку з цим нашу увагу привернули культові сцени, представлені на кам'яних і свинцевих табличках з Дакії, Паннонії, частково Нижньої Мезії та Фракії. Вперше у вітчизняній літературі до них звернувся М. І. Ростовцев [1913, с. 37—62, табл. VI, VII]. Датуються вони в основному II—III ст. На думку Ростовцева, таблички являли собою своєрідні талісмани римських легіонерів Да-

ції і Паннонії, серед яких, авелідою перебування в Малій Азії, ще до офіційного вшанування 224 р. у Римі нового культу Мітри, що перейняв деякі риси інших божеств і був поєднаний з великою жіночою богинею, цей культ став провідним [Ростовцев, 1914, с. 58–62].

Ухилившись від докладного описання табличок, зазначимо, що зображення на них розміщено в три-чотири яруси. На верхніх з них зображено самих богів у вигляді двох верш-

ними пам'ятками, фігура з правницею біля рота символізує містичний, тасмний характер сцени. «Цей акт *revelatio* або *occultatio* міста відомий нам, — провидить далі дослідник, — з містерій Мітри. Про нього Гумонт пише так: «Після того, як міст був «вороним», його просували у ринг «тасмного» або «екри-того». Члени цього класу були закриті будишкою заклоном і залишалися невидимими для решти присутніх: показувати їх (*ostendere*) було урочистим актом». Я не сумніваюся в

137
Фрагмент композиції на чаші
із Хасанлу (за
Г. М. Курочкіним).

тому, що в нашій сцені ми маємо справу саме з одним із описаних актів: це або акт *ostentatio* міста, або, що більш вірогідно, акт посвячення, тобто закриття майбутнього *egyptus*, акт *occultatio*» [Ростовцев, 1913, с. 53].

Запропоноване трактування змісту композиції рельєфу в принципі суперечить не викликає. Проте, виходячи із новітніх досліджень основних закономірностей міфопоетичної творчості, ілюстраціями до якої, безсумнівно, є наведені вище сцени, можна зауважити, що М. І. Ростовцев трактує їх зміст дещо зовнішньо. С неї відстає гадати, що на рельєфі підтворено не просто одну із рядових сцен посвячення, а концентральний акт першотворення, головним героєм якого на міфологічному рівні виступав культовий герой або божество, а на рівні соціально-політичному — його заступник в новому часі, сам «цар в архаїчній ролі первосвященника, першого жерця» [Топоров, 1977, с. 190]. — єдина фігура, наділена космогонічними функціями.

Слід також зауважити стосовно безлічтєржнього віднесення М. І. Ростовцевим сцени із дакійської таблички до культу Мітри. Абзацем нижче після такого визначення він сам пише: «Наведений вище аналіз зображень на наших табличках свідчить, як неясно виділяються два існуючих релігійних уявлення — одне, що характеризує релігію Мітри, наскільки ми її знаємо, друге — релігію великої жіночої богині Ірану, Сірії і Малої Азії. Обидва, наприклад, судячи із зображень, ідуть паралельно, не зливаючись один з одним, але ідеї істотно, що створило нашу табличку, були ідеями того й іншого напрямку обох культів» [1913, с. 54]. Зрештою, культ Мітри у Римі, як ми вже відзначили, був безпосередньо поєднаний з культом великої богині.

Ми не ставили собі за завдання дати конкретне тлумачення змісту сцени дакійської таблички, проте її міфічно-космологічний характер підтверджується досить значним поширенням близьких до неї сюжетів в індоевропейському світі. Для прикладу наведемо зображення на фракійському камені із Гундеструпа (Дакія) [Schlette, 1976, III, 32]. Центральне місце у відтворенні тут сцени посідає збільшена голова божества, навколо якої розгортається заповнює у вигляді розвернутої сороч-

відмічену вище іконографічну схожість сюжетів чаші із Хасанлу та пекторалі з дакійським рельєфом, гадаємо, що можна говорити про цілковиту їх співставність. Щодо відмінностей між ними, то, на нашу думку, їх слід пояснювати насамперед тим, що наведені сюжети відтворюють різні за послідовністю моменти близьких за своєю суттю культових актів: коли на рельєфі передано процес ритуалу, то на чаші його завершення, а на пекторалі — лише підготовку до нього.

138
Рельєфна композиція на
кам'яній табличці із Мелі
(за М. І. Ростовцевим).

ки. Обриси останньої цілком тотожні контурам дакійської заповнює і вбрання із пекторалі. На плечах центрального персонажа, заплетуючи його волосся в косиці, стоять дві величкі фігурки. На додаток до цього на лівому плечі божества поміщено фігурку вершника, обрам якого в сценах різних культових актів відтворено як на подунайських табличках, що їх розглядає М. І. Ростовцев, так і на багатьох витворах із Північного Причорномор'я. Як бачимо, наведена сцена багатьма деталями перекачується не лише із аналізованими сюжетами чаші із Хасанлу та дакійської таблички, але й з широким кругом культових зображень взагалі. Незалежно, такої самий зміст мають і близькі за іконографією сцени з території Ірану, що датуються VIII—V ст. до н. е. [Girselman, 1964, III, 91; p. 376 та ін.]

Таким чином, все сказане переконує в тому, що на кам'яній табличці із Дакії відтворено той чи інший культовий акт, в якому відбилися міфологічні уявлення про творення світу. Спируючись на незмінність культових обрядів протягом століть і прагнучи

Якщо згадати до уваги, що в усікому культовому акті так чи інакше відбивається зміст періоду, тобто події, а якої починається світ, то особливості цієї події цілком можна пояснити на підставі містичних ритуалів, пов'язаних з тими чи іншими божествами. З цього приводу хочеться відзначити, що багато деталей трьох співставлених композицій (пектораль, чаша із Хасанлу, табличка із Дакії) знаходять пояснення в елевзієвських містеріях, відомих значно краще, ніж містичні свята Іранії. Принципова можливість такого пояснення доведена добре відомим у науці фактом паралельності функцій різних божеств, а відтак і подібності пов'язаних з їх культами ритуалів у різних народів стародавнього світу. «По суті, — пише Дж. Фрезер, — міф про Деметру і Персефону тотожний єгипетському міфу про Афродіту (Астарту) і Адоніса, так само, як і фрігійському міфу про Кібелу і Агіса та міфу про Ізіду і Озіріса» [Фрезер, 3, с. 108]. Отже, співвідношення окремих деталей на аналізованих сценах з такими самими деталями елевзієвських містерій не тільки певною мірою пояснюють

137

ників та жіночої фігури між ними (варний Мітра і велика богиня), іноді доповнених обрисом Геліоса; на інших — різноманітні сцени із містичних культів, елементи цих сцен та атрибути культу. Всі сцени піддаються певному трактуванню і мають значне коло аналогій у зображеннях різних містичних актів.

Серед них привертає увагу рідкісна композиція на камені, центральна сцена якої за своєю схемою нагадує, з одного боку, сюжет чаші із Хасанлу, а другого — пекторалі [Ростовцев, 1913, с. 53, табл. VII, 5]. На рельєфі зображено двох чоловіків, що обома руками розтягують шкуру, імовірно, барана, як якою на плоскому камені навколониша стоїть ще один персонаж. Загальні контури шкури повністю співпадають із обрисами хутринового вбрання на пекторалі. Ліворуч від каменя у землю врита амфора. За спиною лівого чоловіка, а підвешеною до рота рукою, стоїть жінка. За нею у два яруси розміщено зображення птаха і пана, за правим чоловіком — лев і півні (рис. 138).

За свідченням М. І. Ростовцева, подібні композиції трапляються і на інших рельєфах. Для цього не лишається сумніву, що наведена сцена, як і всі інші, трактовані ним, походить із області містерій. У фігурі на камені він абачас міста, якого закривають або відкривають жерці. За аналогією з

зміст перших, але й можуть свідчити про цю дієвість відомих у них ритуалів.

Перше місце серед цих деталей посідають жрецькі пов'язки, на яких ми зупинялися вище. На чаші із Хасанду ними увінчані обидва головних персонажі, на пекторалі — один. В. В. Латинцев також пише, що під час священнодійств місти на відміну від непосвячених поклали на головах муртові вінки, а на правій руці і лівій долі — пов'язки [Латинцев, 1899, с. 224]. Можна гадати, що пов'язки на руках всіх трьох персонажів чаші свідчать про посвячення їх в таїнства.

Про те, що на чаші зображено сцену завершення ритуального акту, яка, на нашу думку, йде за сценою рельєфу із Дакії, свідчить наявність на голові центральної фігури пов'язки чи вінка, про який згадує В. В. Латинцев. У зв'язку з цим нам здається можливим стверджувати, що «жерці» не просто тримають середнього персонажа за голову, як пише Г. М. Курочкин, а, тримаючи його за руки, одягають на нього вінок, завершуючи цим весь ритуал. Інакше пояснити простягнення рук бокових фігур до голови середньої просто неможливо.

Так само відсутність третього персонажа на пекторалі наводить на думку, що зображена на ній сцена передус сцени із рельєфу: двоє основних героїв тут лише готують культове вбрання до майбутнього свята. Про те, що це вбрання мало бути переважно із шкури барана, свідчать як сцени обдирання баранів на наведених М. І. Ростовцевим табличках [1914, с. 48, табл. VI, 2; VII, 4], так і згадки про велике значення баранячих шкур в різних процедурах елітських містерій. Так, в гомерівському гімні Деметрі згадується про злібання під час містерій осей, що мають посвячатися, які мовчки сидять на лавах, вкритих овчиною [Фрззер, 3, с. 110]. За В. В. Латинцевим, Порфірій так описує подробиці відносно очищення, яке вимагалося від учасників містерій Зевса на о. Криті: місти очищали Піфагора, що прибув сюди, «громовим каменем», при цьому він мав лежати вранці біля моря, а вночі біля ріки, увінчаний воною чорного барана. У цьому самому вбранні, підкреслює Порфірій, він провів тричі дев'ять днів в Ідейській печері, а потім здійснив жертвоприношення Зевсу [Латинцев, 1899, с. 230]. Ритуальний характер вбрання із пекторалі, безперечно, підтверджується і відсутністю подібного до нього на будь-яких інших реалістичних зображеннях скіфів.

Лише культовим характером сцени на пекторалі можна пояснити і оголеність основних її персонажів. О. П. Шварц [1894, с. 9], В. К. Мальмберг [1894, с. 173], Н. О. Опайко [1970, с. 27—28] переконливо довели, що оголеність була зовсім не характерною для естетики речей із північнопричорноморських пам'яток. Навіть там, де в грецьких оригіналах фігури були оголені, при переробці сюжетів для скіфів античні художники драпірували їх. Тим часом М. І. Ростовцев [1914, с. 50] відзначає, що нагота була обов'язковою в релігії містерій. Характерно, що серед місцевих скіфських виробів оголені фігури також трапляються виключно на речах культового характеру (кам'яні стели, бронзові наверхшя).

Необхідним ритуалом культових свят, що відбивали акт першотворення, було причастя тими чи іншими стравами і напоями: як доводить Дж. Фрззер, із первісних релігій воно перейшло навіть в християнство [Фрззер, 3, с. 10]. Існування подібних пережитків у мусульманстві простежено Г. П. Спесаревим [Спесарев, 1969, с. 211].

Надавничайно велике місце сценам причастя або підготовки до нього відведено на аплізованих табличках із Подунай'я. Належністю до інструментів причастя пояснює М. І. Ростовцев і наявність амфори на розглянутому вище рельєфі із Дакії. Дотримуючись послідовності, треба визнати, що юнаки верхнього ярусу пекторалі також зайняті заготівлею страв і напоїв до майбутнього свята, що пов'язане в одне ціле, здавалось би, розрізнені групи композиції.

Що це було за свято? Дж. Фрззер з цього приводу пише: «Пора року, на яку припадає свято якогось божества, сама по собі дає вказівку відносно природи цього божества» [Фрззер, 3, с. 82]. Підкреслене зображення на верхньому ярусі пекторалі сонму самок свійських тварин з прикладом безперечно свідчить про те, що це мало бути весняне свято пробудження природи і шанування живлючої сили землі. Саме неоднозначність символічного змісту композиції, імовірно, і змусила художника доробляти статеві органи кобилі ліворуч, інакше картина втратила б свій сенс.

Якмога краще такому трактуванню відповідає і символіка всієї композиції пекторалі в цілому. Як пише В. М. Топоров, культове «свято своєю побудовою відтворює ту граничну ситуацію, коли сили Космосу зазнали, а сили Хаосу набрали сили й могут-

ності; відбувається фатальний поєдинок «з самого початку», при першому створінні світу; він закінчується перемогою сил Космосу та побудовою нового (але за зразком давнього) світу. Святковий ритуал імітує ці стадії творення. Він починається з дій, протилежних тим, які вважаються нормою для даного колективу, з заперечення існуючого статусу... і закінчується відновленням організованого цілого шляхом диференціювання елементів Космосу і Хаосу за допомогою системи протиставлень» [Топоров, 1977, с. 190]. Саме така система протиставлень і відбита в трьох ярусах пекторалі, що ще раз підтверджує правильність висловленої О. Ю. Кузьміною думки про зв'язок композиції чортонлицької амфори, а відтак і пекторалі, з уявленнями про три сфери світобудови, в яких втілювалися космогонічні погляди скіфської людності.

Безперечно, що відзначена система протиставлень крім суто космогонічного характеру повинна була мати і етичний зміст, зафіксований у багатьох релігіях. Зокрема, торкаючись процесу елевсінських містерій, В. В. Латинцев пише, що після певного кола процедур особи, які посвячувалися в таїнства, «входили в храм, де в глибокому мороці ночі здійснювали переходи із однієї частини святилища в іншу; час від часу розливалось яскраве світло, воно осивало фігури грізних чудовиськ, лунали моторошні звуки, що вкрай приголомшували посвячуваних. Страшні картини й звуки втілювали в собі страждання, що чекали за гробом грішників; на людей вразливих вони справляли таке гнітюче враження, що дехто з них навіть знепритомнював. Нарешті, жахливі сцени змішувалися світлим, заспокоюючим... Все це світло і сяюча розкіш так вражали посвячуваних, що вони уявляли собі вічну радість і вічне блаженство, які чекали на тому світі на людей добродесних і посвячених в таїнства» [Латинцев, 1899, с. 217]. Неважко помітити, що система християнського некла і раю також сягає своїми коренями космогонічних уявлень стародавніх спільностей.

Отже, зображення на пекторалі спочатку жахливих сцен терзання, які різко змінюються середнім поясом з буянням безсмертної природи, нарешті, синтезування цих антитез сюжетом верхнього ярусу, де зображено підготовку до ритуального свята, що мало імітувати акт першотворення, маючи конкретний космогонічний зміст, доповнювалися продуманим етичним підтекстом, вираженням, як

ми доводили вище, класичними естетичними засобами античності. Всі ці три плани композиції (космогонічний, етичний і естетичний), накладаючись один на один, зливаючись між собою і посилюючи один одного, роблять пектораль твором могутнього симфонічного звучання і глибокого філософського змісту. Безперечно, такий витвір міг належати лише генієві, що досягнув усі здобутки античної цивілізації. Але краса була призначена для збуту в середовищі скіфів, і ось тут з усією наглядністю ілюструється положення М. І. Ростовцева про те, що замовниками вона могла сприйматися зовсім не так, як була трактована майстром [1913, с. 84], — для них, безперечно, на перший план виступав космогонічний зміст витвору.

На жаль, важко уявити конкретний зміст майбутнього ритуалу, до якого готуються персонажі верхнього ярусу. Це могло бути і імітування народження першогероя, і його вступ до символічного шлюбу із богинею плодючості, що був необхідний для забезпечення родючості землі і разом з тим символізував собою вступ царя на престол, присидання його до вищого світу. Безперечно можна вважати лише зв'язок цього свята із шануванням царя, що виконував роль культурного героя як обранця богів і наділеного безсмертністю плодючості [Кузьміна, 1976, с. 74], зображенню якого і присвячена вся триєдина композиція пекторалі в цілому.

З певною долею вірогідності можна припустити, що відзначений ритуал мав здійснюватися під час свята, пов'язаного з шануванням священних золотих дарів, які, за легендою, упали скіфам із неба [Геродот, IV, 7]. М. І. Артамонов свого часу інтерпретував його як весняне землеробське свято, в день якого починався щорічний переділ скіфами общинної землі [1947, с. 7]. Тим часом багато деталей, переданих Геродотом, дають підставу вбачати у ньому всі риси не соціально-економічного, а насамперед культового свята оплоднення природи, пов'язаного з божеством плодючості. Так, Геродот повідомляє, що скіфи вважали, буцім той, хто засне на цьому світі над священними дарами, вже не проживе й року, тому сніввітчизники наділяли його такою ділянкою землі, яку він зможе об'їхати за день на коні. М. І. Артамонов залишив без пояснення винятковість цієї люднини і принципу її привілейованості. Б. М. Граков, який вперше звернув увагу на цю обставину, дійшов висновку, що в наведеному уривку йдеться про ритуальний сон

царя-жерця, який у багатьох народів уособлював в собі успішність землеробської діяльності того чи іншого колективу [1971, с. 45]. Таке пояснення нам уявляється єдиною можливістю. На нашу думку, інформатор Геродота мав на увазі не передбачення природної смерті людини, яка випадково заснула над священним золотом, а визначення терміну ритуального вбивства (найімовірніше, лише символічного) верховного царя-жерця або його заступника у зв'язку з його дійсним чи уявним старінням, яке виявилось у підвищеній сонливості. Ілюстрування тотальності подібних ритуальних вбивств саме жерців, пов'язаних з культами плодючості, на думку П. Ф. Преображенського, присвячені крапці сторінки праці Дж. Фрезера [Фрезер, I, с. 15]. Близьку точку зору на аналізованій уривок з Геродота методично висловив А. М. Халазов [1975, с. 125]. Отже, зв'язок ритуалу вшанування священних дарів із весняним святом оновлення природи можна вважати цілком доведеним. Широку інтерпретацію відміченого ритуалу запропонував Д. С. Раєвський [Раєвський, 1977, с. 108—118]. На його думку, сон над священними дарами символізував

собой священний шлюб царя не з богинею плодючості, а з божеством вогню. Проте і він не заперечує зв'язку цього ритуалу із весняним святом оновлення природи, яке у багатьох індоіранських народів знаменувало початок нового сонячного циклу і було головним святом року, наділеним максимумом сакральності [Раєвський, 1977, с. 113].

Запропонована інтерпретація верхнього ярусу некторалі дає можливість не тільки зрозуміти задум всієї композиції твору, але й пояснює, чому на парадній царській прикрасі були можливими зображення таких на перший погляд приземлених побутових сцен, як на верхньому ярусі нашого витвору. У світлі сказаного належність некторалі до культових речей, а її володаря — до стану царів-жерців уявляється цілком вірогідною.

Проте як би в подальшому не був прочитаний остаточно зміст аналізованої композиції, надзвичайно важливо, що вона відбиває реальний скіфський світ, переданий реалістичними художніми засобами. У цьому і полягає одне з найбільших значень некторалі як непервершеного джерела до вивчення історії і культури скіфського суспільства.

Вивчення матеріалів кургану засвідчує абсолютну його типовість для нижньодніпровських могил IV ст. до н. е., характеристику яких підсумовано на початку століття М. І. Ростовцевим. Разом з тим вдається намітити і певне коло пам'яток, до яких Товста Могила особливо близька. Серед них можна назвати І Завадську, Чмиреву, Гайманову Могили, Верхній Рогачик, Велику Цимбалку, Козел; за межами Нижнього Подніпров'я — Вовківський курган № 1 1897—1898 рр., Велику Близницю, Курджинське та ін. У всіх цих пам'ятках зустрічаються або аналогії окремим рисам ритуалу поховання, характерного для Товстої Могили, або ті чи інші відповідності речам матеріальної культури.

Вияткове місце за кількістю паралелей по відношенню до Товстої Могили посідають Солоха і Чортомлик. Незаперечно, певну роль у цьому відіграє добра збереженість всіх трьох курганів. Немає сумніву і в тому, що коли б не пограбування, співставити з Товстою Могилою можна було б значно ширше коло пам'яток. Але за даних обставин до неї найближче стоять саме Солоха і Чортомлик.

Аналогії між Солохою і Товстою Могилою обмежуються виключно боковим похованням його пов'язує із центральною гробницею Товстої Могили насамперед близька кількість кінських поховань, деякі особливості влаштування ям для поховання коней, своєрідність орієнтації останніх відносно основної гробниці, супроводження коней похованням конюха. Певну роль у зближенні обох пам'яток відіграє і відсутність навколо них кам'яної обкладки.

Менше спільних рис у поховальному інвентарі Товстої Могили і Солохи. Більшу чи меншу спільність в них виявляють лише платівчасті золоті браслети, кінські пацічники у вигляді стега тварини, пахрапник із зображенням орлиноголового грифона, а також знахідка в обох могилах залишків булави.

Спільність між Товстою Могилою і Чортомликом починається з тожності планування могил для поховання коней і «кошохів», обряду поховання останніх та характерних особливостей насипів і кінчастяся рядом відповідностей у поховальному інвентарі обох пам'яток. Не кажучи вже про речі, що були поширені і в інших пам'ятках Скіфії (платівчасті браслети, окуття пагайки, біконічне золоте намисто від неї, птаходзьобові пацічники, левиноголові пахрапники, форма окуття піхов меча тощо), у Чортомлику знаходять точні відповідності гривня, начільна стрічка, обидва типи платівок від головного убору жінки, кілька типів нашитих золотих платівок від вбрання, окремі співпадання в елементах орнаменту побутових речей тощо.

З наведеного огляду видно, що Товста Могила ніби перекидає місток між Солохою та Чортомликом, поєднуючи в собі риси обох цих пам'яток, тоді як вони самі крім найзагальніших особливостей, властивих для степових пам'яток IV ст. до н. е. в цілому, майже не мають спільності. Імовірно, пояснення цього факту криється в хронологічних особливостях

розглядуваних курганів. Тому розуміння місця Товстої Могили в системі скіфських пам'яток Нижнього Подніпров'я неможливе без з'ясування абсолютної і відносної дати її спорудження.

Питання датування курганів скіфської знаті відносяться до найскладніших в науці. Незважаючи на те що історія його розв'язання налічує вже понад півтора століття, остаточних і загальнопризнаних дат для них пока що не встановлено. Після дискусії, проведеної на початку століття між Б. В. Фармаковським та М. І. Ростовцевим, доведено лише те, що переважна більшість курганів відноситься до кінця V — початку III ст. до н. е. [Фармаковский, 1911, с. 18; 1913, с. 179; 1914б, с. 681; Ростовцев, 1913, с. 91; 1916, с. 70; 1925, с. 437]. Деяко в кращому положенні знаходяться Солоха і Чортomlaк. Незважаючи на те що загальнопризнаних дат для них також не існує, всі дослідники вважають Солоху прийнятні на півстоліття старшою від Чортomlaка.

До нещодавнього часу найбільшим визнанням користувалося датування Солохи кінцем V — початком IV ст. до н. е. [Артамонов, 1966, с. 52]. П. Б. Брашнінський на підставі розгляду амфор з бокового поховання Солохи запропонував для неї дату близько середини IV ст. до н. е. [Брашнінский, 1965, с. 98]. Слід зазначити суттєво новий підхід П. Б. Брашнінського до датування скіфських пам'яток. Цілком правильно відзначаючи, що більшість грецьких речей, на які, власне, і спиралися до цього часу дослідники при датуванні скіфських курганів, надто цінувалися скіфами і могли потрапляти до могили після довгого користування ними, П. Б. Брашнінський з цілковитою підставністю запропонував як єдине надійне джерело для встановлення дати спорудження кургану вважати грецькі амфори як одну з найцінніших категорій поховального інвентаря, оскільки вино, яке в них довозилося із грецьких центрів, довго залежувалося не могло [Брашнінский, 1965, с. 91; 1978, с. 67, 68].

Проте щодо бокового поховання Солохи конкретно, то дата, запропонована П. Б. Брашнінським, нам уявляється децю завищеною. На це вже цілком справедливо звертала увагу А. Н. Манцевич, зазначаючи, що, продатувавши амфору із могили першою половиною — середньою IV ст. до н. е., П. Б. Брашнінський відносить поховання до середини IV ст. до н. е., тобто бере максимальну дату.

Виходячи із всієї сукупності матеріалів бокової могили Солохи, відомчею попередніми дослідниками, ми вважаємо можливим датувати курган часом не пізніше другої чверті IV ст. до н. е., а ще вірогідніше — першою його чвертю.

Так само, на нашу думку, децю завищено П. Б. Брашнінським і дату Чортomlaка та Товстої Могили [1978, с. 78]. М. І. Артамонов, датуючи Солоху кінцем V — початком IV ст. до н. е., Чортomlaк датував середньою IV ст. до н. е. [Артамонов, 1966, с. 52]. П. Б. Брашнінський на підставі вивчення амфорних клейм із насипу кургану ладен відносить його до самого кінця IV ст. до н. е. [1965, с. 101]. Тим часом хронологічні рамки побутування клейм із Чортomlaка, встановлені П. Б. Брашнінським, не дають можливості уточнювати цю дату в межах четвертої чверті IV ст. до н. е.

При датуванні Товстої Могили ми намагалися врахувати весь попередній досвід, набутий при встановленні дат не лише Солохи і Чортomlaка, а й інших курганів скіфської знаті. Суттєве значення при цьому має факт встановлення практичної одночасності обох її гробниць.

До датуваних матеріалів у Товстій Могилі відносяться лише чорнолаюва миска із бокової могили та уламки амфор від залишків трізни. Як встановлено попереднім дослідженням, час виготовлення миски, найвірогідніше, припадає на першу чверть IV ст. до н. е. Побутування амфор можна обмежити рамками першої половини IV ст. до н. е.

Враховуючи той факт, що миска належала до речей, що могли класифікуватися до могили після довгого користування ними, курган можна було б широко датувати першою половиною IV ст. до н. е. Проте значно менша архаїчність матеріалів кургану в порівнянні з матеріалами бокового поховання Солохи не допускає пониження цієї дати нижче другої чверті IV ст. до н. е. З іншого боку, яскрава типологічна близькість поховального інвентаря Товстої Могили і Чортomlaка не лише дає підставу, але й змушує брати для Товстої Могили максимально можливу дату, тобто середину — початок третьої чверті IV ст. до н. е.

Запропонована у зв'язку з наведеною датою відносна хронологія Солохи — Товстої Могили — Чортomlaка знаходить собі надійне підтвердження у датах, встановлених для гробів — некторалі — срібної амфори, особливостях гривень з Товстої Могили і Чортomlaка та ряду інших матеріалів розглядуваних пам'яток (характер кіньської зброї, культових навершів тощо).

Порівняльний аналіз ритуалу поховання Товстої Могили свідчить, що протягом другої половини V — першої половини IV ст. до н. е. деякі елементи поховальних звичаїв скіфської знаті, насамперед обряд жертвоприношення коней та застосування культового обладнання возів, знаходилися ще у стадії становлення і лише у другій половині IV ст. до н. е. пабули викінчених, чітко регламентованих форм. Товсту Могили у цьому розумінні цілком можна вважати перехідною пам'яткою, що, зберігаючи ще певні риси курганів попереднього часу, вже відбиває всі головні особливості пам'яток другої половини IV ст. до н. е. Подібна закономірність простежується і в характеристиці багатьох категорій матеріальної культури кургану. У такому середньому положенні Товстої Могили між пам'ятками Нижнього Подніпров'я V—III ст. до н. е. полягає одне з основних її значень як джерела до вивчення скіфської історії.

Дослідження матеріалів кургану дає підставу вважати, що він був усипальницею знатної скіфської родини і використовувався для поховання трічч. Спочатку в ньому було поховано чоловіка, за ним одну із дружин і, нарешті, дитину. Як засвідчено порівняльним аналізом поховального обряду, такий самий характер мали й інші визначні кургани Нижнього Подніпров'я, хоч послідовність і кількість поховань в них могла бути іншою. Ймовірно, все залежало від того, хто першим помирає, — чоловік чи жінка. Проте деяка різниця у ритуалі поховання жінок із основних і вишкених гробниць, яка полягає насамперед у витратах часу на спорудження насипу та багатстві покладеного до могили побутового інвентаря, наводить на думку, що така особливість була викликана різницею у суспільному статусі тієї чи іншої жінки. Щодо бокового поховання Товстої Могили, то ми схильні вбачати в ньому поховання матері наймолодшого сина.

Супроводження небіжчика із основної гробниці великим набором коштовних речей, шістьма похованнями коней, чотирма забитими слугами, розмах трізни, нарешті, покладення до могили великої кількості зброї та речей обладунку свідчать про належність володаря Товстої Могили до найвищих верств суспільства, конкретніше — до військової скіфської аристократії. Відносно визначення конкретного його рангу, то встановити тут якісь тверді критерії поки що неможливо. З одного боку, за розмірами насипу та самої гробниці, а також деякими особливостями інвентаря (бідність сидел, супроводження нагрудником лише одного коня тощо) курган можна віднести до пам'яток другої групи, з якими, найпевніше, слід пов'язувати поховання членів царської родини та царів трьох складових частин Скіфії. Проте кількість покладених з небіжчиком коней і абсолютна вага затраченого на його поховання золота виді-

ляють Товсту Могили серед рівнозначних пам'яток, а масштаб людських жертвоприношень ставить її в один ряд з найважливішими пам'ятками Скіфії, що належали її верховним царям. Сказане наводить на думку про можливість існування серед небіжчиків другого рангу ще якогось прошарку, суспільна інтерпретація якого за сучасного стану знаць була б недоцільною. З певністю можна сказати лише одне: серед свого середовища володар Товстої Могили був одним із перших і до того ж — одним з найбагатших, хоч пояснювати особливості його поховання тільки багатством було б недоречним — на заваді тут стоїть масштаб людських жертвоприношень. Але відносити Товсту Могили лише на підставі кількості поховань слуг до царських пам'яток, як це робить В. М. Массон [1975, с. 175], також, на нашу думку, передчасно. Щонайбільше тут може йтися про поховання одного з найвидатніших і, можливо, найвпливовіших діячів Скіфії IV ст. до н. е., конкретний характер діяльності якого, як і саме ім'я, залишиться, імовірно, назавжди невідомим.

Суттєві висновки дає можливість зробити аналіз поховального інвентаря Товстої Могили. Своєю часу з приводу попередньої публікації Мелітопольського кургану О. І. Тереножкин висловив думку про цілком античний характер відкритої в ньому матеріальної культури [Тереножкин, 1955, с. 34]. Результати дослідження Товстої Могили свідчать, що поряд із виробами античних центрів значна кількість покладених до гробниць речей належала місцевому виробництву. При цьому знамення, що імпортований інвентар становлять переважно предмети розкоші — майже виключно золоті прикраси та деякі види посуду, пов'язаного з транспортуванням і питтям вина, тоді як речі, що становили саму основу кочового побуту — основні види зброї, прості вуздечки, кухонне начиння, воли, — безперечно, вироблялися на місці. Вивчення вуздечкових оздоб привело до висновку, що Скіфія IV ст. до н. е. мала не лише значний виробничий потенціал, але й користувалася передовою на той час технологією виробництва.

Можливість покладення до могили надзвичайно коштовного комплексу речей античного золотарства та інших імпортованих товарів також є незаперечним свідченням загальної потужності скіфської економіки — адже немає сумніву в тому, що до Скіфії згадані речі потрапляли в результаті обміну на товари місцевого виробництва. Напевно, саме це піднесення економіки країни у першій половині IV ст. до н. е. і було тією основою, на якій стала можливою об'єднувальна політика царя Атея.

Зворотною стороною піднесення господарської діяльності Скіфії було накопичення у руках знаті нечуванних багатств, що призводило до поглиблення майнового розшарування суспільства. Одним із зовнішніх проявів цього може бути простежений нами поділ скіфських пам'яток Нижнього Подніпров'я на шість чітких груп, що належали різним соціально-економічним верствам населення (рядові та заможні скіфи, родова знать, номархи, володарі трьох скіфських царств разом з царською родиною та верховні царі). Внутрішній механізм функціонування скіфського суспільства поки що залишається багатоманітним і чому нез'ясованим, проте врива, що утворилася між його верхівкою й низами, на прикладі Товстої Могили надзвичайно добре відбита в обряді поховання основних небіжчиків та їхніх слуг.

Поряд з виключним місцем, яке посідала в економіці Скіфії торгівля з античними центрами, матеріали Товстої Могили засвідчують і зносини скіфів з населенням інших територій — від далекої Лісової Півночі (сільцями) до країн Передньої Азії (скляний посуд). Виняткову роль у розвитку скіфської культури відігравали Балкани — тісні взаємозв'язки скіфського і фракійського світів простежуються на цілому ряді матеріалів кургану.

Серед поховального інвентаря Товстої Могили вдається виділити ряд речей, що побутували виключно серед степового населення Скіфії. Це насамперед широкі платівчасті браслети, персні із цитками, птаходзьобі кімські націчники тощо.

Поступовий перехід монополії на виготовлення парадних оздоб знаті до античних центрів призводить до деградації скіфського звіриного стилю. Разом з тим на підставі взаємопроникнення місцевих і грецьких традицій складається неповторне мистецтво Північного Причорномор'я, яке з новим правом можна назвати скіфо-античним.

На окремий розгляд заслуговує питання про відбиття у мистецьких витворах із Товстої Могили ідеологічних уявлень скіфського суспільства. Безперечно, що всі головні образи і сюжети тут так чи інакше пов'язані із первісними релігійними уявленнями. Проте наскільки в IV ст. до н. е. вони зберегли свою релігійну сутність, а наскільки перетворилися на декоративні елементи, у кожному випадку слід вирішувати окремо. У всякому разі дослідники схильні відмічати зменшення у зазначений період релігійної функції звіриного стилю [Хазанов, Шкурко, 1976, с. 49]. Можливо, поставлене питання слід тісніше пов'язувати з антропоморфізацією у IV ст. до н. е. скіфського пантеону [Граков, 1950; Артамонов, 1961; Бессонова, 1979], яка знайшла помітний відбиток і в матеріалах Товстої Могили.

До найвищих проявів скіфської філософсько-естетичної думки відноситься нектораль. Відбиваючи космогонічні уявлення скіфів періоду міфологічної творчості, її трічленна композиція увірала в себе найвищі досягнення духовного розвитку античної цивілізації, внаслідок чого художнє значення витвору виходить далеко за межі того часу і суспільства, які її породили. Є всі підстави гадати, що прикрасу виготовлено в одному із античних центрів Північного Причорномор'я, найпевніше в Паптікашеї. Важче вирішити питання про її авторство. В літературі набула поширення думка про виготовлення подібних творів античними майстрами на замовлення скіфської знаті [Артамонов, 1968, с. 9—16]. Разом з тим дослідники неодноразово порушували питання про те, що у виготовленні окремих категорій речей в античних майстернях могли брати участь і вихідці із варварського середовища [Онайко, 1970, с. 43; 1976б, с. 175]. Втілене в композиції некторалі та на інших витворах золотарства із скіфських курганів знання художником не лише щонайменших подробиць скіфського життя і побуту, але й ідеологічних підвалин скіфської людності дає можливість поставити це питання у всій його повноті. Проте для остаточного його розв'язання потрібен глибокий науковий аналіз усіх мистецьких витворів IV ст. до н. е.

Дослідження кургану дає можливість простежити також ряд цікавих подробиць щодо етнографічних особливостей скіфського побуту та пов'язаної з культом предків останньої подорожі скіфів і скіф'янок до потойбічного світу. Вони допомагають не лише глибше зрозуміти життя та історію скіфського суспільства, але й проникнути в особливості психічного його складу.

Завдяки своєму багатству, оригінальності, збереженості і систематичності дослідження Товстої Могили, безперечно, відноситься до кращих джерел із історії і культури Скіфії, її укладу, звичаїв, ідеологічних уявлень, соціально-економічних відносин та зовнішньополітичних спрямувань.

Хочеться лише побажати, щоб найближчим часом набули публікації та теоретичного вивчення й інші видатні пам'ятки Скіфії.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

С. І. КРУЦ **Коротка характеристика
палеоантропологічного матеріалу
з Товстої Могили**

Центральна гробниця. Кістяк основного небіжчика зберігся лише частково і в порушеному стані. З уламків черепа виділяються фрагмент лівої тім'яної кістки разом з потиличною, нижня щелепа та уламок верхньої. Черепна кришка не реставрується внаслідок відсутності більшості кісток. Посткраніальний кістяк представлений правою стегною, двома малими і великими гомілковими, плечовими, локтєвими та правою променевою кістками, а також кількома розрізаними хребцями, уламками ребер, правої лопатки тощо.

Виходячи з наведених задатків, кістяк, безсумнівно, належав чоловікові (добре розвинутий м'язовий рельєф, великі зуби, значно розвинуте надбрів'я тощо) невеликого зросту, але міцної будови тіла і з міцними м'язами. Визначення віку утруднене, оскільки спостерігається розходження між станом зубної системи і зарощенням черепних швів. Зуби стерті незначно. Прикус несиметричний, тому стертість нерівномірна. Ознак атрофії немає, старечих змін на довгих кістках також. Діагностично виражене — довжина зрілого віку, тоді як потиличний шов заріс повністю, що звичайно спостерігається в старечому віці. Підсумовуючи наведене, можна припустити, що чоловікові було, ймовірно, не більше 45—50 років.

Боківна гробниця. Кістяк жінки зберігся in situ, але виявлений в дуже порушеному стані: більшість кісток зітліла, череп до того ж розбитий на дрібні шматочки (особливо лицьовий скелет). Деякі в кращій збереженості були праві кінцівки. Кістяк належав жінці, віком не більше 30 років, зросту невеликого.

Кістяк «військової служниці» в окремій ніші майже повністю зітлів, збереглися лише центрозвідкові зуби. Приблизний вік — не більше семи-восьми років.

Кістяк «воїна-охоронника». Від черепа збереглися уламки напівзітлілих кісток, які неможливо реставрувати. Для дослідження взяті лише кістки правої ноги. Визначення статі утруднене: досить великі зуби, добре модельоване підборіддя, позилі доб відносяться до чоловічих ознак, тоді як згладжена потилиця, невеликі соціоморфні відростки — до жіночих. Визначення утруднюється також молодістю суб'єкта. Епіфізи стегнових і гомілкових кісток ще не зрослися, але зуби прорізалися всі. Можливо, чоловік (?) віком 23—25 років. На першому і другому молярках відзначено гіпостазію (дефект) емалі, вроджену або викликану недостатністю у воді фтору. На першому лівому молярці шкільної щелепи підозра на поверховий карієс.

Кістяк «задовоного». Напівзітлілі уламки черепа не підлягають реставрації. Від посткраніального скелета збереглися дві плечові, а також велика і мала гомілкові кістки. Кістяк, ймовірно, належав чоловікові, але цікавотої невпості в цьому немає. Зуби прорізалися всі, епіфізи малої і великої гомілкових кісток зрослися. Зростання голівки плечової кістки також майже закінчилося, простояється лише ліній зрощення. Зрілі суб'єкта невеликий. Вік визначається у межах 23—25 років.

Кістяк «кузоварки». Череп, нижня і верхня щелепи збереглися в уламках. Частина кісток зітліла, але можлива часткова реставрація. Від посткраніального скелета для дослідження взято великі кістки правої ноги і ліву плечову кістку.

Кістяк, можливо, жіночий (трапеціальні кістки, згладжена потилиця, нерозвинуте надбрів'я), але перелічені ознаки частково можна пояснювати молодим віком суб'єкта (третій моляр ще не прорізався, хоч вже й показався, епіфізи на довгих кістках не зрослися, за винятком нижнього епіфіза плечової кістки). Вік — 18—21 рік. На молярках верхньої і нижньої щелепи спостерігається такий самий дефект емалі, як і на зубах «воїна-охоронника».

ДОДАТОК 2

Перелік і основні виміри
золотих знахідок з кургану

№ згідно з описанням в тексті	Знахідка	Кількість	Розмір, см	Проба *	Вага **		Примітки
					контрольних зразків у серіях бляшок	середній і середній в серіях бляшок	
I. Поховання ковей з південної кінської могили та «конюха» № 3							
1. Поховання «конюха» № 3							
5	Гривня	1	13,5×14	333		101,96	
2. Вуздечковий набір № 1							
59, 60	Малі круглі бляшки	2	5,1×5,3	333	11,87; 14,39	26,26	
65—68	Великі круглі бляхи	4	7×7	333	25,27; 25,22; 26,12; 24,20	100,81	
77, 78	Націчки	2	4—6,2×9,5	333	29,06; 25,35	54,41	
83, 84	Ворварки	2	1,1×2,4	333	7,75; 10,20	17,95	
89	Нахрапник	1	1,3—2,8×3,2×4,7	333		53,70	
	Разом в наборі № 1	11				253,13	
3. Вуздечковий набір № 2							
61, 62	Малі круглі бляшки	2	5,1×5,3	333	17,89; 14,09	31,98	
69—72	Великі круглі бляхи	4	7×7	333	20,48; 24,38; 24,82; 27,15	96,83	
79, 80	Націчки	2	4—6,2×9,5	333	28,26; 28,98	57,24	
85, 86	Ворварки	2	1,1×2,4	333	10,27; 7,82	18,09	
90	Нахрапник	1	1,2—3×3×4,9	333		53,52	
	Разом в наборі № 2	11				257,66	
4. Вуздечковий набір № 3							
63, 64	Малі круглі бляшки	2	5,1×5,3	333	12,35; 14,55	26,90	
73—76	Великі круглі бляхи	4	7×7	333	21,60; 22,64; 23,27; 24,62	92,13	
81, 82	Націчки	2	4—6,2×9,5	333	28,00; 28,19	56,19	
87, 88	Ворварки	2	1,1×2,4	333	9,91; 9,98	19,89	
91	Нахрапник	1	1,1—3,2×3,2×4,7	333		52,20	
	Разом в наборі № 3	11				247,31	
	Всього в південній кінській могилі та похованні «конюха» № 3	34				860,06	
II. Центральна гробниця							
93	Бляшки із зображенням Медузи	8	7 шт. — 2,5×2,7 1 шт. — 2,5×2,5	900		1,74	13,95
94	Бляшки із зображенням лева	6	1,5×2	500		0,49	2,95

№ згідно з описанням в тексті	Знахідка	Кількість	Розміри, см	Проба *	Вага **		Примітки	
					контрольних зразків у серіях блишок	середня вага в серіях блишок		
95	Бляшки із зображенням бика	13	1,6×1,9	500		0,54	7,07	
96	Трикутні бляшки з отворами	14	1,7	900		0,22	3,05	
97	Трикутні бляшки з петлями	36	1,65	900		0,58	32,65	
96, 97	Уламки трикутних блишок	—		900			0,20	
98	Окуття ритона з промивним верхнім краєм	1	4,5×10,5	583			8,88	3 4 цвянками
98	Окуття ритона зі скопешним верхнім краєм	1	4,5×10,5	583			8,83	3 5 цвянками
98	Гвіздки від окуття ритона	18	0,5	583		0,19	3,43	
99	Обручка спіральна	1	1,8×2,4	900			26,24	
100	Напівсферичні бляшки	398	0,3—0,8	500			41,03	
101	Проніжки грубчасті	3	2,6; 3,7; 4,2	500	1,26; 1,17; 0,61		3,04	
104	Фольга від плакування панцира	38	0,4—2,5	958			0,95	
105	Окуття золотом оздоблені панцирки від панцира	6	1,9×8,7	500			—	Зважування неможливе; приблизна вага окуття в цілому 20,00 г
110	Ажурна маска звіра	1	2,2—4×4,5	900			0,89	
110	Уламок маски звіра	1	2,2—4×4	900			0,55	
111	Ажурна маска звіра	1	1,7—3,4×3,6	900			0,71	
112	Ажурна бляшка у вигляді грифона	1	3,5×6,7	900			2,11	
113	Бляшка у вигляді задньої частини звіра	1	2,7×3,1	900			0,77	
114	Маленька маска звіра	1	1,5×1,5	900			0,28	
133	Стрічка від рукав'я нагайки	1	1,65×30	900			25,42	
133	Намісто від нагайки	18	0,5—1,4×1,6	500		1,6	28,88	
134	Окуття рукав'я меча	1	3—8,5×1,5—7,2××8,9	583			—	Зважування неможливе; приблизна вага 20,00 г
134	Окуття піхов меча	1	3,1—16,2×55,1	583			73,25	
134	Гвіздки від окуття піхов меча	—	0,5	750			1,43	
135	Пектораль	1	30,6	900			1145,00	
	Разом в центральній гробниці	591					1431,56	З урахуванням окуття панцирок від панцира і рукав'я меча — близько 1471,56 г

III. Голова гробниці

1. Позолочені жіжки

173	Начальна стрічка	1	4×32,5	900				Зважування не проведене; приблизна вага 25,00 г
174	Широкі платівки від головного убору кілі і обрізані з одного кута	6	3,1—3,3×16,2—16,4	750				Зважування платівок обшивки головного убору не проведене. Приблизна вага в цілому близько 75,00 г

№ згідно з описанням в тексті	Знахідка	Кількість	Розміри, см	Проба *	Вага **			Примітки
					контрольних зразків у серіях блишок	середня вага в серіях блишок	загальна	
174	Обрізки широкіх платівок від головного убору	16	—	750				
175	Вузькі платівки від головного убору	3	2—2,2×13	900				
175	Обрізки вузьких платівок від головного убору	5	—	900	2,08; 2,53;			
176	Бляшки із зображенням грифона, що шматус лавь	94	3×3,5	500	2,57; 2,80; 2,97	2,59	243,46	
178	Бляшки із зображенням лева, що шматус лавь	33	2,2×2,7	500	1,07; 1,29; 1,34; 1,35; 1,38	1,29	42,57	
177	Бляшки із зображенням левиноголового грифона	25	2,1×2,2	500	0,69; 0,77; 0,81; 0,94; 0,94	0,83	20,75	
179	Бляшки із зображенням сфінкса	6	1,7—1,8×2,7—2,9	583	0,73; 0,75; 0,80; 0,88	0,79	4,74	
180	Бляшки із зображенням жінки на птахоні	9	1,6—1,7×1,9—2,15	583	0,54; 0,67; 0,73; 0,73; 0,78	0,68	6,12	
181	Бляшка із зображенням грифона, віла	1	1,8×2	500			0,74	
182	Обрізок бляшки із зображенням грифона	1	1,4×2	583			0,48	
183	Напівсферичні бляшки пеліси	34	0,8	583	0,18	0,18	6,12	
183	Напівсферичні бляшки дрібні	11	0,45	500	0,10	0,10	1,10	
184	Хрестоподібні бляшки	16	2×2	583	0,40	0,40	6,40	
185	Скропелі підвіски	2	3,1×3,5×9,1	500	10,82; 11,23		22,05	
186	Дрютина сережка	1	2,1—2,3	958			3,31	
187	Гришка	1	17,5	958			478,50	
188	Браслет з лівої руки	1	2,8×5,5—5,8	583			23,08	
189	Браслет з правої руки з одним ребром	1	2,95×6	583			30,79	
190	Браслет з правої руки з двома ребрами	1	2,4—2,7×5,8—6,6	500			21,78	
191a	Намісто від перел'яски правої руки	2	0,7×0,7	900	0,55; 0,58		1,13	
191i	Спарені кільця від перел'яски правої руки	1	1,3×1,5	900			2,48	
191d	Наконечник від перел'яски правої руки	1	1,2×2,4	958			5,03	
192a	Намісто від перел'яски лівої руки	2	0,7×0,7	900			1,13	
192d	Спарені кільця від перел'яски лівої руки	1	1,4	900			2,48	
192e	Наконечник від перел'яски лівої руки	1	0,5×1,7	500			0,49	
193	Персні з лівої руки	5	2,1×1,72×1,4; 2,2×1,95×1,55; 2,3×1,92×1,6; 2,2×1,92×1,65; 2,25×2,05×1,6	900	6,95; 6,57; 5,95; 7,29; 11,76		38,52	

№ кургану з описом та кількістю	Знахідки	Кількість	Розміри, см	Глибина, м	Вага **			Примітки
					індивідуальна вага у стрічках бланків	середня з ваг у стрічках бланків	сумарна	
194	Персні з правої руки	6	2 × 1,33 × 1,7; 2 × 1,8 × 1,68; 2,25 × 1,9 × 1,3; 2,1 × 1,85 × 1,85; 2,2 × 1,9 × 1,75; 1,9—2,1	1 шт. — 383 4 шт. — 960	5,85;		28,28	
					6,32; 5,67; 4,90; 5,54			
194	Кільце з металу правої руки Радиометричний вимір	1	1,9—2,1	958			9,30	3 урахуванням радіометричного виміру — 1169,83 г
2. Підкопана ділянка								
196	Гривни	1	14,2—14,9	958			54,03	
197	Сережки	2	2,8 × 3,2	940 та 958	3,57; 5,09		9,06	
198	Бляшанка з вівсяним насінням	9	1,5 × 1,3	375		0,50	4,50	Середня вага 3 ека.
199	Бляшанка із зображенням бика	11	1,6 × 1,3	580		0,65	7,15	Середня вага 3 ека.
202	Бляшанка круглої форми з різьбою	157	0,95	980		0,10	14,70	Середня вага 3 ека.
203	Овальні бляшанки із зображеннями обличчя	60	0,95—1 × 0,5—0,6	958		0,12	7,20	Середня вага 3 ека.
204	Дротина обруча	1	2,2	958			4,50	
205	Браслет	1	2,2 × 3,3—6,2	958			54,52	
206	Мініатюрний перстень	1	1 × 1,8 × 1,3	960			2,07	
207	Нависелена ритона	1	6,2	375			—	Зважування немолодильне; приблизна вага 8,00 г
210	Полісферичні бляшанки	50	0,6	580		0,16	8,00	Середня вага 5 ека.
	Радиометричний вимір	284					165,13	3 урахуванням радіометричного виміру ритона — 173,13 г
	Весаги у бляшанці гробниці	571					1165,96	3 урахуванням ваги ритона, які не вважалися, — 1273,96 г
ВСЬОГО В КУРГАНІ		1186					3558,18	3606,18 г

* Випробування проби проведено на заводському Кіровоградському підприємстві згідно з вимогами Міністерства фінансів СРСР С. І. Мазур.

** Рівні зважування автор. Спеціальні підкопані ділянки і ділянки кенто моводіями, для встановлення швидкості падіння спочатку встановлювалися середня вага однієї павітки за трьома — п'ятьма

армаками. Приблизно вага речей, які не зважувалися, встановлювалися за їх розмірами. Встановлювалися необхідні таблиці встановлення швидкості падіння, що виводилися незалежності стерильного очищення речей від ґрунту і подальшого вивітрювання їх мого незначно змінюватися. Не дестерилізовані особливо суттєво подорожували вуглекислоту, вага яких може змінюватися ще й під розкладанням срібних петель та їх приналежностей.

Среди памятников Стенной Скифии особое место занимает курган высшей знати, за которыми надвигаясь закрепилось название царских. Начало их исследования положили случайные раскопки. С середины прошлого века они регулярно исследуются специалистами-археологами. К настоящему времени в Нижнем Поднепровье и частично в Крыму раскопано свыше 20 таких курганов, составивших в полном смысле золотой фонд скифоисследования. Однако ни один из них до сих пор не имел не только теоретического изучения, но и хотя бы более или менее полной научной публикации.

В 1971 г. у г. Орджоникидзе Днепропетровской области экспедицией Института археологии АН УССР был раскопан курган Толстая Могила высотой 8,5 и диаметром 60 м. Пещера кургана была обведена рвом, в котором одиннадцатью слоями, состоявшими из костей животных и амфорного боя, заделаны остатки тризны по основному покойнику. К северу от восточной перемычки по рву найдена уцелевшая обломками амфорная плита, где, очевидно, отразилась тризна. Под насыпью открыты две гробницы — центральная и впускная боковая. Первая из них сопровождалась двумя конскими могилами и тремя погребенными «конюхами».

В каждой из конских могил лежало по три скелета лошадей, сопровождавшихся золотыми или серебряными упряжными наборами. Один из них имел составной нагрудный убор; возле каждого скелета лежала попружная прилада. На выезде из южной конской могилы лежал седьмой конь, с бедной уадой. Погребенный двух «конюхов» безупречно тарные, в третьем найдены золотая гривна, железный браслет в кольчатой наборе наконечников стрел с двумя ножами.

Центральная гробница была ограблена в древности. Она состояла из входной ямы размером 2 × 4 м и глубиной 8,5 м, двух хозяйственных пещер и погребальной камеры. У входа в последнюю лежал скелет слуги без инвентаря. В камере среди разрушенного скелета основного покойника, лежавшего головой на юг, найдены обломки боевых копьев, железного панциря, бронзовых поволоки, остатки оружия и атрибуты власти, свыше 600 золотых украшений от одежды и посуды. В петроуном гробнице дромосе обнаружены два бронзовых сосуда, трехручье амфора, меч с оббитым золотом рукоятью и ножнами, золотые украшения — нагрудник и большое нагрудное украшение — золотая пестрала.

Боковая гробница не была ограблена. В пещерку глубиной 6,2 м вело две входные ямы, связанные с погребением двух основных покойников. На выезде первичной ямы обнаружен большой ком-

РЕЗЮМЕ

знаєт бронзових украшень поволоки і п'ять уадаєтних уборов. Оба входа в погребальную камеру были перекрыты четырьмя деревянными колодами. В гробнице были погребены знатная скифинка и малолетний ребенок, ориентированные головами на запад. Одежния их были густо обшиты золотыми бляхами. Среди личных украшений — золотые гривна, перстень, браслеты, серьги, подвески и пр. В изголовьях стояла глиняная, серебряная и стеклянная посуда; за головой женщины, кроме того, выдана большой набор пастовых бус и различных туалетных принадлежностей. В небольшой хозяйственной пещере обнаружены бронзовые котел и сковородка, кости коня от жертвенной ямши. Знатных умерших сопровождали четверо насильственно умерщвленных слуг, снабженных незначительным инвентарем.

Сравнительный анализ материалов кургана дает основания считать, что он был усыпальницей знатной скифской семьи — мужа, жены и ребенка. Неходя из возраста последнего, все погребения в кургане практически относятся к одному времени. На основании античной керамики и других материалов памятники уверенно датируются серединой IV в. до н. э. Это время между Солохой и Чертомлыкком, с которыми Толстая Могила имеет много общих черт — как в обряде погребения, так и в погребальном инвентаре. В таком среднем положении среди памятников Нижнего Поднепровья заключается одно из главных значений Толстой Могилы как источника по истории Скифии.

Изучение ритуала погребения в Толстой Могиле на фоне других днепровских курганов свидетельствует, что на протяжении второй половины V — первой половины IV вв. до н. э. некоторые элементы погребальных обрядов скифской знати, прежде всего жертвоприношение коней и применение культового спаривания поволоки, находились в стадии становления и только во второй половине IV в. до н. э. приняла законченные, четко регламентированные формы. Такая закономерность прослеживается и в характеристике многих категорий материальной культуры, в первую очередь украшений конской уады, культовых нагрудников и пр.

Полученные в результате раскопки Толстой Могилы материалы позволяют разделить все скифские курганы IV в. до н. э. не менее чем на шесть категорий, в которых, несомненно, найдла свое отражение социальная иерархия скифского общества. Наименьшие из них, высотой до 1 м, мы склонны связывать с беднейшим скифским населением, курганы высотой 1,5—3 м — с зажиточными скифами, высотой 3—4,5 м — с погребенными родовых старейшин, 5—7 м — с погребенными помархов. Две последние группы курганов, высотой 8—11 и 14—

21 м. безусловно, принадлежат элите скифского общества — царям трех составных частей Скифии, членам царского рода и верховным правителям страны. Членивые же, естественно, весьма условно, однако в нем нельзя не усмотреть и реальную основу.

Сопровождение покойника из основной гробницы Толстой Могилы значительным набором драгоценностей, шестью погребенными конями, четырьмя слугами, положенные с ним родного набора оружия и предметов доспеха, наконец, сам размах сошедшей по нем трагедии дают основания относить умершего к высшему слою скифской аристократии. Однако определение конкретного его ранга невозможно затруднено. С одной стороны, по размерам письма и самой гробнице, а также некоторым особенностям инвентаря кургана можно отнести к памятникам второй группы, с которыми можно связывать погребения членов царской семьи и царей трех частей Скифии. Количество же конских жертвоприношений и абсолютный вес затрепанного на сопровождение умершего золота существенно выдвигают Толстую Могилу среди равных ей по размерам памятников, а масштаб человеческих жертв ставит ее в один ряд с наиболее значительными курганами Скифии, принадлежавшими верховным царям. Сказанное приводит к мысли о возможности существования среди погребенных второй группы еще какой-нибудь прослойки, общественная интерпретация которой пока что невозможна.

Что же касается захоронения женщины, то в ней, скорее всего, можно видеть мать младшего сына. По-видимому, такой же характер имели и другие погребения женщин из искусственных гробниц. Вместе с тем удается выделить целый ряд признаков, которые свидетельствуют о том, что скифские женщины, погребенные в основных гробницах, очевидно, играли большую общественную роль, что дает основания для существенного пересмотра вопроса о положении женщины в скифском обществе.

При поверхностном знакомстве с погребальным инвентарем кургана высшей скифской знати может сложиться ошибочное представление об античном характере материальной культуры Скифии IV—III вв. до н. э. Однако результаты исследования Толстой Могилы свидетельствуют о том, что наряду с произведениями античных мастеров значительное количество поделанных с покойниками вещей было местного изготовления. При этом значительно, что импортный инвентарь состоит преимущественно из предметов роскоши, тогда как вещи, составлявшие самую основу полевой жизни, — основные виды оружия, простые упряжки, кухонная утварь, войл, — несомненно, изготавливались на месте. Более того, изучение удельных украшений подтвердило, что Скифия IV ст. до н. э. не только имела значительный производственный

потенциал, но и пользовалась переходной в то время технологией производства. Кроме того, возможность класть с умершим большой комплект античных вещей бесспорно свидетельствует о бурном росте скифской экономики, ибо нет сомнения, что в Скифию они попадали в результате обмена на товары местного производства. Можно думать, что именно расцвет скифской экономики в первой половине IV в. до н. э. и был той основой, на которой стала возможной объединительная и экспансионистская политика Атек. Обратной стороной этого подъема было дальнейшее углубление племенного и социального расслоения скифского общества, прослеживаемое на целом ряде рассмотренных материалов.

Наряду с исключительным местом, которое занимала в экономике Скифии торговля с античными центрами, материалы Толстой Могилы фиксируют и связи скифов с населением других территорий — от лесного Севера до стран Передней Азии. Совершенно особую роль в развитии скифской культуры играла Фракия.

Постепенный переход монополии на изготовление парадных украшений скифской знати к античным мастерам приводит к деградации скифского златарного стиля. Одновременно, на основе взаиморасположения греческих и местных традиций, складывается неповторимое искусство Северного Причерноморья, в высшем проявлении которого отразилась выделенная в Толстой Могиле пектораль. Отражая космогонические представления скифов периода мифопоэтического творчества, ее трехчленная композиция вобрала в себя высшие достижения дельфинского развития античной цивилизации, вследствие чего художественное значение пекторали выходит далеко за пределы того времени и общества, которые ее создали. Есть основания считать, что украшение было изготовлено в одном из античных центров Северного Причерноморья, скорее всего, в Панталее.

Исследование материалов кургана дало возможность проследить целый ряд интересных этнографических подробностей относительно быта, жизни и смерти скифов и скифинок, их последнего путешествия в загробный мир. Они помогают не только глубже познать историю и культуру Скифии, но и прояснить в особенности племенного склада ее населения.

Благодаря своей оригинальности, сохранности и систематичности исследования Толстая Могилка, несомненно, является одним из лучших источников к изучению истории и культуры Скифии, отражающих весь ее уклад, социально-экономические отношения и внешнеполитические устремления. Остается пожелать, чтобы, наконец, были опубликованы и теоретически осмыслены и другие выдающиеся памятники Скифии, расположенные в далеком и недалеком прошлом.

SUMMARY

The burial-mounds of nobility known long since as tsar's burial-mounds occupy a special place among the monuments of Steppe Scythia. Their study began from accidental excavations. Since the middle of the last century they have been systematically studied by professional archaeologists. By now more than 20 such tumuli have been excavated mostly in the Lower Dnieper area and partly in the Crimea. They may be called the gold fund of Scythian history. None of the burial-mounds have been theoretically studied, nor has more or less complete scientific publication on them appeared yet.

The burial-mound Tovsta Mogila 8.6 m high and 60 m in diameter was excavated by the expedition of the Institute of Archeology of the Ukr. SSR Academy of Sciences in 1971 near the town of Ordzhonikidze (Dnepropetrovsk Region). The burial-mound embankment was surrounded by a ditch comprising the remains of a funeral feast in honour of the main deceased. The remains were represented by eleven accumulations consisting of animal bones and amphora breakage. Near the ditch there was an area covered with amphora fragments where the funeral feast had been perhaps performed. Two tombs, a central and a side one, were excavated under the embankment. The first one included two horse graves and burials of "grooms" next to it.

Each horse grave contained three skeletons of horses with gold or silver bridle sets. One of the skeletons had a composite breast-collar, a belly-band buckle laying near every skeleton. The seventh plain bridled horse was found in the earth taken out of the southern horse grave. The burials of two "grooms" were stockless and in the third one a golden "grivna" (necklace), an iron bracelet and a quiver set of arrow-heads with two knives were found.

The central burial site was plundered in ancient times. It consisted of a 2 x 4 m and 8.5 m deep inlet pit, two household recesses and a burial chamber. A skeleton of a servant without any stock lay near the entrance of the chamber. In the burial chamber among the remains of the deceased skeleton of the main deceased who lay with his head southward there were fragments of battle belts, iron armour, bronze leg armour, remains of weapon and power attributes, more than 600 golden ornamental discs. Two bronze vessels, three-handle amphora, a sword with a gold plated hilt and sheath, gold decorations of a whip and a big breast decoration, a gold pectoral, were found in the dromos which the thieves had not touched.

The side tomb was not plundered. Two inlet pits connected with the burial site of the two main deceased led to a 6.2 m deep catacomb. A big set of carriage bronze decorations and five bridle sets were

found in the earth taken out of the initial pit. Both entrances into the burial chamber were blocked by four wooden wheels. A high-born Scythian woman and a baby with their heads westward were buried in the tomb. Their garments were thickly trimmed with golden plaques. Among their personal decorations there were gold grivnas, finger rings, bracelets, ear-rings, pendants, etc. Earthenware, silver and glass vessels stood at their heads; numerous glass paste beads and different toilet articles were found behind the woman's head. Horse bones that remained from sacrificial food, a bronze kettle and a pan were found in a small household recess. The noble deceased were accompanied by four violently killed servants whose skeletons were found without any stock articles.

A comparative analysis of the materials of the burial-mound gives reason to believe that it was a burial-vault of a noble Scythian family; husband, wife and child. The child's age indicates that all the burials in the burial-mound belong to approximately the same time. Greek pottery and other materials prove that the monument had perhaps appeared at the very beginning of the second half of the 4th century B. C. This is the time between building of Solokha and Chortomlyk Kurgans, and Tovsta Mogila has a lot of traits in common both in the funeral ceremony and in the burial stock. This makes Tovsta Mogila an important source of Scythian history.

Studies of the burial rite in Tovsta Mogila against a background of other Lower Dnieper area burial-mounds prove that during the second half of the 5th and the first half of the 4th centuries B. C. some elements of burial customs of high-born Scythians, first of all horse sacrifice and use of cult equipment in carriages, were at the stage of formation and only in the second half of the 4th century B. C. they became finally formed and clearly regulated. Such regularity is also traced in the character of many categories of the material culture, mainly in decorations of horse bridles, cult staff tops, etc.

The data obtained from studies of the materials of Tovsta Mogila allow us to divide all the Scythian burial-mounds of the 4th century B. C. into not less than 6 categories which undoubtedly reflected the social hierarchy of the Scythian society. The author is inclined to associate the smallest burial-mounds which are to 1 m high with the poorest Scythian population, those 1.5—3 m high with prosperous Scythians, 3—4.5 m high with burials of tribal elders, 5—7 m with nomarch burials. Two last groups of burial-mounds 8—11 and 14—21 m high belong undoubtedly to the elite of Scythian society — tsars of three constituent parts of Scythia, men-

bers of tsar's family and supreme rulers of the country. This division is, naturally, rather conditional, but probably has a real basis.

The number of precious things, six horses, four servants, a complete set of weapon and armour articles and finally the scope of the funeral feast give reasons to think that the deceased from the main tomb of Tovsta Mogila belonged to the supreme strata of Scythian military aristocracy. But it is somewhat difficult to determine his rank. On the one hand, the dimensions of the embankment and the tomb itself as well as certain peculiarities of the articles indicate that the burial mound may belong to the monuments of the second group associated with the burials of the tsar's family and tsars of the three main parts of Scythia. On the other hand, the number of horse sacrifices and the absolute weight of gold laid into the grave with the deceased essentially distinguish Tovsta Mogila among the monuments equal to it in size and the range of human sacrifices ranks it with the most significant burial mounds of Scythia which belonged to the supreme tsars. Za, among the buried of the second group there might exist some more strata the social interpretation of which is impossible for the time being.

As to the woman's burial, it most likely belonged to a stratum of which is impossible for the time being of women from the inlet tombs were apparently of the same character. At the same time the author succeeded in distinguishing a number of signs testifying that Scythian women buried in the main tombs obviously played a greater social role, and this gives reasons for an essential revision of the problem of woman's position in Scythian society in general.

Superficial acquaintance with the burial stock in burial mounds of Scythian supreme nobility may form an erroneous idea of the antique character of Scythian material culture in the 4th—3d centuries B. C. But the results of the Tovsta Mogila studies evidence for the fact that parallel with articles made by antique craftsmen a large number of things placed with the deceased was of home production. It is significant that the imported stock consists mainly of articles of luxury, while the subjects representing the very basis of nomad life: main types of weapon, simple bridles, kitchen utensils, carts, were undoubtedly made on Scythian territory. Moreover, studies of bridle decorations show that Scythia of the 4th century B. C. not only had a considerable production potential but also used an up-to-date production technique. Besides, the large

number of antique articles placed with the deceased indisputably evidences for rapid growth of Scythian economics as well, as they certainly came to Scythia as a result of exchange for articles of home production. Scythian economic prosperity in the first half of the 4th century B. C. may be thought to have served as a basis for Atheas's policy of unification and expansion. The sunny side of this upsurge was further intensification of property and social stratification of Scythian society traced in a whole series of the studied materials.

It is known that trade with antique centres occupied an exceptional place in Scythian economics. The materials of Tovsta Mogila also give proof of the relations of Scythians with the population of other territories: from the Woodland North to the countries of Fere Asia. An exceptional role in the development of Scythian culture belonged to Thracia.

Gradual transition of the monopoly of making smart decorations for Scythian nobility to antique craftsmen resulted in degradation of Scythian animalistic style. Simultaneously the unique art of the Northern Black Sea area was formed on the basis of interpenetration of Greek and local traditions. The found pectoral belongs to the highest manifestations of this art. Its three part composition reflects Scythian cosmogonical ideas of the poetical myth creating period. At the same time it accumulated the highest achievements of antique civilization and its significance surpasses the time and the society of its creation. There are reasons to believe that it was made in one of the Greek centres of North Shore of the Black Sea possibly Panthalicreas.

The study of the burial mound materials also offered opportunity to trace a series of interesting ethnographic details as to the daily round, life and death of Scythian men and women, their last travel to the next world. They help not only to deeper understand the history and culture of Scythia but also to penetrate into specific mental features of Scythians.

Due to its uniqueness, good preservation and systematic character of investigations Tovsta Mogila is undoubtedly one of the best sources for studying history and culture of Scythia, reflecting the whole tenor of its life, socio-economical relations and aspirations of its foreign policy. It is desirable that other outstanding monuments of Scythia excavated in the remote past and not long ago should be scientifically described in literature and theoretically interpreted.

- Маркс К. Подготовительные работы для «Святого семейства». — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Изд. 2-е, 1929, с. 613—670.
- Аидиса В. И. История Древнего Востока. М., Госиздат, 1953, 758 с.
- Акишев К. А. Культура саков долины реки Или (VII—IV вв. до н. э.). — В кн.: Акишев К. А., Кутаев Г. А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963, с. 7—136.
- Акишев К. А. Курганы Иссык. М., «Искусство», 1978, 132 с.
- Анолония, Ракониките и некропола на Анолонии преа 1947—1949 г. София, Бълг. Акад. на науките, 1963, 604 с.
- Аристофан. Комедии. Т. 1. М., Госиздат, 1954, 451 с.
- Артамонов М. И. Общественный строй у скифов. — ВЛГУ, 1947а, № 9, с. 70—87.
- Артамонов М. И. О земледелии и земледельческом празднике у скифов. — ВЛГУ, № 95, Сер. ист. наук, 1947б, вып. 15, с. 3—20.
- Артамонов М. И. Антропоморфные божества в религии скифов. — АСГЗ, 1961, № 2, с. 57—87.
- Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов и собрания Государственного Эрмитажа. Прага — Ленинград, «Артин», 1966, 120, с. 331, XXI табл.
- Артамонов М. И. Куль-обский олень. — В кн.: Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, с. 9—16.
- Археологич. Української РСР. В 3-х т. Т. 1. К., «Наук. думка», 1971, 452 с.
- Археологич. Української РСР. В 3-х т. Т. 2. К., «Наук. думка», 1971, 504 с.
- Бессонова С. С. Золотой налобник из Волковецкого кургана. — Новейшие открытия сов. археологии. Тез. докл. конф. Ч. 2. К., 1975, с. 14—15.
- Бессонова С. С. Образ собаки-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я. — Археологич., 1977, вып. 23, с. 10—24.
- Бессонова С. С. Религиозные представления населения степной Скифии. Автореф. канд. дис. К., 1979, 24 с.
- Бессонова С. С., Кириллин Д. С. Надгробный рельеф на Трехбратнего кургана. — В кн.: Скифский мир. К., 1977, с. 128—139.
- Бибикова В. И. К интерпретации остеологического материала из скифского кургана Телестая Могила. — СА, 1974, № 4, с. 63—69.
- Бидляя В. Г. Дослідження Гайманової Могили. — Археологич., 1971, вип. 1, с. 44—56.
- Бидляя В. Г., Могалявський Б. М. Розкопки Гайманової Могили в 1969 р. — АДУ, 1972, вип. 4, с. 118—122.
- Бидляя В. И. Скифский курган «Казенная Моги-

БІБЛІОГРАФІЯ

- ла». — Новейшие открытия советских археологов (тез. докл. конф.), ч. 2. К., 1975, с. 16—18.
- Блаватский В. Д. Искусство Северного Причерноморья античной эпохи. М., Гос. музей изобразит. искусства им. А. С. Пушкина, 1947, 119 с.
- Блаватский В. Д. Сцена инвентуры на карагодеуашском ритоне. — СА, 1974, № 1, с. 38—44.
- Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. В 3-х т. Т. 3. Спб., 1901, 174 с., XXI табл.
- Боровак Г. И. Женские головные уборы Чертомляцкого кургана. — ИГАНМК, 1921, т. 1, с. 169—192.
- Брашинский И. Б. Новые материалы к датировке курганов скифской племенной автн Северного Причерноморья. — Египет, 1965, т. 4, с. 89—109.
- Брашинский И. Б. Сокровища скифских царей. М., «Наука», 1967, 128 с.
- Брашинский И. Б. Амфоры Менды (о локализации группы амфор с рюмкообразными ножками). — В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 67—74.
- Брашинский И. Б. К вопросу о датировке кургана Телестая Могила. — Археология, исследование на Украине в 1976—1977 гг. Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР, Ужгород, 1978, с. 67—68.
- Вальдгауер О. Ф. Афродита Урании и Афродита Пандемос. — ИГАНМК, 1922, т. 2, с. 209—227.
- Виннер Б. Р. Искусство древней Греции. М., «Наука», 1972, 268 с., 285 ил.
- Витт В. О. Лошадь Назарыкских курганов. — СА, 1952, т. 16, с. 163—203.
- Всеобщая история искусства. В 6-ти т. Т. 1. М., Госиздат, 1956, 467, LVIII с., 395 табл.
- Вязмитина М. И. Ранние памятники скифского звериного стиля. — СА, 1963, № 2, с. 158—170.
- Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1968, 623 с.
- Галанина Л. К. Стекланные сосуды из Курджинского кургана. — АСГЗ, 1970, № 12, с. 35—44.
- Галанина Л. К. На истории населения Среднего Прикубанья начала эллинистической эпохи. Автореф. канд. дис. Л., 1975, 24 с.
- Галанина Л. К., Грязнова М. П., Доманский Я. В., Смирнова Г. И. Культура и искусство скифов и ранних кочевников Алтая. Путеводитель по залам Гос. ордена Ленина Эрмитажа. Л.—М., «Сов. худож.», 1966, 120 с.
- Ганіна О. Д. До питання про жіночі поховання із зброєю скифського часу. — Праці Київ. Держ. іст. музею, 1958, вип. 1, с. 175—183.
- Геродот. История в девяти книгах. Л., «Наука», 1972, 559 с.
- Гиппократ. О воздухе, водах и местностях. — ВДН, 1947, № 2, с. 294—298.

Граков Б. М. Скифы. К. Виз-во АН УРСР, 1947, 96 с.

Граков Б. М. Скифский Геркулес.— КСИИМК, 1950, вып. 34, с. 7—18.

Граков Б. М. Каменное городище на Днепре.— МИА, 1954, № 36, 240 с.

Граков Б. М. Скифские погребения на Николаевском курганном поле.— МИА, 1962, № 116, с. 56—113.

Граков Б. М. Погребальные сооружения и ритуал родовых общинников степной Скифии.— АСГЭ, 1964, вып. 6, с. 118—127.

Граков Б. М. Скифы. М., Изд-во Моск. ун-та, 1971, 168 с.

Гриц А. Д. Алтай и Тува в скифское время.— В кн.: История Сибири. В 3-х т. Т. 1. Л., 1968, с. 227—233.

Гриц А. Д. Принципы и методики историко-археологической реконструкции форм социального строя.— В кн.: Социальная история народов Азии. М., 1976, с. 158—182.

Гришнев М. П. Первый Пальмирский курган. Л., Эрмитаж, 1950, 90 с., XXIV табл.

Гришнев А. Я. Время как проблема истории культуры.— Вопр. философии, 1969, № 3, с. 105—116.

Гришнев А. Я. Категория средневековой культуры. М., «Искусство», 1972, 318 с.

Даниленко В. П. Исторические сюжеты некоторых медвежьих алаино-скифской тюркитики.— 150 лет Одес. археол. музею АН УССР. Тез. докл. юбил. конф. Одесса, 1975, с. 88—89.

ДБК. В 2-х т. Т. 1. Спб., 1854. СЛIV, 280 с.; атлас.

ДГС. В 2-х т. Т. 1. Спб., 1866, 28, XVI с.; атлас.

ДГС. В 2-х т. Т. 2. Спб., 1872, 118, СХХVII с.; атлас.

Дьячкова Д. П. Тракийская гробница находка в с. Дьябовки.— В кн.: Религиозная и прочая культура. Т. 4. София, 1950, с. 207—242.

Древности Приднепровья. В 8-ти т. Т. 3. К., 1900, 22 с., 63 табл.

Евдокимова Н. Г. О розоволаковой структуре скифского общества по материалам четвертой книги Геродота.— СЗ, 1963, № 3, с. 76—82.

Журнал раскопок Н. Е. Бранденбургга. Спб., 1908, VII, 220 с.

Зест Н. Б. Керамическая тара Боспора.— МИА, 1960, № 83, 179 с.

ИАН. Вып. 19. Спб., 1906, 174 с., 15 табл.

Иессен А. К. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе.— В кн.: Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954, с. 112—131.

Илларионова В. А. Скифская вузда VI ст. до н. э.— Археология, 1961, т. 13, с. 38—61.

Илларионова В. А. Про скифский навершия.— Археология, 1963, т. 15, с. 33—60.

Илларионова В. А. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля.— СА, 1965, № 1, с. 86—107.

Илларионова В. А. Скифские курганы около г. Борисполя.— СА, 1966, № 3, с. 152—171.

Илларионова В. А. Навершия из Майкопского и Новочеркасского музеев.— СА, 1967, № 4, с. 295—301.

Илларионова В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К. «Наук. думка», 1968, 268 с.

Илларионова В. А. Золотые прикрасы скифского архаичного убора.— Археология, 1972, вып. 4, с. 73—79.

Илларионова В. А. Скифская вузда IV в. до н. э.— СД, 1973, с. 42—63.

Илларионова В. А. Зображення ремісників на античних виробах з Північного Причорномор'я.— Археологія, 1976, вип. 20, с. 31—36.

Илларионова В. А. Киммерийці, скифи, сармати.— В кн.: История Украинской РСР. В 12-ти т. Т. 1, Кн. 1. К., 1977, с. 129—190.

Кочарак В. Археологический музей в Констанце. Бухарест, 1967, 108 с.

Колодица С. I. Памятники скифского звериного стиля, найденные в Ольвии.— АП, 1958, т. 7, с. 98—112.

Курганов Г. Гробница Тутанхамона. М., Изд-во вост. лит., 1959, 262 с., 147 ил.

Колчанов Г. Т. Носативський курган VIII—VII ст. до н. э.— Археологія, 1966, т. 20, с. 178—183.

Колчанов Г. Т. Памятник скифского часу на Ворскле. К. «Наук. думка», 1967, 188 с.

Колчанов Ю. Д. Искусство Эгейского мира и Древней Греции. М., «Искусство», 1970, 90, XXXVI с., 318 ил.

Курганов Е. Е. О символизме образов скифского искусства в связи с особенностями религиозных представлений киммерийцев.— Тез. докл. III Всесоюз. конф. по вопр. скифо-сарм. археологии (скифо-сибир. зверин. стиль). М., 1972, с. 51—52.

Курганов Е. Е. Скифское искусство как отражение мировоззрения киммерийцев.— В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1978а, с. 52—65.

Курганов Е. Е. О семантике изображений на чертолышской вазе.— СА, 1976б, № 3, с. 68—75.

Курганов Е. Е. Коль в религии и искусстве саков и скифов.— В кн.: Скифы и сарматы. К., 1977, с. 96—119.

Курочкин Г. Н. К интерпретации некоторых изображений железного века с территории Северного Ирана.— СА, 1974, № 2, с. 34—47.

Курганов Е. А. Материалы к археологии Колхиды. Т. 1. Тбилиси, «Техника и промисль», 1949, 360 с.

Курганов Ю. В. Зарубиженська культура.— САИ, 1964, вып. Д1—19, 68 с., 20 табл.

Лавро-Данилевский А. Древности кургана Карагодешах как материал для бытовой истории Прикубанского края в IV—III вв. до н. э.— МАР, 1894, № 13, с. 1—120.

Лавришин Б. А. Архаические круглые псалли с иппами.— МИА, 1965, № 130, с. 201—204.

Лавришин В. В. Очерк греческих древностей. В 2-х ч. Ч. 2. Спб., 1899, VIII, 328 с.

Лавришин В. В. Раскопки Н. Н. Веселовского в 1916 и 1917 гг.— Сообщ. ГАИМК, 1926, т. 1, с. 200—206.

Лесков А. М. Древнейшие роговые псалли из Трахтемирова.— СА, 1964, № 1, с. 299—303.

Лесков О. М. Скарби курганів Херсонщини. К., «Мистецтво», 1974, 124 с.

Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону.— САИ, 1965, вып. Д1—31, 112 с.

Максимов М. Н. Ритон из Келермеса.— СА, 1956, т. 25, с. 215—235.

Мальмберг В. К. Памятники греческого и греко-варварского искусства, найденные в кургане Карагодешах.— МАР, 1894, № 13, с. 121—192.

Мальмберг В. К. По поводу новых реконструкций трех античных фронтонов. Спб., 1900, 80 с.

Манцевич А. П. Шейные уборы скифского периода.— КСИИМК, 1948, вып. 22, с. 48—52.

Манцевич А. П. К вопросу о тюркитике в скифскую эпоху.— ВДИ, 1949, № 2, с. 196—220.

Манцевич А. П. Гребень и фиала из кургана Солоха.— СА, 1951, т. 13, с. 215—238.

Манцевич А. П. Ритон Талаевского кургана.— В кн.: История и археология древнего Крыма. К., 1957, с. 155—173.

Манцевич А. П. Бронзовые пластины из Прикубанья.— В кн.: Исследования в честь на акад. Д. Дечев. София, 1958, с. 459—468.

Манцевич А. П. Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа.— В кн.: Исследования по археологии СССР. Л., 1961, с. 145—150.

Манцевич А. П. Горны из кургана Солоха.— ТГЭ, 1962а, т. 7, с. 107—121.

Манцевич А. П. Золотой гребень из кургана Солоха. Л., Эрмитаж, 1962б, 8 с., 16 ил.

Манцевич А. П. О пластине из кургана Карагодешах.— АСГЭ, 1964, № 6, с. 128—138.

Манцевич А. П. Об амфорах из кургана Солоха.— СГЭ, 1968, т. 29, с. 48—53.

Манцевич А. П. Предметы из бронзы, найденные в кургане Солоха.— Краткие тез. докл. к науч. конф. «Антич. города Сев. Причерноморья и варвар. мир». 19—21 нояб. 1973 г. Л., 1973а, с. 22—24.

Манцевич А. П. До питання про «Сибірську колекцію Петра I».— Археологія, 1973б, вип. 8, с. 9—28.

Манцевич А. П. К вопросу об изображениях варваров на предметах тюркитики из курганов Северного Причерноморья.— СТ, 1975а, т. 1, с. 112—126.

Манцевич А. П. Изображения «скифов» в ювелирном искусстве античной эпохи.— Archeologia, 1975б, т. 26, с. 1—45.

Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. Л., «Наука», 1976, 192 с.

Матве М. Э. Во времена Нефертити. М.—Л., «Искусство», 1965, 178 с.

Мачинский Д. А. О смысле изображений на некоторых произведениях греко-скифской тюркитики и о значении их для понимания истории скифов IV—III вв. до н. э.— Краткие тез. докл. к науч. конф. «Антич. города Сев. Причерноморья и варвар. мир». 19—21 нояб. 1973 г. Л., 1973, с. 25—26.

Мелюкова А. И. Вооружение скифов.— САИ, 1964, вып. Д1—4, 91 с., 23 табл.

Мелюкова А. И. К вопросу о взаимодействии скифского и фракийского искусства.— Тез. докл. посвящ. итогам археол. исследований в 1970 г. в СССР. Тбилиси, 1971, с. 141—143.

Мелюкова А. И. К вопросу о взаимосвязях скифского и фракийского искусства «звериного стиля».— Тез. докл. III Всесоюз. конф. по вопр. скифо-сарм. археологии (скифо-сибир. зверин. стиль). М., 1972, с. 22.

Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. М., «Наука», 1975а, 260 с.

Мелюкова А. И. Итоги и задачи изучения взаимосвязей киммерийских и скифских племен с фракийцами и советской науке.— СТ, 1975б, т. 1, с. 54—66.

Миллер А. А. Новый источник к изучению связи Скифии с Кавказом.— ИРАИМК, 1925, т. 4, с. 97—114.

Мозолевский Б. И. Работы Северо-Рогачинской экспедиции.— АМУ, 1971а, вып. 3, с. 30—36.

Мозолевский Б. М. Скифия з висоти царських курганів.— Наука і суспільство, 1971б, № 9, с. 49—51.

Мозолевский Б. И. Диалог со скифами.— Знание — сила, 1971в, № 8, с. 27—30.

Мозолевский Б. М. Шедевр Товстої Могили.— Образотворче мистецтво, 1971г, № 6, с. 22—29.

Мозолевский Б. М. Товста Могила.— Памятники Украины, 1972а, № 1, с. 54—57.

Мозолевский Б. М. Товста Могила — видатка пам'ятка Скифії.— Археологія, 1972б, вип. 5, с. 72—82.

Мозолевский Б. М. Дослідження Товстої Могили.— XV наук. конф. Ін-ту археології АН УРСР, присвячена 50-річчю утворення СРСР (результати польових досліджень 1970—1971 років на території України). Тези пленар. і секц. допов. Одеса, 1972в, с. 25—31.

Мозолевский Б. М. Скифский царский курган «Толстая Могила».— Тез. докл. на сессии и пленумах, посвященных итогам полевых исследований в 1971 г. М., 1972г, с. 5—8.

Мозолевский Б. М. Скарби Товстої Могили (фотодобірка з текстами на укр., рос., англ. та фр. мовах). К., «Мистецтво», 1972д, 6 с., 16 іл.

Мозолевский Б. М. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине.— СА, 1972е, № 3, с. 268—308.

Мозолевский Б. М. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине.— СД, 1973, с. 187—234.

Мозолевский Б. М. Фракийская вузда из Хомпной Могили.— СТ, 1975, т. 1, с. 166—179.

Мозолевский Б. М. Сплетя скифо-античної думки. До інтерпретації пекторалі із Товстої Могили.— Всесвіт, 1978, № 2, с. 191—204.

Мозолевский Б. М. Жемчужный убор из Толстой Могили.— Археологія, 1978а, вип. 12, с. 10—16.

Мозолевский Б. М. Жемчужный убор из Толстой Могили.— Археологія, 1978б, вип. 12, с. 10—16.

Мозолевский Б. М., Черненко Е. В., Зарайская Н. П. Скарби Товстої Могили.— Нар. творчість та етногр., 1971, № 6, с. 106—107.

Мозолевский Б. М., Черненко Е. В., Зарайская Н. П. Скифский царский курган Толстая Могила.— АО 1971 г. М., 1972, с. 338—342.

Мозолевский Б. М., Михольская Т. С., Рябова В. А. Раскопки на Днепропетровщине.— АО 1973 г. М., 1974, с. 311—315.

Мозолевский Б. М., Полин С. В., Рябова В. А., Шевченко Н. П. Работы Орджоникидзевской экспедиции.— АО 1975 г. М., 1976, с. 366—367.

ОАК за 1865 г. Спб., 1866, XX, 233 с.

ОАК за 1867 г. Спб., 1868, XVII, 192 с.

ОАК за 1868 г. Спб., 1870, XXII, 180 с.

ОАК за 1889 г. Спб., 1892, 127 с.

ОАК за 1890 г. Спб., 1893, 151 с.

ОАК за 1891 г. Спб., 1893, 188 с.

ОАК за 1892 г. Спб., 1894, 173 с.

ОАК за 1893 г. Спб., 1895, 121 с.

ОАК за 1894 г. Спб., 1896, 171 с.

ОАК за 1898 г. Спб., 1901, 190 с., 6 табл.

ОАК за 1903 г. Спб., 1906, 245 с., 7 табл.

ОАК за 1909—1910 гг. Спб., 1913, 289 с.

ОАК за 1911 г. Пг., 1914, 123 с.

ОАК за 1912 г. Пг., 1916, 130 с.

ОАК за 1913—1915 гг. Пг., 1918, 295 с.

Огненкова Л. Ризниця на Тракія от V—III в. пр. н. э.— Археологія, т. 1—2. София, 1959, с. 30—37.

Онайко Н. А. О центрах производства золотых украшений и рукояток ранних скифских мечей, найденных в Приднепровье.— В кн.: Культура античного мира. М., 1955, с. 159—176.

Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э.— САИ, 1966, вып. Д1—27, 124 с.

Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—III вв. до н. э.— САИ, 1970, вып. Д1—27, 216 с.

- Олейко П. А.* Об отражении монументального искусства в боспорской торевтике.— XIV Междунар. конгр. античной соц. стран. Тез. докл. Ереван, 1976а, с. 314—315.
- Олейко П. А.* Антропоморфные изображения в мейто-скифской торевтике.— В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976б, с. 166—179.
- Островерлов А. С.* Древнегреческое поселение ремесленников близ устья Днепра.— В кн.: Открытия молодых археологов Украины (науч. информ.). Ч. 1—2. Ч. 1. К., 1976, с. 30—31.
- Островерлов А. С.* Экономические связи Ольвии, Березани и Игорацкокого поселения со Скифией (VII—V вв. до н. э.). Автореф. канд. дис. К., 1978, 24 с.
- Павлацкий Г.* О жанровых сюжетах в греческом искусстве до эпохи эллинизма. К., 1897, 307 с., 6 табл.
- Переделовская А. А.* О сюжетах трех terra-cotta статуэток, найденных в кургане Большая Баница.— СА, 1950, т. 13, с. 255—271.
- Переделовская А. А.* Терракоты из кургана Большая Баница и гонимский глиняный Демер.— ТГЗ, 1962, т. 7, с. 46—92.
- Петренко В. Г.* Проповедники Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.— САИ, 1967, вып. Д1—4, 180 с.
- Петренко В. Г.* К вопросу об употреблении булавки скифами в VI—IV вв. до н. э.— КСИА АН СССР, 1975, вып. 142, с. 53—57.
- Петриченко О. М., Шрамко Б. А., Солнцева Л. О., Фомин Л. Д.* Походления і техніка анти бронзових паличок раннього залізного віку.— Нариси з історії природознавства і техніки, 1971, вип. 12, с. 67—78.
- Петриченко П. П.* К вопросу о происхождении изделий торевтики на скифских курганах.— СА, 1953, т. 17, с. 285—291.
- Покровская Е. Ф.* Мелитонпольский скифский курган.— ВДИ, 1955, № 2, с. 191—199.
- Придик Е.* Мельгуновский клад 1763 г.— МАР, 1911, № 31, с. 1—28.
- Прушвинская Е. О.* Художественная обработка металла.— В кн.: Античные города Северного Причерноморья. Ч. 1—2. Ч. 1. М.—Л., 1955, с. 325—355.
- Пузанова А. П.* Новые курганы скифского времени в Бельгородской области.— КСИА АН СССР, 1966, вып. 107, с. 80—91.
- Равский Д. С.* Скифский мифологический сюжет в искусстве и идеологии царства Атея.— СА, № 3, 1970, с. 90—101.
- Равский Д. С.* Скифо-авестийские мифологические параллели и некоторые сюжеты скифского искусства.— В кн.: Искусство и археология Ирана. Весовая конф. (1969 г.). Дюба. М., 1971, с. 274—275.
- Равский Д. С.* Очерки идеологии скифо-авестийских племен. М., «Наука», 1977, 216 с.
- Равский Д. С.* Из области скифской космологии (опыт семантической интерпретации некоторых из Толстой Могилы).— ВДИ, 1978, № 3, с. 115—134. РД. В 2-х т. Т. 2. Сиб., 1989, 161 с., 147 рис.
- Ростовцев М. П.* Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре.— ИАК, 1913, вып. 49, с. 1—62.
- Ростовцев М. П.* Воронежский серебряный сосуд.— МАР, 1914, № 34, с. 79—93.
- Ростовцев М. П.* К вопросу о датировке погребений Куль-Обы, Чертомлыка и Солоха.— ИАК, 1916, вып. 60, с. 70—72.
- Ростовцев М. П.* Эллицизм и пришествие на юге России. Пе., «Юрид», 1918а, 189 с., 16 табл.
- Ростовцев М. П.* Ученые фантазии.— ИАК, 1918б, вып. 65, с. 22—24.
- Ростовцев М. П.* Скифия и Боспор. Л., 1925, 621 с.
- Ростовцев М. П., Степанов Г. К.* Эллицизм скифской гонимой убои.— ИАК, 1917, вып. 63, с. 69—101.
- Руденко С. П.* Культура населения горного Алтая в скифское время. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1953, 402 с., 120 табл.
- Руденко С. П.* Культура населения центрального Алтая в скифское время. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1960, 359 с., СХХVIII табл.
- Руденко С. П., Руденко П. М.* Искусство скифов Алтая. М. Гос. музей изобраз. искусств им. А. С. Пушкина, 1949, 91 с.
- Савангельская Л. Ф.* Некрополь нимфей.— МИА, 1959, № 69, с. 5—107.
- Смирнов К. Ф.* Вооружение саироматов.— МИА, 1961, № 101, 160 с., 5 табл.
- Смирнов К. Ф.* Саироматы. М., «Наука», 1964, 379 с.
- Сингарев Г. П.* Реликты домусульманских верований у узбеков Хорезма. М., «Наука», 1969, 280 с.
- Спиридов А. А.* Раскопки, проведенные в 1897 г. бани д. Башмачка Еваторинопольского уезда.— ИАК, 1901, вып. 1, с. 69—79.
- Стефани Л.* Описание некоторых вещей, найденных в 1864 г. в Южной России.— ОАК за 1864 г. Сиб., 1865, с. 1—216.
- Стефани Л.* Объяснение некоторых древностей, найденных в 1864 г. в Южной России.— ОАК за 1865 г. Сиб., 1866, с. 3—222.
- Стефанов.* География.— ВДИ, 1947, № 4, с. 177—247.
- Ткачев О. В.* Скифские статуи а с. Ольховчик Донецкой области.— Археология, 1964, т. 17, с. 207—210.
- Тереновский А. И.* Скифский курган в г. Мелитонполе.— КСИА АН УССР, 1955, вып. 5, с. 23—34.
- Тереновский А. И., Вальдескил В. А., Черненко Е. П., Мозолевский В. П.* Скифские курганы Никополичина.— СД, 1973, с. 113—186.
- Тирацци Г. А.* Золотой некроль из Армавира.— СА, 1968, № 4, с. 190—198.
- Толаров В. М.* «Свитое дерево»: универсальный образ мифологической świadомости.— Весник, 1977, № 6, с. 176—193.
- Тричелин-Вальдифельс В.* Мифология. М., Изд-во иностр. лит., 1959, 470 с.
- Фармаковский Б. В.* Золотые обитки налучий (горитов) из Чертомлыцкого кургана и из кургана в м. Ильинцах.— В кн.: Сборник археологических статей, поднесенных графу А. А. Бобринскому. Сиб., 1911, с. 45—118.
- Фармаковский Б. В.* Новейшая датировка Карголаушского кургана.— ИТУАН, 1913, вып. 50, с. 179—190.
- Фармаковский Б. В.* Археологический период на юге России.— МАР, 1914а, № 34, с. 13—78.
- Фармаковский Б. В.* Аляшфовая ветвь на серебряном сосуде с Таманского полуострова.— В кн.: Сборник статей в честь проф. В. П. Бузецкула. Харьков, 1914б, с. 1—78.
- Фармаковский Б. В.* Памятники античной культуры, найденные на юге России.— ИАК, 1915, вып. 58, с. 82—133.
- Фармаковский М. В.* Горит из кургана Солоха.— ИРАИМК, 1922, т. 2, с. 23—48.
- Фрэнкер Дж.* Золотая ветвь. С предисл. П. Ф. Преображенского. В 4-х кн. Вып. 1—4. Л., «Ленгет», 1928.
- Халилов А. М.* Социальная история скифов. М., «Наука», 1975, 344 с.
- Халилов А. М., Шкурко А. П.* Социальные и религиозные основы скифского искусства.— В кн.: Скифо-сибирский азиатский стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, с. 40—51.
- Цветаски Г. А.* Сопроница Причерноморских курганов. М., «Наука», 1968, 126 с.
- Чередниченко П. П.* Поселение срубной культуры на Луганщине.— СА, 1970, № 1, с. 233—238.
- Черненко Е. В.* Скифский доспех. К., «Наука думна», 1968, 192 с.
- Черненко Е. В.* Оружие из Толстой Могилы.— В кн.: Скифский мир. К., 1975, с. 152—173.
- Шварц А. П.* К истории древнегреческих рельефов, найденных в Южной России.— Древности. Тр. Моск. археол. о-ва. 1894, т. 15, с. 17—34.
- Шелов Д. В.* Социальное развитие скифского общества.— Вопр. истории, 1972, № 3, с. 63—78.
- Шилов В. П.* Раскопки Елизаветинского могильника в 1959 г.— СА, 1961, № 1, с. 150—168.
- Шаева В. В.* К вопросу о скифских намерзших.— КСИИМК, 1950, вып. 34, с. 53—61.
- Шрамко Б. А.* Металлические артефакты Лисостеновой Скифии (показ).— Питание истории народов СРСР, 1965, вып. 1, с. 137—158.
- Шрамко Б. А.* Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху. Автореф. докт. дис. Харьков, 1966, 32 с.
- Шрамко Б. А.* К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей Степной и Лесостепной Скифии.— В кн.: Проблемы скифской археологии. М., 1971, с. 98—102.
- Яковенко Е. В.* «Скиметр царя» из Куль-Обы.— Археология, 1973, вып. 11, с. 39—43.
- Яковенко Е. В.* Скифы Східного Криму в V—III ст. до н. е. К., «Наука думна», 1974, 150 с.
- Яковенко Э. В.* Графированные позолоченные пластины из «Гаймановой Могилы».— XIV Междунар. конгр. античных соц. стран. Тез. докл. Ереван, 1975, с. 534—536.
- Яценко П. П.* Скифские погребения близ Норафьста.— ВДИ, 1956, № 1, с. 157—165.
- Яценко П. П.* Скифия VII—V вв. до н. э.— Тр. ГИМ, 1959, вып. 36, 119 с.
- Arndt W. W.* Sur l'apparition de l'étrier chez les scythes.— ESA, 9, 1934, s. 205—208.
- Bonvallet E., Henou A.* Vritra et Vritraqua. Paris, 1934.
- Bercea D.* Arta traco-gelica. Bucuresti, Ed Acad. BSR, 1969, 234 p.
- Corbett P. E.* Palmelte stamps from an attic black-glaze workshop.— Hesperia, 1955, vol. 24, p. 66—71.
- Couper P., Metzger H.* La frise des scoips et poules de l'Acropole de Xanthos. Essai de restitution et d'interpretation.— Rev. archéol., 1976, N 2, p. 247—264.
- Deubner L.* Attische Feste. Bd. 1. Berlin, 1932, 363 S.
- Ebert M.* Reallexikon der Vorgeschichte herausgegeben von Max Ebert. Bd. 2. Berlin, 1925, 476 S., 223 Taf.
- Fauvel P.* Les mystères d'Eleusis. Vol. 2. Paris, 1914, 481 p.
- Furtwängler A.* Der Goldfund von Veltersfelde. Drei- und vierzigste Program zum Winckelmanns Feste der archaeologischen Gesellschaft zu Berlin. Berlin, Beimer, 1883, 54 S., 3 Taf.
- Furtwängler A.* Der Goldfund von Veltersfelde.— In: Kleine Schr. Bd. 1. München, 1912, S. 469—516.
- Ghirshman R.* 7000 ans d'Art en Iran. Paris, 1961, 209 p., СХХ III.
- Ghirshman R.* Iran. Protoiranien, Meder, Achämeniden. München, C. H. Beck, 1964, 452 S., 590 Abb.
- Head B.* Historia Numorum. Oxford, 1911.
- Hoek G.* Griechische Weingebräuche. Würzburg, 1905.
- Leskov A. M., Holle R.* Neue Funde skythischer Schätze.— Antike Welt, 1972, S. 35—52.
- Meyer Y. P.* Altorientalische Denkmäler im Vorderasiatischen Museum zu Berlin. Leipzig, Veb E. A. Seemann, Buch und Kunstverl., 1965, 44 S., 196 abb.
- Norden E.* Aus altrömischen Priesterbüchern. Lund, 1939.
- Ognetova L.* Les cuirasses de bronze trouvées en Phrygie.— Bull. de Correspondance Hellénique, 85—1961—11. Paris, 1961, p. 528—538.
- Richter Gisela M. A.* A Greek sword sheath from Russia.— Metropolitan Museum Studies, 1932, vol. 4, № 2, p. 45.
- Robinson D. M.* Excavations at Olynthus. Vol. 13. Baltimore, 1950.
- Holle R.* Neue Ausgrabungen skythischer und saksischer Grabanlagen in der Ukraine und in Kasachstan.— Prähistorische Z. Bd. 47. H. 1. Berlin—New York, W. de Gruyter, 1972, S. 47—77.
- Roscher W. H.* Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie. Bd. 1. Leipzig, Teubner, 1884—1890, 1439 S.
- Scheffold K.* Der skythische Tierstiel in Südrussland.— ESA, 1938, vol. XII, S. 1—78.
- Schlette F.* Kellen zwischen Alesia und Pergamon. Leipzig—Jena—Berlin, «Uranias», 1976, 182 S.
- The Athenian Agora. Results of excavations. Vol. 12. Black and plain Pottery of the 6th, 5th and 4th cent. b. c.* By Brian A. Sparkes and Lucy Talcott. Princeton—New Jersey, 1970.
- Widengren G.* The Sacred Kingship of Iran.— In: Studies in the history of Religions. Leiden, 1959, p. 242—252.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	— Археологічні дослідження на Україні	КСНИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
АНУ	— Археологические исследования на Украине	МАР	— Материалы по археологии России
АО	— Археологические открытия	МГУ	— Московский государственный университет
АП	— Археологічні пам'ятки	МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа	НА ИА АН УРСР	— Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ВДИ	— Вестник древней истории	НА ЛВ ІА АН СРСР	— Науковий архів Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР
ВИС	— Всеобщая история искусств	ОАК	— Отчет Археологической комиссии
ВЛГУ (ВЛУ)	— Вестник Ленинградского государственного университета	РД	— И. И. Толстой, Н. П. Кондаков. Русские древности
ГИМ	— Государственный исторический музей	СА	— Советская археология
ДБК	— Древности Боспора Киммерийского	САИ	— Свод археологических источников
ДГС	— Древности Геродотовой Скифии	СД	— Скифские древности. К., «Наукова думка», 1973.
ДП	— Древности Приднепровья	СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа
ЖРБ	— Журнал раскопок Н. Е. Брандербурга	СЭ	— Советская этнография
ИАК	— Известия Археологической комиссии	ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
ИБАН	— Известия на Българския археологически институт	УЗЛГУ	— Ученые записки Ленинградского Государственного университета
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры	ESA	— Eurasia Septentrionalis Antiqua
ИРАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры	ST	— Studia Thracica. Фрако-скифские культурные связи. Изд-во Болг. Академии наук. София, 1975.
ИТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии		
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР		
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР		

ПОКАЖЧИК
АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Аксютинці, курган № 5 (1905 р.) — 174, 179, 211 уроч. Стайкини Верх, курган № 3—199, 211	Близнетинська станиця (кургани) — 170, 179 Близнетинське городище — 195
Ападана — 184 Аподолия — 194 Архангельська Слобода, курган № 5—159, 177 Афіни — 178, 179, 194, 209	Жовтокам'янка — 149, 150, 151, 152, 153, 157, 158, 161, 166, 183, 190, 198 Журишка, курган № 401—184
Баби — 151, 193 Банмачка — 8, 149, 150, 152, 158, 164, 165, 178, 181, 193 Блашаниця Слонівська — 6, 153, 171, 173, 174 Блашаниця Томаківська — 6, 165 Бобринці, курган № 66—194 Бобринці, курган № 93—208 Будки, курган 1897—1898 р.—174, 195	Западська Могила I — 149, 151, 152, 153, 155, 158, 160, 161, 162, 165, 183, 184, 187, 188, 227 Западська Могила II — 151 Зівіс — 213 Златопільські кургани — 208
Вача — 174 Велика Блашаниця — 205, 210, 213, 214, 218, 221, 227 Велика Цимбалка — 6, 38, 149, 150, 152, 158, 160, 161, 163, 165, 166, 184, 185, 227 Верхній Рогачик (Рогачик) — 8, 149, 150, 152, 153, 154, 159, 160, 197, 198, 205, 208, 210, 227 Вишнева Могила — 149, 151, 210 Вітова Могила — 177 Вовкінци курган № 1 (1897—1898 р.) — 179, 184, 187, 190, 208, 227 курган № 2 (1897—1898 р.) — 185 курган № 4 — 174 курган № 5 (1886 р.) — 174 Володимирівка — 151 Вороньківський курган (див. Части кургани) Вюрбіце — 214	Ілліці, курган № 493—213 Іспанова Могила I — 165 Іспанова Могила IV — 160 Іспанова Могила VII — 152 Іссик — 202
Гайманова Могила — 10, 149, 150, 152, 153, 155, 157, 158, 159, 169, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 183, 191, 192, 195, 198, 209, 213, 220, 227 Гайманове Поле курган № 29—183 курган № 43—170 Геремесін курган — 6, 153 Гостра Томаківська Могила — 5, 153 Гробниця Гутахамона — 167, 213 Гундеструп — 223	Калена Могила — 149, 150, 152, 160, 170 Кам'яна Могила — 6, 150, 152, 158, 160 Кам'янське городище — 10, 190 Карагодеуашх — 9, 170, 199, 220 Келермеський курган — 179 Козел — 6, 149, 150, 152, 160, 161, 162, 163, 164, 181, 227 Краснокутський курган (Краснокутськ, Красний Кут) — 6, 149, 150, 152, 158, 160, 165, 166, 170, 171, 173, 174, 181, 191, 192 Куль-Оба — 5, 8, 158, 159, 162, 164, 168, 179, 193, 195, 197, 204, 205, 211, 213, 214, 216 Курган біля Малої Лепетихи — 151 Курдджинс — 192, 194, 196, 210, 227
Дар'їнка — 208 Денисова Могила — 149, 171, 173, 174, 192 Дісна Могила (Діти курган) — 7, 150, 152, 153, 155, 158, 160, 165, 168, 198, 199, 205, 211	Лемешів курган — 8, 150, 152, 158, 162, 161, 162, 185, 187, 190 Лита Могила (див. Мельгуновський скарб) Лугова Могила (див. Олександрівське) Любимівка — 205, 206
Егіна — 215, 216 Евідар — 216 Ешері — 214	Мала Лепетиха — 8, 150, 151, 152, 159, 160, 171, 173, 174, 192 Малій курган біля Огуза — 208, 209 Мастюгіне — 205, 206 курган № 2 (1908 р.) — 179 курган № 29/21—195 курган № 5 (1908 р.) — 205 Мезек — 214 Мелітополь (Мелітопольський курган) — 9, 10, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 164, 166, 168, 169, 170, 181, 182, 185, 187, 190, 199, 204, 209, 210, 211, 230 Мельгуновський скарб (Лита Могила) — 5

- Мордвинівський курган I — 8, 149, 150, 152, 153, 155, 157, 158, 160, 168, 195, 199, 205, 211
 Мордвинівський курган II — 9, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 160, 195
 Нагірне, курган № 6 — 195
 Нечаєва Могила — 8, 162
 Нікопольське курганне поле — 10, 148, 180, 195
 Німфей — 186
 курган № 24—214
 Новомиколаївка (див. Шульгівка)
 Новосілки — 199
 Ногайськ, курган № 6 — 151
 Носаки (Носаківські кургани) — 174, 208
 Носаківський курган II — 151, 153, 165, 171, 173, 192
 Носаківський курган III — 160
 Огуз — 7, 8, 149, 150, 152, 157, 158, 160, 163, 164, 178, 185, 187, 188, 190, 193, 197, 198, 208, 209, 210
 Олександрополь (Олександропольський курган, Лугова Могила) — 5, 8, 9, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 184, 190, 191, 193
 Олімпія — 216
 Оліф — 194
 Ольвія — 179, 211
 Орджонікідзе
 курганна група Богданівської збагачувальної фабрики (БЗФ) — 16
 курган № 11—152
 курган № 12 — 170
 курган № 13—191
 курганна група Лисової Могили
 курган № 1—195
 курган № 6—195
 курганна група Страшної Могили
 курган № 4—193
 Паптікапей — 214, 231
 Парфенон — 215, 216, 217
 П'ятибратній курган VIII — 179
 Рижанівка (Рижанівський курган) — 195, 198, 199, 205
 Рогачик (див. Верхній Рогачик)
 Семибратній курган II — 195
 Семибратній курган IV — 195
 Солоха — 8, 149, 150, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 168, 179, 181, 184, 185, 187, 190, 205, 209, 211, 213, 214, 227, 228, 229
 Спіна — 194
 Страшна Могила — 9, 149, 150, 152, 153, 155, 156, 158, 159, 160, 164, 165, 181, 183, 185, 187, 189
 Талаєвський курган — 179
 Терона — 215
 Топрак-Кале — 214
 Трибратній курган — 173
 Тріалеті — 196
 Феня — 221
 Феодосія — 205
 Феррара — 194
 Хасанлу — 221, 222, 223, 224
 Хоміва Могила — 149, 150, 152, 153, 155, 160, 165, 180, 181, 183, 186, 195
 Чабанцева Могила — 149
 Часті кургани (Воронезький курган) — 187, 213
 Червоний Перекоп, курган № 22—198, 203
 Чмирева Могила — 7, 149, 150, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 171, 173, 184, 185, 187, 188, 190, 192, 195, 198, 205, 208, 209, 227
 Чортюмлик — 6, 8, 9, 16, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 173, 177, 179, 181, 183, 185, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 203, 204, 205, 208, 210, 211, 212, 213, 215, 218, 227, 228, 229
 Широкий курган — 151
 Штірія — 174
 Шульгівка (Новомиколаївка) — 7, 158, 178
 Яблушівка, курган № 4—213
 Ягоранське поселення — 211
 Язлик-кай — 202

Вступ	5
ЧАСТИНА 1. ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ	13
Розділ I. Насип і рів	16
Розділ II. Кінські могили і поховання «конюхів»	26
Розділ III. Центральна гробниця	46
Розділ IV. Бокова гробниця	94
ЧАСТИНА 2. ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАТЕРІАЛІВ	145
Розділ I. Поховальний обряд	148
Розділ II. Матеріальна культура	176
Висновки	227
Додатки:	232
Додаток 1. С. І. Круц. Коротка характеристика палеоантропологічного матеріалу з Товстої Могили	232
Додаток 2. Перелік і основні виміри золотих знахідок з кургану	233
Резюме	237
Summary	239
Бібліографія	241
Список скорочень	246
Показчик археологічних пам'яток	247

	Вступление	5
ЧАСТЬ 1.	ИССЛЕДОВАНИЕ КУРГАНА	13
Раздел I.	Насыпь и ров	16
Раздел II.	Конские могилы и погребения «конюхов»	26
Раздел III.	Центральная гробница	46
Раздел IV.	Боковая гробница	94
ЧАСТЬ 2.	СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МАТЕРИАЛОВ	145
Раздел I.	Погребальный обряд	148
Раздел II.	Материальная культура	176
	Выводы	227
	Приложения:	232
Приложение 1.	С. И. Круц. Краткая характеристика палеоантропологического материала из Толстой Могилы	232
Приложение 2.	Перечень и основные измерения золотых находок из кургана	233
	Резюме	237
	Summary	239
	Библиография	241
	Список сокращений	246
	Указатель археологических памятников	247

Борис
Николаевич
Мозолевский

ТОЛСТАЯ МОГИЛА

(На украинском языке)

Друкується за постановою
вченої ради Інституту археології
АН УРСР

Редактор
Л. Л. ВАЩЕНКО
Художній редактор
Р. К. ПАХОЛЮК
Художнє оформлення
В. І. ГЛАЗУНОВА,
В. С. ШАПОШНИКОВА
Технічний редактор
Б. М. КРИЧЕВСЬКА
Коректори
Р. С. БОРИСОВА,
З. П. ШКОЛЬНИК

Информ. бланк № 1804.

Здано до набору 29.07.78.
Підп. до друку 18.09.79. БФ 01683.
Формат 84×108/16. Папір крейдявий.
Звич. нова гарн. Вис. друк.
Ум.-друк. арк. 26,46. Обл.-вид. арк. 24,64.
Тираж 5000 пр. Зам. 8-1700.
Ціна 4 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601,
Київ, МСП, Радина, 3.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР,
252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

„НАУКОВА ДУМКА“